

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ, НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ

**ВІСНИК ПРИКАРПАТСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

ФІЛОЛОГІЯ

ВИПУСК 36-37

ІВАНО-ФРАНКІВСЬК
2012

ББК 81.2 Ук – 967
В–53

Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія. – Випуск 36-37. – Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету, 2012. – 206 с.

Статті, що публікуються у черговому випуску вісника, присвячені актуальним проблемам вивчення семантики мови і тексту, лексико-семантичних, словотвірних та граматичних одиниць і їх функцій, категоризації дійсності мовними засобами, лінгвопрагматики, лінгвістичної інтерпретації художнього тексту.

Для науковців, викладачів, аспірантів та студентів.

Bulletin of the Precarpathian Nationality University named after Vasyl' Stefanyk. Philology. – Issue 36-37. – Ivano-Frankivsk: Precarpathian Nationality University, 2012. – 206 s.

Articles published in the next issue of newsletter dealing with the problems of semantics of language and text, lexical-semantic, structural and grammatical units and their functions, categorization of linguistic reality means linguistic pragmatyk, linguistic interpretation of a literary text.

For researchers, teachers, postgraduates and students.

Друкується за ухвалою Вченої ради Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Редакційна рада: д-р філол. наук, проф. **В. В. ГРЕЩУК** (*голова ради*), д-р філос. наук, проф. **М. ВОЗНЯК**, д-р філол. наук, проф. **В. І. КОНОНЕНКО** д-р істор. наук, проф. **М. В. КУГУТЯК**, д-р юрид. наук., проф. **В. В. ЛУЦЬ**, д-р фіз.-мат. наук, проф. **Б. К. ОСТАФІЙЧУК**, д-р пед. наук, проф. **Н. В. ЛИСЕНКО**, д-р хім. наук, проф. **Д. М. ФРЕЙК**.

Редакційна колегія: д-р філол. наук, проф. **С. І. ХОРОБ** (*голова редколегії*), д-р філол. наук, проф. **Д. Г. БУЧКО**, д-р філол. наук, проф. **М. І. ГОЛЯНИЧ**, д-р філол. наук, проф. **В. В. ГРЕЩУК**, д-р філол. наук, проф. **В. І. КОНОНЕНКО**, д-р філол. наук, проф. **Б. С. КРИСА**, д-р філол. наук, проф. **Н. М. МАФТИН**, д-р філол. наук, проф. **Т. Ю. САЛИГА**, д-р філол. наук, проф. **Р. Б. ГОЛОД**, д-р філол. наук, проф. **С. М. ЛУЦАК** (*відповідальний секретар*).

Рецензенти: д-р філол. наук, проф. **М. С. СКАБ** (Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича), д-р філол. наук, проф. **Л. В. СТРУГАНЕЦЬ** (Тернопільський національний педагогічний університет ім. Володимира Гнатюка).

Видається з 1995 р.

Адреса редакційної колегії:
76025, Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57,
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника.
© Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2012.
Тел.: (0342)59-60-51

ЛІНГВОКОГНІТИВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ І КАТЕГОРИЗАЦІЯ ДІЙНОСТІ

УДК 81'373.6
ББК 81.2

Жанна Соколовська,
Яків Бистров

СЕМАНТИКО-КОГНІТИВНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ХУДОЖНЬОЇ КАРТИНИ СВІТУ У ПЕРЕКЛАДАХ ПОВІСТІ МИКОЛИ ГОГОЛЯ «ТАРАС БУЛЬБА»

У статті висвітлюються теоретичні основи зіставного лінгвокогнітивного дослідження перекладів художніх творів, уточнюється обсяг поняття художньої картини світу, здійснюється зіставний аналіз варіантів перекладу повісті М. Гоголя з метою встановлення загального та специфічного у фрагментах художньої картини світу.

Ключові слова: художня картина світу, смислова структура тексту, переклад, М. Гоголь.

У наукових працях останніх десятиліть теоретичні обґрунтування когнітивної лінгвістики надають додаткову можливість заново осмислювати діалектику відображення світу у мові у контексті процесів мовленнєво-мисленнєвої діяльності носія мови, процесів категоризації і концептуалізації, статусу мовної картини світу (МКС) у текстовому просторі тощо. У межах когнітивного підходу відображення оточуючого світу та факт наявності МКС у мовній свідомості поступово стають актуальними у зіставних студіях. Саме когнітивні аспекти дослідження МКС дозволяють враховувати динаміку художнього тексту як форми пізнання. Розуміння мови як системи функціональної, однією із соціальних функцій якої є представлення семантико-когнітивного рівня людського знання про світ, і, як наслідок, прийняття тези про те, що “каркас” сукупності значень певної мови утворюють категорії пізнання і сфери буття, дають можливість підійти до вирішення проблеми відображення загального і специфічного у сукупності уявлень людини про оточуючу дійсність в контексті зіставних когнітивних досліджень на матеріалі існуючих мов.

Значно поширилися у вітчизняному мовознавстві зіставні, у тому числі перекладознавчі дослідження національно-мовних картин світу, вивчення її окремих фрагментів з огляду на специфіку лексичного

рівня мови та асоціативного потенціалу його одиниць, етнокультурних номінацій явищ і предметів дійсності, теорії міжкультурної комунікації і мовної особистості у просторі дискурсу (праці І.О. Голубовської, П. Денисової, М.П. Кочергана, А.Е. Левицького, В. М. Манакіна, Н.І. Панасенко, Н.В. Петлюченко, О.О. Селіванової, Ж.П. Соколовської та ін.). Однак семантико-когнітивний аспект художньої картини світу (ХКС) у тексті перекладів ще потребує докладного розгляду.

Актуальність зіставного лінгвокогнітивного дослідження перекладних текстів зумовлена загальною перспективою зіставних досліджень художніх творів, перекладених різними мовами; важливістю вивчення когнітивних аспектів мови, зокрема, семантико-когнітивної інтерпретації структури знань мовця; необхідністю удосконалення методики лінгвокогнітивного зіставлення художніх творів. Абсолютний антропоцентризм тексту дозволяє проектувати поняття когнітивістики на основні компоненти поняттєвої діади “автор-читач”, що знаходить своє вираження в суб’єктивних авторських смислах і текстотвірній свідомості автора [7, 202].

Матеріалом дослідження стали перекладні тексти повісті М.В.Гоголя “Тарас Бульба” українською (ред. І. Малковича та Є. Поповича на основі перекладу М. Садовського, за авторським виданням 1842 року) та англійською мовами (пер. Хогарт, вст. стаття Дж. Курнос).

Метою цієї статті є дослідження та аналіз лінгвокогнітивного аспекту перекладів повісті Миколи Гоголя “Тарас Бульба” на прикладах зіставлення їх смислової структури у текстовому просторі.

Для досягнення поставленої мети у статті вирішуються такі **завдання**:

1. Розгляд теоретичних основ зіставного лінгвокогнітивного дослідження перекладів художніх творів.
2. Уточнення обсягу поняття ХКС у зіставних студіях.
3. Здійснення зіставного аналізу варіантів перекладу з метою встановлення загального та специфічного у фрагментах ХКС.

Намагаючись по-новому осмислити традиційні підходи, вчені щоразу зіштовхуються з великою кількістю наукових праць, які по-різному інтерпретують об’єкти

дослідження – картину світу, мовну картину світу, художню картину світу, авторську картину світу, картину світу тексту, фікціональний простір тексту, концепт, значення слова.

Когнітивний рівень репрезентації знань не обмежується вивченням виключно структурних характеристик значення і смислу. Навпаки, когнітивний рівень передбачає “вихід за межі власне мовного знання та аналіз співвідношення мовного значення і концептуального змісту, що передається окремим словом в системі мови і мовлення” [1, 180]. Саме ж значення визначається як когнітивний феномен, а будь-які дані про цей феномен – як проливаючі світло на структури свідомості, їхні “формати” і внутрішню будову [3, 37].

Майже півстолітня історія семасіології свідчить про те, що найбільший розвиток отримали активна семасіологія і лексикологія, однак при цьому сама проблема ставиться дещо по-іншому – не просто від системи понять до системи слів, що їх виражають, але від системи уявлень людини про організацію об’єктивної дійсності до системи відношень між значеннями слів [5, 205]. Когнітивна лінгвістика постулює органічний зв’язок між знаннями про світ (чи енциклопедичними знаннями) і знаннями мовної системи (чи мовними знаннями), який визначається специфікою переробки пам’яттю людини різностороннього (у тому числі й мовленнєвого) досвіду взаємодії індивіда з оточуючим його світом.

Питання про демаркаційну лінію між мовною інформацією про значення слів та інформацією, добутою з реального світу, про властивості речей зачіпає Ч. Філлмор у праці “Основні проблеми лексичної семантики” (1983), який вважає “що будь-яка спроба співвіднести знання людиною значень слова із здатністю до інтерпретації текстів неминуче призводить до визнання важливості позамовної інформації у процесі інтерпретації” [6, 118]. Звідси випливає, що мовні значення передають тільки певну частину наших знань про світ, натомість основна частка цих знань зберігається у нашій свідомості у вигляді різноманітних мисленнєвих структур – концептів різного ступеня складності і абстрактності.

В рамках діяльнісного підходу до розгляду мовних явищ і аналізу мовних одиниць різних рівнів, які представлені у вигляді систематизованої абстракції та

окремих “слів-активаторів” (термін Л. В. Калашнікової), вони допомагають активувати обсяг інформації, оскільки мають спільні семантичні компоненти.

Мова, виконуючи свої основні функції відображає і передає отримані знання в картині світу. Індивідуальна картина світу героя твору, художня картина світу автора і концептуальна картина світу в цілому утворюють єдину, взаємопов’язану ієрархічну сукупність концептів, і можуть розглядатися як співвідношення “частина-ціле”. Вони являють собою когнітивно-емоційну єдність, об’єднуючи увесь культурно-історичний досвід суспільства щодо творчого засвоєння світу. Ці картини відображають загальну картину світу, до структури якої інкорпорована модель сприйняття світу [2, 39-40]. Тому аналіз такої концептосфери дозволяє змодельовати деякі особливості авторської картини світу.

У процесі побудови ієрархії концептів конструюються концепти авторської картини світу, які постійно модифікуються і формують основу для формування інших концептів. Так відбувається безперервний процес побудови концептів. Ієрархія авторських концептів відображає ієрархію текстових смислів та реалізує основні принципи текстотворення – принципи селекції і комбінації, при цьому форма репрезентації авторських концептів варіюється від слова до речення чи множини речень.

З ієрархічною організацією текстових смислів тісно пов’язане поняття домінанти. В художньому тексті актуалізовані особистісні смисли вибудовуються в ієрархічному порядку, що дозволяє виділити домінантний особистісний смисл. Домінантні особистісні смисли – це інваріантні смисли, які виражають думки і знання автора про реалії дійсності, “сміслові універсалії авторської картини світу” [4, 41].

У повісті “Тарас Бульба” герої демонструють перевагу активної життєвої позиції. Складний динамічний сюжет, яскрава індивідуальність персонажів – представників запорізького козацтва – все це стає можливим внаслідок одночасного звертання автором до різного роду концептів і представлення їх у тексті у вигляді ієрархії смислів, які накладаються на художньо-авторську картину світу.

ЗАПОРІЗЬКЕ КОЗАЦТВО виконує у тексті функцію гіперконцепту, оскільки існування цього історико-культурного феномену дозволяє письменникові право на

зображення переваг життєвого шляху, де панує повсякчасна небезпека і труднощі, які обираються добровільно: ...завелося козацтво — цей широкий гуляцький заміс української натури..., справді надзвичайний вияв української сили: його викресало з народних грудей кресало лиха [8]. ...the Cossack state was instituted—a free, wild outbreak of Russian nature in fact, a most remarkable exhibition of Russian strength, forced by dire necessity from the bosom of the people [10].

Концепти СУСПІЛЬСТВО і УКЛАД ЖИТТЯ формують межі “сміслового каркасу”, “мерехтливі орієнтири” (терміни Ж.Соколовської) і найзагальніші параметри моделі семантичних відношень у ХКС, створюють хронотоп повісті, забезпечуючи основний обсяг інформації про історичну достовірність і динаміку подій. Сміслова структура тексту вибудовується семантичними ланцюжками, які, у свою чергу, утворюють складну мережу (парадигму) семантичних взаємозв’язків стилістично-маркованих, емоційно-забарвлених слів та національно-культурних реалій.

СУСПІЛЬСТВО – ‘соціальна структура’ – ‘адміністративний поділ’, ‘система відношень’ – ‘ставлення до людей’ – ‘характер і зовнішність людини’ – ‘освіта і наука’.

‘соціальна структура’

військова старшина, козаки, осавула, писар, архимандрит, гетьмани, бусурмани, турки, татарва, монгольські хижаки, мізерні князі, товариші, юрба, кобзарі, наймички, школярі, бурсаки, семінаристи, лицарі [8]; with him were also two osauls, the secretary, and other regimental officers: the Cossacks; the archimandrite; ...deserted by its princes, was laid; ...waste and burned to the quick by pitiless troops of Mongolian robbers; servant girls; the young men [10].

‘адміністративний поділ’

Замість колишніх уділів, малих містечок, що аж кишіли псарями та ловцями, замість ворохобливих та мізерних князів, що купували й перепродували свої міста, виникли грізні села, курені й околиці... [8]; In place of the original provinces with their petty towns, in place of the warring and bartering petty princes ruling in their cities, there arose great colonies, kurens, and districts [10].

‘ставлення до людей’

Годі, стара, голосити! Ти ще б їх до себе під спідницю сховала та й сиділа на них, як квочка на яйцях; Не слухай, синку, матері: вона — баба, вона нічого не тямить?; Здорові

були, панове товариство! Доброго здоров’ячка й вам!; Вона терпіла наругу, навіть стусани, ласку бачила тільки з милості... [8]; Don’t listen to your mother, my lad; she is a woman, and knows nothing; you may beat the Musselmans and the Turks and the Tatars; and that when the Poles undertake any expedition against our faith, you may beat the Poles; Love, feeling, everything that is tender and passionate in a woman, was converted in her into maternal love. She hovered around her children with anxiety, passion, tears, like the gull of the steppes. They were taking her sons, her darling sons, from her—taking them from her, so that she should never see them again! [10].

‘характер і зовнішність людини’

бліда, худенька і добра їхня мати; стара, сухенька мати; Здорові, рум’яні їхні лиця укривав ніжний пух...; Гордо закинутий оселедець; шаровари з червоного дорогого сукна були вимащені дьогтем на знак цілковитої до них зневаги; Бульба був страшенно впертий. То був один із тих характерів, які могли з’явитися лише тяжкого XV сторіччя в напівкочовому закутку Європи...; повсякчасна необхідність боронити узграницчя ... виховала впертість духу [8]; Their firm healthy faces were covered with the first down of manhood...; pale, ugly, kindly mother; Bulba was terribly headstrong [10].

‘освіта і наука’

вакації; київська бурса; академія, і всі ті книжки — граматки, філософія [8]; education at the Royal Seminary of Kiev; there was no better knowledge for a young man than a knowledge of that same Zaporozhian Setch; What was the name of the man who wrote Latin verses? I don’t know much about reading and writing... [10].

УКЛАД ЖИТТЯ – ‘їжа’ – ‘предмети побуту’ – ‘одяг’ – ‘житло’ – ‘заняття’ – ‘звичаї’.

‘їжа’

Та не треба нам пампушок, медяників, маківників та пундиків усяких; тягни нам сюди цілого барана чи козу давай, медів сорокарічних! Та горілки багато... [8]; We don’t want any dumplings, honey-cakes, poppy-cakes, or any other such messes: give us a whole sheep, a goat, mead forty years old, and as much corn-brandy as possible... [10].

‘предмети побуту’

Вікна й двері були в червоних обводах. На полицях по кутках стояли глеки, сулії, пляшки з зеленого й синього шкла, сріблом биті келехи, золочені чарки; берестові широкі лави попід стінами всієї світлиці; величезний стіл під

образами на покуті; широка піч із запічками, карунками й прискалками з барвистих кахлів... [8]; *There were birch-wood benches all around the room, a huge table under the holy pictures in one corner, and a huge stove covered with particoloured patterns in relief...* [10].

‘одяг’

попівські підрясники; наймички у червоному намисті; ...що не кажи, а вбрання на тобі таки кумедне: і що воно за мотузка висить?; червоні сап'янци зі срібними підківками; шаровари, як Чорне море завиширки, з силою складок і зборок, обперезані золотим очкурком; червоне намисто [8]; *a priest's cassock; coin necklaces* [10]

‘житло’

хата; світлиці; кімнати; По стінах — шаблі, нагаї, сільця на птицю, неводи й мушкети, хитро оправлений ріжок на порох, золота вуздечка на коня і пуга зі срібними бляшками... [8]; *the principal room of the hut; On the walls hung all sorts of coats and cloaks, among which there were even some with beaver collars or velvet facings...* [10].

‘заняття’

Усе козацтво було вже на конях і при зброї; ловили рибу, торгували, варили пиво...; Не було такого ремесла, що його не знав би козак: накурити горілки, спорядити воза, натерти пороху, справити ковальську, слюсарську роботу, а на додачу — загуляти, щоб аж небу було душно, пити й гуляти так, як уміє тільки козак [8]; *he could distil brandy, build a waggon, make powder, and do blacksmith's and gunsmith's work, in addition to committing wild excesses, drinking and carousing...* [10].

‘звичаї’

Ну, а тепер здоров, синку, почоломкаємося!.. І батько з сином почали цілуватися; І впав же йому в голову, щоб рідна дитина та батька біла!; звичаю такого не було, щоб школярі могли їздити верхи [8]; *Now, welcome, son! embrace me, and father and son began to kiss each other...; What kind of son are you? what, strike your father!; girls were arranging the apartment, ran out quickly. They were either frightened at the arrival of the young men, who did not care to be familiar with anyone; or else they merely wanted to keep up their feminine custom of screaming and rushing away headlong at the sight of a man, and then screening their blushes for some time with their sleeves* [10].

Стрижневим концептом повісті “Тарас Бульба” виступає ВОЛЯ/LIBERTY, оскільки

він дозволяє виявити мотивацію вибору героями життєвого шляху. Подвійне розуміння волі в народній національній свідомості та його вербальних проявів у повісті, начала водночас організуючого і руйнівного, поєднання бажання і одержимості, сили і слабкості – забезпечує цьому концепту суперечливу оцінку. Мовне втілення концепту ВОЛЯ відбувається через текстову характеристику персонажів, текстові смисли, які актуалізують їхні дії і вчинки, поведінку, емоційний стан, опис подій.

У тексті “Тараса Бульби” спостерігається неодноразове вживання концептуального маркера воля і тих словникових одиниць, які пов’язані між собою тісними парадигматичними, синтагматичними та епідигматичними зв’язками – *вільні козаки, вільний степ, вільне товариство, вільно кохати, вільність рухів, вільна воля, найвільніший, невольний, невольники; liberty, at liberty, the liberty of living, moral liberty; being free, freedom, free will, free Cossack soul, not free of the religious spirit of its time.* У словникових значеннях лексикалізованих концептів української та англійської мов теж виокремлено основні семні концептуальні ознаки: воля – свобода, незалежність; протилежне неволя, рабство [9]; *liberty – the freedom and the right to do whatever you want without asking permission or being afraid of authority* [11].

Бажання реалізувати жадане без будь-яких обмежень і провадити вільний спосіб життя – це ті складники (смыслові нашарування) волі, які створені письменником. Авторське захоплення зображенням волі підтверджується відбором слів з позитивною конотацією, які, поряд із маркером концепту, зафіксованому у словникових дефініціях двох мов, належать до ключових лексем для створення цілісного портрета запорізького козацтва: *вільний, козацька боротьба, бойовий хист; being free, warfare, warlike qualities.*

Висновки.

Семантико-когнітивний простір художньої текстової картини світу організовується творчою свідомістю автора у вигляді концептів та ієрархії суб’єктивних авторських смислів. Застосована модель семантичних відношень у зіставленні лексики як одна із можливих дослідницьких схем аналізу мовного матеріалу дозволяє забезпечити та цілісно представити мережу взаємозв’язків у межах концептів та їх складників – семантичних ланцюжків, які

накладаються автором на смисловий каркас художньої картини світу.

Перспектива подальших досліджень.

Подальші зіставні дослідження авторської концептосфери в аспекті взаємодії семантико-когнітивного та стилістично-образного модусів сприятимуть поглибленню наукових знань про способи та закономірності текстової актуалізації концептів.

1. Болдырев Н.Н. Диалектика отражения мира в языке / Н. Н. Болдырев // Вісник кафедри ЮНЕСКО КДЛУ. – Серія Філологія. Педагогіка. Психологія. Вип. 3. – 2000. – С. 179-183.
2. Калашникова Л.В. Кореференция в когнитивном аспекте. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01, 10.02.19 / Л.В.Калашникова. – Орел, 2000. – 229 с.
3. Кубрякова Е. Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика – психология – когнитивная наука / Е.С.Кубрякова // Вопросы языкознания. – 1994. – № 4. – С. 34-47.
4. Пищальникова В.А. Проблема смысла художественного текста : Психолингвистический аспект / В.А.Пищальникова. – Новосибирск : Изд-во Новосиб. ун-та, 1992. – 133 с.
5. Соколовская Ж. П. “Картина мира” в значениях слов. Семантические фантазии или катехизис семантики? / Ж. П. Соколовская. – Симферополь : Таврия, 1993. – 232 с.
6. Филлмор Ч. Основные проблемы лексической семантики / Ч.Филлмор // Новое в зарубежной лингвистике. Вип. 12. – М., 1983. – С. 74-122.
7. Щирова И.А. О человекомерности науки и текста // Мехународни часопис Стил. Београд Република Србија : The International Association “Style”, Orthodox Theological Faculty of Belgrade University. – 2008. – № 7. – С. 197-218.

Джерела ілюстративного матеріалу

8. Гоголь Микола. Тарас Бульба. Редакція Івана Малковича та Євгена Поповича на основі перекладу Миколи Садовського. – Режим доступу: http://exlibris.org.ua/text/taras_bulba.html
9. Словник української мови : В 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. – Київ : Наукова думка, 1970—1980. Словник української мови в 11 томах. Академічний тлумачний словник (1970—1980). Онлайн-версія. – Режим доступу до ресурсу : <http://sum.in.ua/>
10. Gogol, Nikolai. Taras Bulba / Translated by J. Hogarth with an Introduction by John Courmos. – The Pennsylvania State University, 2001. – Режим доступу: <http://www2.hn.psu.edu/faculty/jmanis/gogol/tarasbulba.pdf>
11. Longman Dictionary of Contemporary English. New edition. – Harlow : Pearson Education Limited, 2006.

В статтє освещаются теоретические основы сопоставительного лингвокогнитивного исследования переводов произведений, уточняется объем понятия художественной картины мира, осуществляется сопоставительный анализ вариантов перевода повести Гоголя с целью установления общего и специфического в фрагментах художественной картины мира.

Ключевые слова: художественная картина мира, смысловая структура текста, перевод, Н. Гоголь.

The article highlights the theoretical basis of comparative studies denote translation of the works specified amount of concept art picture of the world, carried out comparative analysis of variants of translation of the story Gogol to establish general and specific fragments of artistic picture of the world.

Key words: art picture of the world, semantic structure of text, translation, Nikolai Gogol.

УДК 81'44 : 398.91

ББК 81.2

Зоряна Коцюба

НА ПЕРЕТИНІ САКРАЛЬНОГО І ПРОФАННОГО: ПОБУТОВІ УЯВЛЕННЯ ПРО БОГА І ДУРНЯ В РІЗНОМАНІТНИХ ПАРЕМІЯХ

Статтю присвячено зіставному дослідженню асоціативних зв'язків у паремійних фондах української, російської, польської, англійської та французької мов. Об'єктом аналізу є паремія з ключовими словами Бог, правда і дурень. У праці простежено експліцитні та імпліцитні вияви досліджуваних зв'язків, схарактеризовано подібності і відмінності в національних світоглядах, відображених у прислів'ях і приказках зіставлених мов.

Ключові слова: прислів'я, приказка, побутова свідомість, асоціативні зв'язки.

Аналіз прислів'їв і приказок слов'янських, германських і романських мов свідчить про існування різноманітних, тісно переплетених, часто непередбачуваних зв'язків паремійно вербалізованих концептів, що підтверджує думку Ю. Левіна про те, що простір прислів'їв є «багатомірним», оскільки прислів'я можуть бути близькі в різних «вимірах», за різними «параметрами» [10, 109]. Хоч загалом слова будь-якої мови є не лише мовними знаками реалій і відбитками понять про ці реалії, але й знаковим втіленням складної системи співвідношень між реальними речами, що перетворюється на не менш складну систему відношень між поняттями, яка є більш-менш адекватним відбиттям першої [6, 33], лише найзагальніші диференційні ознаки здебільшого поєднують слово народно поетичне і те саме слово як одиницю мови. Адже якщо в мові будь-яка лексема отримує чітку дефініцію, то значення фольклорного слова настільки багатогранне, а часто і суперечливе, як і народні уявлення про предмет, явище, узагальнений образ тощо. Тому слова-концепти народної культури подібного визначення отримати не можуть. Семантика народно-поетичних слів-концептів

найвиразніше простежується в їх різноаспектних контекстуальних зв'язках. Як зазначає Нікітіна, «описуючи зв'язки досліджуваного слова з іншим словом, пов'язаним із ним парадигматично або синтагматично, ми отримуємо часткове тлумачення слова, яке нас цікавить. Сума всіх часткових тлумачень і буде достатньо повним описом-поясненням слова-концепта» [12, 118]. Важливо також ураховувати й те, що народно поетичне слово не лише буде фольклорний світ, але й оцінює його. Це зумовлює наявність у семантичній структурі фольклорного слова оцінного компонента, який доволі часто переважає і навіть нейтралізує номінативний.

Асоціативне мислення (як різновид лінгвокреативного мислення), що особливо виразно відображене в пареміях, у багатьох аспектах міфічне, оскільки воно вбирає в себе складене в певному мовному колективі сприйняття і бачення світу з першими мовними зворотами дитини. «Звичайні» асоціації – це ті зв'язки, які «суміщають» дійсність і створюють міф про неї шляхом акцентування відповідних знань про властивості реалій і їх диспозицій [16, 68–69]. Характерно, що паремії близькі до пропозицій, які структурують пам'ять людини і можуть бути подані як особливі пучки асоціацій, що пов'язують елементарні уявлення і концепти. Паремійна одиниця як пропозиція, яка допускає виділення у своїй структурі двох або більше концептів, може бути подана як семантична формула «концепт + асоціативний зв'язок + концепт» [15, 263–264].

Зазначені особливості фольклорного слова, що відображає народне світосприйняття, визначають специфіку асоціативних зв'язків у побутовій свідомості, які з погляду філософського світогляду є алогічними, неприйнятними з етичних, релігійних чи загальнонаукових міркувань. Так, при зіставленні передусім привертають увагу випадки певного збігу деяких ознак, які характеризують низку різнорідних концептів, вербалізованих у прислів'ях і приказках слов'янських, германських і романських мов, серед них БОГ, ПРАВДА і ДУРЕНЬ.

Найтиповішою ознакою, що поєднує названі паремійно об'єктивовані концепти зіставлюваних мов, є «неосудність». Аналізовані прислів'я і приказки досліджуваних мов, у яких реалізується вказана концептуальна ознака, утворені внаслідок запозичення донорських когнітивних сценаріїв зі сфери судочинства,

рідше – силового (воєнного) протистояння: *У суд на Бога не підеш* [14, 298]; *На волю божью просьбы не подашь* [4 I, 24]; *Z Panem Bogiem do wójta się nie idzie* [22 I, 188]; *Wills Gott, wer wendet es; Contre Dieu nul ne peut* [3, 8]; *Правда і суду не боїться* [14, 185]; *Правда несудима* [4 I, 150]; *Na prawdę świadka nie trzeba* [22 II, 1063]; *Truth fears no trial* [27, 270]; *Die Wahrheit scheut kein Gericht* [9, 76]; *Il n'est pas permis de s'emporter contre la vérité* [3, 92]; *Для дурнів закон не писаний* [13, 338]; *С дурака гладки взятки* [4 I, 346]; *Głupietemu i Bóg przebaczy* [22 I, 676]; *Für den Dummkopf gibt es keine Gesetze* [9, 111]; *Il ne faut jamais défier un fou* [3, 50].

ПРАВДА в германській фольклорній картині світу виступає в персоніфікованому образі Божої дочки, яка, як і сам Бог, стоїть над усім: *Truth is God's daughter* [27, 269]; *God is above all* [27, 114]. Кваліфікація концепту ПРАВДА в побутових уявленнях носіїв зіставлюваних мов, вербалізованих у пареміях, найчастіше відбувається через порівняння «правда – олія», яке базується на перенесенні якісних ознак донорської концептосфери на об'єкт порівняння: *Правда, як олія, скрізь наверх спливає* [14, 186]; *Правда – елей, везде на верх всплывет* [4 I, 151]; *Prawda jak oliwa na wierzch wychodzi* [22 II, 1065]; *Truth and oil are ever above* [27, 269]; *La vérité s'élève au-dessus du mensonge, comme l'huile au-dessus de l'eau* [21, 531].

Правдивість як універсальна домінуюча характеристика дурнів, репрезентована в фольклорних текстах різних жанрів, зумовлює їх неосудність: *Діти і дурні говорять правду* [14, 116]; *Глупый да малый всегда говорят правду* [4 I, 344]; *Głupi czasem prawdę powie* [22 I, 675]; *A fool may sometimes tell the truth* [27, 270]; *Children, drunkards and fools cannot lie (speak truth)* [26, 119]; *Kinder und Narren sagen die Wahrheit; Les fous et les enfants prophétisent* [3, 32].

Універсальність цієї групи прислів'їв закономірна, оскільки в ній набувають розвитку логемі, об'єктивовані ще в латиномовному паремійному корпусі, пор.: *Emergit verum, licet exstant (exstent) schismata rerum* – Правда наверх виходить, ніщо їй не зашкодить [20, 110]; *Si secretarum seriem vis noscere rerum: // Ebrius, insipiens, pueri dicunt tibi verum* – Хочеш у речі приховані вникнуть, у їх таємниці – // Правду від дурня, дитини почувеш або від п'яниці [20, 320]. Варіанти згаданих паремій побутують у паремійних корпусах багатьох мов, зокрема тих, які

репрезентують територіально й історично дистанційовані культури [24, 42; 1, 110–111].

ПРАВДА, як ключовий концепт української та англійської фольклорних картин світу, поєднує різнотипні поняття-образи: громада говорить голосом Бога – носія правди (правдивим голосом), а прислів'я є одним із виявів голосу народу: *Народ скаже, як зав'яже* [14, 278]; дурні, як і діти, не вміють говорити неправди, і тому їх не судить ні Бог, ні люди. Чи не звідси корені російського прислів'я *Дурак – божий человек* [4 I, 344] й англійського фразеологізму *God's fool* [23, 692]? Адже дурні, як і блазні, юродиві, а також поети і актори (докладніше див. [5, 83]), які за будь-яких умов говорять правду, виконують функцію «суспільної совісті», тобто говорять голосом Бога. Таке трактування взаємозв'язків народних уявлень про дурня і правду не заперече християнсько-візантійського походження розуміння юродства як форми святості [17, 489].

Неприйняття правди в людському суспільстві пояснює існування не лише прямого зв'язку ДУРЕНЬ → ПРАВДА, але й оберненого (пейоративно конотованого) ПРАВДА (правдолюбство) → ГЛУПОТА: *Прямой, что дурной; Прямой, что шальной: так и ломит* [4 I, 155].

Віра в те, що дурні і божевільні перебувають під особливою опікою Божою, знайшла своє вираження в паремії *Glupiemi ustąpić, sto dni odpustu* [22 I, 678], відомій з польських джерел з поч. XVII ст., яка згодом була запозичена і українською мовою: *Хто дурневі вибачить, той має сто днів відпусту* [2 II, 63]. У тріаді БОГ – ПРАВДА – ДУРЕНЬ знаходимо також пояснення універсального прислів'я латинського (пор. *Fortuna favet fatuis* – 22 I, 676) походження *Дурневі Бог щастя дає* [18, 85] – *Дураку везде счастье* [4 I, 344] – *Glupim szczęście (Pan Bóg) sprzyja* [22 I, 676, 681] – *God sends fortune to fools* [27, 99] – *A fou fortune* [3, 49]; *La fortune rit aux sots* [19, 497]: *Хто по правді живе, тому й Бог дає* [18, 92]; *Бог тому даст, кто правдой живет* [4 I, 150]; *Кто правду хранит, того Бог наградит* [7, 77]; *Les sots sont punis et non les vicieux* [21, 536].

Другою типовою ознакою, котра поєднує аналізовані концепти в їх паремійній об'єктивації, є «неминучість», «необхідність», «всюдисущість»: *Без Бога ні до порога; Від Бога нігде не сховаєшся* [18, 1]; *От бога (божьей власти) не уйдешь* [4 I, 25]; *Nie sktyjesz się przed Bogiem* [22 I, 177]; *Najdzie Bóg*

winnego [22 I, 176]; *Boga nie trzeba daleko szukać* [22 I, 144]; *Од чорта одхрестишся, одмолишся, а од його, дурня, і ломакою не одіб'єшся* [13, 348]; *В лісі не без пенька, а в селі не без дурака* [13, 337]; *За дурними не треба в Київ їхати, вони і тут є* [18, 85]; *Всюди дурних найбільше* [2 I, 285]; *От черта крестом, от медведя пестом, а от дурака – ничем* [4 I, 348]; *У нас дураков непочатый угол* [4 I, 341]; *Glupców wszędzie pełno* [22 I, 669]; *Щира правда всюди куток знайде* [18, 92]; *Правда прямо идет, ни обойти ее, ни объехать* [4 I, 154]; *От правды некуда деваться* [4 I, 150].

Названі характеристики простежуються також в англійських, німецьких та французьких прислів'ях, однак для їх вираження використовується інший мовно-стилістичний «будівельний матеріал»: *All must be as God will* [26, 10]; *Every man for himself and God for us all* [26, 229]; *Gott sieht alles* [9, 118]; *Es geschieht doch, was Gott will* [3, 8]; *Gottes Auge schläft nicht* [9, 118]; *En petite maison, la part de Dieu est grande* [21, 134]; *A qui Dieu n'aide, en vain le monde aide* [3, 8]; *Rien ne peut profiter sans Dieu* [3, 172]; *The world is full of fools; Folly is the product of all countries and ages; If folly were grief, every house would weep; If all fools had baubles, we should want fuel* [27, 100]; *Folly (fools grow) grows without watering* [26, 278]; *Narren wachsen unbegossen* [3, 50]; *Il est des sots de tout pays* [8, 40]; *Quand Jean-bête est mort, il a bien laissé des héritiers* [3, 50]; *Si tous les fous portaient un bonnet blanc, nous ressemblerions à un troupeau d'oies* [19, 498]; *Truth will conquer, falsehood will kill* [27, 269]; *Die Wahrheit kriecht in keine Mauselöcher* [9, 76]; *La vérité est souvent éclipcée, mais jamais éteinte* [3, 158]; *Tout se sait tôt ou tard* [19, 1048].

Більшість аналізованих паремійних понять-образів у свідомості носіїв зіставлених мов мають ще одну спільну характеристику – «суворість», «грубість», «колючість»: *Бог довго жде, та тяжко карає* [18, 2]; *Бог не трубить, коли чоловіка губить* [18, 1]; *Бог долго ждет, да больно бьет; Бог не Никитка, повыломает лытки* [4 I, 25]; *Bóg, choć nieskory, lecz w sądzie surowy* [22 I, 151]; *Pan Bóg ma nogi bawelniane, ale ręce ołowiane* [22 I, 150]; *God comes with leaden feet, but strikes with iron hands; God stays long, but strikes at last* [27, 116]; *A tard est vengé, qui Dieu venge* [21, 527]; *Вчи дурня розуму, а він тобі голову провалить* [13, 337]; *Дай дурню товкач, він і вікна поб'є* [13, 338]; *Ума нет, а злость*

есть [4 I, 342]; *Głupi natychmiast swój gniew pokazuje* [22 I, 673]; *Fools bite one another, but wise men agree together* [27, 290]; *Take heed of mad fools in a narrow place* [27, 99]; *Правда очі коле* [14, 185]; *Правда – як гостра коса; Правда холодна, а брехня тепла* [14, 186]; *Правда глаза колет (уши дерет); Правда рогатиной (копьем) торчит* [4 I, 152]; *Правда груба, да Богу любя* [4 I, 155]; *Prawda boli* [22 II, 1065]; *Prawda jest solą w oku* [22 II, 1066]; *Prawda kolką w boku* [22 II, 1067]; *Truth and roses have thorns about them* [27, 270]; *Better speak truth rudely, then lie covertly* [26, 55]; *Follow not truth too near the heels, lest it dash out thy teeth* [26, 272]; *Die Wahrheit ist eine bittere Pille* [9, 76]; *Wahrheit bringt Hass* [9, 196]; *Il n'y a que la vérité qui offense* [8, 45]; *La force de la vérité est qu'elle dure* [21, 528].

Народні уявлення про суворість правди – міжкультурна універсалія, про що свідчить існування низки еквівалентних прислів'їв у паремійних корпусах народів Сходу [1, 111–112] і більшості європейських мов [25, 501].

Характерно, що в прислів'ях дурень дуже часто виступає не лише суб'єктом, але й об'єктом грубості: *Товчуть дурня у шинку, товчуть і в церкві* [13, 350]; *Дурного Кирила і Химка побила* [13, 342]; *Лося б'ють в осень, а дурака – завжди* [7, 323]; *Учить дураков – не жалеть кулаков* [4 I, 343]; *Глупова и в олгаре б'ють* [11, 361]; *Głupiego wszędzie biją* [22 I, 675]; *A whip for a fool, and a rod for a school, is always a good season* [27, 71]. Об'єктом грубості у досліджуваних культурах є також правда і її носії: *За правду б'ють, карають, а неправду величають; За правду б'ють, ще й плакати не дають* [14, 182]; *За правдивую погудку смычком по рылу б'ють* [4 I, 152]; *Za prawdę biją* [22 II, 1073]; *Truth has a scratched face* [27, 270]; *He who speaks the truth must have one foot in the stirrup* [27, 271]; *Les vérités sont odienses* [3, 68]; *Rien n'est si dangereux que trop de bonne foi* [21, 212].

Уявлення про Бога, совість і правду в побутовій свідомості є майже тотожними, адже якщо правда – це і є Бог, а совість – голос Бога в кожному з нас, то совість – поняття невіддільне від правди; прислів'я є водночас народною правдою і народною совістю, носіями голосу громади, який у народних уявленнях завжди правдивий; функцію суспільної совісті у побутовій свідомості виконує дурень (божевільний) через свої зв'язки з правдою і опосередковано з Богом.

Отже, концепти «Бог», «правда» і «дурень» наділені спільними ознаками в

пареміях зіставлених мов, що свідчить про універсальність народних уявлень про об'єкти концептуалізації, їх внутрішні смислові зв'язки, взаємозалежність і наслідковність. Досліджувані концепти виконують універсальну структуротворчу функцію в наївній картині світу, репрезентуючи різночасові світоглядні нашарування в побутовій свідомості носіїв слов'янських, германських і романських мов. Ознака «неосудність» об'єктивується в прислів'ях і приказках аналізованих тематичних блоків через асоціативно-вербальні зв'язки ключового для фольклорної картини світу концепту ПРАВДА, що є основою для експлікації функціонального навантаження різнотипних, на перший погляд, концептів при формуванні народного світосприйняття. ПРАВДА виступає середником між сакральним і профанним у побутовій свідомості носіїв європейських мов і найповніше реалізується в колективних уявленнях про дурнів (божевільних), розум і свідомість яких – своєрідне «дитинство» людської свідомості (не випадково саме дурні і діти є універсальними носіями правди в народних уявленнях); первинність глупоти є не лише часовою (у взаємозв'язку глупота – мудрість), а й логічною (з огляду на простоту й елементарність).

1. Будаев Ц. Б. Адекватные пословицы и поговорки разных народов / Ц. Б. Будаев. – Улан-Удэ: Бурят. книжн. изд-во, 1962. – 215 с.
2. Галицько-руські народні приповідки: в 3-х т., 6 вип. / [зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко] // Етнографічний збірник. – Львів: Друк. Товариства ім. Шевченка, 1901 – 1909. – Т. 1 – 3.
3. Гольдгардт-Ландау Г. М. Русскія пословицы, поговорки, прибаутки и притчи въ переводе на соответствующие имъ галлицизмы и германизмы / Г. М. Гольдгардт-Ландау. – Одесса: Тип. Л. Нитче, 1888. – 180 с.
4. Даль В. И. Пословицы русского народа: сборник: в 2-х т. / В. И. Даль. – М.: Худож. лит., 1984. – Т. 1 – 2.
5. Елизаренкова Т. Я. Древнеиндийская поэтика и её индоевропейские истоки / Т. Я. Елизаренкова, В. Н. Топоров // Литература и культура древней и средневековой Индии. – М.: Наука, 1979. – С. 36 – 88.
6. Жайворонок В. В. Лексична підсистема мови і значення мовних одиниць / В. В. Жайворонок // Мовознавство. – 1999. – № 6. – С. 32 – 46.
7. Иллистровъ И. И. Жизнь русскаго народа въ его пословицахъ и поговоркахъ: сборникъ русскихъ пословицъ и поговорокъ. – Изд-е 2-е, испр. и знач. доп. – СПб.: -Пб Губернская Типогр., 1910. – 469 с.
8. Критская О. В. Французские пословицы и поговорки. – М.: Гос. изд-во «Высшая школа», 1963. – 95 с.
9. Кудіна О. Ф., Пророченко О. П. Перлини народної мудрості. Німецькі прислів'я та приказки. – Вінниця: Нова книга, 2005. – 320 с.

10. Левин Ю. И. Провербиальное пространство / Ю. И. Левин // Паремнологические исследования. – М.: Гл. ред. восточной л-ры, 1984. – С. 108 – 126.
11. Мудрое слово Древней Руси (XI – XVII вв.): сборник / [сост., вступ. ст., подгот. древнерус. текстов, пер. и коммент. В. В. Колесова]. – М.: Сов. Россия, 1989. – 464 с.
12. Никитина Е. О концептуальном анализе в народной культуре / Е. Никитина // Логический анализ языка: Культурные концепты. – М.: Наука, 1991. – С. 117 – 123.
13. Прислів'я та приказки. Людина. Родинне життя. Риси характеру / [упоряд. М. М. Пазяк]. – К.: Наук. думка, 1990. – 528 с.
14. Прислів'я та приказки. Взаємини між людьми / [упоряд. М. М. Пазяк]. – К.: Наук. думка, 1991. – 440 с.
15. Селиверстова Е. И. Пословичный бином как элемент паремнологического пространства языка / Е. И. Селиверстова // Фразеологизм и слово в национально-культурном дискурсе (лингвистический и лингвометодический аспекты): междунар. научно-практ. конференция, посвященная проф. А. М. Мелерович. – М.: ООО Изд-во «Элипс», 2008. – С. 263 – 267.
16. Телия В. Н. О специфике отображения мира психики и знания в языке / В. Н. Телия // Сущность, развитие и функции языка / Отв. ред. Г. В. Степанов. – М.: Наука, 1987. – С. 65 – 74.
17. Толстой Н. И. Русское юродство как форма святости // Толстой Н. И. Очерки славянского язычества. – М.: Индрик, 2003. – С. 489 – 493.
18. Українські приказки, прислів'я і таке інше / [впорядкував М. Номис]. – Торонто – Київ: Бескид, 1993. – 226 с.
19. Французско-русский фразеологический словарь. Около 35000 выражений / Под ред. Я. И. Рещера. – М.: Гос. изд. иностр. и нац. словарей, 1963. – 1112 с.
20. Цимбалюк Ю. В. Латинські прислів'я і приказки / Ю. В. Цимбалюк. – К.: Вища школа, 1990. – 436 с.
21. Dictionnaire des proverbes, sentences et maximes par M. Maloux. – Paris: Librairie Larousse, 2001. – 628 p.
22. Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich: w IV t. / [red. J. Krzyżanowski]. – Warszawa: Państwowy Instytut Wyd., 1969 – 1972. – Т. I-III.
23. Roget's International Thesaurus. 4th ed. / [rev. by R. L. Chapman]. – New York, London & Glasgow: Harper Collins Publ., 1991. – 1317 p.
24. Sitarz M. Yiddish and Polish proverbs. Contrastive Analysis against Cultural Background / Magdalena Sitarz. – Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2000. – 161 p.
25. Słownik przysłów z ilustracjami. – Wyd. II, poprawione. – Warszawa: Harald G, 2000. – 756 s.
26. The Oxford Dictionary of English Proverbs. 3rd ed. / [ed. by F. P. Wilson]. – Oxford: Clarendon Press, 1992. – 930 p.
27. The Penguin Dictionary of Proverbs. 2nd ed. / [ed. by R. Fergusson & J. Law]. – Penguin Books, 2000. – 365 p.

Статья посвящена сопоставительному исследованию ассоциативных связей в паремийных фондах украинского, русского, польского, английского и французского языков. Объектом анализа являются паремии с ключевыми словами Бог, правда и дурак. В работе прослежены эксплицитные и имплицитные проявления изучаемых связей, охарактеризованы сходства и различия в национальных мировоззрениях,

отраженных в пословицах и поговорках сопоставляемых языков.

Ключевые слова: пословица, поговорка, бытовое сознание, ассоциативные связи.

The paper focuses on the contrastive analysis of associative links in Ukrainian, Russian, Polish, English, and French proverbial funds. Proverbs with the key-words God, truth, and fool have been used as a basis for the research. The author traces explicit and implicit manifestations of the links researched and discusses coincidences, similarities and divergences in the national conception of the world reflected in proverbs and sayings of the contrasted languages.

Key words: proverb, saying, common consciousness, associative links.

УДК: 81' 373.4

ББК: 81.034

Ярослав Яремко

КАТЕГОРИЗАЦІЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДІЙСНОСТІ 40 – 50-х РОКІВ ХХ ст. У ДЗЕРКАЛІ ВІЙСЬКОВОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ ОУН ТА УПА

У статті висвітлено фрагменти суспільно-політичної картини світу 40–50-х років ХХ ст. через призму військової термінології ОУН та УПА. У комунікативно-прагматичному аспекті схарактеризовано особливості становлення і функціонування цього різновиду політонімів.

Ключові слова: категоризація, суспільно-політичний дискурс, рух опору, військова термінологія ОУН та УПА, комунікативний контекст.

Коли говоримо про категоризацію, то трактуємо це опорне слово когнітивістики в цілому і когнітивної лінгвістики зокрема як осмислення об'єктів і явищ дійсності на основі узагальнених понять. Під час категоризації свідомість людини здійснює „зріз” суспільного доквілля, „відносить окремі його фрагменти до певних розрядів, категорій – виокремлює спільні риси з іншими фрагментами і відділяє специфічні ознаки, як відрізняють певну категорію від інших” [17, 127]. Результатом категоризації як когнітивного процесу є формування когнітивних класифікаційних ознак. Синтез цих ознак уможлиблює концептуалізувати те чи те явище суспільно-політичної сфери у нерозривній корелятивній єдності „людина в мові – мова в людині”.

У контексті пізнання національної ідентичності, відновлення історичної пам'яті потреба вираженого, об'єктивного осмислення діяльності ОУН та УПА через призму мовних фактів давно назріла і перезріла – як в

історичному, так і в лінгвістичному аспектах. Цією метою і продиктована наша стаття.

Діапазон сем, за допомогою яких концептуалізується те чи інше явище, охоплює різні за ступенем абстракції ознаки: як універсальні, інваріантні, властиві для будь-якого денотата (часовий і просторовий параметри, сигніфікативний компонент, конотація), так і варіантні, які характеризують тільки певну групу предметів чи явищ. До останніх належать суспільно-політичні поняття. У проекції на політичну сферу можна сформувати комплекс когнітивних класифікаційних сем, які є найбільш комунікативно релевантними під час категоризації політичної дійсності. З погляду політології найчастіше актуалізуються у мовленні такі когнітивні класифікаційні ознаки: *тип етносу*: одержавлений, бездержавний; *державна незалежність*: є, немає; *взаємодія об'єктивних чинників* (соціально-економічного, політичного, військового) і *суб'єктивних* (інтелектуального, психічного, зокрема Духу, Волі); *соціально-культурні умови, у тому числі для розвитку української військової термінології*: сприятливі, несприятливі; *національна ідея* (поширена, мало поширена, не поширена); *тип політичного режиму*: тоталітарний, авторитарний, ліберальний, демократичний; *тип суспільного руху*: робітничий, тоталітарний, національно-визвольний (рух опору, повстанський рух); *тип військової формації*: державна, бездержавна (підпільна); *тип політичної течії*: націоналістична, комуністична, ліберальна, клерикальна та ін; *тип особистості за політичним світоглядом*: ліберал, націоналіст, комуніст, клерикал тощо. Як бачимо, кожен класифікатор (термін Дж. Лакоффа) конкретизується диференційними когнітивними ознаками. Однак склад і функції когнітивних класифікаційних ознак ще не усталені, тому що їх вивчення щойно розпочалось [17, 142].

Аналізувати особливості УВТ 40 – 50-х рр. ХХ ст. – це означає розкривати сторінки, часто замовчувані або спотворювані, історії українського визвольного руху. Національно-визвольна боротьба зазначеного періоду знайшла свій логічний вияв у військовому термінологічному розвитку. Унікальність ситуації полягала в тому, що, незважаючи на закінчення Другої світової війни, значна частина України уже вкотре знову була „в огні”. Після поразки визвольних змагань 1917 – 1921 рр. ідея відновлення української державності набула ще більшої актуальності.

У нових історичних умовах визвольний рух набув і нового характеру – партизанського. Звідси – й назва *українська партизанка*, яка асоціюється передусім з Українською повстанською армією.

Якими ж були особливості творення військової термінології в УПА? Організаційну роль у творенні цієї військової формації відіграла Організація українських націоналістів (ОУН), виникненню якої передувала діяльність Української військової організації (УВО) на чолі з полковником Євгеном Коновальцем. Від загальновідомої абревіатури *ОУН* утворилася назва з виразним ідеологічним наповненням – *оунівці*. Очевидний зв'язок між ОУН та УПА дав привід для виникнення подвійної абревіатури *ОУН – УПА*, причому не тільки в засобах масової інформації, а й в українській історичній науці, що є нічим іншим, як антиісторичною деформацією. „Річ не лише в тому, що подвійна абревіатура „*ОУН – УПА*” в роки збройної боротьби не існувала, але і в тому, що викривлення історії призвело до прикрих наслідків, – констатує відомий український вчений і сучасник тих подій Я.Дашкевич. – ОУН і УПА не тотожні структури, і нічого доводити, що, наприклад, усі учасники УПА були в ОУН або що всі члени ОУН автоматично були в УПА. Навпаки, організаційна мережа існувала окремо від УПА. Військова структура УПА була іншою. Необгрунтоване поєднання абревіатур довело до того, що, згідно з критеріями всесвітньої історії, Українську Повстанську Армію перетворили у приватну, партійну армію, якою вона ніколи не була і не могла бути. УПА була загальнонародною армією, що охоплювала прихильників усіх тих політичних структур, які боролися за незалежну Україну” [5, 10-11].

ОУН як підпільна воєнізована організація спродукувала у тодішній суспільно-політичній дійсності відповідну термінологію: *бойівка, бойовики, бойові групи, відділи самооборони, бойова референтура, бойовий референт*. Як засіб самооборони перед грубим насильством польської окупаційної влади оунівці використовували революційний терор, що і зумовило появу таких назв: *саботажні акції, експропріаційні напади* (так звані „*екси*”), *атентат (замах)*. Така військово-бойова діяльність була протидією варварській *паціфікації* – масовому нищенню українських культурних та господарських установ, протестом проти

нестерпних умов життя українців, що зазнавали терору польських шовіністичних боївків.

У кожному визвольному русі неодмінно виникають лідери, від прізвищ яких утворюються похідні назви на позначення осіб – членів або прихильників певних угруповань, організацій, напрямів: *бандерівці, мельниківці*. Виникнення цих відантропонімних дериватів спричинили позамовні, зовнішні чинники: через тактичні, стратегічні та персональні розбіжності ОУН у 1940 р. розкололася на дві фракції з майже однаковою назвою: *ОУН(Б)* очолив Степан Бандера, *ОУН(М)* – Андрій Мельник. На розбіжність у наведених ініціальних абrevіатурах вказують кінцеві літери *Б, М*. В аналізований період виникло ще одне складноскорочене слово *УССД* (Українська Самостійна Соборна Держава), яке стало ключовим для цього і подальшого етапів боротьби українства за свою свободу. Власне ідея боротьби за *УССД* трохи згодом об'єднала і *бандерівців*, і *мельниківців*, і *бульбівців* (прихильників отамана „Поліської Січі” генерал-хорунжого Тараса Бульби-Боровця) в УПА, надавши їй загальнонародного характеру. Про те, що об'єднувальним чинником виступала ідея відновлення *УССД*, сигналізує словосполучення *похідні групи* на позначення осіб (за свідченням В. Кука, „приблизно 5 – 6 тисяч членів і прихильників ОУН”) [11, 41], які на початку радянсько-німецької війни надсилалися двома фракціями ОУН на територію, щойно окуповану німецькими військами, для створення місцевих осередків, формування адміністративного самоуправління, українських видань тощо. Однак невдовзі термін *похідні групи* став історизмом, тому що, по-перше, більшість членів похідних груп була ув'язнена чи розстріляна гестапо; по-друге, в нових історичних умовах решта активістів похідних груп перейшла у партизанські загони, що трохи згодом сформували Українську повстанську армію.

Створення цієї української військової формації прискорили масові репресії проти мирного місцевого населення, яке потребувало захисту. А втім, констатують історики, „відплатні акції українців [...] ніколи не виходили поза межі українських земель” [15, 7]. Рух опору мав також тривке ідеологічне підґрунтя, підготовлене пропагаторами політичної самостійності України М. Міхновським, В.Липинським, Д. Донцовим. У

тональності і стилістиці української публіцистики і журналістики міжвоєнного періоду особливо відчутним був вплив Д.Донцова, чію політико-ідеологічну концепцію характеризують словосполучення *національний ідеал, національна солідарність, ідеал нової суспільності, шлях до свободи, нова каста нових людей, основні чесноти провідної верстви, примат Духу над матерією, дух нашої великої минувшини, життєвий активізм, культ честі і шляхетності, гартування волі, моральна дисципліна* та ін. [7].

Ідеї Д. Донцова, його спосіб націєтворчого мислення стали консолідаційним чинником для провідної верстви українства. З його „школи” вийшла ціла плеяда подвижників: письменники Є. Маланюк, Ю. Липа, О. Ольжич, У. Самчук, О. Теліга, Л. Мосендз, О. Лятуринська, О. Стефанович, І. Ірлявський, Б. Кравців, О. Бабій, філософи і науковці Ю. Вассиян, М. Сціборський, Є. Онацький, О. Бойдуник, В. Янів, І. Шлемкевич, О. Грицай, Р. Бжеський (Р. Млиновецький), Р. Єндик та ін. У міжвоєнну добу „саме Д.Донцов виробив той теоретичний дискурс, на якому зріс і зміцнів революційний рух ОУН, саме він зарядив його нескореним духом боротьби, що в 40-і роки вилася в героїку УПА” [2, 11].

В умовах окупаційної влади в українському суспільно-політичному дискурсі виникли словосполучення з чітко зацентрованим національно-ідеологічним наповненням: *створення Української Держави, Суверенна Українська Влада, Новопостаюча Українська Держава* (збережено правопис оригіналу – Я. Я.). Вони зафіксовані в тексті „Акта проголошення Української держави”, виголошеному 30 червня 1941 р. у щойно зайнятому німецькими військами Львові Ярославом Стецьком, соратником Степана Бандери. Поки в українській історіографії дискутується питання, чи включити цю подію до реєстру форм української державності, чи „треба розглядати як провокацію або виклик” (С. Кульчицький), нацисти не дискутували з приводу далекоюсяжних планів ОУН і за кілька днів гестапо заарештувало й кинуло до в'язниці Бандеру і частину його однодумців. І хоча наведені вище словосполучення на певний час пішли „у підпілля”, вони не стали словами – фантомами, зберігаючи у свідомості українства ідею відновлення української державності.

Наскільки завзято боролася ОУН, настільки завзято боролися з нею її опоненти – завжди і всюди. У всі періоди існування СРСР постійним і улюбленими об'єктом радянської пропаганди був *український націоналізм*, якому протиставлявся в душі так званої новомови *пролетарський інтернаціоналізм*. У критичних викривальних статтях незмінно використовувалась ідеологема *українські* [і обов'язково *буржуазні*] *націоналісти*, що супроводжувалась добірними, з відтінками демонізму, епітетами та метафорами типу *викрити, знешкодити, викорчувати, розгромити* на адресу тих, що були запідозрені у цьому фатальному „-ізмі”. Виникав парадокс: буржуазії в СРСР нібито не було, а буржуазні націоналісти чомусь були.

Маємо ще одне підтвердження того факту, що лінгвістична характеристика військової термінології УПА потребує різнобічного когнітивного (пізнавального) підходу, закономірного звертання до чинників соціальних, політичних, ідеологічних, культурологічних, психологічних, власне військових, попри те, що окремі питання аналізованого періоду не надаються до однозначного розв'язання. Спробу хоча б контурно окреслити характер цієї термінології уможливить опертя на фактичний матеріал: опубліковані архівні документи, лексикографічні джерела, спогади учасників тих подій тощо. Донедавна література, яка безпосередньо висвітлювала діяльність УПА, зокрема самими учасниками руху опору, була табуйована разом з іменами їх авторів. У результаті джерельна база, яка могла б пролити пряме світло на цей період боротьби за українську державність, теж ставала таїною за сімома печатками.

До розряду замовчуваних свого часу належала і документальна праця Хмеля „Українська партизанка” [25, 24]. Пізнавальне значення цієї книжки є очевидним: і як свідчення безпосереднього учасника національно-визвольних змагань 40 – 50-х років ХХ ст., і як українського військового підручника, і як історичного документа, основою для якого послужив „Бойовий правильник піхоти” з 1948 р.. Цей документ, як і праця П.Мірчука „Українська повстанська армія. 1942 – 1952. Документи і матеріали” (1953) [14], говорять самі за себе: хоча Друга світова війна закінчилась перемогою над німецьким тоталітаризмом, в Україні війна продовжувалась – з тоталітаризмом

сталінським. Які ж мотиви нерівної боротьби цієї партизанської армії – „армії без держави”?

Як зазначає відомий радянолог А.Авторханов, „поставлені під час війни перед вибором: нацисти чи комуністи – керівники українського національного руху обрали третій шлях – шлях української незалежності” [1, 44]. На II конференції ОУН (квітень 1942 р.) головним ворогами України були оголошені нацизм і більшовизм. Відтак УПА повела боротьбу на два фронти – проти німецької окупації і тоталітарного сталінського режиму. На перший погляд, таке протистояння було нелогічним: послаблюючи одного ворога, повстанці зміцнювали іншого, і навпаки. Натомість у нерівній боротьбі власні сили вичерпувались. Однак у визвольному русі не завжди визначальними є закони формальної логіки, всупереч яким опір окупантові – сьогодні безперспективний, без шансів на перемогу – може мати історичну логіку і перспективу. Такий спосіб мислення і поведінки передається оцінно містким словосполученням *лицарі абсурду*, персоніфікованим втіленням якого виступає автор вислову Олена Теліга: „Тому були у нас *лицарі абсурду* (курсив наш. – Я.Я.) і власне така маса, що ідею цих лицарів обертала в абсурд своєю байдужістю до неї і чемністю та терпимістю супроти ворогів, – категоризує Олена Теліга і продовжує: – Тому то тими *лицарями абсурду* були у нас не лише герої Базару, Крут, Білас і Данилишин, а й такі постаті, як Шевченко, Міхновський, Олена Пчілка, Франко і Леся Українка, сучасники яких, – і то не темна маса, а найближче оточення, інтелігенти, – або не розуміли цілої їх величі, або – що було ще далеко гірше – навіть розуміли і, захоплюючися ними, не могли позбутися своєї льюкайської психіки” [23, 106].

Учасниками руху опору стали ті, кого покликав у партизанські лави імператив „Декалогу”: „Здобудеш Українську державу або загинеш в боротьбі за неї” [4, 24]. Ця максима боротьби об'єднала досить потужну частину українства, більшість якого була вихідцями із села. Душу мужика, її найглибші потаємніші кутки знав Василь Стефаник, через що його називали „володарем дум селянських” (хоча не можна зводити цю багатогранну постать лише до такого, загалом справедливого, трактування). У листі до митрополита Шептицького, з яким письменника об'єднувала ідея жертвовного служіння своєму народові в ім'я його

незалежності і державності, В. Стефаник писав: „Я ваш син, скажу вам усю правду” [20, 5]. „Я люблю мужиків за їх тисячлітню, тежку історію, за культуру, що витворила з них людей, котрі смерті не бояться. За того, що вони є, хоть пройшли над ними бурі світові і повалили народи і культури. Є що любити і до кого прихилитися. За них я буду писати і для них” [21, III, 163]. Якраз оті, „котрі смерті не бояться”, сформували ядро руху опору.

Як і кожна військова структура, УПА мала ієрархічний характер. Відношення субординації відбивають словосполучення, що відображають підготовчий період підпільної організації: *Головний Провід*, якому підпорядковувались *теренові провідники*, що у своїй діяльності опирались на *референтів: організаційного, пропагандивного, військового, господарського, безпеки зв'язку*. Родо-видові відношення понять відбиває *штаб військового референта* на чолі з *командантом*, якому підпорядковувались: *вишкільний референт, референт розвідки, мобілізаційний референт, референт-зброяр, референт-інтендант, референт служби здоров'я* [25, 13-17]. Терміни-словосполучення, у яких семантичним і граматичним центром виступає родова назва, були найпродуктивнішим джерелом неологізації військової термінології УПА. Номінації такого типу сприяють увиразненню різних аспектів поняття, а глибокою деталізацією в нюансуванні позначень реалізують потенційні можливості інтелектуалізації мови. Наведені вище терміни сформували тематичну групу „назви військових осіб за видом діяльності”. Її розширюють назви осіб за військовими рангами: *ройовий, чотовий, сотенний, курінний*, які очолювали відповідні військові підрозділи: *повстанський рій, повстанську чоту, повстанську сотню, повстанський курінь* [25, 34-35].

Умови партизанської боротьби, місця розташування баз (великі масиви лісів, гори, надрічні луки) спричинили виникнення реалій, пов'язаних із засобами конспірації: *військова таємниця, псевдо (псевдоніми), стійка, застава, листівка, підпілля, вістун, стежа, клічка, явка, пароль, грінси, криївка* „місце таємного зберігання чогось або перебування когось, потайник, сховок” [СУМ, IV, 344], а також з іншими об'єктами військового життя у лісі: *землянка, барак, повстанський табір, окопи, штаб, рушникарня* „приміщення для ремонту рушниць, виготовлення складових частин зброї” [25, 38], *вартівня* „приміщення

для військових вартових”, *шпиталька* „військова лікарня”. Організація життєдіяльності повстанського табору супроводжувалась, звичайно, військовими командами, наказами, звертаннями типу: „*Збірка!*”, „*До молитви!*”, „*Струнко!*”, „*Позір!*”, „*Спочинь!*”, „*Друже командир!*”, „*Рій до наступу, за мною!*”, „*Тривога! До зброї!*”, „*Друже провіднику!*” та ін. Кількісному зростанню військового лексикону УПА сприяли назви, що впливали із особливостей партизанської тактики: *рейди, засідки, заскочення, напади, наскоки, непокоєння, маневрування, окрилення, оточення, прорив, відхід* [25, 38-39]. Названі дії, виражені віддієслівними іменниками, спричинили й характер озброєння: як засвідчує „Українська партизанка”, „майже всі повстанці були озброєні автоматами. Кожний рій мав по два кулемети; на чоту припадало по кілька легких і важких гранатометів; сотні мали легкі гранатомети, фавстпатрони та найновішу, недавно впроваджену зброю” [25, 36]. Тематичну групу „назви зброї” поповнили також номінації: *рушниця, ручні гранати, пістолі, міни*. Щодо повстанського одягу, то тут досить умовно можна прикласти термін *однострій*, тому що лексика на позначення одних і тих же елементів одягу характеризується неоднорідністю і строкагістю. Так, наприклад, „*шапки* не мають якогось встановленого кольору й форми; можна зустріти повстанців у *мазепинках, фуражках, лецетарках, кубанках, петлюрівках*. *Відзнаки (тризуби)* є різні” [25, 42]. Загалом „однострої повстанців є мішаниною *цивільних та військових одягів*” [25, 42].

В українському військовому лексиконі 40 – 50-х років ХХ ст. привертають увагу назви на позначення абстрактних понять: *відвага, витривалість, завзяття* [25, 96], *боєдатність, безумовна хоробрість, самоопанування, саможертвування, міцне побратимство, героїська смерть* [25, 49]. Сполучення з прикметниками *бойовий, військовий (вояцький)* посилювало їх військовий зміст: *бойовий дух, бойова злютованість, бойові заслуги, вояцька вартість, військові традиції, військова таємниця, військова дисципліна*. Щодо останнього прикладу в „Українській партизанці” вказується: „Завдяки *суворій дисципліні* озброєна маса людей стає військовою силою, перетворюється у справжнє військо” [25, 101]. З поняттям *свідомої дисципліни* співвідноситься поняття *національного і вояцького обов'язку*: „За зразок

дисципліни українського повстанця ми ставимо *свідому дисципліну*, основу на почутті *національного і вояцького обов'язку*" [25, 103]. Спонукою цього обов'язку була *велика ідея* [25, 20], якій у визвольному русі надавалася, звісно, визначальна роль: „Не треба забувати, що для ворога грізнішою від усякої „наймодернішої зброї” є та *ідея*, в ім'я якої поневолений нарід бореться проти свого поневолювача. А тому ще на початку визвольної боротьби поневолений нарід не може мати регулярної армії, він творить армію повстанську, провадить війну партизанську” [25, 4]. Ідея української державності стимулювала виникнення словосполучень, співвідносних з ідеологією визвольних змагань: *побудова вільної незалежної держави* [25, 22], *визвольний рух* [25, 22], *збройний рух поневоленого народу* [25, 21]. Загалом засади політичного світогляду учасників підпілля відбито у „Дека лозі” („Десять заповідей українського націоналіста”, 1929). Вони апелюють до національної свідомості, мають виразний націєзахисний вектор. Цими „заповідями” мав керуватися і кожен повстанець: „2. Не дозволиш нікому плямити слави, ані чести Твоєї нації. 3. Пам'ятай про великі дні наших Визвольних змагань. 4. Будь гордий з того, що Ти є спадкоємцем боротьби за славу Володимирового Тризуба” [3, 24].

Доба активного національного самоусвідомлення завжди стимулює активізацію власних мовних ресурсів у лексиконі, зокрема військовому: волелюбні інтенції народу прагнуть матеріалізуватися відповідно у слові. Тож при творенні специфічної партизансько-військової термінології визначальною була орієнтація на оптимальне використання власномовних словотворчих ресурсів. Як зазначено в Українській партизанці”, „при навчанні впорядку домінуючу роль відіграє подавання української термінології для кожної вправи та уніфікація (поєднання) поодиноких вправ. Це важне, тому що багато слухачів командирських курсів здобули військовий вишкіл у чужих арміях та не знають українського військового назовництва (термінології)” [25, 18].

У тогочасних тенденціях словотворення залишається очевидною перевага морфологічного способу, а в його межах – суфіксального різновиду. У результаті істотно збільшується кількість термінів – назв осіб за родом занять, військової діяльності, утворених за допомогою продуктивних формантів: –ик, –

ник: *бойовик, військовик, вартівник, призовник, провідник, виховник, розвідник, автоматник, скорострільник, гранатометник*; –ар: *зброяр, рушникар*; –ець: *зорець, оборонець, повстанець*. Сюди належать також іменники, похідні від власних назв – певних військових об'єднань: *упівець, аківець* чи прізвищ керівників командирів: *бандерівець, мельниківець, бульбівець, ковпаківець*. Ці відантропонімі деривати позначені певними конотативними відтінками.

Активно творяться чи актуалізуються назви, що виражають абстрактні поняття, зокрема: відприкметникові іменники зі значенням узагальненої ознаки за допомогою суфікса –ість: *скорострільність, далеко бійність, точність*; віддієслівні іменники зі словотвірним значенням узагальненої дії або продукту дії за допомогою суфіксів –анн(я), –енн(я): *озброєння, поранення, націлювання, підірвання, заскочення, стріляння*. Шляхом нульової суфіксації утворилися віддієслівні іменники із значенням опрідметненої дії: *напад, наскок, наступ, обстріл, вишкіл*.

У межах морфологічного способу помітне зростання продуктивності основоскладання (найчастіше разом із суфіксацією) як найбільш економного засобу позначення різноманітних реалій і понять повстанського руху. Серед термінів-комполітів розмежовуємо: 1) назви зброї та амуніції: *скоростріль, гранатомет, міномет, боєприпаси, далекогляд*; 2) назви спеціальних дисциплін: *теренознавство, картознавство, зброєзнавство, книговодство (військове)*; 3) назви дій, станів: *самообкопування, саможертвування, самоопанування*; 4) назви понять тоталітарного режиму із закладеною у них оцінною семантикою, де привертають увагу створені чекістами *псевдозагони* УПА, які грабували і мордували місцевих жителів. Для подолання повстанського опору у східні регіони СРСР було виселено на *спецпоселення* чи у *концтабори* до півмільйона „бандпособників” чи учасників „бандформувань”. Лапки у двох останніх композитних словах вказують на їх комунікативно-прагматичну переакцентацію, яка все частіше простежується у сучасному посттоталітарному дискурсі.

Зміна негативного оцінного потенціалу на позитивний чи стилістично нейтральний є виявом динаміки українського лексикону. Це пов'язано з демократизацією нашого суспільства, зміною ідеологічних парадигм тощо. Показовою у цьому аспекті є нинішня

лексикографічна практика, де розширюється коло конотативно переакцентованої чи актуалізованої лексики. Наприклад, у словнику Д.Мазурик „Нове в українській лексиці” [13] зафіксовані слова, що повернулись до життя з позитивним аксіологічним наповненням: *самостійник* „той, хто бореться за самостійність держави”. Поряд з цим терміном-політонімом словотвірне гніздо поповнилося не зафіксованими в найбільших українських лексиконах (СУМ; УРС) дериватами *самостійництво, самостійницький, самостійнодержавницький*. У корпусі актуалізованої суспільно-ідеологічної термінології посіли своє місце політоніми *державник* „політик, який послідовно працює на зміцнення держави, на утвердження її суверенітету, на зростання міжнародного авторитету”, *державотворення* „політика утвердження, становлення і розвитку суверенної держави” [13].

На відміну від української військової термінології радянського періоду, насиченій складноскороченими словами (див., наприклад, утворення з початковою усіченою частиною прикметникового походження *політ-* у „Російсько-українському словнику військової термінології (1928) та О. Якубських: *політапарат, політбій, політграмота, політдиректива, політнавчання, політінспекція, політогляд, політ-обслуговування, політбоставини, політвідділ, політосвітмайно, політосвітробота, політосвітсклад, політробітник, політрулетка, політзвід, політсекретаріат, політсклад, політуправління, політгодина, політчастина* [26, 135-136], у військовому лексиконі УПА складноскорочені слова становлять нечисленну групу. Окрім уже згаданих номінацій політичних організацій *ОУН* та *УПА*, ключовими в аналізований період були ініціальні аббревіатури *УНС (Українська народна самооборона), СБ (Служба безпеки УПА), ВНЗ (Надзвичайний великий збір), УГВР (Українська Головна Визвольна Рада)*. Виникнення двох останніх номінацій спричинив власне Третій надзвичайний великий збір ОУН у серпні 1943 р., де було висунуто гасло „Воля народам – воля людині”. Логічним результатом реалізації цього гасла був понаднаціональний характер організації УПА. „Як сучасник подій і як уважний читач ухвал III ВНЗ ще в тамті часи...” Я.Дашкевич зазначає: „Пригадаю національні відділи в складі УПА, пригадаю представників різних національностей в лавах УПА з росіянами та

євреями включно – УПА була навіть понад національною антикомуністичною армією [5, 9-11].

У зазначений період помітною була тенденція до утворення іменникових юкстапозитів. Цим способом найчастіше поєднувалися українські компоненти: *підстаршина-зброяр, старшина-розвідник, повстанець-селянин*, рідше – запозичені: *референт-інтендант, марш-рейд, штаб-квартира*, а також – питомо українські та запозичені: *повстанці-партизани, референт-зброяр, воїн-революціонер*.

Будучи захисником свого народу, УПА черпала з його надр відповідні ресурси – як власне військові (людські), так і мовні (словотворчі). У цьому була її сила і своєрідність. Як зазначає О.Субтельний, „порівняно з іншими підпільними рухами окупованої нацистами Європи УПА являла собою щось унікальне, оскільки практично не мала чужоземної допомоги. Тому зростання її сил свідчило про дуже відчутну масову підтримку з боку українців” [22, 411]. Ідея відновлення власної державності синхронізувалася у мовному аспекті з прагненням укладачів повстанської термінології надати їй такого ж виразного національного обличчя. Звідси – посилене використання загальноновживаних слів з метою їх військової термінологізації. Термінологічного значення вони набували або внаслідок семантичного довантаження компонентного складу спеціальними семами, або в актах вторинної номінації (лексико-семантичний спосіб словотворення). У результаті семантичних зрушень загальноновживані слова отримували новий денотативно-сигніфікативний зміст, ставали термінами-мілітонімами (від лат. *militaris* „військовий” і гр. *опута* „ім’я, назва”).

Різновидами вторинної номінації, як відомо, виступають метафоризація і метонімізація. На основі метафоричних перенесень за асоціативною подібністю (зовнішньою, внутрішньою, функціональною) похідних термінологічних значень набули слова: *провід* „колективне керівництво національно-визвольним рухом”; *куц* „територіальний загін УПА”; *гніздо* „стрілецький осередок”; *крило* „бокова частина бойового порядку, фланг”; *шахівниця* „форма бойового порядку”; *сходи* „форма бойового порядку”; *змійка* „спосіб пересування військового відділу під час маршу”; *кільце* „оточення”; *батько*

„шанобливе називання козацької старшини, отаманів, командирів, у тому числі командирів повстанських загонів” [25, 120]. Збереження цієї традиції у військовому дискурсі УПА ілюструє контекст: „Козаки називали свою генеральну – полкову та сотенну – старшину *батьками*. Ця традиція переховалась і до наших часів. Часто повстанці кличуть своїх командирів *батьками*” [25, 120-121]. Набуття словом нових похідних значень простежуємо у мінімальних контекстах (словосполученнях): *чоло* маршової колони, *ніжка* скоростріла, *поле* бою, *прикривати* відступ, „активними діями під час бою відвертати увагу противника від кого-, чого-небудь, захищати когось, щось”.

На подолання повстанського опору тоталітарний режим використовував різні методи і засоби, зокрема ті, що мали „розкласти ОУН і УПА з середини шляхом агентури” [25, 265], тобто „довести до повного морального занепаду, розладу; дезорганізувати” [СУМ, VIII, 700-701]. З цією метою, крім раніше згаданих лжезагонів УПА, що своєю жорстокою поведінкою з місцевими жителями мали дискредитувати повстанський рух, використовувались *стрибки* (фонетична форма від метафоричної назви *яструбки*) „завербовані чекістами місцеві жителі, що брали участь у каральних акціях проти повстанців”. У народній мові оцінкою тих, хто втратив національну гідність, став відступником чи зрадником, стала успадкована ще з козацьких часів метафорична назва *яничар*, а в наш час набуло поширення синонімічне слово *манкурт*. Від твірних основ названих слів виникли похідні найменування з відповідною оцінною семантикою *яничарство* „продажність, зрадництво”, *манкуртство* „зречення свого народу, відступництво; безпам’ятство”; *манкуртизація* „перетворення на манкурта” [13].

Як відомо, типовим місцерозташуванням відділів УПА були лісові і гірські масиви. Тому Міністерства державної безпеки і внутрішніх справ СРСР постійно організовували так зване прочісування території західних областей України. Як відображення таких дій виникли словосполучення *прочісувати ліс* (*гори, село, містечко тощо*), де у процесі вторинної номінації за лексемою *прочісувати* закріпилося значення: „детально обстежувати яку-небудь місцевість, щоб знайти, спіймати когось” [СУМ, VIII, 347-348].

Не меншу словотвірну активність в омовленні військових реалій 40 – 50-х років ХХ ст. виявили метонімічні переноси. Продуктивними у цьому різновиді вторинної номінації були моделі: „дія – її суб’єкт або об’єкт”: *облава* „особи, які беруть участь в оточенні, затриманні кого-небудь”; *призов* „люди, одночасно призвані на військову службу”; *варта* „загін, група людей (переважно озброєних, що охороняють кого-, що-небудь”; *стежа* „люди, послані вести спостереження, розвідку за тим, що діється у ворожому таборі або в певній місцевості”; *охорона* „загін, організована група, що охороняє кого-, що-небудь”; *розишки* „група вояків, що під час маршу йде попереду відділу з метою попередження небезпеки, перешкоди тощо”; *засідка* „загін війська, добре замаскований для раптового нападу”; *розвідка* „військова група, що збирає відомості про ворога або про місцевість, яку він займає”;

модель „дія і її місце”: *оточення* „становище, при якому хто-небудь перебуває в кільці військ противника”; *прорив* „прохід, утворений внаслідок проведення наступальної воєнної операції”; *переправа* „місце, де переправляються через яку-небудь водну перепону”; *відхід* „відступ із певних позицій”; *явка* „конспіративна зустріч, місце, приміщення, де відбувається або має відбутися така зустріч”;

модель „дія – предмет”: *озброєння* „військове спорядження, зброя”; *виряд* „предмети озброєння, обмундирування та побутового вжитку бійця”.

модель „знак – позначуване ним”: *двійкою, трійкою* „способи пересування вояків під час маршу”; *трикутником* „форма розміщення бойового ладу”.

Традиційно продуктивною і водночас національно-специфічною в ономасіологічному вияві є модель „звання, ступінь, ранг тощо – їх носій”: *бойовик, провідник* (*районний, тереновий*), *стрілець, вістун, булавний, сотник*.

Якісні перетворення у військовому термінотворенні аналізованого періоду простежуємо і при семантичній спеціалізації – довантажненні значень загальноживаних слів новими, військовими семами: *повстанець* „воjak УПА”; *постій* „тимчасове перебування військових частин у певному населеному пункті”; *збірка* „сход, сходка партизанів”; *пасок* „розрізнявальна ознака на військовій формі повстанця”; *хід, біг, зворот* „елементи військової муштри. Розширив свій

компонентний склад термін *регіоналізм* „прив’язаність вояків до своїх рідних сторін [25, 26].

Збагаченню поняття військовими семами сприяла актуалізація синтагматичних властивостей загальноживаного слова, тобто опора на лексичного конкретизатора у словосполученнях типу *речовини вибухові*, пробивна *сила кулі*, *стрілецькі постави*, вогнева *дисципліна*, *відтинок тактичний* „територія, де діяв певний загін УПА”.

Помітне місце у повстанському лексиконі посіли новотвори, що виникли шляхом термінологізації прикметників через їх субстантивізацію: *зв’язковий (зв’язкова)*, *кущовий*, *стійковий*, *станичний*, *ройовий*, *чотовий*, *бунчужний*.

Прагнучи оптимально використовувати словотворчі ресурси української мови, укладачі „Бойового правильника піхоти” (1948) намагались водночас оминати рифи ригористичного нуризму. Тож у реєстрі військових найменувань досить чисельними є іншомовні запозичення – як раніше засвоєні, так і нові: *фронт*, *табір*, *рапорт*, *марш*, *аларм*, *амуніція*, *магазин*, *граната*, *міна*, *фугас* тощо. Засвоєння європейських впливів простежуємо в активізації базових основ, афіксальних морфем, які мають інтернаціональний характер: *балістика*, *траєкторія*, *тактика*, *диспозиція*, *мобілізація*, *евакуація*, *інструктаж*, *інтендант*, *ад’ютант*, *референт*, *генерал*, *інтендантура*, *референтура*, *комунікат*, „повідомлення”, *топографія*, *азимут*, *компас*, *телефон*, *радист*, *мінер*, *ракета* та ін. Показовим є факт, що „Десять заповідей українського націоналіста”, які стали свого роду „символом віри” прихильників визвольного руху і мали відчутний вплив на формування їх лінії поведінки (зокрема комунікативної), об’єдналися під іншомовною назвою *декалог* (від двох грецьких слів *deka* „десять” і *logos* „слово”).

В українському військовому лексиконі аналізованого періоду помітною є питома вага термінів-гібридів із запозиченими базовими основами, що демонструють тенденцію до інтернаціоналізації парадигми сприйняття дійсності. Це стосується передусім дієслів та віддієслівних іменників: *рейдувати*, *вимуштрувати*, *отаборитись*, *магазинувати* „зберігати запаси зброї, боєприпасів, деталей і т. ін.”, *командування*, *маневрування*, *обмундирування*, *піонерка*, *мінерка*, *вимарш* „початок маршу”, *шпиталька* „польовий

військовий госпіталь” та ін. Повернулось до життя слово *рекрут*, яке до відомих похідних *рекрутка*, *рекрутство*, *рекрутський*, зафіксованих у Словнику за ред. Б.Грінченка [СГ, IV, 11], додало новий дериват *рекрутувати* „залучати людей до якоїсь справи, набирати їх до чого-небудь; вербувати”: „Повстансько-партизанські відділи *рекрутуються* з усіх верств суспільства: селян, робітників та інтелігенції” [25, 23].

У повстанському слововжитку характерним було використання слів-радянзмів, скалькованих чи запозичених з російської мови: *совсти (совіти)*, *большевики*, *большевицький режим*, *енкаведист*, *чекіст*, *сексот*, рос. „секретный сотрудник”, *ГУЛАГ*, *лагер*.

Невід’ємною складовою будь-якої військової термінології є терміни-символи, зокрема графемні чи числові. Побутували вони і в УПА: *римська цифра „V” червоного кольору* – функційна відзнака курінного; *зеленого* – відзнака ад’ютанта, *жовтого* – відзнака бунчужного. Різновидами військової символіки були: *слово-кличка і слово-відклик (пароль)*, які починались на одну букву і використовувались на чаті з метою розпізнавання своїх людей та для вільного переходу, наприклад: *кличка „Пістоль” – відклик „Перемішиль”* [25, 223]; *умовні знаки (постріл, ракета, свисток)*, через які передавались накази. Свою символіку в УПА мали і військові відзначення, які відповідно градувались: за бойові заслуги – *Золотий Хрест бойової заслуги першої кляси*; *Золотий Хрест бойової заслуги другої кляси*; *Срібний Хрест бойової заслуги першої кляси*; *Срібний Хрест бойової заслуги другої кляси*; *Бронзовий Хрест бойової заслуги* [14, 287-288]; за рани: „кожне окреме поранення від одного до п’яти зазначається *срібною зіркою*, а від шести до десяти – *золотою зіркою* на стяжці. Всі дальші поранення зазначаються комбінацією золотих зірок зі срібними [14, 288].

Найпродуктивнішим структурним типом були, звичайно, терміни-словосполучення як один із перспективних шляхів творення термінологічних найменувань. Їх активізацію після 20-их років ХХ ст. простежуємо і в повстанській добі. Серед термінологічних сполучень найпоширеніші – двослівні, рідше трапляються трислівні і ще рідше – чотирислівні чи з більшою кількістю компонентів. Це, зокрема, словосполучення, пов’язані з організацією УПА: *тереновий*

провідник, права й обов'язки повстанця, присяга вояка УПА, штаб військового референта, організація маршів, організація постоїв, мобілізаційний референт, зміна варт, похідна охорона, маршовий режим, маскування слідів у марші та на постої, служба безпеки, поборювання шпідонажу та диверсії, військова польова жандармерія, польові суди, майдан для вправ, алярмовий майдан, оборона оселі (лісу, ріки), відмовити молитву та ін.

Розширили свою сполучуваність похідні прикметники *повстанський* та *партизанський*, частотність уживання яких посилили відповідні лексеми: *повстанський рій* (*курінь, табір, командир, армія, база, сотня, таємниця, відділи, лави*), *партизанський рух* (*виряд, війна, боротьба, тактика, дисципліна, умови, бої*).

Те, що повстанський рух набував поширення, засвідчують словосполучення: *галицькі повстанські відділи, волинські та поліські лави* [25, 25]. Це посилювало військово-політичне протистояння, а в лексичному вияві спричинило виникнення словосполучень військово-політичного змісту з виразним комунікативно-прагматичним забарвленням: *окупантські відділи, підпільна боротьба, тверде партизанське життя, сильна військова дисципліна, ворожий натиск (удар), вогневе хрещення, перехресний вогонь артилерії та кулеметів, упертий спротив* [25]. На відміну від декларативних ідеологем, позбавлених конкретного змістового наповнення, ці словосполучення відбивали характер опору тоталітарному сталінському режиму, що чинила УПА під керівництвом свого генерала Романа Шухевича ще п'ять років після закінчення Другої світової війни без жодної зовнішньої підтримки. Тоді і пізніше на сторінках радянської періодики говорилося про *червонозоряних визволителів*, які ведуть безпощадну боротьбу з *ворогами українського народу* – *українськими буржуазними націоналістами, посібниками німецьких фашистів, бандформуваннями УПА* тощо.

Оскільки епіцентром національно-визвольних змагань у 40 – 50-х роках були передусім західноукраїнські землі, то на становлення повстанського лексикону наклала закономірний відбиток західноукраїнська мовна практика. Вона представлена цілим пластом військових термінів: *боївка „військовий відділ ОУН та УПА”, бойовик „учасник боївки”, куц „територіальний загін*

УПА”, кущовий „командир територіального загону”, підстаршина, криївка „захисток, сховок”, запілля „підпілля”, рекрутувати, вимарш „початок маршу”, скоростріл „кулемет”, заскочення „форма партизанської боротьби”, теренознавство, зокрема найменуваннями, успадкованими з часів Січового Стрілецтва: рій, сотня, курінь, росвий, четар, сотенний, курінний, полковник, комендант, провідник, провід „керівництво”, стежа, чета, розстрільна, кріс, стрільно, правильник, впоряд, мапа, збірка, муштра, руханка „військово-спортивні вправи”, позір та ін.

Актуалізація ретротермінології пов'язана з живою у народній свідомості й тогочасній суспільно-політичній ситуації ідеєю української державності. Відлуння цієї ідеї чути також у функціональному відновленні слова *стрілець* та похідних *стрілецький, стрілецтво*. Як зазначає „Українська партизанка”, „*стрілецтво* любило гутірки. Вони виховували повстанців на повновартісних революціонерів, які в ім'я визволення Батьківщини сміло йшли в бій, а в важких ситуаціях не віддавались ворогові живими, а відбирали собі життя” [25, 55].

Якщо заглибитися у походження так званої західної лексики, то виявимо, що значна частина наведеної вище ретротермінології закорінена ще у козацьку добу (*сотня, курінь, сотник, полковник, рушниця, гармата, амуніція тощо*), а інша частина нібито галицьких елементів має спільні корені з лексикою, зафіксованою у Словнику за ред. Б.Грінченка: це віддієслівні суфіксальні іменники *стрільно* від *стріляти* [СГ, IV, 216], *стежа* від *стежити* [СГ, IV, 201], *криївка* від *крити* „сховувати” [СГ, II, 207], *правильник* від *правити* „управляти” [СГ, III, 399], *впоряд* від *упорядкувати* „привести в порядок” [СГ, IV, 347]; відад'єктивні суфіксальні іменники: *самостійник* від *самостійний* [СГ, IV, 100], *бойовик* від *бойовий* [СГ, I, 83]; іменники, утворені префіксальним способом: *підстаршина* від *старшина* [СГ, IV, 199], *протинаступ* від *наступ* [СГ, II, 525]; префіксально-суфіксальні іменники: *наплечник* від *на плечі* „рюкзак”, *передгрудник* (*перед грудьми*) „бруствер”; складні іменники, утворені на базі синтаксичних словосполучень: *далекогляд* від *глядіти далеко, скоростріл* від *стріляти скоро* (пор.: *самостріл*) [СГ, IV, 101]. Наведені вище новотвори дозволяють стверджувати, що в основу розбудови термінологіки УПА

закладено соборницькі засади. Цю тенденцію скріплюють зафіксовані у Словнику за ред. Б. Грінченка *провід* „руководство, предводительство, веденіє” [СГ, III, 459], *провідник* „проводник; руководитель” [СГ, III, 453], *повстанець* [СГ, III, 227] та ін., які у лексиконі УПА набули семантичної спеціалізації. Мотив соборності відлунує і в одному з псевдонімів генерала Романа Шухевича – *Тарас Чупринка (Дзвін, Тур, Роман Лозовський)* [ДІУ, 1105], який обрав Головний командир УПА в честь українського поета-романтика, організатора повстанського руху на Чернігівщині у 1918 – 1921 роках Григорія Чупринки. „Ім'я Тараса Чупринки стало символом для всієї України, символом боротьби не лише останніх років, але боротьби за всі тридцять років нашої доби” [16, 370].

На етапі становлення номінативної бази повстанського лексикону ще не відбулося остаточного відбору термінів, що й спричинило появу назв-дублетів: *скоростріл* (*кулемет*), *рушниця* (*кріс*), *батальйон* (*курінь*), *командир* (*зверхник*), *підвідділ* (*частина*), *командир чоти* (*чотовий*), *зорець* (*спостережник*), *позиція* (*стійка*), *передгрудник* (*бруствер*), *обсервація* (*стеження*), *переднє забезпечення колони* (*авангард*), *заднє забезпечення колони* (*ар'єргард*), *повний виряд* (*бойовий виряд*, *службовий виряд*).

Відбір термінів, їх систематизація й упорядкованість належить до вічних проблем будь-якої національної термінології. Бо як тоді, так і тепер важко однозначно відповісти, які, наприклад, військові команди відповідають не лише внутрішній структурі української мови, але й психоповедінковому національному інваріанту: „*Вільно!*” чи „*Спочинь!*”, „*Увага!*” чи „*Позір!*”, „*Так е!*” чи „*Саме так!*”. Сьогодні, коли в українській термінології утверджується тенденція до відновлення національної ідентичності на усіх мовних рівнях, не зайве було б поглиблювати синхронність національно-мовної ідентичності із національно-ментальною. В аспекті військових команд це означає збагнути національні особливості вираження наказовості, згоди, звертання тощо. Щодо звертань, то у „Словнику-мінімумі військових термінів” (Львів, 1992), укладеному термінологічною комісією для перекладу російськомовних військових статутів та підготовки їх українського варіанту, пропонувалася форма *пане*: „Тобто, сьогодні генерал звертається до рядового „*пане*

рядовий”, а рядовий до генерала – „*пане генерал*”. Коли старший віддає якийсь розпорядження чи команду молодшому, то молодший каже: „*Так*” і називає старшого: „*Так, пане сотнику*”, „*Так, пане полковнику!*” [6, 66-67]. Однак у кінцевому варіанті військових статутів Збройних сил України фіксується форма звертання *товариш* (далі назва військового рангу).

Заміна форми звертання *пане* замість *товаришу* демонструє тенденцію вилучення з активного вжитку так званих радянізмів. Справді, ідеологічно зацентроване *товариш* поряд із *партія* і *комуніст* були ключовими словами в період лицемірної „інтернаціоналізації” радянської доби, а також усталеною формою звертання у Збройних силах СРСР. З одного боку, таке відштовхування від радянізмів є природною реакцією на тотальну русифікацію у військовій сфері, з іншого – застосований принцип аналогії видається однобоким, позаяк генетичне коріння *товариша* виходить далеко за межі радянської доби. „Всі козаки, що належали до запорозького війська, уважалися за рівних і звали себе *товаришами*”, – констатує „Історія українського війська” [10, I, 254]. На те, що синонімії відношення *пана* і *товариша* тривкі, вказує „Тарас Бульба” М.Гоголя: „Прощайте, *пани-брати, товариші!* – говорив він [Бульба] до них зверху... Бувайте здорові, *пани-брати, товариші!* Та глядіть, прибувайте наступного літа знову, та й погуляйте гарнесенько [3, 297].

Пізніше, у так званій новомові радянського періоду з її пишномовними зворотами, пафосною риторичною лексикою тощо значення слова *товариш* зазнало певної семантичної девальвації. Однак деідеологізований у сучасному дискурсі семантичний потенціал аналізованої лексеми створює підґрунтя для повернення слова *товариш* до активної лексики. Якраз *товариш* очолив синонімії ряд у „Практичному словнику синонімів української мови” Караванського: *товариш*, *друг*, *приятель*, *ур. брат*, а також історизми: (*низовий*) *запорожець*, *січовик* [8, 403].

Як бачимо, найближчим компонентом до слова-домінанти є *друг*. Саме така форма звернення утвердилася у мовленнєвій практиці вояків УПА: було заведено „при службових взаїмовідносинах козаків і старшинського складу звертатися по посадах або рангах, додаючи слово „*друже*”. Наприклад: *друже чотовий*, *друже сотенний*, *друже командире*,

друже сотнику, друже полковнику, друже генерале і т.д.” [14, 287]. Про мотиви такого звертання в „Українській партизанці” зазначено: „Військо – це не бездушна маса. Щоб могли цю масу проводити, треба пізнати її збірну психіку, знати „чим вона дихає” [...]. Людям, не причетним до партизанського життя, перебування командира між рядовими повстанцями може видатися приниженням командира до рівня злиття з ними з можливим полишенням собі пустого титулу „*друже командир*”. Але насправді таке може статися лише тоді, коли командир не вміє зберігати свого командирського престижу [...] Тому від усіх українських командирів і бійців *вимагається високої й свідомої дисципліни*” (підкреслення Хмеля. – Я.Я.) [25, 98-101]. Це словосполучення *свідомо дисципліна* є наскрізним у тексті аналізованого документа. Воно співвідноситься із значенням, семантичний обсяг якого важко увібгати у дефініцію, тому що психологічно реальне (психолінгвістичне) значення слова значно ширше, ніж лексикографічне. В „Українській партизанці” подано таке тлумачення цього ключового терміна: „*Свідомо дисципліна* – це ідеал, до якого змагають усі військові командири-виховники; вона впливає з духовних спонук і ґрунтується на високому почутті вояцького обов’язку та на свідомості великої мети, за здійснення якої бореться армія” [25, 100]. Наснажені цією метою, „сотні тисяч солдат УПА загинули в боротьбі як з німецькими окупантами, так і з чекістськими військами”, – констатує А.Авторханов [1, 44].

Як відомо, неабияку вагу в організації військового життя, поведінці вояків (у т.ч. комунікативній) відіграє військова присяга. Вона виконує функцію своєрідного цементуючого фермента, скріплюючи єдиним духом і військовим обов’язком вояцькі лави. Тоді слово набуває синергетичного ореолу, стаючи „більшим за самого себе” [24, 269]. Воно уподібнюється дії чи само стає дією, – як би сказала Леся Українка, „чин живий, або живеє слово [12, 291]. Сприятливим середовищем для сипергетичної самореалізації слова виступає військовий дискурс.

На Великому Зборі УГВР була затверджена і введена (19 липня 1944 р.) „Присяга вояка Української Повстанчої Армії”, що розпочиналася словами: „Я, воїн Української Повстанчої Армії, взявши в руки зброю, урочисто клянусь своєю честю і совістю перед Великим Народом Українським, перед Святою Землею Українською, перед

пролитою кров’ю усіх найкращих Синів України та перед найвищим Політичним Проводом Народу Українського: боротись за повне визволення всіх українських земель і українського народу від загарбників та здобути Українську Самостійну Соборну Державу” [4, 139]. „Як много важить слово...” [І.Франко] може розкрити так званий широкий (комунікативний) контекст, ситуація спілкування взагалі: місце, час, умови учасників спілкування, їх психологічний стан, особливості каналу комунікації („обличчям до обличчя”), а передусім – зворотний зв’язок. Невипадково психолінгвісти наголошують, що важливо не тільки *що* говорить, але *хто* говорить. Це створює атмосферу довіри до почутого, дає змогу відчутти дух часу (ситуації), чи навпаки.

Ретранслятором контексту, у якому відбувалося прийняття *присяги*, може послужити свідчення одного з учасників зборів генерала Романа Шухевича: „Врочиста тиша запанувала на залі нарад, коли голова Президії УГВР станув перед головою Великого Збору УГВР, поклав руку на український державний герб та почав повторяти слова *присяги* [14, 345]. Лексема *присяга* у СУМі зафіксована з таким значенням: „Урочиста офіційна обіцянка додержувати певних зобов’язань, клятва вірності якій-небудь справі” [СУМ, VIII, 54]. У „Практичному словнику синонімів” Караванського синонімами до названого слова-домінанти виступають *клятва*, *обіт*, *урочиста обіцянка*, у яких конотативний компонент превалює над сигніфікативним. У наведеному вище фрагменті *присяги* вояка УПА посиленню синергетичного потенціалу особового дієслова *клянусь* сприяє його сполучуваність з абстрактними іменниками *честю* і *совістю* у поєднанні з присвійним займенником *своєю*.

Будь-яка підпільна діяльність прагне бути строго законспірованою. Вона диктує і відповідний спосіб поведінки, зокрема комунікативної, яка була підпорядкована імперативу „Декалогу”: „6. *Про справу не говори, з ким можна, а з тим, з ким треба*” [4, 24]. У реальному партизанському житті було й інакше: „призовники мають звичай хвалитися перед цивільним населенням, що вони йдуть до партизанських відділів, а буває – передають листи до різних” [25, 21]. За законами військового життя існував культ таємниці. Її порушення теж було табуоване „Декалогом”: „9. *Ні просьби, ні грозьби, ні*

тортури, ані смерть не приневолять Тебе виявити тайни” [4, 25].

На початку ХХІ ст. під час виборчих перегонів – 2008 у політичних колах, які позиціонують себе як національно-демократичні, виникло гасло „Не словом, а ділом”. Якщо не буквально сприймати ці поняття, то таке протиставлення алогічне, популістське, бо завжди дії передує слово, озвучене чи не озвучене, але обов’язково сказане, хоча б внутрішньо – самому собі. Бо це теж – „дорога до себе”. Пригадаймо, яким глибинним смислом наповнене євангельське: „Спочатку було Слово...” У сучасних підходах до трактування цього вислову заслуговує на увагу і таке: „Спочатку була Ідея, Думка, Дух” [9, 28-29]. Ідея Української Державності об’єднала учасників визвольних змагань 20 – 50-х років ХХ ст.; не була вона чужою і для шістдесятників, для учасників студентського руху на початку 90-их років ХХ ст., наближаючи таким чином День Свободи – проголошення незалежності України.

1. Авторханов А. Империя Кремля. – М., 1991.
2. Баган О. Постаць та ідеї Дмитра Донцова на тлі української політичної історії 1-ї половини ХХ ст. – Дрогобич, 2003. – 60 с.
3. Гоголь М. Всі повісті / Упорядник тексту, автор вступної статті та приміток В.Звиняцьковський. – К.: Либідь, 2008. – 540 с.
4. Гордасевич Галина. Степан Бандера: людина і міф. Видання третє, доповнене. – Львів: Піраміда, 2001. – 207 с.
5. Дашкевич Я. Роман Шухевич та його місце в історії України ХХ ст. Дослідницькі проблеми // Шашкевич Я., Кук В., Бойко В., Посівнич М. Про генерала Тараса Чупринку (Романа Шухевича). – Львів, 2006. – С. 3-12.
6. Демський М. Лінгвістична характеристика словника-мінімуму військових термінів // Українська спортивна та військово-похідна термінологія. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Львів, 10-11 жовтня 1992 р.). – Львів, 1992. – С. 66-70.
7. Донців Д. Дух нашої давнини. – Дрогобич: Відродження, 1991. – 341 с.
8. Караванський Практичний словник синонімів української мови. – К., 1995. – 471 с.
9. Краснухин Г. Слово, речь, язык, смысл: индоевропейские истоки // Язык о языке: сб. статей / Под общ. ред. Н.Ф.Арутюновой. – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 28-29.
10. Крип’якевич І. Історія українського війська. Частина І. – Львів, 1936. – 288 с.
11. Кук В. Генерал-хорунжий Роман Шухевич. Головний Командир Української Повстанської Армії. – Львів, 2005. – С. 13-23.
12. Леся Українка. Твори в п’яти томах. – К., 1951 – 1956 // Т. III.
13. Мазурик Д. Нове в українській лексиці: Словник-довідник. – Львів, 2002. – 130 с.

14. Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942-1952. Документи і матеріали. – Львів, 1991. – 448 с.
15. Музичко О. Хто такі українські історики і чого вони хочуть? // День – 25 – 26 березня. – 2011 р. – С. 7.
16. Орловський Семен (Я.Стецько). В перші роковини смерті героя національної революції // Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942 – 1952. Документи і матеріали. – Львів, 1991. – С. 370-372.
17. Попова З.Д., Стернин І.А. Когнитивная лингвистика. – М., 2007. – 314 с.
18. Словарь української мови / Упорядкував з дод. влас. матеріалу Б.Грінченко. – К., 1907 – 1909. – Т. 1-4.
19. Словник української мови. В 11-ти т. – К., 1970 – 1980.
20. Стефанік В. Листи // Твори. – К., 1964. – Т. II. – 165 с..
21. Стефанік В. // Там само. – Т. III. – 163 с.
22. Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1991.
23. Теліга О. Збірник. – К.: Вид-во ім. О.Теліги. Репринтне видання. – Київ–Париж–Лондон–Торонто–Нью-Йорк–Сідней, 1992. – 473 с.
24. Флоренский П. Имена. – М.: Эксмо, 2006.
25. Хмель В. Українська партизанка (3 крайових матеріалів). – Лондон: Видання Закардонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1959. – 274 с.
26. Якубські та О. Російсько-український словник військової термінології. – К., 1928.

В статтє отражено фрагменти общественно-политической картины мира 40–50-х гг. ХХ ст. сквозь призму военной терминологии ОУН и УПА. В коммуникативно-прагматическом аспекте характеризовано особенности становления и функционирования этой разновидности политонимов.

Ключевые слова: псевдоним, ОУН и УПА, освободительное движение, языковая сознательность, концепт.

The article highlights the fragments of the socio-political picture of the world of 40–50s of the XX century through the prism of the military terminology of OUN-UPA. The features of the formation and operation of this kind of politonyms are characterized in the communicative – pragmatic aspect.

Key words: categorization, political discourse, the Resistance movement, military terminology of OUN-UPA, communicative context.

УДК 811. 161. 2: [398 + 34]

ББК 81.2Укр

Світлана Лавриненко

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ РЕЦЕПЦІЙ ПОКАРАННЯ У НАРОДНИХ БАЛАДАХ

Лінгвоконцептологічний аналіз мовних об’єктивацій смислокомплексу «покарання», представленого у народних баладах, окреслює закономірності вербалізації елементів первісних уявлень сфери становлення правотворчої та правозастосувальної практики українців, відкриває новий ракурс висвітлення суб’єктно-антропологічних і ментально-ціннісних основ права.

Ключові слова: концептуалізація, злочин, покарання, народна балада

В українських баладах набагато виразніше, ніж у інших жанрах усної народної творчості представлені народні уявлення про злочини проти людського життя, здоров'я, волі, честі, гідності, власності тощо. Вбивство, нанесення жертві тілесних ушкоджень, незаконне привласнення чужого майна породжують наслідки, найважливішими з яких є відповідальність, адекватна діям правосуб'єкта, причетного до скоєння злочину. Метою статті є осмислення зафіксованих у народних баладах мовних знаків, співвідносних із етнодетермінованими поглядами на способи осуду винного. Складність розв'язання поставленої проблеми пояснюється насамперед неможливістю прямого спостереження процесів концептуалізації та категоризації правових понять у фольклорі. Наблизитися до потаємних глибин поєднання думки й мови у згаданому випадку дозволяє лінгвоконцептологічний аналіз результатів такого взаємопроникнення – слів, словосполучень, сегментів текстів, семантично адекватних первісним правовим уявленням про порушення порядку та способи його відновлення. Спираючись на досвід провідних лінгвоконцептологів (О.О. Селіванової [15], Т.П. Вільчинської [3], В.Л. Іващенко [7], П.В. Мацьківа [9], Н.О. Мех [11] та ін.) та лінгвокультурологів (С.Я. Єрмоленко [5], Л.І. Мацько [10], В.І. Кононенко [8], В.В. Жайворонка [6], А.К. Мойсієнка [13] та ін.), ми намагаємося виробити практику когнітивного вивчення мови українського фольклору як носія інформативності сфери права. Звернення до осмислення механізмів концептуалізації баладних рецепцій покарання здійснюється вперше.

Концептуалізація поряд із категоризацією стали ключовими поняттями когнітивної лінгвістики, адже закріплення певного концепту за мовним знаком є базою формування семантичного простору мови. Концептуальна система містить інформацію, що поступає до неї від органів чуття, на підставі інтуїції, як результат позасвідомих процесів та ін. Концептуалізація культуроправої інформативності, відтвореної в українських народних баладах, можлива тому, що у свідомості творців і носіїв фольклору наявний рівень, на якому зосереджується й інтегрується буттєва інформація, отримана різними способами: чуттєвим, мисленнєвим, інтуїтивним, вербальним та невербальним. Сутність

процесу концептуалізації зводиться до структурування знань за посередництва концептуальних одиниць. Кожний окремих акт концептуалізації задіює механізми умовиводів, отримання висновків, актуалізує логічні операції, орієнтовані на встановлення причиново-наслідкових ланцюжків тощо. Взаємозумовлені процеси концептуалізації та категоризації розрізняються кінцевим результатом і метою. Процес концептуалізації спрямований на виділення певних мінімальних одиниць людського досвіду у їх ідеальній змістовій презентації, процес категоризації – на об'єднання одиниць, що виявляють у тому чи тому відношенні подібність або характеризуються як тотожні, у більш місткі розряди [14, 61]. Концептуалізація пов'язана з категоризацією як способом кваліфікаційної діяльності: перша спрямована на організацію у свідомості ідеальних структур і зв'язків між ними, друга – на інтеграцію цих структур в ієрархію класів за принципом руху від конкретного до загального й до більш загального, а також за принципом вибору найкращих зразків у категорійній мережі [15, 405].

Покарання – це спосіб осуду, що тягне за собою цілу низку заходів примусу. Примусовість покарання означає, що засуджений зобов'язаний перетерпіти обмеження певних прав і свобод. Покарання призначається за реалізацію конкретного діяння, адресується особі, винній у вчиненні злочину, полягає в обмеженні прав і свобод злочинця, має особистий характер, засвідчує негативну оцінку з боку спільноти. Метою покарання є кара за злочин, виправлення злочинця, запобігання вчиненню інших злочинів [12, 34].

Вербалізація фольклорного смислокомплексу, пов'язаного з фіксаціями поняття «покарання», свідчать, що у народному розумінні карні заходи застосовуються до осіб, визнаних причетними до скоєння злочину, й мають на меті засвідчити таку важливу правову цінність, як відновлення порушеного порядку. Баладний масив відтворює систему буденних уявлень про способи покарання зловмисників, які зазіхали на життя, честь, гідність, власність та інші особисті права людини. Індексції виправних заходів характеризуються семантикою актуальної реалізації чи завершеності дії, що, з народної точки зору, має вказувати на повне виключення можливості їх скасування чи оскарження:

назад руки зв'язали [1, 63]; конем розтягли [1, 146]; порубали на штуки [1, 159]; нагаями чешуть [1, 162]; закували в залізні пута [1, 166]; кайдани чіпляють [1, 162]; розстріляли [1, 168]; посікли на дрібен мак [1, 166]; в кайдани вкували [1, 181]; на мак дрібний порубали [1, 213]; до темниці віддали [1, 63]; главу стяли [1, 209]; шмарили в темничку [1, 218]; ведуть рубати [1, 113]; насмерть убили [1, 225] та ін. Покарання за зведення дівчини представлене у тексті балади «У Кисві да на риночку»: «Немерівну да й поховали, // Воєводенка да й розстріляли» [1, 97]. Покарання за отруєння хлопця відтворене баладою «Ой ходила Марусенька у ліс по калину»: «Тота дівка непотрібна учарила хлопця. // Як зачали Іваночка до гроба спускати, – // Та зачали Марусеньку кіньми розтягати» [1, 47]. Покарання за вбивство новонародженої дитини зафіксоване у тексті «Пісня про покритку, що втопила дитину»: «Усі дівки, як панійки, гуляють, гуляють // Та найкращу Маріянну на Дунай пушають. // А як вона ся топила, сім раз підпливала, // А все своїй мамці правдочку казала» [1, 112]. Покарання козака, який привласнив майно вдови й сиріт, змальоване у баладі «Ой на горі, на високій – там плужок оре»: «Ой де найшли козаченька, там й насмерть убили. // – Не вважав ти, козаченьку, на вдову бідную: // Попроїдав, попропивав худобу сивую. // Не вважав ти, козаченьку, на сирітські діти: // Не будемо ми за тебе в Самборі сидіти» [1, 225]. Покарання чоловіка, який вбив дружину з ревнощів, схарактеризоване у тексті «Тиха моя вуличенька, тиха»: «На миленьку домовину тешуть, // А милого нагаями чешуть. // Миленьку у яму спускають, // На милого кайдани чіпляють» [1, 162].

З точки зору суб'єкта фольклорної традиції, позбавлення життя, волі, тілесні ушкодження, обмеження прав можуть бути гідною карою за приниження честі іншої людини, розпусту, легковажність чи відмову від утримання непрацездатних батьків або малолітніх дітей: «Як го утяв під коліна: // – Ото Кася підмовляна. // Як го утяв під рамена: // – Ото Кася підмовлена! // Як го втяв коло борода: // – Ото видиш, швагр молодий» [1, 85]. Народне розуміння справедливості припускає можливість смертної кари за порушення прав іншої людини. Так, брати можуть завдати швагрові тілесні ушкодження й навіть вбити його за те, що він піддався людській намові і став зневажати їх рідну сестру – свою дружину: « – На день добрий, Романочку, // Ти

наш рідний швагрючку! // – Ой де ж твоя Романівна, – // Она наша сестра рідна: // – Ваша сестра на риночку // П'є з панями горівочку. // Ой Романе, Романочку, // Не говори неправдочку, // Наша сестра стадо пасе, // Стадо пасе, кужіль пряде, // Оченьками завертає, // Слізеньками сі вмиває. – // Втяли ему праву руку: // – То, Романе, за науку. – // Втяли ему штуку м'яса: // То, Романе, сестра наша. – // Втяли ему праву ногу: // То, Романе, за намову» [1, 213].

Баладний масив відтворив традиційні погляди, згідно з якими суворого покарання заслуговує подружня зрада: «Твоя жена, моя мама, з шевцьом на вандрівці. // – Йди, хлопче додому, сідлай вороного, // Поїдемо доганяти шевця молодого, – // Здогонили вони єї на тихім Дунаю, // Вона ему відповіла: – Я тебе не знаю. – // Ой взяв майстер майстрову за білі підбоки // І кинув майстрову у Дунай глибокий: // – Плини, плини, майстрова, від краю до краю; // Було мені не казати: «Я тебе не знаю» [1, 155].

Певний інтерес становить розгляд мовних знаків народного осмислення покарання за неправдиве свідчення. Свідок у баладах, зазвичай, сам визначає різновид кари, якої він заслуговуватиме у разі, якщо його слова виявляться брехнею: «Ой ти, наш пане, коли нам не віриш, // З свого карабіна в наше серце вцілиш» [2, 144]. «Позволю, вельможний з плеч голову зняти, // Ой як не застанеш Петруся у хаті» [2, 141]. «Вдариш мене, пане, та стрілочков в груди, // Ой як же того, пане, та і справді не буде» [2, 145]. «Охрами же мя, пане, коли ми не віриш» [2, 150].

У баладних текстах покаранню часто передує прообраз кримінально-процесуального доказування у різних стадіях впровадження. Мати помічає, що син занедужав і, передбачаючи, що його отруєно, розпитує про деталі попередніх подій: « – Ой сину мій, синочку, жалощі мої, // Де ти вчора звечора був? // – Ой був же я, ненечко, ой був же я, сердечко, // У близької сусідоньки, молоді удівоньки. // – Ой сину мій, синочку, жалощі мої, // Чим тебе удова годувала? // – Годувала, ненечко, годувала, сердечко, // Все рибкою із ніжками. // – Ой сину мій, синочку, жалощі мої, // Де вона ту рибку ловила? // – Ловила, ненечко, ловила, сердечко, // Все рукавцем по крапивці, // – Ой сину мій, синочку, жалощі мої, // Ой чи їла удівонька і сама? // – Не їла, ненечко, не їла, сердечко, // На голову розболілась. // – Ой сину мій,

синочку, жалощі мої, // Ой чи їли хоч дітки її ? // – Не їли, ненечко, не їли, сердечко, // Вельми ж вони вже послули. // – Ой сину мій, синочку, жалощі мої, // Ой се ж вона тебе чарувала! // – Чарувала, ненечко, чарувала, сердечко...» [1, 44–45]. Рибалки знаходять у неводі мертве немовля, починається процес розслідування злочину: «Они взяли дитя та принесли панам на пораду, // Та почали вни збирати дівочку громаду. // Усі дівки, як панойки, на правойко ідуть // Та на своїй головочці по вінкові несуть. // Та найкраща Маріянна ззаду поступає, // Та на своїй головочці віночку не має. // – Ти чому-с сі, моя дойко, вінок не взяла? – // – Головойка м'я боліла, шнурком істягнула» [1, 112]. Перш, ніж стратити звідника, його ретельно розпитують про характер злочинної діяльності, яку він провадив: «Ведуть Шумильця рубати, // Ведуть Шумильця, моє серденько, рубати. // Узяли го ся питати, // Узяли го ся, моє серденько, питати: // – Ци много-сь дівчат, моє серденько ізрадив? // Ой дванадцять-ем, моє серденько ізрадив, // А тринадцяту Катрусю, // А тринадцяту, моє серденько, Катрусю» [1, 113].

Конкретною формою реалізації покарання того, хто ініціював злочин, є застосування до нього певної санкції, що зумовлює обов'язковість настання несприятливих для злочинця наслідків. Санкція – це спонука до покори і певна гарантія убезпечення від злочинців. Особливо суворих санкцій заслуговують вбивці: «По молодому та Кузьмочці в усі дзвони дзвонять, // А Одарку з Мелашкою да по тюрмах возять. // По молодому та Кузьмочці в усі дзвони крешуть, // А Одарку з Мелашкою да нагайками чешуть. // Молодого да Кузьмочку вже і заховали, // А Одарку із Мелашкою в каторгу заслали» [1, 58]. До звідника молодого попаді вжито такі санкції: «В понеділок рано Марусяка ймлено, // А в вівторок рано до ката послано, // А в середу рано ката привезено, // А у четвер рано Марусяка згублено» [1, 276].

У баладах представлені індексації прообразів кримінально-виховної системи: тюрма [1, 64]; темниця [1, 68]; катуш [1, 113]; острог [1, 67]; кайдани [1, 92]; каторга [1, 58]: «Ой де взялися гайдуки, // Взяти донця під руки. // Да повели в тюрму // Не за велику вину, // За вдовину голову» [1, 64]. «Ей воліла я, Дмитрику, хоріти, боліти. // Ск я мала в студенькім катушу сидіти» [1, 113]. «Скажу

коня до стайночки взяти, // Тебе скажу в кайдани кувати» [1, 92].

Аналізовані тексти засвідчують, що, з точки зору народноправової культури, рішення про хід слідства, справедливий суд й покарання злочинця може приймати пан [1, 162]; комісар [1, 162]; становий [1, 181]; владика [1, 95]; війт [1, 113]; соцький [1, 110]; гайдуки [1, 159]; люди [1, 63]; громада [1, 92]; Господь [1, 151]: «А там люди стояли, // Та й улана злапали, // Назад руки зв'язали, // До темниці віддали» [1, 63]. «Ішли туди рибарики та й рибку ловили, // Варварину дитиночку між рибки їмили, // А ек вони его ймили, дали вітту знати: // – Де би цю, пане війте, дитину сховати? // – Понесіть 'го під капличку та й там повартуйте, // Беріть десять десятників та йдіть, вередуйте. // Верідуйте старі баби, відтак молодіці, // Послід того старі дівки, відтак удовиці» [1, 113]. «Зараз піду до владики попа позивати, // Вже ж не буде він ніколи з донькою гуляти» [1, 95]. «Ой як гайдуки Магду як догонили, // В штуки не рубали і ніц їй не робили, // На молодого Миколу кайдани забили» [1, 159]. « – Шкода, мамко, заходочку твого: // Вже не найдеш ти віночка мого. // Я гадала, що то дуб зелененький, // А то, мамо, жовняр молоденький. // Та взяв із мене вінок зелененький, // Мені кинув рушничок біленький. // Взяла мати рушничок тачати: // – Треба, синку, громаду скликати...» [1, 92]. «Господь його скарає // Та ще його родину // За нашу дитину» [1, 151]. « – Ой чим же ти, моя дочко, йому не вгодила, // Що вже твоя чорна кривця землю сполонила? // – Угождала, моя мамко, – не могла вгодити, – // Буде йому, моя мамко, сам Господь платити» [1, 152].

Баладні прокляття, співвідносні з реакціями одного персонажу на певні вияви активності іншого, можуть бути інтерпретовані як різновид покарання, оскільки вони завжди мають суб'єктно-об'єктний характер і чітко визначають, яких прав об'єкт прокляття має позбутися у разі реалізації негативних побажань суб'єкта. Мати проклинає винуватицю смерті рідного сина, фактично, бажаючи, щоб убивця залишилася без можливостей і прав: «Бодай же ти, Галю, зброї не зносила, // Як ти мого Марка та й занастила» [1, 86]. «Да бодай же ти, пані, да не панувала, // Ти мого сина, Петруню, на той світ ізогнала» [1, 159]. Покритка проклинає зрадника, хоче, щоб коло його прав значно обмежилося: «Бодай тя хвороба тяжка цілувала, // Вся ся родина мене відцурала: //

Відцурався мене отець і рідная мати, // Через тебе козаченьку, мушу умирати» [1, 105]. « – Ой щоб тебе, ой щоб тебе кінь іскинув, // А й скинувши да й ударив, // Як ти мене з лица збавив» [1, 108]. Згублені недобрими матір'ю чи батьком, закохані з могили посилають прокляття винуватцям своїх страждань: «А бодай ти, мамко, чорнов скалов стала, // Що ти наші цвіти повикопувала!» [1, 37]. «Бодай же ти, мій батенько, віку не дожив, // Як ти мене з сиротою повік розлучив» [1, 38].

Таким чином, особливості здійснення лінгвоконцептологічного аналізу правового поля народнопоетичної творчості пов'язуються із тим, що культурна інформативність мовних знаків має переважно імпліцитний характер й приховується підтекстом мовного значення. У відповідності до когнітивного підходу ми розглядаємо фольклорний масив як пізнавальне знаряддя кодування та трансляції знань сфери правової культури й враховуємо, що мова народних казок, пісень, дум, балад не залишається виключно внутрішньою здатністю людини, а є чисто зовнішнім фактором, створеним незалежно від конкретного індивіда, й спроможна сугестувати власний спосіб концептуалізації та категоризації світу. Концептуалізація сприяє осмисленню культуроправової інформативності, трансльованої фольклором, упорядкуванню внутрішнього рефлексивного культуроправового досвіду носіїв традиції, систематизації квантів знання, що постало на базі уявлень про дійсність, й здобуло культуроправову інтерпретацію у мозку та психіці персонажів і нараторів аналізованих текстів. Застосування у ході вивчення культуроправової інформативності фольклору принципів концептуалізації забезпечує виділення значущих для народної творчості правових смислів та дозволяє здійснити їх характеристику за допомогою концептів. Категоризація культуроправової інформативності досліджуваного конструкту забезпечує презентацію правового знання, закодованого різними жанрами усної народної творчості, підведення явищ, об'єктів, процесів, ознак буття під рубрики фольклороправового досвіду й виділення категорій фольклорної правосуб'єктності, правосвідомості, правоздатності.

В українських народних баладах широко представлені вербалізовані уявлення про злочинність, правосуддя, процесуальне доказування вини, інстанції кримінально-

виховної системи, карні санкції та їх наслідки. Індексції різних видів покарань мають проекцію у сферу народноправового досвіду і можуть вважатися прообразами таких важливих констант сучасної кримінології, як справедливість та відповідальність. Мовними маркерами смислокомплексу «покарання» у баладах виступають дієслова, іменники, прикметники, словосполучення та речення, семантика яких постала з поєднання первісних елементів правової свідомості та правової культури. Баладне осмислення покарання повчає й застерігає, що в багатьох випадках розтлумачується спеціальною дидактичною тезою, висловленою персонажем-жертвою, персонажем-злочинцем, стороннім спостерігачем драматичних подій чи наратором.

Осмислення процесів концептуалізації та категоризації культуроправової інформативності, відтвореної у баладах, забезпечує можливість моделювання когнітивної матриці відповідного сегменту етнодетермінованого знання, трансльованого фольклорним конструктом, з чим і пов'язуються перспективи нашого дослідження.

1. Балади: [збірник текстів / упорядники О.І. Дей, А.Ю. Ясенчук, автор вступної статті О.І. Дей]. – К.: Дніпро, 1987. – 318 с. (Серія «Бібліотека української усної народної творчості»).
2. Балади. Родинно-побутові стосунки: [збірник текстів / упорядники О.І. Дей, А.Ю. Ясенчук, А.І. Іваницький]. – К.: Наукова думка, 1988. – 522 с. – (Серія «Українська народна творчість»).
3. Вільчинська Т.П. Концептуалізація сакрального в українській поетичній мові XVII-XVIII ст.: [монографія] / Т.П. Вільчинська. – Тернопіль: Джура, 2008. – 424 с.
4. Дей О.І. Українська народна балада: [монографія] / О.І. Дей. – К.: Наукова думка, 1986. – 262 с.
5. Єрмоленко Я. Мовно-естетичні знаки української культури: [монографія] / Я. Єрмоленко. – К.: Інститут української мови НАН України, 2009. – 352 с.
6. Жайворонок В.В. Українська етнолінгвістика: Нариси / В.В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2007. – 261 с.
7. Іващенко В.Л. Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науково-мистецькій картині світу (на матеріалі української мистецької термінології): [монографія] / В.Л. Іващенко – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2006. – 328 с.
8. Кононенко В.І. Українська лінгвокультурологія: [монографія] / В.І. Кононенко. – К.: Вища школа, 2008. – 327 с.
9. Мацьків П.В. Концептосфера Бог в українському мовному просторі: [монографія] / П.В. Мацьків. – Дрогобич: Коло, 2007. – 330 с.
10. Мацько Л.І. Українська мова у освітньому просторі: [навчальний посібник для студентів-філологів освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр»] /

- Л.І. Мацько. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – 607 с.
11. Мех Н.О. Лінгвокультурологема «ЛОГОС» у науковій, релігійній та художній картинах світу: [монографія] / Н.О. Мех. – К.: Інститут української мови НАН України, 2011. – 410 с.
 12. Матишевський П.С. Кримінальне право України. Загальна частина : [підруч. для студентів юридичних спеціальностей] / П.С. Матишевський. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 272 с.
 13. Мойсієнко А.К. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша: [монографія] / А.К. Мойсієнко. – К.: Сталь, 2006. – 300 с.
 14. Рудакова А.В. Когнітологія и когнитивная лингвистика / А.В. Рудакова. – Воронеж: «Истоки», 2004. – 80 с.
 15. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: [підручник] / О.О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2008. – 712 с.
 16. Філософія права: [підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл.] / відп. ред. О.Г. Данильян. – Харків: Право, 2009. – 208 с.

Лингвоконцептологический анализ языковых объективаций смыслокомплекса «наказание», представленного в народных балладах, охватывает закономерности вербализации элементов первичных представлений сферы становления правообразующей и правоупотребляемой практики украинцев, открывает новый ракурс освещения субъектно-антропологических и ментально-ценностных основ права.

Ключевые слова: концептуализация, злодеяние, наказание, народная баллада.

Lingual conceptological analyses of language objectivities of the semantic complex "punishment", presented in folk tales, describes the regularities of initial semantic element verbalization in the formation of Ukrainian legislation and legal practice and opens new foreshortening in the presentation of typological, anthropological, mental and evaluative cores of law.

Key words: conceptualization, crime, punishment, folk ballad.

УДК 811.161.2'373.374

ББК 81.2Укр

Наталія Сніжко

КАТЕГОРИЗАЦІЯ ЗНАТЬ ПРО СВІТ І МОВУ В ІНТЕГРАЛЬНИХ ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ СИСТЕМАХ

У статті описані інтегральні підходи до вивчення закономірностей розвитку лексичного складу мови за матеріалами багатьох лексикографічних праць, представлених у зведеному словнику української мови. З'ясовані можливості використання електронного ідеографічного тезауруса іменників для категоризації знань про світ і мову, побудови української мовної та концептуальної картини.

Ключові слова: категоризація знань, мовна картина світу, компонентний аналіз, ідеографічний тезаурус, зведений словник, інтегральна система.

Провідним напрямком сучасного мовознавства є формування теорії і практики створення інтегральних лексикографічних середовищ [1; 3; 5 та ін.], здатних моделювати мову як складну самоорганізовану систему, призначену для забезпечення пізнавальної та комунікативної діяльності мовців, а також для збереження знань, набутих людством протягом віків [10; 19].

Потреба у таких системах нині є особливо **актуальною**, адже лексичний склад мови невинно поповнюється новими словами і значеннями, повертаються до активної лексики раніше вживані слова. Інтегральні лексикографічні системи покликані зафіксувати традиційні та нові структурні типи знань, визначити місце кожної лексеми та її конкретних значень у складному переплетенні їх системно-структурних відношень, представити функціональне призначення слів, а також описати норми їх вживання в літературній мові. Тому нині у відділі лексикології та лексикографії Інституту української мови НАН України розпочалося створення інтегральної лексикографічної системи «Зведений словник української лексики», у якому внаслідок опрацювання двадцяти лексикографічних джерел, починаючи від «Словника української мови» П. П. Білецького-Носенка до сучасних збірословів («Великого тлумачного словника сучасної української мови» за ред. В. Т. Бусла, «Українського орфографічного словника» за ред. В. Г. Складенка та ін.), буде представлена лексика кінця XVIII – поч. XXI ст. База даних зведеного словника формується за зонним принципом їх упорядкування [5; 12], тому систематизація лексикографічних параметрів може здійснюватися за такими основними напрямками: 1) визначення типів лексикографічного опрацювання слів та їх угруповань (тлумачні словники, орфографічні, орфоепічні, історичні, перекладні, енциклопедичні та ін.), 2) розподіл слів за частинами мови та лексико-граматичними категоріями, а також моделювання історії їх розвитку за різними лексикографічними зрізами та інтегрально; 3) з'ясування історії лексикографічного представлення динаміки словникового складу та наукових засад унормування літературної мови тощо [14].

У базі даних Зведеного словника накопичується цінна інформація про семантичне та фонетико-граматичне варіювання мовних одиниць, наявність

дублетів, різнобій у наголошуванні слів у різні періоди мовного розвитку тощо. Отже, зведений словник дає лінгвістам нові знання про динаміку українського лексикону в усій складності процесів його розвитку та унормування. За матеріалами зведеного словника визначаються проблеми нових **перспективних** досліджень: слово і його варіанти (семантичні та фонетико-граматичні) у мові і словнику; реєстрова одиниця словника; історія мовних норм у лексикографічному представленні; динаміка частиномовної категоризації лексики протягом кількох віків; співвідношення засобів систематизації українського лексикону, відображених у словниках; слово як центральна одиниця мови; системотворчі властивості слова тощо.

Зведений словник є серцевиною лексикографічного середовища «Українська лексика: історія, структура, функціонування», у якому передбачена також систематизація семантичної інформації на ідеографічних засадах, внаслідок чого можливе синхронне укладання словників різних типів: зведеного, семантичного (ідеографічного), тлумачного та ін. Визначальною особливістю інтегральної системи є зведення воедино різнопланової інформації з багатьох лексикографічних джерел для відображення історії лексико-граматичного ладу української мови. Тут зосереджуються дані про парадигматичні, синтагматичні, словотвірні, історичні, етнокультурні та інші ознаки лексики. Класифікація цих ознак, окремих та сукупних, є основою відображення категоризації знань про світ і мову. Отже, **метою** нашого дослідження є формування інтегральної лексикографічної системи, здатної забезпечити дослідників комплексом даних про особливості лексико-граматичного ладу мови кінця XVIII – поч. XXI ст., а також сприяти укладанню нових словників. **Об'єктом** вивчення є лексика української мови, відбита словниками різних типів та епох.

Зі створенням такого інтегрального середовища з'являється можливість опису історії розвитку і співвідношення різних типів знань, виражених мовними засобами, та моделювання концептуальної і мовної картини світу на різних хронологічних зрізах. **Перспективним** напрямком системного вивчення лексики нині є побудова мовної картини світу за матеріалами Словника Б. Д. Грінченка, 11-томного академічного

тлумачного «Словника української мови» (1970 – 1980 рр., далі – СУМ) та «Великого тлумачного словника сучасної української літературної мови» (2009 р., за ред. В. Т. Бусла, далі – ВТССУМ). Моделі українського світобачення, відбиті переліченими словниками, окреслять світоглядні пріоритети українців різних епох. Під час моделювання можливе опрацювання важливих лінгвістичних **завдань**: визначення особливостей переструктурування лексико-семантичного рівня протягом віків; з'ясування когнітивних механізмів мовотворення, способів номінування, специфіки семантичної деривації; виявлення градації асоціативного та образного навантаження слів та їх угруповань; представлення співвідношення гіпонімії, синонімії та полісемії в упорядкуванні семантичного простору тощо [16].

Основою створення інтегрального середовища «Українська лексика: історія, структура, функціонування» є теорія системного вивчення лексики, представлена працями Ю. М. Караулова [4], М. М. Пещак [8], В. М. Русанівського [10], Ю. Степанова [20], Н. Ю. Шведової [21] та ін., а також практика укладання інтегральних словників [3; 6; 7; 9; 11 та ін.].

Окремо слід підкреслити багатий вплив теоретичних та практичних здобутків Ж. П. Соколовської на розвиток сучасних інтегральних досліджень.

Учення Ж. П. Соколовської про можливість моделювання світлоносної і мудрої системи знань на основі ретельного вивчення структури предметно-логічного ядра семема, описаної у тлумачних словниках, дало поштовх багатьом семасіологам до здійснення комплексного аналізу лексичних значень як складників сферично організованого семантичного простору мову.

У своїх працях Ж. П. Соколовська переконливо засвідчила важливість системного опрацювання лексикографічних параметрів академічних тлумачних словників, які є безцінним джерелом знань про мову, світ та світобачення. Застосовуючи два основних принципи моделювання системи-основи (гносеологічний та онтологічний), дослідниця здійснила концептуальну та ідеографічну класифікацію прикметників російської мови, розподіливши їх за категоріями пізнання (БУТТЯ, ПРОСТІР, ЧАС, РУХ, ОКРЕМЕ, ЯКІСТЬ, КІЛЬКІСТЬ, ВІДНОШЕННЯ) та категоріями буття (ПРИРОДА, ЛЮДИНА, СУСПІЛЬСТВО).

Ж. П. Соколовська зазначає, що семасіолог завжди повинен пам'ятати про складність системно-структурної будови досліджуваного об'єкта. Тому Жанна Павлівна уважно аналізує усі типи семантичних відношень прикметників, особливу увагу звертає на нюанси значень, семантичні відтінки, місця перетинів лексичних значень (у структурі полісемантів, між лексемами та між семантичними угрупованнями слів) тощо. Врешті учений-семасіолог вибудовує планетарну модель лексичної семантики, смисловий каркас якої, за влучним виразом Ж. П. Соколовської, складається з «мерехтливих» орієнтирів. Такий каркас є описом ідей, що позначають поняття, предмети, явища реальної дійсності, і визначається як ідеографічний. «Він складає частину семантичного рівня і є одним із видів семантичних відношень у лексиці і в мові загалом» [18, 89].

Для моделювання ієрархічно організованого семантичного простору мови особливо цінними є ті положення учення Ж. П. Соколовської, що стосуються ролі компонентного аналізу в дослідженні структури предметно-логічного ядра семми, де відбувається перехід позамовних факторів у власне внутрішньомовні. «Компоненти предметно-логічної частини семми, семи, виконують роль «стрілки», що переводить поняття, ознаки предметів і явищ об'єктивного світу в складові елементи явищ мовного, лексичного, значення слова: з одного боку, це категорії процесу пізнання, концептуальні явища, а з іншого – це вже елементи смислової структури слова, що відображають у структурі мови логічні категорії. Саме семи певної мови, взяті сукупно, і утворюють власне ту структуру, з якої відновлюється модель семантичних відношень у лексиці – і її загальна, концептуальна схема, і схема наповнення другого, ідеографічного, порядку» [19, 176].

Підсумовуючи результати моделювання семантичної сфери прикметників, Ж. П. Соколовська підкреслює, що «компонентний аналіз справді дає «каталогізацію» зовнішнього світу, але вона щодо семантичної системи не є чомось зовнішнім, а саме «репрезентацією» реального світу» [18, 90].

Спираючись на досвід Ж. П. Соколовської, у 1995 р. на основі компонентного аналізу семантики майже 54 тисяч іменників української мови ми здійснили спробу їх

класифікації за архісемами (родовими семами), які у формулах тлумачень представлені словниковими ідентифікаторами значення [15]. Дев'ять тисяч словникових ідентифікаторів (*людина, чоловік, жінка, робітник, власник, рослина, дерево, куц, яблуня* та ін.), якими укладачі 11-томного СУМ описали семантику усіх іменників, в електронному «Ідеографічному тезаурусі» були систематизовані у 101 ідеографічний клас (поняттєве поле): ЛЮДИНА, РОСЛИНА, ТВАРИНА, ЧАС, ПРОСТІР, ВІДНОШЕННЯ, ЯКІСТЬ, ПОЧУТТЯ, ЇЖА, ОДЯГ, НАУКА, ВИРОБНИЦТВО, ТРАНСПОРТ та ін. Потім за допомогою комп'ютерних технологій були одержані моделі ієрархічного та синонімічного упорядкування слів та їх об'єднань, визначені зони взаємодії поняттєвих груп та полів між собою, отже, фрагмент лексико-семантичної системи мови «ПРЕДМЕТНІСТЬ» постав як самоорганізоване динамічне явище. Нижче подаємо схему структурування семантичного простору іменників.

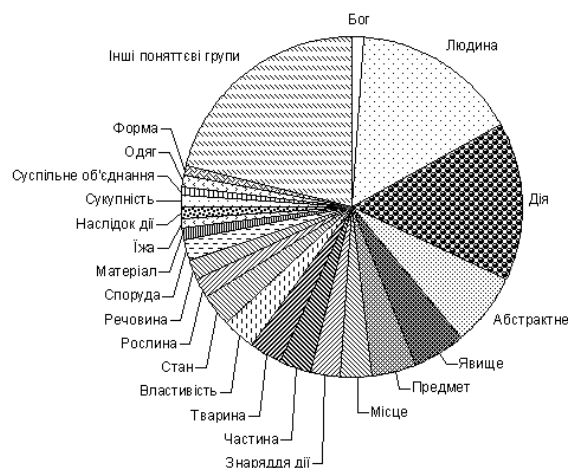

Схема 1. Поняттєві групи української лексики XX ст. (за результатами автоматизованого аналізу іменників 11-томного СУМ).

Здійснена ідеографічна класифікація є основою моделювання мовної та концептуальної картини світу українців другої половини XX ст. Співвідношення поняттєвих полів, їх внутрішнє структурування відбиває особливості мовного освоєння світу українцями, їх звичаї, уподобання, моральні норми тощо. У МКС українців значне місце (16% від загальної кількості словозначень) відводиться описові людини: її внутрішнього світу, рис характеру, зовнішності, родинних зв'язків, професійної спрямованості тощо. Досить об'ємну групу складають емоційно-оцінні назви людей (*лежень, бідолаха, зателена, зажеря, крутій, торохтій,*

патьякало, волоцюга), що увиразнює аксіологічне спрямування української мовотворчості та прозору мотиваційну основу деривації. Подібні назви, а також розлогі синонімічні ряди з домінантами БАЗІКА, ДУРЕНЬ, ЛЕДАР, ПРОЙДИСВІТ, П'ЯНИЦЯ, ПІДЛАБУЗНИК, виражають негативне ставлення мовців до небажаних явищ людського співжиття, підтримують предковичні моральні устої народу, спрямовані на утвердження добропорядності, взаєморозуміння, поваги, співчуття та доброзичливості.

Отже, за сформованими ідеографічними класами слів можна вивчати історію національного осмислення ключових понять та невпинне прагнення людей до глибокого пізнання матеріального і духовного світу. В українській мові, як засвідчують матеріали 11-томного СУМ, вербалізована і систематизована кожна реалія об'єктивного світу. Наприклад, для позначення палиць, мотузок, мішків існує по кілька десятків слів: ПАЛИЦЯ, бич, бук, дрюк, кий, кіл, кілок, ключка, ковінька, лещата, ломака, набивач, ожог, рогач, ціпок та ін.; МОТУЗОК, аркан, вервечка, волок, канат, кінець, кодола, корда, линва, прив'язь, припін, швара, шнур та ін.; МШОК, бурдюк, клумак, клунок, лантух, пихтір, рептух, торба, чувал та ін.; поняття ЦВЯХ представлене 9 лексемами: *бренталь, вухналь, гвіздь, загвіздок, тибель, шпиль, шпилька* та ін. [13].

Наукові здобутки українців відображені у мовній картині світу об'ємними лексичними групами: ЗНАННЯ, ПІЗНАННЯ, НАУКА, СПОСОБИ ПІЗНАННЯ ДІЙСНОСТІ тощо. Якщо порівняти кількісний склад таких поняттєвих груп, сформованих за матеріалами СУМ і ВТССУМ, то можна визначити тенденції і напрямки розширення наукової лексики [17]. Так, у СУМ зафіксовано лише 6 слів з початковим коренем **офтальм:** *офтальмія, офтальмолог, офтальмологічний, офтальмологія, офтальмоскоп, офтальмоскопія* [13]. У ВТССУМ зареєстровано кілька груп слів для вираження понять: 1) **прилади для дослідження зору** (*офтальмометр, офтальмодинамометр, офтальмоманометр, офтальмоплетизмограф*), 2) **способи та методи дослідження зору** (*офтальмотонометрія, офтальмохромоскопія, офтальмореографія, офтальмостереофотограметрія*), 3) **хвороби очей** (*офтальмобленорея, офтальмоміаз, офтальмомікози, офтальмоплегія*) та ін. [2]. З одного боку, ці інновації

відображають розвиток науки і техніки, а з іншого – вказують на зростання кількості захворювань тощо. Отже, електронний ідеотезаурус українських іменників, основою якого є матеріали 11-томного СУМ, нині є полігоном для системного вивчення динамічних процесів, що відбулися в мовно-інформаційному просторі на межі тисячоліть.

Динаміка мовного та науково-виробничого розвитку суспільства виразно простежується і на основі систематизації галузевих ремарок, використаних при укладанні тлумачних словників. Майже десять відсотків аналізованих іменників кваліфіковані у СУМ як термінологічні назви. Найбільше серед них термінів спеціального призначення (1667 одиниць), позначених ремаркою *спец.:* *базис, вісь, гніздо, джерело, дозатор, екран, елемент, енергія, епіцентр, засіл, знак, зональність, ізолінія, квант, клеймо, ключ, контур, коробка, нагрів, напруга, носій, об'єкт, об'єм, обмін, опір, основа, пакет, період, підгін, полярність, порив, посів, посіл, потік, проекція, спектр, субститут, табло, тара, теплоносій, теплообмін, тест, тип, фаза, щит, ядро*. Більше чотирьохсот іменників – технічні терміни, 195 – ботанічні, 179 – сільськогосподарські, 162 – лінгвістичні, 155 – фізичні, 137 – біологічні і т. д. Ці структурні типи наукових знань далі можна буде порівняти із сучасним станом терміносистем, відображених, наприклад, у ВТССУМ та галузевих словниках.

Особливий інтерес для системного дослідження лексики викликають ті слова, які функціонують і у певній термінологічній системі, і у фразеології. Наприклад, лексеми *пазуха, сумка, чашечка, язичок* є й анатомічними термінами, і компонентами ФО. В електронному ідеотезаурусі вони відбираються за комплексом ознак «галузева ремарка + ФО». Такі моделі є основою для дослідження глобальної проблеми взаємодії загальнонавчаної і термінологічної лексики, розкриття механізмів полісемізації загальнонавчаних слів і входження їх окремих значень до різних терміносистем та до складу фразеологізмів. Для прикладу можна відзначити складну семантичну структуру полісемічних лексем *гніздо, зуб, крок, кулак, ланцюг, лапа, масло, олія, петля, плече, перо, подушка, рукав, сон, сорочка, сукно, цукор*, у яких виокремилися спеціальні та галузеві термінологічні значення та розвинулася здатність вживатися у фразеологічних одиницях.

Отже, опис кожного значення слова у переплетенні складних системно-структурних та функціональних відношень, відбитих тлумачним словником та зафіксованих в інтегральній системі, дозволяє панорамно представити лексичну семантику як засіб каталогізації знань про світ і мову. При цьому у кожному значенні слова відчуваємо багатовікову мудрість його творців. «У значенні слова, – наголошує Ж. П. Соколовська, – як у чаклунських глибинах краплини бурштинової смоли, зберігається світло і тепло тисячоліть, таємниці Всесвіту, таємниці вічності, примхливо переплетені думка і фантазія, почуття і асоціації, – вони незбагненно спресовані й закодовані особливим шифром сприйняття людиною навколишнього реального світу» [18, 91].

Системне дослідження лексики за допомогою інтегральних лексикографічних середовищ розкриває глибинні механізми структурування семантичного простору мови, відображає універсальні та етнокультурні ідеї мовотворення, сприяє моделюванню мовної та концептуальної картини світу, дозволяє вивчати закономірності категоризації знань та динаміку лексико-семантичної системи, отже забезпечує дослідників новими знаннями, корисними для пізнання краси і величі мови та навколишнього світу.

1. Апресян Ю. Д. Основания системной лексикографии // Языковая картина мира и системная лексикография / Отв. ред. Ю. Д. Апресян. – М.: Языки славянских культур, 2006. – С. 31 – 60.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.: Ірпінськ: ВТФ «Перун», 2009. – 1736 с.
3. Караулов Ю. Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка. – М.: Наука, 1982. – 366 с.
4. Караулов Ю. Н. Общая и русская идеография. – М.: Наука, 1976. – 356 с.
5. Карпіловська Є. А. Вступ до комп'ютерної лінгвістики / Донецький національний університет. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2003. – 184 с.
6. Карпіловська Є. А. Кореневий гніздовий словник української мови: Гнізда слів з вершинами – омографічними коренями. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 2002. – 912 с.
7. Морковкин В. В. Идеографические словари. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1970. – 72 с.
8. Пешак М. М. Нариси з комп'ютерної лінгвістики: Монографія. – Ужгород: Закарпаття, 1999. – 200 с.
9. Пешак М. М., Клименко Н. Ф., Карпиловская Е. А. Украинский семантический словарь. Проспект. / Отв. ред. М. М. Пешак. – Киев: Наук. думка, 1990. – 264 с.
10. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Відп. ред. О. Мельничук. – К.: Наук. думка, 1988. – 240 с.

11. Русский семантический словарь. Толковый словарь, систематизированный по классам слов и значений: В 6 т. / Под общей ред. Н. Ю. Шведовой. – Т. 2: Имена существительные с конкретным значением. – М.: Азбуковник, 2000.
12. Сводный словарь современной русской лексики: В 2 т. / АН СССР. Ин-т рус. яз.; Под ред. Р. П. Рогожниковой. – М.: Рус. яз., 1991. – Т.1: А-О. – 800 с.
13. Словник української мови: В 11-ти томах. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980.
14. Сніжко Н. В. Актуальні проблеми системного дослідження лексики // Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія (м. Київ, Інститут української мови, 12 – 13 травня 2011 р.) / Відпов. ред. к. філол. н. І. Гнатюк. – К., 2011. – С. 532 – 543.
15. Сніжко Н. В. Идеографічний тезаурус як модель лексико-семантичної системи (за наслідками автоматизованого аналізу українських іменників) // Мовознавство. – 1995. – № 6. – С. 28 – 35.
16. Сніжко Н. В. Моделі багатозначності українських іменників // Лексикографічний бюлетень: Зб. наук. праць / Відпов. ред. к. філол. н. І. Гнатюк, – К., 2010. – Вип. 19. – С. 83 – 93.
17. Сніжко Н. В., Сніжко М. Д. Динаміка концептів та структурні зміни лексики в «Идеографічному словнику української мови» // Людина. Комп'ютер. Комунікація: Зб. наук. праць / За ред. Ф. Бачевича. – Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2010. – 293 – 297.
18. Соколовська Ж. П. Картина світу та ієрархія сем // Мовознавство. – 2002. – № 6. – С. 87 – 92.
19. Соколовская Ж. П. Проблемы системного описания лексической семантики. – Киев: Наук. думка, 1990. – 184 с.
20. Степанов Ю. Основы общего языкознания: Учебное пособие для студентов филол. специальностей пед. ин-тов. Изд. 2-е, перераб. – М.: Просвещение, 1975. – 271 с.
21. Шведова Н. Ю. Теоретические результаты, полученные в работе над «Русским семантическим словарем» // Вопросы языкознания. – 1999. – №1. – С. 3 – 16.

В статті описані інтегральні підходи к изучению закономерностей развития лексического состава языка по материалам многих лексикографических работ, представленных в сводном словаре украинского языка. Определены возможности использования электронного идеографического тезауруса существительных для категоризации знаний о мире и язык, построения украинской языковой и концептуальной картины.

Ключевые слова: категоризация знаний, языковая картина мира, компонентный анализ, идеографический тезаурус, сводный словарь, интегральная система.

This article describes the integrated approach developed to research the mechanism of lexis development in lexicon sources represented in The Summary Word Index of Ukrainian Lexis. There was cleared up the possibility of using The Ideographical Thesaurus of Ukrainian Nouns for categorization of knowledge about world and language in order to build the verbal and conceptual picture of the world.

Keywords: knowledge categorization process, verbal picture of the world, component analysis, ideographical thesaurus, the summary word index, integral system.

УДК 81'373.6
ББК 81.2Укр

Богдан Грещук

СЛОВОВІРНІ КАТЕГОРІЇ І КОГНІТИВНА КАТЕГОРИЗАЦІЯ ДІЙСНОСТІ

У статті розглянуто роль словотвору в категоризації дійсності. Охарактеризовано історію формування й розвитку поняття “категорія” в словотворі, проаналізовано різні інтерпретації словотвірної категорії в сучасному мовознавстві, виявлено їх зв'язок із поняттєвими й лексико-семантичними категоріями.

Ключові слова: словотвір, словотвірна категорія, ономазіологічна категорія, лексико-семантична категорія, словотвірний тип

Серед мовних категорій особливе місце займають словотвірні категорії, тобто ті, в яких категоризувальна семема виражається словотвірними засобами. Про категорії у словотворі писали вже “казанці”. Зокрема М. В. Крушевський зазначав, що в категоріях словотворення постійно здійснюється процес у напрямі структурної однотипності або усамостійнення, а О. В. Богородицький вважав, що все розмаїття навколишньої дійсності класифікується в російській мові у словотвірних категоріях, кожна з яких має відповідні суфіксальні форми вираження [8, 19; 4, 53-54]. Не вживаючи терміна “словотвірна категорія”, О. О. Потебня глибоко аналізував природу низки словотвірних категорій, закономірності їх історичного розвитку, зокрема абстрактність, здрібнілість, збірність та ін. передовсім у зв'язку їх із еволюцією частин мови. Учений підкреслював, що такі розряди іменника, як імена знарядь, дії, місця, часу та ін. треба вважати похідними і подав результати глибокого аналізу семантики багатьох дериватів, що репрезентують виділені розряди, зазначаючи семантичну своєрідність, значеннєві нюанси в структурно різнотипних похідних, що належать до одного розряду. Так, характеризуючи девербативні іменники дії, на **-ь** і на **-ние, -тие** в російській мові, він зауважив: “Якщо імена на **-ь** означають дію, то різниця між ними та іменами на **-ние, -тие** все-таки зберігається. <...> Переважна частина більшої абстрактності імен на **-ние, -тие** збігаються з їх більшою тривалістю і меншою визначеністю, закінченістю; більша конкретність імен на **-ь** з їх однократністю, яка на відміну від однократності дієслова **-н-**, не є обов'язково *миттєвістю*; таким чином,

почути *крик, свист, писк, звон, вой, рев, зов, призыв, оклик* – може бути один, хоч би й протяжний; *кричанье, вытье* – тривале” [13, 95].

Як і О. О. Потебня, М. М. Покровський вважав, що шляхи семантичних змін часто детерміновані закономірностями розвитку морфологічних і словотвірних категорій. Так, наприклад, усі морфологічні типи *nomina actionis* – назви дій залежно від продуктивності в мові отримують врешті решт всі ті значення, які характерні для цього класу імен, тобто позначення процесу, результату, знарядь і місця [14, 80 і наст.].

Без чіткого термінологічного окреслення і без вживання самого терміна словотвірні категорії з меншою чи більшою повнотою охарактеризовано в українських граматиках кінця XIX – поч. XX ст. Так, “Грамматика української мови” Смалья-Стоцького і Ф. Гартнера подає характеристику словотворчих засобів іменників української мови в межах таких словотвірних категорій, як “назви діячів”, “назви осіб після якоїсь прикмети”, “назви робітників після знарядь або предмету роботи”, “назви осіб після приналежності до краю, народу, стану”, “назви знарядів, предметів до якоїсь роботи”, “назви місця, де щось діється”, “здрібнілі і пестливі назви”, “збільшені і грубі слова”, “назви чинності, події, стану і їх добутоків”, “назви прикмет”, “назви збірні” та ін. [16, 35-38].

У зв'язку з категоріями синтаксичними про словотвірні категорії писав О. М. Пешковський: “Категорії, які позначають, як відмінок іменників, залежність одних слів у мовленні від інших, називаються **синтаксичними** (тому, що зв'язне мовлення вивчається у синтаксисі), а категорії, які не позначають такої залежності, – **несинтаксичними** або **словотвірними**” [13, 31]. Назва *словотвірні категорії* пов'язана з тим, що більшість із форм, що становлять ці категорії, хоча й не всі, подаються у словниках окремими словами, а отже такі форми засвідчують із словесного погляду творення нових слів [13, 31]. На думку лінгвіста, кожна словотвірна категорія вносить певний відтінок у предметне значення слова – множинність або одиничність, збільшеність або зменшеність і т. д. [13, 85-86].

Характеризуючи роль синтаксичних категорій у мові, учений зауважив: “Без форм словотвірних категорій ще можна було би користуватися мовою, тому що вона залишилась би цілком зв'язною і правильною,

тільки дуже збідніла б на слова й відтінки; без форм синтаксичних же категорій неможливе було б ніяке говоріння й розуміння” [13, 32].

Багато уваги словотвірним категоріям приділяв В. В. Виноградов, який розглядав їх у тісному зв'язку з граматичними категоріями, зокрема з тими морфологічними, які зберігають яскраві ознаки свого зв'язку з лексико-семантичними категоріями. У російській мові такими є категорії особи, абстрактності, речовинності та ін. в системі іменника, категорія вищого ступеня ознаки прикметників та ін. Взаємодію морфологічних і словотвірних категорій учений проілюстрував таким прикладом: “у ділянці категорій абстрактності іменників, яка має морфологічне вираження у відсутності форм множини, а для слів типу *вид, слух* і т. д. у формі родового відмінка однини на –у, активні способи сучасного словотворення дають змогу чітко розмежувати категорії абстрактної якості, стану, дії, ідеологічного напрямку” [2, 192]. Він підкреслював зв'язок словотвірних категорій і з лексичними, зазначивши, що словотвірні категорії досить різні за ступенем узагальнення, абстракції, яка в одних випадках тяжіє до граматичної, а в інших – зближується із диференціацією лексико-семантичних розрядів слів. Семантика словотвірних категорій зумовлена передовсім загальними частиномовними категоріями із властивими кожній із них множинами граматичних і лексичних категорій [2, 190].

В. Дорошевський розглядав словотвірні категорії як загальні поняття, які об'єднують доволі обширні множини похідних слів із різними реальними значеннями, але однаковою логіко-синтаксичною природою. Так, словотвірна категорія *nomina agentium* у польській мові репрезентована дериватами *ptywak* ‘той, хто плаває’, *wojak* ‘той, хто воює’, *czerpak* – це *nomen instrumenti*, але *nomen instrumenti* – це неособовий *nomen agentis*, це ‘те, що черпає’. *Krętak* ‘те, що крутиться’, *błyszczyk* ‘те, що блищить’. За семантикою це присутньо різні слова, що позначають особу, посудину, жука, метелика, однак логіко-синтаксичні категорії об'єднують їх в одну словотвірну категорію. На думку ученого, “завдання полягає в тому, щоб звести перцептивні елементи до основних логіко-синтаксичних елементів, й тоді питання, що таке складне за своїм матеріалом, стає теоретично доволі простим” [18, 129; 20]. Для словотвірного аналізу достатньо таких логіко-синтаксичних категорій: 1) опозиція: суб'єкт –

предикат; 2) опозиція: пасив – актив; 3) опозиція: потенціальність – актуальність [18, 128].

Опрацьовуючи теоретичні питання системного характеру словотвірної будови мови, І. І. Ковалик у своїй дериватологічній концепції визнає чотири різні за ступенем узагальнення, комплексні, системо утворювальні одиниці – словотвірний тип, словотвірний розряд, словотвірну категорію і словотвірний клас, – які пов'язані між собою ієрархічними відношеннями *principium divisionis*. Словотвірний тип є одним із узагальнених словотвірних понять найнижчого ступеня. Сукупність семантично однорідних словотвірних типів, тобто ряд словотвірних типів, споріднених лексико-семантичною єдністю, становить словотвірний розряд. Словотвірну категорію, на думку вченого, формує сукупність словотвірних розрядів, споріднених одним дуже загальним значенням, наприклад, серед іменників – назви осіб і назви не осіб. До складу словотвірної категорії назв осіб входять такі підлеглі їй видові словотвірні розряди, як словотвірний розряд назв осіб за характером їх діяльності або професією; словотвірний розряд назв осіб за їх зовнішніми ознаками або внутрішніми якостями; словотвірний розряд назв осіб за їх національною приналежністю або за територіальним походженням; словотвірний розряд назв осіб за ознакою їх соціального стану; словотвірний розряд назв осіб за їх належністю до того чи іншого ідеологічного, політичного, філософського або релігійного напрямку та ін. Сукупність словотвірних категорій у межах кожної окремовзятої частини мови становить словотвірний клас [6, 262-271].

З часом концепція комплексних системоутворювальних одиниць класифікації й опису словотвору І. І. Ковалика зазнала певного корегування. Чотирикомпонентна система словотвірно-семантичних комплексних одиниць різного рівня узагальнення, ієрархічно пов'язаних між собою відношеннями послідовного включення, еволюціонувала в трикомпонентну, яку репрезентують словотвірний тип, словотвірна категорія, словотвірний клас, при цьому словотвірна категорія розглядається як одна з мовних категорій, тісно пов'язана з граматичними, лексико-граматичними та лексико-семантичними категоріями, які відрізняються передовсім ступенем абстракції. Найвищий ступінь узагальнення властивий граматичним категоріям, відносно нижчий ступінь

абстрактності мають словотвірні категорії, а найнижчий – лексико-семантичні. Словотвірна категорія у модифікованій концепції ученого – “це сукупність дериватів із спільним загальним словотвірним значенням, вираженим певним комплексом словотвірних засобів <...> Серед іменникових словотвірних категорій можна, наприклад, виділити категорії діяча (*nomina agentis*), носія ознаки (*nomina attributiva*), збірності (*nomina collectiva*), місця (*nomina loci*), дії (*nomina acti*) та її результату (*nomina resultatit*), знаряддя (*nomina instrumenti*)” [8, 36].

Подальший розвиток поняття словотвірної категорії пов'язаний із працями чеського дериватолога М. Докуліла. Вибудовуючи свою теорію словотворення, учений виходить із того, що найменування в мові здійснюється з опертям на ономасіологічні категорії, тобто основні поняттєві категорії. Структура їх двочленна. Будь-яке явище, яке необхідно назвати, спочатку підводиться під певний поняттєвий клас, що в даній мові має своє категорійне вираження, а потім у межах цього класу визначається якоюсь ознакою. В ономасіологічній структурі поняттєвий клас являє собою ономасіологічну базу, або означуване, а ознака – означник, тобто ономасіологічну ознаку. “Ономасіологічні категорії утворюють поняттєву основу, на якій ґрунтується словотвірні категорії, у повному сенсі слова мовні. Вони дають відповідь на питання, як наше мислення членує різні поняття, щоб виразити їх категорійними засобами мови. Ми доходимо до них від мовної емпірії шляхом узагальнення способів найменування в даній мові” [19, 200]. У концепції ученого словотвірна категорія взаємопов'язана зі словотвірним типом, однак якщо останній є тривимірною комплексною одиницею словотвору (єдність форманта, словотвірного значення, частиномовної належності твірного слова), то словотвірна категорія – двовимірна, а отже більш узагальнена. Словотвірна категорія відрізняється від словотвірного типу тим, що вона абстрагується від єдності форманта. [19, 202-204]. Досить конструктивною у вченні про словотвір М. Докуліла стала класифікація ономасіологічних структур, згідно з якою виділяється і три типи словотвірних категорій – мутаційний, модифікаційний і транспозиційний. У цій класифікації відбито неоднорідність словотворчих процесів, оскільки мутаційний тип ономасіологічних

категорій ґрунтується на тому, що “явище однієї поняттєвої категорії характеризується (і називається) за своїм прямим чи опосередкованим відношенням до елемента тієї ж або іншої поняттєвої категорії”, у модифікаційних категоріях “до змісту даного поняття додається додаткова модифікаційна ознака”, а транспозиційний тип категорій базується на тому, що “явище, яке ми звичайно розуміємо як ознаку, залежну від субстанції (або як визначення ознаки), розуміється як незалежне від неї (або як ознака в ній самій)” [19, 200]. У деяких випадках не просто однозначно ідентифікувати семантику деривата за типом ономасіологічної структури, що спонукало до удосконалення класифікації функцій дериваційних формантів як засобів вираження словотвірних значень, до виділення словотвірних категорій проміжних типів між транспозицією, мутацією й модифікацією. Я. Пузиніна, аналізуючи триаду М. Докуліла в словотворенні – транспозицію, модифікацію й мутацію – звернула увагу, що у М. Докуліла були попередники і що тією чи іншою мірою результативна неоднорідність дериваційних процесів у словотворенні засвідчена вже у виділенні Ш. Баллі у транспозиції функціональної й транспозиції семантичної, в обґрунтуванні розмежування деривації лексичної і деривації синтаксичної Є. Куриловичем, у поділі В. Дорошевським формантів на присудкові і підметові та ін. З погляду обсягу зазначені класифікації не зовсім збігаються внаслідок певних відмінностей у їх дефініціях та різного розуміння на перший погляд однакових дефініційних рис, передовсім поняття зміни лексичного значення та синтаксичної чи граматичної зміни. Обміркувавши запропоновані класифікації дериватів, польська дослідниця доходить висновку про необхідність уточнення підстав поділу на категорії мутаційні, модифікаційні і транспозиційні та впровадження до відомої класифікації певних додаткових класів. Поділивши всі похідні слова за функціями формантів у дериватах на дві великі групи: 1) транспозиційні, тобто деривати, які змінюють частину мови без зміни значення у стосунку до твірного; 2) лексичні деривати, тобто деривати, які вносять зміни значення твірного слова, – Я. Пузиніна поряд із власне транспозиційними, власне модифікаційними і власне мутаційними виділяє модифікаційно-транспозиційні (*bieganina, strzelanina*), модифікаційно-мутаційні (*maluch, dowcipnis*,

brudas), від'ємно-мутаційні (*belferka←belfer*, *cwaniactwo←cwaniak*, *donoscielstwo←donosciel*) типи дериватів. [22, 196-198]. Однак, як справедливо зазначила сама авторка статті, уточнена класифікація автоматично не знімає сумнівів щодо інтерпретації багатьох типів дериватів [22, 196].

Інтерпретація словотвірної категорії з покликанням на праці М. Докуліла утвердилася в російській дериватології. О. А. Земська, не взявши до уваги тривалу історію формування поняття словотвірної категорії в слов'янському мовознавстві, не зовсім коректно зауважила, що воно введено М. Докулілом [5, 68]. Услід за чеським дериватологом, словотвірну категорію вона розглядає у зв'язку зі словотвірним типом, від якого вона (словотвірна категорія) відрізняється тим, що в ній немає єдності форманта, який є засобом вираження словотвірного значення. “Будучи, подібно до граматичної категорії, – пише О. А. Земська, – двоплановою одиницею, тобто такою, що відноситься до плану вираження і плану змісту, вона ґрунтується передовсім на єдності дериваційного значення, тоді як формальні показники цього значення можуть бути різними. Таким чином, в межах словотвірної категорії за спільності словотвірного значення спостерігається чергування дериваторів (словотворчих засобів)” [5, 68-69].

Прийнявши за основу вчення М. Докуліла про словотвірні категорії, Р. Гжегорчикова в конкретному описі словотвору польської мови, здійсненому саме за словотвірними категоріями в межах кожної частини мови, вивела словотвірні категорії на ще вищій ступінь узагальнення, абстрагувавшись не лише від форманта, а й від частиномовної належності твірного слова. Так, у дослідниці словотвірна категорія назв виконавців дії (діячів, *nomina agentis*) охоплює як назви власне виконавців дії, тобто віддієслівних субстантивів відповідної семантики, так і відіменникових та відприкметникових похідних слів на зразок *czapkarz*, *rybak*, *grzybiarz*, *naukowiec*, *naftowiec* і т. д., що “є назвами осіб, які характеризуються визначеною дією, але мають у своїй структурі віднесення не до діяльності, а до *об'єкта*, предмета дії, виробу, матеріалу, знаряддя, галузі, якою займається дана особа” [21, 40-41]. Такий розширений підхід до словотвірної категорії недостатньо враховує семантико-граматичну природу твірних слів у

процесах деривації та її роль у категоризації дійсності засобами словотвору.

Р. Манучарян цілком справедливо зауважив, що словотвірна категорія в теорії словотвору з погляду її важливості й затребуваності не лише не йде в жодне порівняння з граматичною категорією, а й серед дериваційних одиниць (словотвірний тип, словотвірне гніздо, спосіб словотворення тощо) перебуває на периферії. Вона дуже рідко слугувала оперативною одиницею класифікації й опису словотвірного матеріалу, хоч можливості її використання й застосування явно недооцінені. У інтерпретації словотвірної парадигми учений приймає її трактування в концепції М. Докуліла: словотвірна категорія на противагу словотвірному типу, який у плані вираження зберігає конкретність формального показника словотвірного значення і на нього опертий, “абстрагується від матеріальної визначеності форманта, унаслідок чого його єдність ґрунтується передовсім на інваріантності функцій (значення і призначення)” [11, 201]. Однак він небезпідставно заперечує включення словотвірної категорії чеським дериватологом до складу способу словотвору, а отже характеристику словотвірних категорій у межах окремих способів вираження дериваційних значень. Інакше кажучи, параметри словотвірної категорії не можуть обмежуватися межами певного способу словотворення. “Словотвірна категорія ідентифікує, таким чином, – зазначає учений, – ряди похідних із різними формантами і способами словотвору на основі спільності словотвірного значення. У межах словотвірної категорії і здійснюється взаємодія різних формантів, відповідних словотвірних типів і способів словотвору” [11, 201-202]. У такій трактовці словотвірна категорія стає важливою одиницею зіставно-типологічного вивчення словотвору, при цьому вона з успіхом може використовуватися для контрастивного вивчення словотвору як близькоспоріднених, так і віддаленоспоріднених мов.

Загальна дефініція словотвірної категорії як єдності словотвірного значення і системи засобів його вираження без подальшої її конкретизації спонукала автора виділити за певними параметрами різні типи категорій.

За відношенням до частиномовної характеристики похідних – *внутрішньокласові* і *міжкласові* категорії.

За відношенням до частиномовної характеристики твірних – *мотиваційно-словотвірні* (які об'єднують типи) і *номінаційно-словотвірні* (які об'єднують макротипи).

За співвідношенням частиномовної характеристики похідних і твірних – *транспозитивні* і *нетранспозитивні*.

За характером семантичного співвідношення між похідними і твірними – *мутаційні*, *транспозиційні* і *модифікаційні*.

За характером семантичного співвідношення між словотвірними значеннями – *еквіполентного*, *градуального* і *привативного* характеру. [11, 203-208]

Запропонована класифікація словотвірних категорій у зіставно-типологічних дослідженнях дає змогу значно глибше з'ясувати спільні та індивідуальномовні риси словотвірної категоризації дійсності зіставлюваних мов.

Останні напрацювання в теоретичному осмисленні словотвірних категорій зумовлені новим підходом до словотвору, за якого словотвір поставлено у пряму залежність від синтаксису. На важливу роль синтаксису для словотвору звертав увагу ще Є. Бенвеніст. Аналізуючи складні імена, вчений доходив висновку, що вони є наслідком трансформації певних типових, простих або складних, речень в іменні знаки, що “імпульс, який призвів до появи складних імен, виходив не із морфології, в межах якої він не диктувався ніякою необхідністю; початковим поштовхом були синтаксичні конструкції з їх різновидами префікації” [1, 254].

Положення про визначальну роль синтаксису у процесі творення складних імен окремі мовознавці поширили й на афіксальне словотворення простих слів. І. Р. Вихованець вважає, що “творення простих і складних іменників звичайно спирається на семантико-синтаксичну структуру речення, а отже, регулюється відповідними іменниковими синтаксемами. У семантико-синтаксичній позиції речення, яку заміщає певна синтаксична одиниця – конструкція, формується, потреба творення похідних іменників. Відповідно до заміщуваних синтаксичною конструкцією синтаксемних позицій речення можна виділити ряд словотвірних категорій іменника, якими є суб'єкт дії, суб'єкт стану, знаряддя дії, місце, іменники дії або стану тощо” [3, 134].

З погляду реалізації теоретичних засад словотвору на синтаксичних засадах у характеристиці словотвірних категорій,

зокрема іменника, в українській мові заслуговує на увагу монографія В. П. Олексенка “Словотвірні категорії іменника”. На думку автора монографії “словотвірні категорії, які фактично є наслідком синтаксичних процесів, властивих граматичному ладові мови, утворюються на перетині синтаксису і словотворення. Основою міжкатегорійної взаємодії похідних іменників є, з одного боку, вмотивованість їх формально-граматичних структур семантично елементарними простими реченнями з дієслівним предикатом дії і, з другого – поліфункціональність дериваційних засобів, що беруть участь в оформленні іменникових похідних, які належить до різних словотвірних категорій” [12, 10-11]. Аналіз конкретного словотвірного матеріалу української мови на зазначених теоретичних засадах зумовили виділення таких основних типів словотвірних категорій іменника:

1. Словотвірні категорії непридикатного типу: суб'єкт дії, суб'єкт (носії) стану, інструменталь (знаряддя дії), локатив.

2. Словотвірні категорії супровідно-предикатного характеру: зменшеність, збільшеність, зменшеність-експресивність, збільшеність-пейоративність, суб'єктивна позитивна оцінка.

3. Словотвірні категорії, які ґрунтуються на значеннях основних предикатів – предикатів дії та стану: предметна дія, предметнений стан.

4. Префіксальні словотвірні категорії супровідно-предикатного типу: протилежність, несправжність, ранг, інтенсивність ознаки, спільність, величина [12].

Словотвірні категорії, виділені на синтаксичній основі, фактично повторюють словотвірні категорії, виділювані в рамках ономасіологічного й інших підходів. Зрештою, спроби інтерпретувати словотворення винятково на синтаксичній основі трансформаційним шляхом у зарубіжному, передовсім американському, мовознавстві не увінчались успіхом. Сам Н. Хомський піддав сумніву можливість пояснити в такий спосіб конструювання низки похідних одиниць і “трансформаційне пояснення швидко почало поступатися місцем “лексикалістському”, за якого створення морфологічних структур слова стали пересувати із синтаксису в лексикон” [17, 119]. Стало очевидним, що шукати синтаксичну природу усіх похідних слів не зовсім правильно. Звести всі

словотворчі процеси до синтаксично зумовлених дозволяє та обставина, що логічні передномінаційні операції щодо ідентифікації об'єкта номінації вербалізуються за допомогою певних синтаксичних одиниць, однак наявність семантичних аналогів синтаксичної структури до деривата ще не є підставою вважати, що імпульс для словотворення пов'язаний тільки з синтаксисом. Звичайно, певна частина словотворення закорінена в синтаксисі, про що свідчать результативні одиниці деривації, їх функції, призначення в мові. Похідні слова, окреслені в концепції Є. Куриловича як синтаксичні деривати, а в М. Докуліла як транспозиційні, зумовлені не необхідністю виразити нове значення, а потребою забезпечити можливість виступати в такій синтаксичній функції, в якій вони у вихідній формі не можуть. “Синтаксичний дериват, – зазначає Є. Курилович, – це форма з тим же лексичним змістом, яку має вихідна форма, але з іншого синтаксичною функцією; вона містить синтаксичну морфему”; аналізуючи дериваційну морфему *-ment*, він зауважив: “очевидно, що морфема *-ment* є синтаксичною морфемою, приєднаною до прикметника не для того, щоб змінити його лексичне значення, а щоб зробити його означенням для дієслова” [9, 61-62]. Отже, синтаксичні (транспозиційні) деривати і відповідні словотвірні категорії “обслуговують” потреби синтаксису, і в цій ділянці словотвір йому повністю підпорядкований. Інші різновиди словотворення – мутація й модифікація, попри їх тісний зв'язок із синтаксисом, покликані задовольнити потреби не синтаксису, а лексико-семантичної системи мови, їх немає необхідності ставити в пряму залежність від синтаксису. Більш продуктивним і конструктивним є, на нашу думку, такий аспект дослідження словотвору, який розглядає словотвірні одиниці й категорії, словотворчий механізм мови загалом “у тісному зв'язку з процесами опрацювання і збереження знань, із самою організацією знань у голові людини, з відобуванням знань під час мовлення і їх об'єктивізацією в мовних формах, а отже, з процесами категоризації і концептуалізації досвіду людини і т. д.” [17, 7].

Таким чином, словотвірна категорія – це комплексна одиниця, яка об'єднує семантично однорідні словотвірні типи похідних слів. Конститутивними ознаками словотвірної категорії виступає єдність загального

словотвірного значення і частиномовної належності твірного слова дериватів. За своєю суттю словотвірні категорії неоднорідні, що зумовлено різними типами ономаціологічних категорій, на яких вони ґрунтуються.

Словотвірні категорії через їх зв'язок із поняттєвими, ономаціологічними категоріями відіграють надзвичайно важливу роль у категоризації пізнаваної дійсності. У загальних словотвірних значеннях, які становлять основу словотвірних категорій, зафіксовано категоризувальні функції словотвору, пов'язані з формуванням обширних класів слів за певними ознаками, які виражають узагальнені значення. Деривати, утворені в межах відповідних словотвірних категорій, є не лише репрезентантами відповідних словотвірних категорій, а й окремими лексико-семантичними одиницями з особливим статусом (похідні), носіями конкретних лексичних значень, що зумовлює їх включеність і в лексико-семантичну категоризацію світу. Як слушно пише О. О. Лукашанець: “Фактично будь-яка словотвірна категорія – це словотвірно маркована лексико-семантична категорія, і існують різні типи входження словотвірних категорій до складу відповідних лексико-семантичних. Таким чином, тріада *словотвірна категорія – лексико-семантична категорія – ономаціологічна категорія* визначає характер словотвірної категоризації картини світу, а система словотвірних категорій мови ілюструє ступінь цієї категоризації” [10, 145].

1. Бенвенист Э. Синтаксические основы именного сложения / Эмиль Бенвенист // Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М.: Прогресс, 1974. – С. 241-256.
2. Виноградов В. В. Словообразование в его отношении к грамматике и лексикологии / В. В. Виноградов // Виноградов В. В. Избранные труды. Исследования по русской грамматике / В. В. Виноградов. – М.: Наука, 1975. – С. 166-220.
3. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
4. Грещук В. В. Студії з українського мовознавства: Вибрані праці / Упор. Р. Бачкур. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. – 520 с.
5. Земская Е. А. О парадигматических отношениях в словообразовании / Е. А. Земская // Русский язык: Вопросы его истории и современного состояния. Виноградовские чтения I – VIII. – М.: Наука, 1978. – С. 63-77.
6. Ковалик І. І. Вчення про словотвір: Вибрані праці / Іван Ковалик. – Івано-Франківськ – Львів: Місто НВ, 207. – 404с.
7. Ковалик І. І. Дериватологія (словотвір) як самостійна лінгвістична дисципліна та її місце в системі науки про мову / І. І. Ковалик // Словотвір сучасної

- української літературної мови.– К.: Наук. думка, 1979. – 406 с.
8. Ковалик І. І. Словотвір іменників у сербо-лужицьких мовах / І. І. Ковалик. – Львів, 1964. – 94 с.
 9. Курилович Е. Деривация лексическая и деривация синтаксическая / Е. Курилович // Курилович Е. Очерки по лингвистике: Сборник статей. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1962. – С. 57-70.
 10. Лукашанец А. Словоўтваральныя сродкі моўнай катэгарызацыі свету / Аляксандр А. Лукашанец. Відображення історії та культури народу в словотворенні: Доповіді XII Міжнародної наукової конференції Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славистів (25-28 травня 2010., Київ, Україна). – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 145-154.
 11. Манучарян Р. Словообразовательные значения и формы в русском и армянском языках / Р. Манучарян: – Ереван: Луйс, 1981. – 314 с.
 12. Олексенко В. П. Словотвірні категорії іменника / В. П. Олексенко. – Херсон: Атлант, 2005. – 366 с.
 13. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский / Издание седьмое. – М.: Государственное учебно-педагогическое издательство Синистерства просвещения РСФСР, 1956. – 512 с.
 14. Покровський М. М. Избранные работы по языкознанию / М. М. Покровський. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 383 с.
 15. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – Т.3. – М.: Просвещение, 1968. – 551с.
 16. Смаль-Стоцький Граматика української мови / Степан Смаль-Стоцький, Федір Гартнер / 3-тє переробл. Вид. – Відень, 1914. – 202 с.
 17. Человеческий фактор в языке: Язык и порождение речи. – М.: Наука, 1991. – 240с.
 18. IV Международный съезд славистов: Материалы дискуссии. Том второй. Проблемы славянского языкознания. – М.: Наука, 1962. – 128-129 с.
 19. Dokulil M. Tvoření slov v češtině: Teorie odvozování slov / Miloš Dokulil. – Praha: Nakladatelství Československé Akademie věd, 1962. – 264 s.
 20. Doroszewski W. Kategorie słowotwórcze / W. Doroszewski // Sprawozdanie TNW. – 1946. – №29. – S. 20-42
 21. Grzegorzczkova R. Zarys słowotwórstwa polskiego: Słowotwórstwo opisowe / Renata Grzegorzczkova / Wyd. III poprawione. - Warszawa: PWN, 1979. - 96 s.
 22. Puzynina J. Transpozycja, mutacja, modyfikacja / Jadwiga Puzynina // Porodnik językowe. – 1978. – №3. – S. 93-98.

В статтє рассматривается роль словообразования в категоризации действительности. Охарактеризовано историю формирования и развития понятия “категория” в словообразовании, проанализировано разные интерпретации словообразовательной категории в современном языкознании, выявлено их связь с понятийными и лексико-семантическими категориями.

Ключевые слова: словообразование, словообразовательная категория, ономаσιологическая категория, лексико-семантическая категория, словообразовательный тип.

The role of word-formation in the categorization of the reality is regarded in the article. The history of formation and development of the concept “category” in word-

formation is characterized. Various interpretations of word-formation category in contemporary linguistics are analyzed. Their connection with the conceptual and lexical-semantic categories is found.

Key words: word-formation, word-formation category, onomasiological category, lexical-semantic category, word-formation type.

УДК 81.165.194

ББК 81.1

Оксана Гошовська

МОВНА КАРТИНА СВІТУ ЯК РЕПРЕЗЕНТАНТ КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ КАРТИНИ СВІТУ

У статті подано класифікацію картин світу, висвітлено питання зумовленості та співвідношення статусу вербальної форми і смислу, який вона фіксує, тобто мовної картини світу і концептуальної картини світу.

Ключові слова: концептуальна картина світу, мовна картина світу.

Ідея розгляду мови не як системи одиниць і категорій, а невід'ємної частини життя людини, її самобутності є актуальною з огляду на те, що коло людинознавчих проблем поступово розширюється, а лінгвісти, зокрема, намагаються глибше прослідкувати зв'язок мислення і мови услід за Олександром Опанасовичем Потебнею. «Орієнтація сучасного мовознавства на дослідження пізнавальних здатностей людини і “людиновимірних” властивостей мови засвідчує формування нової парадигми науки про мову, котра передбачає зображення всіх аспектів буття людини через призму “мовної системи координат» [1, 239] і навпаки «не можна пізнати людину, не пізнавши її мову» [14, 7]. Раніше структурована мовна система, безвідносна до способу мислення мовця, сьогодні інтерпретується як мовна картина світу, що ввібрала в себе знання, відображене в мовних одиницях, бо «нема у людському серці таких глибин, таких тонкощів, таких широт, що не можуть перейти у мову і виявитися в ній» [8, 101].

Мовне відображення світу вивчають такі сучасні українські дослідники: мовної картини світу (Надія Ашиток, Юрій Дорофєєв, Наталія Жукова, Оксана Косенко, Олександр Лавриненко, Андріана Литвин, Ольга Саламатіна); мовно-національної картини світу (Надія Ашиток, Ірина Голубовська, Тетяна Григоренко, Анатолій Загнітко, Вероніка Заїць, Олександр Колесник, Вікторія

Копиця); індивідуально-авторської картини світу (Яна Дубенчук, Леся Кушмар, Валентина Москалюк, Віра Ніконова, Анна Підгорна).

Поняття «картина світу» увійшло у науковий обіг з публікуванням праці «Принципы механики, изложенные в новой связи» Генріха Герца, де він висвітлює явище фізичної картини світу (речей), яка може бути множинною залежно від вибору вихідних положень механіки. Розглядаючи властивості третьої картини, простежує, що різноманітність дійсного світу є незмірно багатша, ніж того світу, який ми здатні осягнути чуттєвими засобами, і за кожною фізичною річчю є субстанція особливого роду маси і руху, яку не можемо відстежити у грубій матеріальній формі [6, 16-60].

Багатоманітність людського буття відображена у двох основних картинах світу – концептуальній та мовній. Інші вважаємо похідними від них – квазі-картинами світу. На сьогодні бракує класифікації, яка б узагальнила здобутки вчених, які працюють над питанням спеціальних картин світу. Спробуємо подати таку, виділивши типологічні ознаки умовно окреслених картин світу:

- *за формою знання*: філософська, наукова;
- *за предметом наукового вивчення* (предметні): фізична, хімічна, економічна, психологічна, екологічна, культурологічна, лінгвальна і т.д.;
- *за суспільною приналежністю*: загальна, національна, етнічна, узуальна, субкультурна, індивідуальна;
- *за просторово-часовою належністю носіїв*: які обмежені певною територією, часовим проміжком історії, віком;
- *за формою існування*: наївна, концептуальна, мовна;
- *за рухом*: статична, динамічна;
- *за світоглядною установкою*: світська, релігійна;
- *за гендерною ознакою*: чоловіча, жіноча.

Будь-яку картину світу можна дробити на специфічні, наприклад, мовну, розуміючи її як лінгвально опановану картину світу, поділяємо на мовно-національну, картину мовної особистості чи індивідуально-авторську, картину світу художнього твору, картину світу персонажа, картину світу літературної мови, діалектну, фразеологічну, стилістично марковану (картина світу аргю, сленгу, жаргону, капролярії) і т.п. Проте за

такої класифікації виникає ризик простої підміни множини термінів іншим, семантичний простір якого, між іншим, досі чітко не окреслений. За відсутності єдиного тлумачення поняття «картина світу» у наукових розвідках простежується заміна його на синонімічні чи суміжні. Кожна нова галузь знання хвибує на брак унормованості метамови наукового дослідження, тому це питання потребує глибшого опрацювання, синтезу різних підходів або уніфікації даних окремих досліджень. «І якщо сьогодні немає сумнівів щодо існування картини світу як об'єкта, то принципи її організації і буття у свідомості індивідуума дотепер залишаються неясними» [10, 289]. Російський лінгвіст Олег Корнілов вважає, що МКС, «народившись як красива метафора, отримала множинні трактування, кожне з яких акцентувало на окремих нюансах поняття, але жодне не могло претендувати на роль загальноприйнятної та вичерпної дефініції, яка б могла перевести поняття МКС в наукове, а сам вислів – у розряд термінів» [16, 76].

У центрі нашої уваги перебувають дві картини світу: концептуальна та мовна. Питання зумовленості цих двох картин світу потребує розв'язання. Спробуємо дібрати аргументи до двох тез «ККС зумовлює МКС» і «МКС зумовлює ККС».

Щодо аргументів на користь того, що **ККС зумовлює МКС**, то:

- Концепти у свідомості людини формуються ще до її оволодіння мовою, адже первісно дитина фізично пізнає світ безпосередньо, а не на основі мовних категорій. Про цей «невербальний етап» так каже Роландас Павільоніс: «Ще до знайомства з мовою людина певною мірою знайомиться зі світом, пізнає його; завдяки відомим каналам почуттєвого сприйняття світу вона володіє певною (істинною чи хибною) інформацією про світ, розрізняє і ототожнює об'єкти свого пізнання. Засвоєння будь-якої нової інформації про світ здійснюється кожним індивідом на базі тієї, якою він уже володіє. Створена таким чином система інформації про світ і є сконструйована ним концептуальна система» [19, 101]. Пізніше, коли дитина навчиться співвідносити денотати зі словами на їх позначення, її ККС стане залежна від мови, якою спілкуватимуться довкола. ККС почне співіснувати з МКС, а потім і виражатись у ній, але, звісно, не сповна, бо далеко не все пізнаване вербалізується.

Натомість володіння мовою допоможе орієнтуватись у хитроплетиві ККС.

- Фонові знання про об'єкти дійсності, що є тлом для понять ККС, здобуті через безпосередній фізичний контакт з довкіллям. Оскільки природна мова відображає «наївну картину світу», то і МКС Марія Скаб вважає «наївною», ... при цьому відображені в мові наївні уявлення зовсім не примітивні [22, 10-11]. Наївний досвід є первинним щодо лінгвістичного, тому можна зробити висновок, що ККС є первинною щодо МКС. Цю думку поділяє Борис Гаспаров: «висловлюваний у мові смисл розуміють як первинний, незалежний від мовного вираження феномен, якості якого визначаються загальними законами логіки, а не різноманітними формами вираження, що трапляються у різних мовах» [5, 290]. Тим паче навіть в одній мові конкретний концепт може бути наділений численними лексемами-відповідниками, не кажучи про ті, що є у різних мовах. «Будь-який порух думки може отримати безкінечне число мовних перетворень», – зазначає автор нижче [5, 293].

- Ціле чи одиниця ширшого обсягу може конкретизуватись у частині чи одиниці меншого обсягу, як ККС, придатна для словесного вираження, конкретизується у МКС. ККС як фрагмент ширшої форми організації знання є лінгвістично оформленою у МКС, тобто у мові людини відображений її когнітивний досвід, точніше його частина – «мовна картина світу не є дзеркальним відображенням світу, а є лише інтерпретацією окремих фрагментів та елементів картини світу» [7, 284]. МКС – це процес кодування інформації ККС. «Кодування інформації про світ у вербальних модусах і становить ту частину картини світу, яку можна визначити як його мовну картину», – слушно зауважує Надія Андрейчук [1, 240].

Однак і **МКС зумовлює ККС**, що виявляється в такому:

- ККС визначається лексичними значеннями слів, тобто назви об'єктів навколишньої дійсності становлять поняттєвий обсяг ККС. Одному концепту завжди відповідають кілька лексем-вербалізаторів, Тетяна Григоренко робить висновок, що «єдина картина світу формується комбінаціями значень мовних одиниць, які є специфічними для кожної мови» [7, 285]. За висловом Вільгельма фон Гумбольдта, «слова та форми слів утворюють та визначають поняття» [9, 370], які, власне, і конструюють

ККС. Висловлюючи свою думку, мовець використовує множину лексем, часто маючи неповне чи навіть хибне уявлення про їх семантичне наповнення – «людина здатна будувати мову, в якій можна виразити будь-який смисл, не маючи уявлення, що означає кожне слово» [2, 4.002].

- Свідомість людини не фіксує ККС як факт. Коли людина намагається уявити якийсь концепт, то в думці одразу виринає слово на його позначення. Підтвердження цього спостереження можна знайти у Бориса Гаспарова: «...так чи інакше смисл завжди втілений у мовному матеріалі, ми завжди маємо справу з його втіленнями, а не зі смислом як таким» [5, 292], тобто у будь-якому реченні міститься мовна форма смислу, а не власне його зміст. До того ж ця форма не може усебічно виразити смисл, віддзеркалити його – «слово – не еквівалент чуттєво сприйнятого предмета, а того, як він був осмислений актом мовлення у конкретний момент утворення слова» [8, 103].

- Мова формує світобачення і ККС. Український етнокulturолог Віталій Жайворонок постулює: «Сама мова окреслює своєму носієві напрямки світосприйняття, про що свідчить хоч би традиційне дискурсивне її вживання – через фольклорні тексти замовлянь, вірувань, оповідей-міфів (у формі казки, переказу, легенди, анекдоту), вербальних фрагментів весільних та інших обрядів, ритуальних дійств тощо» [13]. Тому феномен світу, пізнаного через мову, постає для людини передусім таким, яким постає для неї її мова [12]. Коментуючи співвідношення мови і мислення, Вільгельм фон Гумбольдт зауважує, що оскільки «кожна мова наслідуює свій матеріал з недоступних нам періодів доісторії, то духовна діяльність, спрямована на вираження думки, працює з уже готовим матеріалом: вона не створює, а перетворює» [8, 71]. Дослідник Рамішвілі вказує на вислів німецького мовознавця: «мова – це орган утворення думки» [21, 9], і нижче – «у мисленневому світі слово єдине здатне зробити поняття самостійною одиницею» [Там само]. Сказаному суголосна афористична думка Людвіга Вітгенштейна: «мова перевдягає думки» [2, 4.002.]. Більш радикальною є гіпотеза Сепіра-Уорфа (гіпотеза лінгвістичної відносності), за якою структура мови визначає мислення людини і формує спосіб пізнання реальності [23]. Мовознавець Соломон Канцельсон вказує, що кожній мові властиві механізми для

породження і вираження думки [15, 404]. Роландас Павільоніс уточнює тезу щодо формування ККС мовою, вказуючи, що остання формує лише ту ККС, яку неможливо ввести без мови як засобу, наприклад поняття про гіпотетичні об'єкти чи ті, які неможливо спостерегти, як-от «ентропія», «кентавр», «демократія», «У-1» та інші [19, 114].

Можна дібрати ще аргументи до двох поданих тез, але і ці дозволяють зробити висновок, що об'єктивація частини понять та уявлень ККС відбувається у МКС. Решта може об'єктивуватись, наприклад, у формі моделей. Коли у людини з'являється потреба у комунікації, тоді вона використовує словесне мислення, при цьому нефізичні поняття «оречевлюються» у мові, тим самим здобуваючи матеріальну форму, якою і є мовна одиниця. МКС – це омовлена ККС. Сучасний дослідник Косенко вважає, що «картина світу як сукупність уявлень про довкілля розкривається через мовну структуру, зокрема лексико-семантичну систему мовних одиниць» [17, 106] (розглядає лише на лексичному рівні), а «мовна картина світу – це система понять, характерна для кожної мови, за допомогою якої носії мови сприймають (класифікують, інтерпретують) світ» [17, 113]. Цікаве спостереження знаходимо у Генріха Герца: «ми створюємо собі внутрішні образи чи символи зовнішніх предметів» [6, 13]. Будь-який предмет чи явище має певну назву, яка так само впливає на образ денотата. Так чи інакше світосприйняття людини – «це глибинний процес поєднання зовнішнього з внутрішнім світами, що дає їй уявлення про кольорову гаму загальної картини світу» [13].

Беззаперечним є той факт, що мова і мислення – взаємопов'язані феномени, але механізм зв'язку між ними, попри численні дослідження, і досі однозначно не окреслений. За Соломоном Канцельсоном, «не завжди легко провести межу між мовою, на базі якої відбуваються процеси мислення, і процесами мислення, що протікають у мовних формах» [15, 404-405].

Узагальнюємо три плани мови: план предметної дійсності, план думки і план вираження цієї думки мовними засобами. Щоб висловити думку про довколишню дійсність (світ), попередньо потрібно проаналізувати й осмислити інформацію, уклавши знання у концепти. Людина не може висловити одразу закодовану інформацію вражень, які отримує від довкілля без цієї зазначеної поняттєвої

ланки. Якби людина висловлювалась, не переробляючи інформацію, то мислила б увесь час окремими одиничними фактами чуттєвого досвіду, а не узагальненими категоріями. Належна структура мовомислення забезпечена механізмом проміжної мови, що відбивається у граматично оформленому змістовному висловленні. Було б логічно не пропускати ланки і провести зв'язок між проміжною мовою і словом на позначення осмислених понять але, враховуючи, що мовець спілкується не окремими словами, називаючи імена у процесі мовної номінації (про мовний знак і мовну номінацію див. детальніше у Володимира Гака [4, 73]), а в організованій і ясній для реципієнтів формі, то маємо справу з одиницею більшого обсягу – висловлюванням. У Соломона Канцельсона це текст: «мова дає думці не тільки зовнішню оболонку, необхідну для об'єктивації думки, відчуження її назовні, а й для фіксації у вигляді затверджених чи письмово зафіксованих текстів» [15, 405].

Існує і зворотний зв'язок між зазначеними компонентами мовно-мислинневого процесу. За висловом Бориса Гаспарова, «будь-який «шматок» мовного матеріалу може отримати безкінечне число переосмислень» [5, 293]. Оскільки справжньою індивідуальністю наділена не мова в цілому, а конкретний мовець, то жоден реципієнт не здатен зрозуміти слово точно так само, як його розумів, висловлюючись, адресант, і ця різниця, нехай найменша, пробігає, як коло по воді, через всю товщу мови [8, 84]. Це означає, що мовець у висловленні здатний вкладати у слово-ім'я інше лексико-семантичне наповнення чи, ймовірно, напластовувати індивідуальну конотацію, що приведе до особливого розуміння поняття та його інтерпретації, таким чином інформація про світ стане особистісно опрацьованою, насаженою суб'єктивною семантикою. Окрім того, людина може не знати прочитаного чи почутого слова, але, дізнавшись, що воно означає, співвіднесе його з власними базовими поняттями свідомості. Звісно, коли мовець висловлюється, то оперує концептами зі свого мислинневого багажу, але, сприймаючи чуже мовлення, йому доводиться узгоджувати нову інформацію зі старою, уже закодованою. Цю думку підтверджує аперцепція, яку Олександр Потебня розуміє як нове напластування і часткове злиття з уявленим досі, що виникає щоразу при нових сприйняттях-враженнях денотата чи слова на його

позначення: «слово як сукупність внутрішньої форми і звуку є способом розуміти мовця, аперцепціювати зміст його думки. Звук... пробуджує у слухача спогад про його власні такі ж звуки, а ця згадка через посередництво внутрішньої форми викликає у свідомості думку про сам предмет. Якби звук мовця не викликав би згадку про один зі звуків, належних до свідомості слухача, то розуміння було б неможливим» [20, 108-109]. Таким чином, усі сприйняті адресатом нові відтінки значень і забезпечують розширення меж концепту.

За Петром Мацьківим, у тріаді КС – ККС – МКС існують відношення, співвідносні з категоріями глобальне – універсальне – характерологічне з домінантою глобального та універсального [18]. У статті розроблена схематична класифікація характерологічних (похідних, квазі-) картин світу, серед яких мовній приділено найбільше уваги з огляду на специфіку дослідження. Мовна картина світу не зарахована до предметних, оскільки є одиницею іншого порядку. «Мовна картина світу не стоїть поряд із специфічними картинами світу (хімічною, фізичною та ін.), вона їм передує і формує їх, тому що людина здатна розуміти світ і сама себе завдяки мові, в якій закріплюється суспільно-історичний досвід – як загальнолюдський, так і національний» [11, 218]. Окрім того, висвітлено питання співвідношення МКС і ККС. Фізичне пізнання об'єктів докільля знаменує формування ККС у свідомості дитини. Не все пізнаване знайде мовний вияв, тому назвемо цей етап «невербальним». Вербальний етап настане тоді, коли людина почне співвідносити денотати зі словами на їх позначення (бачачи новий предмет, дитина запитує, як він називається, «дитина ніби відкриває символістську функцію мови» [3, 96], зіставляючи емпіричний світ конкретних об'єктів з ідеальними конструктами, «мовлення вступає в інтелектуальну фазу свого розвитку» [Там само]). Лексичне значення назв об'єктів впливає на обсяг відповідного концепту. Так само кожен концепт, придатний до вербалізації, може отримати різноманітні форми словесного вираження.

1. Андрейчук Н. І. Структурування мовної картини людини / Н. І. Андрейчук // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки [науковий журнал] // Філологічні науки. Мовознавство / [ред. Г. Л. Аркушин]. – Луцьк : Науковий вісник Волинського національного

- університету імені Лесі Українки. – № 5. – 2009. – С. 239-242.
2. Вітгенштейн Л. Логико-філософський трактат [Електронний ресурс] / Л. Вітгенштейн; пер. с нем. – Режим доступу: <http://www.philosophy.ru/library/witt/01/01.html>
3. Выготский Л. Мышление и речь. Изд. 5, испр. / Л. Выготский. – М. : Лабиринт, 1999. – 352 с.
4. Гак В. Г. Человек в языке / В. Г. Гак // Логический анализ языка. Образ человека в культуре и языке / [отв. ред. Н. Д. Арутюнова, И. Б. Левонтина]. – М. : Индрик, 1999. – С. 73-80.
5. Гаспаров Б. М. Язык, память, образ. Лингвистика языкового существования. – М. : «Новое литературное обозрение», 1996. – 352 с.
6. Герц Г. Принципы механики, изложенные в новой связи / Изд. подгот. А.Т.Григорьян, Л.С.Полак; Общ. ред. И.И.Артоболевского; Пер. с нем. В.Ф.Котова и А.В.Сулимо-Самуйло. – М. : Изд. АН СССР, 1959. – 386[7] с.
7. Григоренко Т. В. Концептуальне моделювання та мовна картина (на матеріалі етнокультурної термінології) / Т. В. Григоренко // Наукові записки [збірник наукових праць] // Серія: Філологічні науки / [ред. В. М. Ожоган]. – Кіровоград : Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка. – № 89 (1). – 2010. – С. 282-285.
8. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию: Пер. с нем. / Общ. ред. Г. В. Рамишвили; Послесл. и В. А. Звегинцева / В. фон Гумбольдт. – М. : ОАО ИГ «Прогресс», 2000. – 400 с.
9. Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры: Пер. с нем. / Общ. ред. А. В. Гулыги и Г. В. Рамишвили / В. фон Гумбольдт. – М. : ОАО ИГ «Прогресс», 1985. – 450[1] с.
10. Дорофеев Ю. В. Грамматика як складова мовної картини світу / Ю. В. Дорофеев // Наукові записки [збірник наукових праць] // Серія: Філологічні науки / [ред. В. М. Ожоган]. – Кіровоград : Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка. – № 89 (1). – 2010. – С. 289-292.
11. Єрошенко Т. М. До питання про дослідження індивідуально-авторської картини світу / Т. М. Єрошенко // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка [науковий журнал] // Серія: Філологічні науки / [гол. ред. П. Ю. Саух]. – Житомир : Житомирський державний університет імені Івана Франка. – № 52. – 2010. – С. 218-220.
12. Жайворонок В. В. Проблема концептуальної картини світу та мовного її відображення [Електронний ресурс] / В. В. Жайворонок // Культура народів Причорномор'я. – №32. – 2002. – С. 51-53. – Режим доступу: <http://ukrling.narod.ru/>
13. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: деякі аспекти досліджень [Електронний ресурс] / В. В. Жайворонок // Мовознавство [науково-теоретичний журнал]. – 2001. – №5 – С. 48-63. – Режим доступу: <http://ukrling.narod.ru/right2.htm>
14. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личностью. Изд. 7-е / Ю. Н. Караулов. – М. : Издательство ЛКИ, 2010. – 264 с.
15. Кацнельсон Д. Категории языка и мышления: Из научного наследия / Д. Кацнельсон. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – 864
16. Корнилов О. А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. – Изд. 2-е,

- испр. и доп. / О. А. Корнилов. – М. : ЧеРо, 2003. – 349 с.
17. Косенко О. Мовна картина світу / О. Косенко // Філософія. Культура. Життя: Міжвузівський збірник наукових праць. – Випуск 34. – Дніпропетровськ : Дніпропетровська державна фінансова академія, 2010. – С. 104-114.
 18. Мацьків П. В. Концептосфера БОГ в українській мовній картині світу: біблійний, фольклорний, словниково-діахронний дискурс : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» [Електронний ресурс] / П. В. Мацьків. – К., 2008. – 36 с. – Режим доступу: [http://www.nbuv.gov.ua/scripts/wwwi32.exe/\[in=scrip ts/ep.in\]](http://www.nbuv.gov.ua/scripts/wwwi32.exe/[in=scrip ts/ep.in])
 19. Павиленис Р. И. Проблема смысла: Современный логико-функциональный анализ языка / Р. И. Павиленис. – М. : Мысль, 1983. – 286 с.
 20. Потебня А. А. Мысль и язык. Изд. 3-е, дополненное статьями «Язык и народность» и «О национализме» / А. А. Потебня. – Харьков : Типографія «Мирный труд», Дзвичья улица, № 14-й, 1913. – 225 с.
 21. Рамишвили Г. В. Вильгельм фон Гумбольдт – основоположник теоретического языкознания. Предисловие / Гумбольдт В. фон Избранные труды по языкознанию: Пер. с нем. / Общ. ред. Г. В. Рамишвили; Послесл. А. В. Гулыгин и В. А. Звегинцева. – М. : ОАО ИГ «Прогресс», 2000. – С. 5-33.
 22. Скаб М. В. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери / М. В. Скаб. – Чернівці : Рута, 2008. – 559 с.
 23. Lucy John A. Language diversity and thought: A reformulation of the linguistic relativity hypothesis / John A. Lucy. – Cambridge : Cambridge University Press, 1992. – 328 p.

В статтє представлена класифікація картин мира, освіщені вопросы обусловленности и соотношения статуса вербальной формы и смысла, который она фиксирует, то есть языковой картины мира и концептуальной картины мира.

Ключевые слова: концептуальная картина мира, языковая картина мира.

The article presents a classification of world view, highlights the issue of conditionality and relationship status and verbal form meaning that it captures, that language world and conceptual world view.

Keywords: conceptual world view, language world view.

УДК 81'282:235.2
ББК 81.2Ук

Василь Грещук,
Валентина Грещук

ГУЦУЛЬСЬКА ДЕМОНОЛОГІЧНА ЛЕКСИКА В МОВІ УКРАЇНСЬКОЇ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ (за матеріалами словника “Гуцульська діалектна лексика в українській художній мові”)

У статті проаналізовано гуцульську демонологічну лексику, опрацьовану в словнику “Гуцульська діалектна лексика в українській художній мові”. Разом із назвами власне демонів охарактеризовано і назви так званих “непростих” людей, наділених надприродною силою. Встановлено, що демонімікон згаданого словника майже повністю покриває демонологічний світ гуцулів і є надійним джерелом для розширення і поглиблення етнолінгвістичного вивчення української демонологічної лексики.

Ключові слова: демонологічна лексика, демонімікон, гуцульських діалект, словник, художня мова.

Важливим компонентом культури гуцулів є їх вірування, у якому відбито особливості й специфіку світобачення, світовідчуття й світосприймання горян. Чинником, можливо, визначальним, формування гуцульської культури були природні умови замешкання, гірська місцевість, складний клімат, віддаленість, певна відособленість від інших етнографічних груп українського етносу. М. Коцюбинський, пізнавши гуцульський побут, звичаї, повір'я, писав: “Якби Ви знали, яка тут велична природа, який цікавий народ гуцули, з багатою, своєрідною психікою, з буйною фантазією, дивними звичаями і мовою. Нарід наскрізь поганський, що живе серед різномірних злих духів, з якими веде боротьбу од пелюшок і до смерті. Первісні номади, вони так тісно зв'язали своє життя з своєю худобою (маржиною), що творять одну сім'ю. Само християнство послужило, здається, їм на те тільки, щоб закрасити культ поганства” [3, 130].

Словник “Гуцульська діалектна лексика в українській художній мові”, який укладається в Прикарпатському національному університеті ім. В. Стефаника, засвідчує, що для мовної картини світу гуцулів демонологічна лексика актуальна, значуща,

семантико-символічно насажена. Без цієї лексики гуцульська вербальна модель світу буде неповною і збідненою й неадекватно відображатиме світогляд, культуру гуцулів.

Гуцульська демонологічна лексика за своєю структурою неоднорідна. Серед неї за своїми денотатними властивостями виділяються принаймні дві групи номінацій, одну з яких становлять найменування на позначення власне демонів, а іншу – назви реальних людей, наділених надприродною силою, так званих “непростих”. Ці дві групи лексем репрезентують різні світи, але, як слушно зауважив П. Ю. Гриценко, “ці два світи, традиційно оцінювані як опозитивні, навіть ворожі, не відділені неперехідною межею. Єднальною ланкою між ними є не лише антропоморфне начало у творенні людською уявою міфічних істот, не лише моделювання цього позалюдського світу за зразком людського життя, людського соціуму, а й структура демонічного простору, у якій виразно окреслюються зони, перехідні до світу людей. Грань між світом людей і світом демонів зневиражена завдяки існуванню повір'їв” [1, 3–4].

Словник “Гуцульська діалектна лексика в українській художній мові” фіксує назви як власне демонів, так і “непростих”. У гуцульських говірках серед назв демонів виділяється група номенів на позначення злого духа, нечистої сили – надприродної істоти, яка втілює в собі зло. Народна уява змальовує її у вигляді темношкірої людини з козячими ногами, хвостом і ріжками. Поряд із загальнонаціональною назвою *чорт*, яка на Гуцульщині не має такого поширення, як в літературній мові, в гуцульських говірках функціонують локальні назви, з-поміж яких у словнику лексикографічно опрацьовані такі:

Арідник*. 1. Очільник нечистої сили, злих духів, старший чорт. *Чорт за чортом, щезник за щезником плили в божевільному поспіху темними підземними ріками, густими мов деготь морями, одну землю за другою минаючи, до Тридев'ятої Землі прямуючи, в якій Арідник, найстарший сатана, що чортює над чортами і щезниками, очікує кожного року своїх підвладних із звідомленням* (Р.Єндик. Регіт Арідника); *Шум, гук, блиски, громи мов у самому пеклі. Стогне земля,*

*Тут і далі немає можливості наводити повністю словникові статті, тому подаємо тільки значення і окремі приклади використання діалектизму в художній мові.

западаються доли. Все кругом змішалось в один великий рев. Сам **Арідник** чорний, скажений урвався з ланців і летить понад землею, а за ним усі чорти повтікали з пекла. Кінець світа прийшов (Г. Смольський. Олекса Довбуш); Стис кулаки, аби ними погрозити нічистій силі в очі тай сперти її своїм міцьов від свого тіла тай своїй душі, так ек то робив він досив, кепкуючі навіть из самого **Арідника**, а ни то з його слуг (П. Шекерик-Доників. Дідо Иванчік).

2. Нечиста сила, чорт. – Хто? – пошепки перепитав Сашко в Теревовлі. – Щезби? – **Арідник**. – Хто?! – Чорт! – голосно прошепотів Теревовля (М. Римар. Білий слон); А може, з якимось **арідником** спілку зав'язав?.. (Б. Загорулько. Черногора).

Мова української художньої літератури фіксує як синонімічну назву до **арідник** 1. також *археюда*: А з шуму на воді, що збивавси на крутізях, повстав **Арідник** – *Археюда* (П. Шекерик-Доників. Дідо Иванчік). До **арідник** 2. в гуцульських говірках є чимало паралельних назв. Добрий знавець Гуцульщини Пушик зауважив: “Звернімо увагу на те, що карпатський чорт у фольклорі досить розумний. Він виконує найважчу роботу, творить дива, сила його невимірною, але в своїх учинках прямолінійний до примітивізму. Він, як ніхто, має так багато імен: дідько, сатана, біс, диявол, щезби, пекун, щезник, пан, він, той, рогатий, пек йому, осина, осинавець, хвостатий, окаменюшник, злий, скаженів би, пропасник, дьябол, хованець, інклюз, інклюзник, злий дух, чортяк, юрчик, біда, шамок, гонихмарник, шатан, люципер, домар... – та чи нечисту силу перерахуєш” [4, 217]. Ряд із зазначених гуцульських діалектних номінацій нечистої сили та інших освоєно українською художньою мовою, зокрема *щезник*, *той*, *осинавець*, *пекун*, *антипко*, *помічник*, *юда* та ін.: Іван повернувся і скаменів: “**На камені, верхи, сидів “той”, щезник**, скривив гостру борідку, нагнув ріжки і, заплющивши очі, дув у фляру” (М. Коцюбинський. Тіні забутих предків); – *Йой, людоньки, що виділа-м коло Дзвінчукового обійстя. Не повірите, Дідька, щезника виділа-м. Свят, свят, з нами хресна сила* (В. Бабій. Запродана душа); *Кинув Юра далі – щезників ціла хмара. Отут-таки над ним нагнувся страшенно огидний щезник із двома великими рогами на лобі, трохи далі, ой леле, ціла тьма!* (Р. Єндик. Регіт Арідника); *Є дві сили, що рядять світом: божжа сила і дідьча сила. Однаково могутні, однаково*

зоздрі на людське благополучіє, і не часто так одразу взнаєш, де діється божжа воля, а де дідьча. Можливо, що і в данім випадку: божжа воля якось проворонила, і воля арідника, осинавця того, ади, взяла верх (Г. Хоткевич. Довбуш); *А другі, то аж си присєгали оперед Иванчіком, ек він їм ни вірив, шо таки на свої власні очі виділи в тім вітроломі високо в хмарах над земнев убраного в усім черленим убраню, в черленим кумпаці на голові, здоровезного, зарослого, отеж жид, чорнов довгов бородов найстаршого чорногірського градового царя, проклетого Пекуна, шо сидів у вогненій тарниці на вороним кони, убраним у шонайгримкійші дзвинки тай іхаючі так буйно, шо аж вид копит буйного коня искрами сипало, ек вид чорногірської вогненої змії, ніс, ніби половик курку, у своїх вогнених пазурях наоперед себе маленьку дитинку, Олексієву душу просто в одзеро Нисамовите в Данциши, де, куючі град, вічно чьорти данцуют* (П. Шекерик-Доників. Дідо Иванчік); – *Я єстем Антипко, домашній чорт космацького газди Штефана Дзвінчука* (Р. Федорів. Жбан вина); “*Тай то сами очі видєт хльо-о-о’*, шо цєс ни піший...”, – *говорив, всміхаючіси притаєнов усмішков. – “Ой ні! Маєт помічника... й то доброго до усеґо. Тай ни гадай, шо то лиш одного помічника він маєт?”* (П. Шекерик-Доників. Дідо Иванчік); *Кожної миті вони обережуть від підступної рисі розгніваного спросоння вуйка-ведмедя чи бика дикого, рогатого від юдів, нявок і нічниць та іншого злодухого поріддя* (Б. Загорулько. Черногора).

Лексикографічне опрацювання слів на позначення “бісівського поріддя” відбиває чортівську ієрархію та певною мірою “спеціалізацію”. *Аріднику* (*археюді*, *триюді*) підпорядковані всі інші звичайні чорти. З іншого боку, *Пекун*, наприклад, “спеціалізується” на куванні граду та завданні шкоди людям через наслання граду; *антипко*, *помічник* – домашні чорти конкретних власників тощо.

Часто вживаним у художній літературі на гуцульську тематику є *чугайстир* – номен на позначення доброго і веселого лісового духа, який оберігає людей від лісових мавок, допомагає їм, якщо вони заблудились у лісі, наприклад: *Сухі гіллячки розсунулись тихо, і з лісу вийшов якийсь чоловік. Він був без одежі. М’яке темне волосся покривало все його тіло, оточувало круглі і добрі очі, заклінилось на бороді і звисало на грудях. Він склав на великий живіт зарослі вовною руки і підійшов до Івана.*

Тоді Іван зразу його пізнав. Се був веселий **чугайстир**, добрий лісовий дух, що боронить людей од нявок (М. Коцюбинський. Тіні забутих предків); Як оком кліпнути, нетлінні нявки урвали танець над рікою, а **чугайстир** штурнував арідникові плитою у його чорні ребра (Марко Черемшина. На купала, на Івана); Наче велетень з білого снігу, Прокидався **Чугайстер** зі сну, Перекидував скелі з розбігу, Перескакував пріреву страшну (О. Олесь. На зелених горах); Витягнув голову в тому напрямі тай наслухує. Гомін іде по лісі й зрадливо стихає. Що це? Ніхто не наближається. Вовк, медвідь, орел? А може мавка або **чугайстер**? І знову тихо і шумно заразом, гей у млині (Г. Смольський. Олекса Довбуш) та ін. Словник "Гуцульська діалектна лексика в українській художній мові" подає й синонімічні назви до **чугайстер** – **лісун** та **дикун**: І **лісун**, що без тіни був зроду, Тремтячи, озиравсь навкруги, І Русалки ховались у воду, І під ними тряслись береги (О. Олесь. На зелених горах); З ліса біг старий **дикун**. Усій оброслий, ек кутюга, у широкім ремени та з порожнім бурдюгом (О. Манчук. Лісова дівка).

Словник фіксує синонімічний ряд номенів **нявка** – **лісна** – **лісовиця** – **лісова дівка**, об'єднаний значенням "міфічна істота у вигляді прекрасної дівчини, що живе в лісі й може змінювати свою зовнішність, являючись чоловіком" [5, 117]; при цьому найбільш поширеним у художній мові є діалектизми **нявка** і **лісна**: Але найголовнішим светом Розійгри є для **нявок**, тих красних, майже ніколи невидимих голим оком лісових дівуц, шо то вни на Розійгри в полудне полюют на сп'ючих мушішн тай хапают їх у сні в безвісти на своїх коханців – любих любасів (П. Шекерик-Доників. Дідо Иванчік); Усі знали, що вона ніяка не лісна, не мертвородна дитина, котра через сім літ блукань у нявку обертається, знали, що це дівчина з сусіднього села, хоч горда і неприступна, хоч і поганської віри, а все ж челядинка, але зараз всі так ненавиділи її, так потерпали душею перед нею, що декотрим в очах аж "відслонені", як у **нявки**, нутроці її ввижались (Б. Загорулько. Чорногора); А **нявка** си радувала, шо хлопец пішов блудом, шо остатну цетку криви уже з него вісисаєт, шо став слабій, ек павутина, без свої гадки і без памєти (О. Манчук. Лісова дівка); Він бачив перед собою Марічку, але йому дивно, бо він разом з тим знає, що то не Марічка, а **нявка** (М. Коцюбинський. Тіні забутих

предків); А вона справжня... як гуцули називають? Ага – **нявка!** (А. Хлистова. Олекса Довбуш); Дівчата й молодіці бачили в ній свого найзапеклішого, найнебезпечнішого ворога – спокусницю, розлучницю **лісну**, що до смерті закохує не лише хлопців, а й жонатих (Б. Загорулька. Чорногора); Уна доснагу так виглядала, ек тоти **лісни**, шо про ні нираз люде розказували у дєдевим млині, бувало, говиркуючі мижси собов про лісни та їх ворогів, диких людей-дикунів (П. Шекерик-Доників. Дідо Иванчік); Івана кортіло їй розказати, як його кликала у полонині **лісна**, прибравши голос з Марічки, але він обминав тоту згадку (М. Коцюбинський. Тіні забутих предків); А усе винні таки самі парубки. Спокритит екус дівку, а уна дитинку ту стратит, закопає дес у лісі, а за сім років з такої дитини робитси **лісна**. А така одна лісна може багато хлопців покалічити (О. Манчук. Лісова дівка); Дідич на мене, як за невиданою серницею полює, сільські котюгами цькують, **лісною** рахують, убійницею. А за віщо? (Б. Загорулько. Чорногора).

Менш поширена спільнокоренева назва **лісовиця**: Кажуть: ліс сам садиться, а пантрують його молоденькі **лісовиці**, нявки по-нашому (М. Яновський. Гірське серце); Там в Мольфара сидить Три громи на плечі, Чешуть коси дощем **Лісовиці** (Б. Радиш. Черемош купає місяця). Вживається в українській художній мові і складена назва – **лісова дівка**: А бодай ти пропала, бодай щезла від нас иршених, ти нявко лукава, у калюхи вбрана, **лісова дівко** (О. Манчук. Лісова дівка).

Ілюстративні матеріали до словникових статей дають вичерпне уявлення про витворений гуцульською фантазією образ карпатських мавок: звідки вони беруться, який їх зовнішній вигляд, яке основне їхнє заняття, улюблена справа, як відпочивають, хто їхні вороги тощо.

У словнику лексикографічно опрацьовано й лексему **нічниця**, яка має значення 'міфічна істота в образі дівчини, яка забирає сон і викликає безсоння, завдає шкоди людині': Дід Дмитро жив у злагоді з домовиками й лісовиками, ворожбитами й мольфарами, міг показати, котрий чоловік вміє відвернути град, котрого слід стерегтися, аби не наврочив, – такий вродився з поганими очима. Легіням докладно розповідав про дівку-**нічницю** або **бісицю**, що може заманути молодого у безвість (М. Яновський. Гірське серце); Дванадцять чарівниць йому сорочку ткало, дванадцять

мавок і **нічниць** її у чорній воді прало, і не беруть отамана кулі (В. Гжицький. Опришки).

Подає словник і гуцулізм **нетленник**, який у гуцульських говірках вживається зі значенням ‘міфічна істота, яка живе в лісі і визначає долю новонародженій дитині’ [5, 133] або ‘міфічна істота, мертвець, що воскресає вночі і пророкує долю подорожнім’ [2, 45–46]: *Тепер уже Юрчик не сумнівався, що то якась нечиста сила, нетленник чи лісовик у людській подобі* (В. Гжицький. Опришки).

Групу “земних богів”, “непростих” у словнику репрезентовано лексемами *примівник, баїльник, градівник, віжлун, чінатарь, чередінник, мольфар, вовкун, гадер* та ін. Вони номінують людей, наділених надприродною силою, яка ними застосовується на користь людини або на її шкоду. Так, *примівник* – це ‘людина, яка лікує хвороби замовляннями, зашіптуваннями, що зазвичай супроводжуються певними ритуальними діями, та іншими немедичними засобами’. З таким же значенням словник фіксує назву *баїльник*. Обидві лексеми споріднені й внутрішньою формою: сила позначуваних ними осіб ґрунтується на тому, що вони вмюють “заговорити” хворобу, інакше кажучи, на мовленому слові, на лікувальному ефекті примовляння, баяння: *Вони [непрості – ?] усекі – корові, кінцькі, коточі, песії, курічі, гусії, жабії, рибії, мишині, до усєкої живини, що из кожної живини уживає густ. Ще є гадер, вовкун, градівник, хмарник, верхоблюд. ще є віжлун і віжлунка. але найголовніший – баїльник, примівник. Найсильніше діє примова, говорення, бай* (Т. Прохасько. Непрості); *Від батька, знаного віщуна і примівника, він перейняв не лише тєслярські премудрості, а й уміння безпомилково вибирати цаєсливі місця під церкви, таздівські обійстя, колиби, стоїща, зимарки, містки, відшукуючи в околиньому лісовому і полонинському світі такі прикмети, які провіщали новій будівлі міцність, довговічність, охорону від усіляких лихих сил, а людині й маржині сталий доброжиток* (Б. Загорулько. Черногора).

Градівник, як і *хмарник* позначають людину, яка вмє розганяти хмари, відвертати град або його наслати: *Мало си шо цілий світ ни завалив від Арідникового гласу, а від того чєсу у саму опівничь кожного року на Благовішінє зуезде, з цілого світа, злітаютси чьорти, упирі, відьми, лісни, бісиці, градівники й вся нечїста сила, шо підлегаєт*

йиму, “изчєз би”, до него на репорт (П. Шекерик-Доників. Дїдо Иванчік); Про Григора Нечєсаного з-пїд Максимця, шо майже на межї із Закарпаттям, лієник Зелєнчук розказував: мольфар, градівник, градобур, урівник, хмарник, тобто відвертає градові хмари (С. Пушик. Перо Золотого Птаха).

Людину, яка може передбачувати майбутнє, гуцули називають *віжлуном*. Українська художня мова освоїла й це слово: *Коли дїм збудований, він стає мудрішим від усіх пророків і віжлунів* (Т. Прохасько. Непрості); *Дві жінки – віжлунка і гадєрниця – облили Анну і загорнули її в кльорові ліжники* (Т. Прохасько. Непрості).

Популярні серед гуцулів і *гадєрі*-люди, які замовляють від укусу гадюк або мають владу над ними. Словник фіксує як назву *гадєрниця* (див. попередній приклад), так і *гадєр*: *Жити – це розв’язувати і зав’язувати вузли, руками і всім іншим, – вчив його колїсь непростий-гадєр і дав цілу в’язанку шкірок вужів* (Т. Прохасько. Непрості).

Зазвичай “непрості” завдають людям різної шкоди, їх остерігаються, побоюються. Виразно шкідливими є *чінатарі* ‘люди, які можуть завдавати іншим людям лиха’: *Засохрани її, Госпїдку, від кіточьки, від фиси й від звіри, від лихого чьоловіка й від чередінників й чінатарьок* (П. Шекерик-Доників. Дїдо Иванчік); *Здавало ми си, шо ціла церков справ’єєт на мене пальцями, аби пїп вивєрг мене из церкви, бо я жінка чінатаря* (П. Шекерик-Доників. Дїдо Иванчік). *Чередінники* – це ті ж чінатарі, які спеціалізуються на худобі, маржині. Вони можуть відбирати молоко, наслати хвороби, погибель на маржину, однак можуть причинити шкоду й людям: *Довєстрїту, намахуючі та злієно січючі кулаками, грозив ничїєсту силу, чередінників й чередінниц, посїлав їм заборону від манни у своїх коровок, остро викрикуючі на всий рот, так єк би збожеволів* (П. Шекерик-Доників. Дїдо Иванчік); *У вечєр перед Благовішінєм, єк усі мольфарі й чередінники, так и дїдо Иванчік ворожив усекі ворожки й примов’єв примівки* (П. Шекерик-Доників. Дїдо Иванчік).

Зловорожими зазвичай є дії мольфарів. Мольфар, за матеріалами словника “Гуцульська діалектна лексика в українській художній мові”, – це ‘ворожбит, ворожіння якого завдає людям біди, лиха’: *Не мольфаром, шо насїлає на людей різні біди, а добро творєєм буде* (Б. Загорулько.

Чорногора); Коли дід був уже далеко, зміркував Олекса, що то не звичайний собі дідок, але **мольфар**, дігнав і став просити, щоб йому поворожив (Г. Смольський. Олекса Довбуш); Соколюк вигукнув ці слова так дивно і ствердно, що вони прозвучали, як заклинання **мольфара** (М. Дзюба. Укриті небом); Всіх, всіх запрошую: і мавок, і блудів, і домовиків, і дідів, і коминарів, білих та чорних лас, і лісовиків, і потопельників, і **мольфарів** – усіх, усіх (П. Федюк. Самотня зірниця). Значно рідше мольфар може відвертати біду, пор.: Був серед них наче гірський **мольфар**, що тільки один знав таємницю, що давала йому силу відвертати нещастя від його парафії (І. Вільде. Сестри Річинські).

Таким чином, словник “Гуцульська діалектна лексика в українській художній мові” лексикографічно інтерпретує сегмент гуцульського демонікону, заманіфестованого в українській літературі. За своїм обсягом він майже покриває весь демонологічний світ Гуцульщини. Подана в словнику інформація про гуцульських міфічних істот та людей, наділених надприродною силою, в лексико-семантичній характеристиці демонологічної лексики та відповідні ілюстративні матеріали до неї доповнюють і поглиблюють етнолінгвістичні студії про гуцульську демонологію в контексті української та слов’янської міфологій.

1. Гриценко П. До проблеми лінгвістичного опису українського демонікону / Павло Гриценко // Наталя Хобзей. Гуцульська міфологія: етнолінгвістичний словник. – Львів, 2002. – 3–18.
2. Кобилянський Б. В. Східнокарпатські міфоніми / Б. В. Кобилянський // Мовознавство. – 1980. – № 1. – С. 41–49.
3. Коцюбинський М. Лист до Євгена Чикаленка // Михайло Коцюбинський. Твори в семи томах. Том 7. Листи. – К.: Наук. думка, 1975. – 130 с.
4. Пушик Перо Золотого Птаха / Степан Пушик. – Ужгород: Карпати, 1978. – 272 с.
5. Хобзей Н. Гуцульська міфологія: етнолінгвістичний словник / Наталя Хобзей. – Львів, 2002. – 216 с.

В статтє проанализировано гуцульскую демонологическую лексику, представленную в словаре “Гуцульська діалектна лексика в українському художественному мові”. Вместе с названиями собственно демонов охарактеризовано и названия так называемых “непростых” людей, наделенных сверхъестественной силой. Установлено, что демонимикон упомянутого словаря почти полностью покрывает демонологический мир гуцулов и является надежным источником для расширения и углубления этнолингвистического изучения украинской демонологической лексики.

Ключевые слова: демонологическая лексика, демонимикон, гуцульский диалект, словарь, художественный язык.

© Наталія Руснак. Demological vocabulary, worked up in the “Gutsulian Dialectal Vocabulary in the Ukrainian Belletristic Language” Dictionary, is analyzed in the article. Names of so called “neprostykh” people, endowed by supernatural power, are characterized together with the names of demons. It is established, that demonimicon of mentioned dictionary almost completely covers demonological world of the Gutsuls and is a reliable source for expanding and deepening of the ethnolinguistic study of Ukrainian demonological vocabulary.

Key words: demonological vocabulary, demonimicon, gutsulian dialect, dictionary, belletristic language.

УДК 811.161.2'373'282.2(47785)
ББК 81.2

Наталія Руснак

ТИПОЛОГІЯ ДІАЛЕКТНИХ ТЕКСТІВ

У статті представлена типологія діалектних текстів: ДТ1 – вільні спонтанні, непродуковані, які „живуть” у момент їх створення; ДТ2 – узусальні (частково регламентовані), становлять сплав непродукованих і продукованих текстів; ДТ3 – жорсткі, клішовані, фольклорні ДТ. У ряду текстів – ХТ, ФТ, ДТ – останній, маючи спільні та відмінні риси з двома іншими, посідає особливе місце, оскільки витоки ХТ і ФТ криються у ДТ.

Ключові слова: діалектний текст, художній текст, фольклорний текст, усність, спонтанність, ситуативність, непродукованість.

Сьогодні термін *текст* став одним з найбільш уживаних і нерідко тлумачиться надто широко. У цьому розумінні філософська реальність *текст* не має чітких меж, її характеризує аморфність. Поняття *тексту* розширилося до меж культури. Виявляється, що читати можна не тільки книжки, але й картини, кінофільми, ритуали тощо. „Розширення меж поняття „текст” розглядається, як відомо, у зв’язку з так званою пантекстуальністю, сутність якої образно визначають слова німецького ученого: „Тексти всіх різновидів залишають свою паперову домівку і захоплюють раніше семіотично не доторкані землі” (Schmitz 1886:26) [15, 84]. Статус міні-тексту мають лінгвістичні одиниці, що дорівнюють і одному реченню, наприклад прислів’я, загадки тощо, оскільки вони відповідають „вимогам” тексту, передовсім щодо комунікативної спрямованості.

В універсальній дефініції поняття *текст* увагу акцентовано на його когнітивній і прагматичній природі та на ретрансляційному характері (текст є провідником інформації і, ширше, культури): „Текст (від лат. *тканина, сплетіння, поєднання* – цілісна семіотична форма лінгвопсихоментальної діяльності мовця, концептуально та структурно інтегрована, що служить прагматичним посередником комунікації й діалогічно вбудована до семіотичного універсуму культури” [13, сс. 599–600]. Текст передовсім пов’язаний з вербальним способом передачі інформації, що і зумовлює його „привабливість” для досліджень гуманітарного циклу наук. М.М. Бахтін зазначав, що „текст є першоосною всього гуманітарно-філософського мислення і тією безпосередньою дійсністю, з якої можуть виходити ці дисципліни” [2, 129].

Тривалий час у мовознавстві панували два розуміння тексту – широке й вузьке. Широке розуміння пов’язане з усним і письмовим текстом, а вузьке – лише з письмовим. Визначення І.Р. Гальперіна, одного з найвідоміших дослідників тексту, відповідає вузькому розумінню. Пор.: „Текст – твір мовленнєвого процесу, який є завершеним, літературно опрацьованим відповідно до типу документа; твір, що складається із заголовка і ряду особливих одиниць (надфразних едностей), об’єднаних різними типами лексичного, граматичного, логічного, стилістичного зв’язку, і має певну цілеспрямованість та прагматичну настанову” [6, 18]. Однак лінгвістична думка знає і протилежний погляд. Американські дескриптивісти – Дж. Лайонз, Л. Блумфілд, навпаки, заперечували існування особливого різновиду мови – його письмового варіанта, вважаючи звукове мовлення єдиним реальним існуванням мови. Так, Л. Блумфілд стверджував, що „письмо – це не мова, а всього лише один із способів фіксації мови за допомогою видимих знаків” [4, 35]. За такою логікою, можна дійти висновку, що єдиною формою існування тексту є його усна форма.

Наразі у мовознавстві проблема широкого і вузького розуміння тексту втратила свою актуальність. „Вчені вже давно прийшли до ідеї „первинності” тексту: з одного боку, у процесі комунікації ми говоримо не окремими розрізненими реченнями, а текстами, з іншого – саме текст отримує дослідник мови як матеріал для

аналізу” [5, 115]. Усні спонтанні тексти давно вже перебувають у полі зору лінгвістів.

Як відзначає В.П. Белянін, у мовознавчій думці можна знайти до 300 визначень тексту [за 8, 341]. У тлумачення тексту кожен дослідник вкладає своє розуміння, виходячи з постулатів тієї науки або напряму, представником якої він є. Відома думка Ф. де Соссюра про те, що не об’єкт визначає погляд дослідника, а навпаки, погляд створює сам об’єкт. Визначення тексту різняться ще й ступенем узагальнення, врахуванням специфіки кожного типу тексту. Проте в усіх визначеннях тексту міститься вказівка на його прагматичну спрямованість. Пор.: Текст – „складна комунікативна одиниця найвищого порядку, продукт і предмет комунікативно-пізнавальної діяльності” [7, 135]; „...будь-яке комунікативне утворення, яке відповідає комунікативній меті співрозмовників” [1, 12]; „...будь-який внутрішньо організований уривок, який становить продукт мовленнєвої діяльності, складається із зв’язаних між собою речень (висловлень) і за своїми розмірами більший за речення (висловлення)” [9, 78]. З.Я. Тураєва лінгвістику тексту визначає як „наукову дисципліну, мета якої описати сутність і організацію передумов і умов людської комунікації... Текст – певна упорядкована сукупність речень, об’єднана різними типами лексичного, граматичного, логічного зв’язку, здатна передавати певним чином організовану і спрямовану інформацію” [14, 11]. Є. Бартмінський у визначенні тексту акцентує увагу на складній поліфонічній структурі лінгвістичної одиниці. Пор.: „Текст – це надфразна мовна одиниця, макрознак, який має певні жанрові та стилістичні ознаки (кваліфікатори тексту), підлягає цілісній семантичній та комунікативній інтерпретації, відзначається структурною інтегрованістю й тематичною зв’язністю, дозволяє внутрішнє семантичне членування, а у випадку розлогих текстів – логічне та композиційне” [4, 290]. О.О. Леонтьєв пропонує семантично конденсовану та лаконічну за формою дефініцію: „Текст є функціонально завершеним мовленнєвим цілим” [11, 28].

Підсумовуючи визначення тексту, спираючись на тезу про єдність мови і мислення, розглядаємо *ДТ* як *миттєву вербалізацію свідомості у формі мовної семіотичної одиниці, що відповідає прагматичній настанові комунікації*. Комунікативна мета є одним із визначальних текстотвірних чинників. „Для мовленнєвої

організації тексту визначальними є зовнішні, комунікативні чинники. І саме тому породження тексту і його функціонування прагматично орієнтовані, тобто текст створюють з появою мети і функціонує він у певних комунікативних умовах” [5, 7].

У текстології не розв’язаною залишається проблема типології текстів. О.О. Лаптева класифікує тексти за приналежністю до різних форм і видів мовлення і виділяє чотири різновиди тексту: письмовий, усний, монологічний, діалогічний [10]. За різними ознаками тексти поділяються на 1) усні, писемні, друковані; 2) адресатні та безадресатні; 3) комунікативно спрямовані на процес і на результат; 4) жорсткі (клішовані) й узуальні; (частково регламентовані) і вільні; 5) дескриптивні (описові), наративні (розповідні), експланаторні (пояснювальні), аргументативні й інструктивні. Розгалуженими є класифікації текстів за стилем, жанром, типом дискурсу (наприклад, художні, публіцистичні, наукові, релігійні, ділові; тексти-протоколи, накази, дисертації, статті, репортажі тощо; політичні, спортивні, ділові, юридичні, військові, рекламні тощо [13, 601].

Для діалектної текстології важливим є поділ текстів на *жорсткі (клішовані), узуальні (частково регламентовані) і вільні (спонтанні)*. Польський дослідник Р. Сулима вважає, що усне мовлення існує у трьох типах текстів: *одноразове повідомлення, погосл і фольклор*. Ці тексти різняться прагматично – стосунками авторів і слухачів до самих текстів. Усний текст, матеріал якого вмирає з вимовою, може зберігатися у пам’яті людей. За способом відтворення усні тексти бувають непродукованими і продукованими. Перші – одноразові повідомлення, другі – погосл і фольклор [за 2, 368]. Тексти першого типу, з погляду Р. Сулими, не мають ні тематичної, ні формальної усталеності, тексти другого типу стабільні на тематичному рівні, але не на формальному, тексти третього типу визначають тематична та формально-мовна усталеність – це клішовані тексти.

Наша типологія ДТ дещо відрізняється, зокрема у тлумаченні узуальних (частково регламентованих) ДТ. Українські говірки мають *три вияви*: ДТ1 – вільні спонтанні ДТ; ДТ2 – узуальні (частково регламентовані); ДТ3 – жорсткі, клішовані, це фольклорні ДТ. ДТ1 – розповіді про господарювання, обряди, своє життя – належать до непродукованих текстів, які „живуть” у момент створення. ДТ2 – частково продуковані, вільні спонтанні

розповіді діалектоносіїв, які включають фольклорні тексти, тобто становлять сплав непродукованих і продукованих текстів. ДТ3 – продуковані ДТ. Визначення, яке ми запропонували, стосується усіх типів ДТ, однак передовсім першого типу ДТ1 – вільного спонтанного ДТ, до третього типу ДТ3 визначення можна застосувати з певними корективами.

Усі три типи ДТ об’єднані територіальним чинником та усною формою реалізації. Усні тексти мають свою специфіку. Усний характер – одна з визначальних рис ДТ, яка проектує низку проблем, пов’язаних з його специфікою. „Усні тексти є реальністю, яку можна вивчати лише у момент продукування”, – стверджує Є. Бартмінський [2, 359]. Однак усний текст може бути записаний на магнітофонну плівку, розшифрований і відтворений на письмі. Специфіка ДТ полягає у його *подвійній формі існування: первинній, у звуковій формі, і вторинній – графічній*, необхідній для спостереження над первинною формою (йдеться про відтворення на письмі звукової субстанції).

Усний характер, притаманний усім трьом типам текстів, визначає:

– звукову субстанцію, з якою пов’язаний просодичний субкод (мелодика мовлення, акцент, довжина, темп, пауза, ритм, тембр голосу); те, що становить зародкову форму співу і музики;

– паралінгвістичні засоби (жести, міміка, рухи), які складають організований субкод; ці елементи формують первинну форму танцю [2].

Усність ДТ1 і ДТ2 супроводжує спонтанність. Обидві характеристики взаємопов’язані і зумовлюють такі властивості ДТ:

– ситуативність, відсилання до ситуації спілкування, ДТ може існувати лише у певній комунікативній ситуації;

– діалогічність, або існування чітко вимальованої реляції „Я – Ти” та зміна ролей відправника і адресата; діалогічність ДТ спирається на природний зорово-слуховий інформаційний канал зв’язку комунікантів;

– антропоцентричність мовлення, яке цінне виявом особистості мовця, його гуманістичних цінностей, суспільної позиції, загалом ментальності людини і нації;

– використання специфічних мовленнєвих форм: своєрідних синтаксичних конструкцій, лексики, морфологічних засобів, характерних для усної форми мовлення.

Отже, усно-спонтанний характер ДТ визначає: – елементи театральності у його репрезентації, спричинені звуковою субстанцією та паралінгвістичними засобами комунікації;

– комунікабельність мовців, бажання (згоду) мовців брати участь у комунікативному акті; комунікабельність зумовлюють ситуативність, діалогічність та антропоцентричність комунікативного акту.

Три типи ДТ – ДТ1 – вільні спонтанні, ДТ2 – узуальні (частково регламентовані), ДТ3 – жорсткі, клішовані, фольклорні – мають як спільні риси, так і значні відмінності. У цій тріаді найбільше протиставлені ДТ1 (далі – ДТ1 і ДТ2 позначаємо скороченням ДТ) і ДТ3 (далі – ФТ).

Обидва типи текстів репрезентують діалект, точніше говіркове мовлення, існують в усній формі, мають спільний канал існування – зорово-слуховий. Велику роль у їх продукуванні відіграє театральність, зумовлена вербально-соматичним субкодом, однак театральність важливіша для ФТ. Мовець відтворює ФТ, тобто продукує, а ДТ кожного разу створює заново. У ФТ реалізується вторинна моделювальна система, за визначенням Ю.М. Лотмана, тобто опрацьована часом і людьми мова, у ДТ – первинна моделювальна система, мова в її спонтанному вияві [12, 16]. ФТ, на відміну від спонтанних ДТ, відтворюють по пам'яті. Вони є результатом попередньої колективної творчості. ФТ вибудовано за схемою *мова – образ – ідея*, ця ознака наближає їх до художніх текстів (далі – ХТ); ДТ відповідають моделі *мова – ідея*. ФТ – замкнута система, ДТ – відкрита. За способом викладу ФТ зазвичай відносять до поезії, ДТ – до прози. Порівнюючи два типи ДТ, у визначення ФТ варто внести корективи: ФТ – це *вербалізація семіотичної мовної одиниці, притаманної колективній свідомості, яка відповідає прагматичній настанові комунікації*.

ФТ має багато спільних рис із ХТ (ФТ відтворено орфографічним варіантом). Якщо ж порівнювати ДТ, ФТ і ХТ, то найбільше протиставлені ДТ і ХТ.

Теоретичне обґрунтування ДТ вимагає порівняльної характеристики ХТ і ДТ. Між ними є чимало спільних та відмінних рис. Передовсім їх відрізняє форма існування – писемна (ХТ) і усна (ДТ). Однак усний текст завжди можна відтворити на письмі, при цьому зберігається структурно-семантична цілісність, хоча втрачається акустично-

соматичне відтворення. Спільними рисами обох різновидів текстів є їх семіотичний характер, створенню будь-якого тексту передують задум. Однак інтенція автора у ДТ, на відміну від задуму автора у ХТ, реалізується миттєво. Об'єднує ХТ і ДТ системний характер, але ХТ – замкнута система, має чіткі межі – початок і кінець, позаяк ДТ – відкрита система, не має чітких визначальних меж, особливо кінцевої, такі тексти можуть бути продовженими. Будь-який текст є центром комунікативного акту: автор – текст – реципієнт, проте ХТ вибудований за схемою *ідея – художній образ – мова*, а ДТ відповідає моделі *ідея – мова*. Відповідно, у ДТ реалізується первинна моделювальна система (за твердженням Тартуської школи), тобто мова у її спонтанному вигляді, у ХТ – вторинна моделювальна система. Отже, мова у ХТ і ДТ має різні ступені сублимації [12]. Ця ідея Тартуської школи, увиразнюючи роль слова, підкреслює онтологічну відмінність між ними. У ХТ зазвичай переважає експресивний виклад інформації, у ДТ – раціональний. Конститутивними ознаками обох типів тексту є зв'язність і цілісність. Різняться обидва типи текстів конструктивною одиницею. Структурною одиницею ХТ є надфразна єдність, а структурною одиницею ДТ – висловлення, яке складають синтагми.

Отже, діалектний текст представлений трьома різновидами: ДТ1 – вільні спонтанні ДТ; ДТ2 – узуальні (частково регламентовані); ДТ3 – жорсткі, клішовані, фольклорні ДТ. У ряду текстів – ХТ, ФТ, ДТ – останній, маючи спільні та відмінні риси з двома іншими, займає особливе місце, оскільки витоки ХТ і ФТ у ДТ.

1. Акишина А.А. Структура целого текста / Алла Александровна Акишина. – М : Наука, 1979. – Ч.1. – 88 с.
2. Бартоми́нский Е. Языковой образ мира : очерки по этнолингвистике / Ежи Бартоми́нский ; [пер. с пол.]. – М. : Индрик, 2005. – 528 с.
3. Бахтин М.М. Проблема текста (Опыт философского анализа) / М.М. Бахтин // Вопросы литературы. – 1976. – № 10. – С. 122–152.
4. Блумфилд Л. Язык / Леонард Блумфилд ; [пер. с англ. Е.С. Кубряковой и В.П. Мурат ; коммент. Е.С. Кубряковой ; под ред и с предисл. М.М. Гухман]. – М. : Прогресс, 1968. – 608 с.
5. Валгина Н.С. Теория текста : [учеб. пособ.] / Нина Сергеевна Валгина. – М. : Логос, 2003. – 280 с.
6. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / Илья Романович Гальперин. – М. : Наука, 1981. – 139 с.
7. Дридзе Т.М. Социально-психологические аспекты порождения и интерпретации текстов в деятельности

8. Залевская А.А. Психолингвистические исследования. Слово. Текст: избранные труды / Александра Александровна Залевская. – М.: Гнозис, 2005. – 543 с.
9. Лаптева О.А. О структурных компонентах разговорной речи / О.А. Лаптева // Русский язык в национальной школе – 1965. – № 5. – С. 12–19.
10. Лаптева О.А. Русский разговорный синтаксис / Ольга Алексеевна Лаптева; [отв. ред. Ф.П. Филин]. – М.: Наука, 1976. – 400 с.
11. Леонтьев А.А. Высказывание как предмет лингвистики, психолингвистики и теории коммуникации / А.А. Леонтьев // Синтаксис текста: сб. ст. / [отв. ред. Г.А. Золотова]; АН СССР, Ин-т рус. яз. – М.: Наука, 1979. – С. 18–36.
12. Лотман Ю.М. Структура художественного текста / Юрий Михайлович Лотман. – М.: Искусство, 1970. – 384 с.
13. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енцикл. / О.О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.
14. Тураева З.Я. Лингвистика текста. (Текст: структура и семантика): [учеб. пособ. для пед. ин-тов] / Зинаида Яковлевна Тураева. – М.: Просвещение, 1986. – 126 с.
15. Чернявская В.Е. Лингвистика текста: Поликодовость, интертекстуальность, интердискурсивность: учеб. пособ. / Валерия Евгеньевна Чернявская. – М.: Либроком, 2009. – 248 с.

В статье представлена типология диалектных текстов: ДТ1 – свободные спонтанные, непродукованы, которые "живут" в момент их создания; ДТ2 – узальные (частично регламентированные), составляют сплав непродукованных и продуцируемых текстов; ДТ3 – жесткие, клишированные, фольклорные ДТ. В ряде текстов – ХТ, ФТ, ДТ – последний, имея общие и отличительные черты с двумя другими, занимает особое место, поскольку истоки ХТ и ФТ кроются в ЗН.

Ключевые слова: диалектный текст, художественный текст, фольклорный текст, устность, спонтанность, ситуативность, непродуктивность.

The article introduces typology of dialect texts which includes DT1 – spontaneous texts which "live" at the moment of their being produced; DT2 - usual (partially regulated) texts, which are a combination of non-produced and produced texts; DT3 cliched, folklore texts. Among LT, FT and DT, the latter, possessing characteristics, common and distinctive with two other types, holds a specific place as a source of LT and FT.

Key words: dialect text, literary text, folklore text, spontaneity, non-production.

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЕЛЕМЕНТІВ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО НАРІЧЧЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ІНТЕРНЕТНІЙ КОМУНІКАЦІЇ

У статті розглянуто особливості використання діалектних одиниць у мережевому дискурсі. Проаналізовано функціональне та прагматичне навантаження елементів південно-західного наріччя в українськомовній інтернетній комунікації.

Ключові слова: інтернетна комунікація, діалектне мовлення, змішування кодів, перемикання кодів.

Інтернет, як слушно зауважує Д. Кристал, є **еклектичним** медіумом [7, 229]: оскільки Мережа дає «прихисток» різним стилям мови, лінгвальні одиниці, що побутують у ній, часто мають інтердискурсивний характер. Таке різновекторне середовище спілкування, закономірно, виступає рефлексором актуальних мовних явищ, що мають особливу прагматичну, семантичну, когнітивну характеристики.

У лінгвістиці Інтернет розглядають по-різному, зокрема через: дослідження Мережі як новітнього культурного явища (Г. Гусейнов, Н. Мечковська, Д. Кристал); аналіз особливостей комунікації в Інтернеті (Я. Гженя, М. Сидорова, О. Шувалова); стилістичний аналіз мовлення, що розвинулося в новоутвореному медіумі; типологію мовленнєвих жанрів, характерних лише для нього (О. Горошко, Г. Трофімова, Чемеркін).

Однак прагматика мовленнєвих одиниць південно-західного наріччя у контексті українськомовної мережевої комунікації досі не привертала увагу дослідників, що підтверджує **актуальність** обраної теми.

Мета статті – з'ясувати роль елементів південно-західного наріччя в інтенційних програмах мережевих продуцентів, які їх використовують.

Матеріалом для дослідження послужили українськомовні форуми, користувачі яких більшою чи меншою мірою застосовують діалектне мовлення: «Теревені», «УкрЦентр», «Львів. Форум Рідного Міста», «Малеча» та ін.

Деякі дослідники мережевого дискурсу сходяться на думці, що комунікація в Інтернеті «вибірково та адаптивно виявляє властивості як усного, так і писемного типів мовлення» [7,

51]. Так, мовознавець Н. Мечковська постулює: «в історії писемності ще не було такого масового потоку натурального мовлення, записаного ((...), наче зупиненого літерами) і виставленого перед (...) широкою аудиторією. Інтернетне спілкування призвело до нейтралізації найглибшої опозиції типів мовлення – усного та писемного. У чатах, мережових форумах, блогах, гостьових книгах і електронних листах продукуються тексти, що поєднують у собі властивості обох цих типів» [3, 441]. За доречним висловленням Чемеркіна, «усна розмовна мова має тут (у Мережі – Я. Г.) тільки писемну фіксацію, тобто усність як одна з характерних ознак розмовного стилю в Інтернеті «переплавляється» в писемну форму» [5, 23]. Таким чином, оскільки примат мережового спілкування – «натуральне», живе мовлення, більшість інтернетних комунікативних ситуацій тяжіють до розмовності. Одним із найпомітніших факторів, що розкриває цю тенденцію, є превалювання користувачами Мережі спілкування у реєстрі¹, який можемо означити як **конверсаційний** (розмовний). За винятком факту, що канал його вияву – зорово-текстовий, а форма мовлення – писемна, конверсаційний реєстр майже ідентичний до того, яким послуговуємося в побуті, під час неформального спілкування: типовими для комунікації за таких умов є спонтанність, лінійний характер, безпосередня специфіка мовленнєвого акту (БЭС), використання емоційних форм називання явищ, предметів, експресивні синтаксичні конструкції, що виявляють безпосередні оцінки, ставлення до повідомлюваного (КТС) тощо.

З метою економії мовленнєвих зусиль інтернетні комуніканти здебільшого послуговуються конвенційними (зрозумілими для всіх учасників середовища спілкування) лексемами, синтаксичними конструкціями, стилістичними прийомами. Однак окремі одиниці мовного коду, застосовувані комунікантами в Мережі, можемо охарактеризувати як нетипові для онлайнного спілкування, оскільки їх уживання значною

¹ **Реєстр** – це «різновид дискурсу (тексту), що сформувався під впливом ситуативного контексту в спілкуванні соціалізованих особистостей; реалізація дискурсу (тексту) в конкретній конситуації спілкування, в основі якої лежать імпліковані в комунікативній компетенції мовців правила (конвенції, звички) спілкування. (...) Регістри і мовленнєві жанри формують дискурс, виступаючи формами його реалізації та існування» [1, 230-234].

мірою пов'язане з обізнаністю продуцента, особливостями його лінгвального «репертуару», здатністю прогнозувати комунікативні ходи потенційних реципієнтів. Так, наприклад, у повідомленні «(...) ну, набридла (...) ця демократія, життя від неї не має») дайош тоталітаризм!» (Малеча, 6510)² використано форму **дайош**, яка є знаковою для радянського ораторсько-публіцистичного «революційного» дискурсу. Така конфігурація висловлення очевидно, є незвичною для спілкування в Інтернеті, однак зумовлена політичною тематикою, іронічно-ігровим налаштуванням мовця, його бажанням актуалізувати жанр протесту як засіб стратегії дискредитації. Уживання подібних мовленнєвих одиниць під час мережового спілкування завжди актуалізується ситуативно і залежить від різних факторів, передусім компетенцій комунікантів як мовних особистостей, їх прагматичних установок.

Нетиповим для конверсаційного реєстру інтернетної комунікації є і використання в повідомленнях **діалектних одиниць**.

Як відомо, за умов бесіди віч-на-віч між мешканцями одного регіону говіркові елементи не сприймаються як щось незвичне – вони виступають важливими фатичними (контактовстановлювальними), розпізнавальними показниками комунікативного паспорту мовця. Оскільки під час онлайнного спілкування на загальноукраїнських форумах, блогах, у чатах, реципієнтами повідомлень можуть бути носії не лише різних говорів, наріч, але й мов, – використання діалектних одиниць під час спілкування в Мережі часто вважається небажаним, і це нерідко експлікується самими учасниками інтернетної комунікації.

Звернімо увагу на такі міркування користувача форуму «УАЗ-Клуб» стосовно оформлення мовлення під час спілкування на сайті: *«Зважаючи на те, що форум є національного масштабу, учасники повинні користуватись стилістикою, прийнятною на території усієї держави, тобто офіційним мовленням. Якщо основних мов на цьому форумі є декілька - значить вони повинні вживатись без діалектизмів»* (УАЗ, 8322).

² Тут і далі орфографію та пунктуацію прикладів збережено. Позначення чіткішим текстом – автора статті. Після прикладів, взятих із форумів, паспортизовано номер теми, де було використане повідомлення за зразком (Назва форуму: № теми).

Наведене висловлення репрезентує відносно об'єктивні застереження щодо введення у повідомлення говіркових одиниць. Застосування діалектного мовлення в Інтернеті може «блокуватися» і через суб'єктивні упередження комуніканта: «*Не люблю і не розумію (...) діалектизми. Типу: "хтів", "паде", "ляє" т.п.*» (Теревені, 8039). У зв'язку з цим під час використання говіркових елементів або експлікації власного етнолінгвального тла³ мовці часто відчують потребу в застосуванні **тактики «збереження обличчя»**, що, як показує аналіз повідомлень, може реалізовуватися в антиципаційних мовленнєвих актах перепрошування (наприклад: «*Бо панянка видно "грубе теля", вибачте за діалект сільський. (...)*» (Теревені, 18069)) чи виправдовування («*а я взагалі з Закарпаття, там в нас розмовляють так, що просто не зрозумієш, поки там не поживеш. Ну от класика жанру: "Чуєш, пой лем сюди, бо дораз кіть в тя коцков метну, та ся складеш!" ну або "Як ми з цімбором файно ся повозили учора на біціглях!" (...) я так не розмовляю, бо ввжажаю це якимось суто сільським приколом...не пре воно мене, хоча повиганялись, звичайно можна!*» (МФ, 14580)).

Однак в інтернетних середовищах спілкування, більшість користувачів яких належить до одного ареалу, описані застереження втрачають актуальність. Тут діалектні одиниці функціонують як засіб стилізації висловлення, а в окремих випадках виступають основними засобами реалізації прагматичних цілей мовця. У таких середовищах спілкування імплементацію говіркових елементів у повідомлення, на нашу думку, можна розглядати і як чергування конвенційного розмовного та діалектного варіантів мови. Зупинімося на увіразненні поняття «чергування кодів», яке є одним із важливих аспектів білінгвізму.

Окремі науковці (С. Ромейн [10], К. Маєрс-Скоттон [9], Л. Крисін [2] та ін.) вважають: якщо комунікант застосовує одну мову (код), раз у раз переходячи (спонтанно чи прогнозовано, посеред висловлення чи після нього) на іншу, це явище можна лінгвістично означити як **перемикання кодів** (*code*

switching). Ми, однак, дотримуємося іншої тези (її, для прикладу, застосовують у своїх дослідженнях Лі Вей [11]; М. Карденас-Клярос, Н. Ішар'янті [6]): чергування однієї мови з іншою у висловленнях двомовних продуцентів можна розглядати не лише як перемикання кодів, а і як їх **змішування** (*code mixing*). Виходячи з міркувань Лі Вея [11, 158], *перемикання* кодів має місце тоді, коли зміна мов здійснюється на межі висловлень; *змішування* кодів (яке ще називають «внутріреченнєвим чергуванням кодів» [6, 69]) характеризується переходом на іншу мову посеред висловлення – між фразами, словами, навіть фонемами. Безперечно, трансмісори мають можливість змінювати код не тільки на інтерлінгвальному рівні, а й на рівні різних варіантів однієї мови, тому закономірним є аналіз залучення діалектних елементів в мережеві повідомлення варто аналізувати крізь призму понять змішування та перемикання кодів.

Як видно з інтернетних текстів, **змішування** конвенційного мовного коду з елементами південно-західного наріччя у мережевому дискурсі має два основні вияви. По-перше, в окремих повідомленнях говіркові одиниці вводяться в репліку спонтанно, без фокусування на їх, умовно кажучи, лінгвальної специфічності, наприклад: «*(...) а вдома най собі говорять на російській*» (Малеча, 26386); «*ooo, це кльовий рух. сама в нім вже досить довго*» (Теревені, 13586); «*(задумливо) - і хитроєкономні ж тоті студентки...*» (ФРМ, 1119); «*Якна мене, найкраще кафе - "Кривка", то вам кождий покаже*» (ЛФ, 2829). Позначені чіткішим шрифтом лексеми, очевидно, надають повідомленням тону розмовності, однак часто не ідентифікуються як діалектні, що підтверджується їх використанням поряд із загальноновживаними еквівалентами: «*А взагалі - най хто хоче, хай носить, аби тільки ЛИЧИЛО, а воно далеко не завжди є так*» (Теревені, 7694).

По-друге, змішування конвенційного та діалектного варіантів мови може здійснюватися і з метою лінгвальної економії: окремі говіркові елементи конденсують у собі низку смислових відтінків, для передачі яких потрібно було б використати більше загальноновживаних слів. Наведемо лише декілька таких елементів з їх лексикографічними дефініціями та прикладами застосування в інтернетних повідомленнях:

³ У статті використовуємо поняття «**етнолінгвальне тло мовця**» для позначення того компонента комунікативного паспорта, який відбиває належність продуцента до певного діалектного ареалу, етнічної спільноти тощо.

- **газда** – «1. господар, добрий господар; 2. порядна, чесна людина, господар дому, голова родини; 3. чоловік» (СГГ): «*Попросить його, що якщо він у Вас такий **газда**, то нехай покаже та й підкаже, що як робити*» (Малеча, 1478); «*Не знаю, яким Ви будете чоловіком, **газдою** в сім'ї*» (Теревені, 19173);

- **війо** – «вигук, яким поганяють коней» (СБГ); в інтернетному дискурсі він нерідко транспозиціонується в лексеми із семантикою «рух», «рішучість»: «*а як хочеться снігу - **війо** в Гори! там його безліч*» (ФРМ, 5930); «*Бо як треба буде мені описувати сучасних "Парасок і Палажок" - то нічого не треба буде вигадувати: бери цілі шматки з форуму - і **війо!***» (УЦ, 32951);

- **шукати гудза** – «шукати біду, напасть, причину до сварки» (СБГ): «*Взагалі, постійно **шукала** собі якогось **гудза** (виступи, олімпіади, конференції, квн, танці –шманці іт.п.), а потім думала нащо він мені*» (Малеча, 1287).

Таким чином, змішування конвенційного мовного коду з діалектним найчастіше експлікує комунікативні звички та етнолінгвальне тло продуцента, а також служить засобом експресивізації мовлення та лінгвальної економії. Воно характеризується спонтанністю, тому важко виділити сталі мотиваційні фактори його застосування. Натомість, **перемикання** коду з конвенційного на діалектний – умотивоване: здебільшого можна виокремити ситуативні чинники, що спонукали продуцента до переходу на говіркове мовлення, з'ясувати комунікативну «вигоду» цієї дії.

Для з'ясування прагматичних особливостей перемикання коду з конвенційного на діалектний звернімося до розробленої К. Маєрс-Скоттон **теорії моделі маркованості** (*Markedness Model Theory*). За цією теорією, унаслідок поповнення комунікативної компетенції на основі досвіду, здобутого в соціумі, у мовців розвивається усвідомлення, що для того чи іншого типу інтеракції існує континуум мовних виборів, які вважаються **немаркованими**, тобто найочікуванішими стосовно теми, обстановки, учасників спілкування тощо [9, 159]. Несподівані, незвичні для комунікативної ситуації мовні вибори, закономірно, розцінюються як **марковані**. Обираючи марковану конфігурацію мовлення, продуцент покликається на інші, відмінні від звичних (для конкретного комуніканта), конситуації та

сукупність «прав та обов'язків», що в них діють. Унаслідок цього, марковані лінгвальні засоби дають продуценту можливість реалізувати комплексний набір цілей, підтримувати багаторольові взаємини [8, 20]. Для інтернетного дискурсу, очевидно, немаркованим є конверсаційний реєстр, оскільки у ньому спілкується більшість користувачів Мережі, а перемикання коду на діалектний є, на нашу думку, маркованим мовним вибором.

Виходячи з описаної теорії, вважаємо, що при аналізі згаданих вище типів чергування кодів необхідно враховувати ще й прагматичний фактор. Так, перемикання – зазвичай інтенційне: продукуючи суцільне висловлення за допомогою маркованої конфігурації мовних одиниць, адресант переважно має на меті актуалізувати асоціативні паралелі зі звичними, «первинними» носіями використаного ним коду. Змішування, на нашу думку, несе набагато «слабший» прагматичний заряд, відбиваючи, як правило, мовленнєві звички продуцента.

Поспостерігаймо за перемиканням кодів під час інтернетного спілкування на прикладі такого фрагмента комунікації:

(Мовець А:) – *Без сумніву і одразу можна сказати що не має більших флудерів⁴ на цьому форумі за Терена і Ступора⁵ може приз на двох розділити! А то бахурі ше почубляться[.]* (1)

(Б:) – *не почубляться, не дождетесь!* (...)*бахурі - вживаються в якості "байструк" (...)[?] фільтруй⁶!* (2)

(А:) – *Я сі тежко вибачею, але в нас гуцулів то так само як по українському "парубки".* (3)

(Б:) – *от не треба лиш покутянину розказувати про гуцулію! і зовсім не парубки(в них то "легіні"), вас жорстоко обманули[.]* (4)

(А:) – *Легіні то коліс були, а тепер самі бахурі і лишилисі!* (5) (УЦ, 30895)

Як видно з репліки 2, мовець Б неправильно інтерпретує семантику діалектної лексеми *бахур*, що призводить до застосування ним звинувачувально-погрозувальної тактики (спрямованої на комунікативного партнера),

⁴ *флудер* – той, хто займається флудом (одним з видів порушення правил етикету інтернетного спілкування).

⁵ *Терен, Ступор* – користувачі форуму; *Ступор* – мовець Б.

⁶ *фільтруй* – фразеологічний еліпсис від *фільтрувати базар* – «бути обережним у виборі висловів (у розмові, під час суперечки)» (УЖ).

яка експлікується жаргонним імперативом *фільтруй*. З метою уникнення конфронтації мовець **А**, здійснюючи акт перепрошування, перемикається з конвенційного на маркований діалектний код, позиціонує себе як *гуцула* («*в нас гуцулів*») та пояснює значення, яке він вклав у незрозуміле для співрозмовника слово. Тут перемикавання конвенційного коду на діалектний виступає своєрідним засобом підтвердження віднесення продуцентом себе до гуцульського етносу, надає повідомленню жартівливого змісту. Мовець **Б** також розкриває своє етнолінгвальне тло, однак зберігає агресивну комунікативну тональність (репліка **4**). Унаслідок девіації, мовець **А**, продовжуючи використовувати діалектний код, у наступній репліці (**5**) наділяє лексему *бахур* негативними аксіологічними відтінками (пор.: *нейтр.* те ж, що і парубок (репліка **3**) – *негат.* протиставлення до *легінь* (репліка **5**)). У такий спосіб він здійснює конфронтативну словесну атаку: ідентифікувальна номінація *бахур* (репліка **1**) силогічно реактуалізується з пейоративною семантикою, а тому стає завуальованим засобом приниження співбесідника. Зазначимо, що в останній репліці мовець **А** використовує говіркові елементи для *підтримки* обраного ним образу *гуцула*; у цьому випадку, на нашу думку, діалектний код відіграє роль своєрідного когеренційного засобу: за його допомогою репліки пов'язуються на глибинному рівні, набуваючи відповідної конотативної «аури».

Звернімо увагу ще і на таку секвенцію⁷:

(А:) – *Таке враження, що в кожній другій "нормальній" українки мета - вискочити заміж за іноземця((1)*

(Б:) – *Вони б, може, і не мали такого бажання, але чомусь думають, що в Україні тяжко знайти хорошого знебідного чоловіка, з яким можна щасливо жити. Це комплекс меншовартості. Я проти цього[.] (2)*

(В:) – *Та хай се їдуть туди за бугор, там будуть як кобили пахати на тих іноземців! Будуть жалети же туди поїхали, бігме будуть! Фсьо дадут жеби сюда попасти, на батькіушину! (3) (Теревені, 2808)*

Як бачимо, діалектні елементи у репліці **3** функціонують не відокремлено один від одного – вони утворюють монолітний текстовий синерген, чия іллокутивна сила

спрямовується на реалізацію низки інтенцій, зокрема: діалектний код дозволив мовцеві оформити (з позиції досвідченої, ймовірно, літньої людини – носія діалекту) акт осуду як передбачення.

Підсумовуючи сказане, зазначимо: в середовищах онлайнового спілкування, де немає застережень щодо використання говіркових елементів, може відбуватися чергування – змішування чи перемикавання – конвенційного та діалектного кодів. За умов *змішування* цих кодів, говіркові одиниці, виявляючи мовленнєві звички комунікантів, використовуються для лінгвальної економії та експресивізації мовлення. *Перемикавання ж коду* вимагає від учасників інтеракції більших комунікативних зусиль: повинна враховуватися загальна лінгвальна політика середовища спілкування, налаштованість на діалектне мовлення співбесідників, їх уміння декодувати семантику говіркових елементів тощо.

1. Бацевич Ф. Основи комунікативної лінгвістики : підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / Ф. Бацевич. – Київ: Академія, 2009. – 376 с.
2. Крысин Л. Кодовые переключения как компонент речевого поведения человека / Л. Крысин // Речевое общение: специализир. вестн. – №3(11). – 2000. – С. 61–64.
3. Мечковская Н. История языка и история коммуникации: от клинописи до Интернета / Н. Б. Мечковская. – Москва: Флинта, 2009. – 560 с.
4. Селіванова О. Основи теорії мовної комунікації: підруч / Олена Селіванова. – Черкаси: Видавництво Чабаненко Ю.А., 2011. – 350 с.
5. Чемеркін Українська мова в Інтернеті: позамовні та внутрішньоструктурні процеси / Сергій Чемеркін. — Київ, 2009. — 240
6. Cardenas-Claros M. Code switching and code mixing in Internet chatting: between 'yes', 'ya', and 'si' a case study / M. S. Cardenas-Claros, N. Isharyanti // The JALT CALL Journal: Forums. – 2009. – Vol. 5. – №3. – P. 67–78.
7. Crystal D. Language and the Internet / David Crystal. – Cambridge University Press, 2006. – 316 p.
8. Myers-Scotton Calculating Speakers: Codeswitching in a Rational Choice Model / Carol Myers-Scotton, Agnes Bolonyai // Language in Society. – Vol. 30. – No. 1 (Mar., 2001). – P. 1–28.
9. Myers-Scotton Multiple voices: an introduction to bilingualism / Carol Myers-Scotton. – Oxford: Blackwell Publishing, 2006. – 473 p.
10. Romaine S. Bilingualism // Suzanne Romaine. – Oxford: Blackwell Publishing, 1995. – 302 p.
11. Wei L. The 'why' and 'how' questions in the analysis of conversational code switching / Li Wei // P. Auer (Ed.) Code switching in conversation: Language, interaction and identity. – London: Routledge, 1998. – pp. 156–176.

⁷ Під *секвенцією* розуміють певну кількість комунікативних ходів або реплікових кроків, які відповідають реакції на перший репліковий крок і релевантні йому за змістом [4, 73].

Список скорочень лексикографічних джерел та ілюстративного матеріалу:

- БЭС: Разговорная речь // Большой энциклопедический словарь. Языкознание / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – Москва: Большая Российская энциклопедия, 1998. – С. 407–408.
- КТС: Розмовність // Єрмоленко Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / Єрмоленко, Бибики, О. Тодор. – Київ: Либідь, 2001. – 149 с.
- ЛФ: ЛітФорум [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litforum.net.ua>.
- Малеча: Родинний форум «Малеча» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.malecha.org.ua/forum>.
- МФ: Могилянський форум [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bo.net.ua>.
- СБГ: Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н.В.Гуйванюк. – Чернівці: Рута, 2005. – 688 с.
- СГГ: Гуцульські говірки. Короткий словник / [відп. ред. Я. Закревська]. – Львів, 1997. – 232 с.
- Теревені: Форум «Теревені» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tereveni.org.ua>.
- УАЗ: Форум УАЗ Клубу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uaz-club.org.ua>.
- УЖ: Леся Ставицька Український жаргон: словник / Леся Ставицька. – Київ: Критика, 2005. – 494 с.
- УЦ: Форум «УкрЦентр» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrcenter.com>.
- ФРМ: Львів. Форум Рідного Міста [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.misto.ridne.net>.

В статье рассматриваются особенности использования диалектных единиц в сетевом дискурсе. Анализируется функциональная и прагматическая специфика элементов юго-западного наречия в украинской язычной Интернет-коммуникации.

Ключевые слова: Интернет-коммуникация, диалектная речь, смешивание кодов, переключение кодов.

The article explores the features of dialectal units usage in the Internet discourse. It analyzes, in particular, the functional and pragmatic load of southwestern dialect elements in the Ukrainian-language Internet communication.

Key words: Internet communication, dialectal speech, code mixing, code switching.

УДК 811.161.2
ББК 81.05 (2Ук)

Оксана Гавадзин

**ПРИНЦИПИ НОМІНАЦІЇ ОДЯГУ,
ВЗУТТЯ, ГОЛОВНИХ УБОРІВ, ПРИКРАС
У ГОВІРКАХ ПОКУТТЯ**

У статті на діалектному матеріалі, зібраному в говірках Покуття, досліджено номінацію одягу, взуття, головних уборів, прикрас, встановлено основні мотиваційні моделі та проаналізовано використання словотвірних засобів.

Ключові слова: покутська говірка, лексико-семантична група, диференційна ознака, мотиваційна модель, спосіб деривації.

Глибоке і всебічне дослідження окремих діалектних зон є актуальним в сучасній лінгвістиці. Одним із недостатньо вивчених регіонів України є Покуття.

Значний інтерес становить вивчення побутової лексики, зокрема назв одягу, взуття, головних уборів, прикрас, які належать до широко вживаних пластів словникового складу, характеризуються динамічністю й різноманітними семантичними процесами.

Одяг, взуття, головні убори та прикрас відіграють одну з першорядних ролей у житті людини. Назви цих реалій відбивають ті зміни, які пов'язані з удосконаленням, урізноманітненням цих виробів, з розвитком матеріальної і духовної культури, тому мають важливе значення для мовознавчої науки, історії, етнографії. Ще в XIX столітті О. Кольберг зазначав “що майже кожне село, хутір на Покутті поряд із спільними рисами має свої відмінності, котрі ще зовсім не вивчені. В першу чергу спостерігаємо це в одязі...” [13, 307].

В українському мовознавстві історію назв одягу опрацьовували Г. Миронова [10], Г. Войтів [4] та інші. В діалектології здійснено низку досліджень назв одягу в окремих говорах. Так, назви одягу карпатського регіону опрацьовані Пашковою Н. [11]. Назви одягу Прикарпаття описані у працях Грещука В. [6]., Шляхова О. [17]. Буковинські назви одягу проаналізовані в статтях Прокопенко В. [14]., закарпатські – Піцури Т. [12]., наддністрянські – Бичка З. [3]. тощо. Лексика на позначення одягу Полісся опрацьована Гримашевич Г. [5], східностепових говірок Донеччини – Клименко Н. [8]., східного Поділля – Березовською Г. [2], середньонаддніпряньсько-степове діалектне порубіжжя – Щербиню Т. [18]. Типи номінування одягу і взуття в сучасній українській мові досліджено Хмарою Г. [16].

Актуальність нашого дослідження зумовлена потребою ґрунтовного опису побутової лексики Покуття з погляду мотивації.

Метою статті є опис основних мотиваційних моделей назв одягу, взуття, головних уборів, прикрас Покуття та аналіз способів деривації у зазначених лексико-семантичних групах лексики.

Матеріалом дослідження послужили власні польові записи лексики, зібрані в

говірках Тлумацького, Коломийського, Городенківського та Снятинського районів Івано-Франківської області за спеціально укладеним питальником, який налічує близько 1000 питань.

На підставі зібраного матеріалу та етнографічних і лінгвістичних досліджень у складі тематичної групи лексики одягу, взуття, головних уборів та прикрас за функціональним призначенням реалій виділяємо ряд лексико-семантичних груп: загальні назви одягу, назви верхнього одягу, назви плечового одягу, назви поясного одягу, назви взуття, назви головних уборів, назви прикрас. Компоненти цих груп об'єднані на підставі спільності чи близькості семантики і водночас протиставляються багатьма диференційними ознаками. Своєю чергою назви одягу, взуття, головних уборів, прикрас у покутських говірках диференціюються за такими семантичними ознаками: “матеріал виготовлення” (“одяг з хутра”/“одяг з тканини” тощо), “довжина” (“довгий одяг”/“короткий одяг”), “спосіб виготовлення” (“одяг з рукавами”/“одяг без рукавів”), “стать” (“чоловічий одяг”/“жіночий одяг”) тощо. Не менш цікавими є назви частин одягу, взуття, головних уборів, прикрас.

Дослідження кожної із лексико-семантичних груп лексики у говірках Покуття дає можливість встановлювати способи номінації. Серед усього розмаїття номінацій виділяємо первинні найменування і слова, що виникли внаслідок вторинної номінації.

Значна кількість назв одягу, взуття, головних уборів, прикрас зафіксовані з прозорою мотивацією. Серед них виділяємо такі основні мотиваційні моделі:

- “матеріал > верхній одяг” (*футро* “кожух, покритий сукном, з широким коміром з хутра”, *футерко* “груба куртка типу піджака на хутрі або на ваті з хутряним коміром чи без нього”, *кожушанка* “короткий (до пояса) кожух, який переважно носять жінки”),

- “матеріал > плечовий одяг” (*зр'їбна сорочка* “сорочка, пошита із зрїбного полотна, грубшого, гіршого за якістю, яку жінки і чоловіки одягали для роботи”, *полот'н'енка* “полотняна сорочка”),

- “матеріал > поясний одяг” (*сп'їд'ниц'ї* з *пл'ушу*, *пл'ушева сп'їд'ниц'ї*, *сп'їд'ниц'ї* з *оксам'їту*, *оксам'їтова*, *сам'їтова сп'їд'ниц'ї*, *полотн'їн'ки* “чоловічі штани, пошиті з полотна”, *ват'ован'ї*, *ват'їн'ї шта'ни* “чоловічі штани на ваті”),

- “матеріал > взуття” (*шк'їр'їн'ї чоботи'є*, *де'ре'в'їн'ки*, *солом'їн'ки*, *к'їрза'ки*, *гума'ки*),

- “матеріал > головний убір” (*ко'ц'єнка*, *коцова 'фустка*, *воўн'їна 'фустка*, *воўн'їнка*, *ше'рст'їна 'фустка*, *сол'омн'їни'ї капел'ух*, *ба'ран'їча 'ш'єнка*, *ба'ран'їчка*, *полот'н'єнка* “хустка пошита з полотна”),

- “матеріал > прикраса” (*ко'рал'ї* “намісто з коралів”, *перли'є* “жіноча прикраса на шию з перлів”) тощо;

- “дія > верхній одяг” (*загор'тка*, *гор'так* “загальні назви верхнього одягу, який носять поверх костюма, сукні і т. ін.”, *дубл'онка* “дублений кожух”, *п'їдши'їка* “підкладка у верхньому одязі”),

- “дія > загальний одяг” (*їб'рані* “загальна назва одягу, *затраска* “металева защіпка”),

- “дія > плечовий одяг” (*п'їд'точка* “нижня частина сорочки з полотна гіршої якості”, *об'ши'їка* “комір сорочки (переважно вишитий)”),

- “дія > поясний одяг” (*зап'аска*, *опинка*, *припи'єнка* “жіночий поясний одяг з двох полотнищ”),

- “дія > взуття” (*обу'ї*, *їз'їт'їа* “загальна назва взуття”, *вал'їн'ї* “зимове взуття з валяної вовни”, *зсуван'ї чоботи'є*, *чоботи'є в'їбі'їт'ї*, *п'їдк'їўки'є* “виріб з металу для підбивання взуття”, *шл'опанц'ї* “легке літнє взуття без закаблуків”, *шл'ана'ки* “старе, поношене взуття”),

- “дія > головний убір” (*бита 'фустка*, *пок'їрвало*),

- “дія > прикраса” (*плет'їнка* “прикраса на шию з пацьорок, виготовлена технікою переплетення”, *сил'їнка* “намісто у вигляді стрічки з дрібних кольорових намистин, виготовлених технікою силення”, *ун'л'їтка*, *пол'л'їтка* “вплетена в коси на зразок стрічки смужка тканини або червона волічка і т. ін.”) тощо;

- “частина тіла > плечовий одяг” (*рукаў'їєнка* “сорочка з вуставками, яка мала широкі рукави, що призбирувалися вгорі і внизу, і були густо зашиті вишивкою”, *на'грудн'їк* “вишивка на грудях сорочки”, *плече'ки'є* “вишивка на сорочці у верхній частині рукава”, *п'їд'пл'їчни'єки'є*, *рукаў*),

- “частина тіла > взуття” (*їа'зик*, *писок*),

- “частина тіла > головні убори” (*в'їшанка* “чоловічий головний убір”),

- “частина тіла > прикраси” (*персте'н*, *об'ручка*, *к'їс'їник* “вплетена в коси на зразок

стрічки смужка тканини або червона волічка”, *ч'іл'це* “стрічка з металевими прикрасами, яку прикріплювали над чолом”) тощо;

- “погодні умови > верхній одяг” (*порохо'вик* “тонкий плащ, призначений для захисту від пороху”, *дошчо'вик* “легкий непромокальний одяг, що захищав від дощу”),

- “погодні умови > плечовий одяг” (*в'іт'р'іўка* “теплий плечовий одяг з рукавами”) тощо;

- “зовнішній вигляд > загальна назва одягу” (*дрант'і*, *стар'ю* “старий зношений одяг”),

- “зовнішній вигляд > плечовий одяг” (*моричч'інка* “жіноча полотняна сорочка, густо зібрана (морщена) біля коміра і внизу рукавів”, *дранка* “стара поношена сорочка”),

- “зовнішній вигляд > поясний одяг” (*сп'ід'ниц'і* *ў* *хмари^е*, *гарбу'зова сп'ід'ниц'і*, *запасака з прутами*, *сп'ід'ниц'і* *ў* *складоч'ки*, *фал'дована сп'ід'ниц'і*, *зр'ісована сп'ід'ниц'і*, *гоф'рована сп'ід'ниц'і*, *гар'мошка*, *роспірка*),

- “зовнішній вигляд > взуття” (*босо'н'іж'ки^е* “літнє відкрите взуття”, *сп'ід* “нижня частина взуття”) тощо;

- “особливості крою > плечовий одяг” (*бе'зру'каўка*),

- “особливості крою > поясний одяг” (*сп'ід'ниц'і* *на кл'ош*, *р'існа сп'ід'ниц'і*) тощо;

- “національна ознака > верхній одяг” (*моск'вичка* “верхній одяг спеціального крою”),

- “національна ознака > взуття” (*ру'мунки^е* “жіноче взуття вище кісточок”, *ко'зачки^е* “позначення чобіт червоного кольору з каблуком та високими халявами”),

- “національна ознака > головні убори” (*ту'рецька* *фустка*, *ка'надс'ка* (*кана'д'іс'ка*) *фустка*, *амери'канс'ка* *фустка*, *амери'канка*, *ку'банка* “чоловічий головний убір”) тощо.

Кількісно меншу групу становлять похідні назви одягу, що виникли лексико-семантичним способом через метафоричне чи метонімічне перенесення.

Назва *гар'мошка* позначає зібрану в складочки спідницю, що нагадує музичний інструмент.

Гу^о цулкою називають тканину сорочку, в якій навіть вставки ткани. Найменування *гу^о цулка* утворене шляхом метонімічного переносу, як і назви *амери'канка* на позначення хустки з особливим узором та *ку'банка* а також *моск'вичка*, *ко'зачки^е*, *ру'мунки^е*, в яких віддзеркалюються етнічні та територіальні ознаки.

Назва *ко'рунка* утворена шляхом метафоричного перенесення, форма *мережива* подібна до форми корони (прикраса голови).

Найменування *писок* позначає передню частину взуття, нагадуючи своїм виглядом рот людини.

Лексема *ја'зык* означає вирізаний шматок шкіри під шнурівками у черевнику, що нагадує частину людського тіла язик.

Метафоричним перенесенням назви рослини на взуття є лексема *чорно'бриў'і*.

Назва *ро'гачка* має в основі мотиваційну ознаку ‘форма’, яка передається метафорично через порівняння з рогом тварини.

Характеристика семантичних особливостей назв одягу, взуття, головних уборів, прикрас в покутських говірках тісно пов'язана з аналізом їх словотвірних властивостей. Зафіксовані назви неоднорідні щодо способів творення.

Основним способом творення є суфіксальне словотворення.

Від прикметникових основ суфіксальним способом утворені слова: *де'ре'в'ін'ки*, *солом'їн'ки*, *к'ірза'ки* тощо.

Від іменникових основ суфіксальним способом утворені слова: *гума'ки*, *кожу'шанка*, *ко'жу'шина*, *футерко*, *пе'рс'тени'к*, *пе'рсту'нец'*, *рукаў'jenка*, *плече'ки^е*

Властиві для назв досліджуваної лексико-семантичної групи і демінутивні утворення: *чоб'іт'ки*, *че'ре'вички^е*, *хрести'к*, *ме'дали'к*, *менте'ли'к*, *в'іночок*, *шпиле'чка*, *перли'ки^е* та ін.

Від дієслівних основ суфіксальним способом утворені слова *шл'опанц'і*, *п'ід'точка*, *об'ши'ўка*, *вал'інк'і*, *на'бојка*, *п'ід'к'іўки^е*, *пришива*, *п'ід'дошва*, *п'ід'стилка*, *перетин'ки*, *по'кривало*, *плет'інка*, *сил'інка*, *тканка*, *уп'л'ітка*, *по'пл'ітка*, *шну'ріўка*, *шпил'ка*, *запасака*, *опинка*, *припи'нка* та інші.

Незначна частина похідних утворена префіксально-суфіксальним способом *уп'л'ітка*, *по'пл'ітка*, *на'грудни'к*, *безру'каўка*, безафіксним способом *обуў*, шляхом основоскладання *босо'н'іж'ки^е*.

Отже, більшість досліджуваних номінацій є похідні суфіксальні деривати (*пе'рс'тени'к*, *рукаў'jenка*, *плечни'ки*, *ман'жети'к*, *бамбу'л'аси'к* та інші). Частина назв утворена шляхом універбації (*амери'канка*, *ви'ши'ванка*, *полот'н'енка*) та вторинної номінації (*гу^оцулка*, *ко'рунка*, *козач'ки*, *ја'зык*, *писки^е*) тощо.

Більшість назв на позначення одягу, взуття, головних уборів, прикрас є

моноксемами. Зафіксовані аналітичні назви типу прикметник+ іменник (*ган'тована со'рочка, 'писан'і рука'ви, ту'рець'ка 'фустка, ка'надс'ка (кана'діє'ка) 'фустка, амери'канс'ка 'фустка, гарбу'зова сп'ід'ниц'і, фал'дована сп'ід'ниц'і, гоф'рована сп'ід'ниц'і, 'зсуван'і 'чоботи^e, 'чоботи^{e1} в'іби'т'і*), іменник+іменник з прийменником (*со'рочка до н'ід'точки^e, со'рочка з 'моршч'ін'и'ем, сп'ід'ниц'і ў хмари, гарбу'зова сп'ід'ниц'і, 'запаска з прутами, сп'ід'ниц'і ў складоч'ки*), які представлені атрибутивними та іменними словосполученнями.

Таким чином, аналіз назв одягу, взуття, головних уборів, прикрас Покуття дає підстави стверджувати, що досліджувана лексико-семантична група має досить розгалужену структуру. Диференційними ознаками, за якими протиставляються досліджувані лексеми, є “матеріал”, “спосіб виготовлення”, “особливості носіння”, “зовнішній вигляд” тощо.

Серед усього розмаїття номінацій ми виділили такі основні мотиваційні моделі: “матеріал > верхній одяг”, “матеріал > плечовий одяг” та інші; “дія > загальний одяг”, “дія > плечовий одяг” та інші; “частина тіла > плечовий одяг”, “частина тіла > взуття” тощо; “погодні умови > верхній одяг”, “погодні умови > плечовий одяг” тощо; “зовнішній вигляд > взуття”, “зовнішній вигляд > поясний одяг” тощо; “особливості крою > плечовий одяг”, “особливості крою > поясний одяг”; “національна ознака > верхній одяг”, “національна ознака > взуття”, “національна ознака > головні убори” тощо.

Досліджувані номінації у побутовій лексиці Покуття представлені, зокрема однослівними та аналітичними назвами.

Більшість досліджуваних номінацій є похідні суфіксальні деривати. Частина назв утворена шляхом універбації та вторинної номінації.

1. Атлас української мови: В 3-х т. Т.2. – К., 1988.
2. Березовська Г.Г. Словник назв одягу та взуття у східнополіських говірках / Г.Г. Березовська. – Умань: Уманське комунальне видавничо-поліграфічне підприємство, 2010. – 348с.
3. Бичко З.М. Діалектна лексика Опілля / Бичко З.М. – Львів: Фенікс, 1987. – 136 с.
4. Войтів Г.В. Назви одягу в пам'ятках української мови XIV-XVIII / Войтів Г.В.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. – Львів, 1995. – 24 с.
5. Гримашевич Г.І. Номінація одягу та взуття в середньополіському діалекті / Гримашевич Г.І.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол.

- наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. – Інститут укр. мови НАН України. – Київ, 2003 – 23 с.
6. Грещук В. Найменування головних уборів на Прикарпатті / Василь Грещук // Етнос і культура. – 2003. – №1. – С. 79-82.
7. Етнос. Соціум. Культура: регіональний аспект. Монографія / В.В. Грещук, В.І. Кононенко, М.П. Лесюк, М.І. Паньків, М.Д. Романюк, І. Хороб та інші. – Київ-Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ, 2006. – 315 с.
8. Клименко Н.Б. Назви одягу в східностепових говірках Донеччини / Клименко Наталія Борисівна : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. – Донецький національний університет. – Донецьк, 2001 – 23 с.
9. Матейко К.І. Український народний одяг: Етнографічний словник. / К.І. Матейко. – К.: Наукова думка, 1996. – 192 с.
10. Миронова Г.М. Назви верхнього одягу в давньоруській мові / Миронова Г.М. // Мовознавство. – К., 1977. – №6. – С. 77-86.
11. Пашкова Н.І. Назви верхнього одягу / Н.І. Пашкова // Гуцульщина: Лінгвістичні етюди. – К., 1991. – С. 49-57.
12. Піцура Т. Назви одягу в українських закарпатських говірках / Тетяна Піцура // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія, 2006. – Випуск 14. – С. 145-149.
13. Покуття. Етнографічний опис. / Здійснив Оскар Кольберг. Том 1. – Краків, 1882; пер. з пол. Т. Буженко // Наук. запис. Інст. народозн. Ів.-Фр., 2006. – Випуск 9-10. – С. 306-334.
14. Прокопенко В.А. Назви одягу, взуття та головних уборів у буковинських говірках / Прокопенко В.А. // Питання історії і діалектології східнослов'янських мов: Наук.зап. Чернівецького державного університету. - Т.XLII. - Кн.2. Серія філол. наук. - Вип. 11.- Львів, 1961
15. Покуття: історико-етнографічний нарис / ПНУ імені В.Стефаника. – Л.: Манускрипт, 2010. – 455 с.: фото.
16. Хмара Г.В. Основні ознаки в мотивуванні назв українського одягу / Галина Хмара // Рідний край. Науково-публіцистичний художньо-літературний альманах. – Полтава, 2003. – №2. – С. 74-78.
17. Шляхов О.М. Спостереження над варіантністю побутової лексики говорів Прикарпаття / О.М. Шляхов // Українське мовознавство, 1979. – Випуск 7. – С. 63-69.
18. Щербина Т.В. Середньонадніпрянсько-степове діалектне порубіжжя у світлі ізоглос / Щербина Тетяна Василівна: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. – Інститут укр. мови НАН України. – Київ, 2003 – 23 с.

В статтю на діалектном матеріалі, зібраному в говорах Покуття, досліджені номінації одягу, взуття, головних уборів, украшений, встановлені основні мотиваційні моделі і проаналізовано використання словообразовательних засобів.

Ключевые слова: *Покутський говор, лексико-семантична група, диференціальний признак, мотиваційна модель, способ деривації.*

This article on the dialectal material collected in the manners of speaking of Pokuttia, the nomination of clothing, shoe, head-dresses, decorations is investigational, basic motivational models are set and the use of word-formation facilities is analysed.

Key words: *Pokutsko dialect, lexico-semantic group, differential sign, motivational model, method of derivate.*

ЛЕКСИЧНА ТА СЛОВОТВІРНА СЕМАНТИКА

УДК 81'373.6
ББК 81.2

Ірина Кононенко

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКА ФРАЗЕОЛОГІЧНА МІЖМОВНА ОМОНІМІЯ (ПАРОНІМІЯ)

У статті описуються міжмовні українсько-польські фразеологічні омоніми та пароніми, простежуються семантичні тотожності та розбіжності між ними.

Ключові слова: фразеологізм, міжмовна омонімія, паронімія, семантика фразеологізму.

Український і польський фразеологічний фонд багатий численними утвореннями різної структури та значення. Частина з них збігається у двох мовах за походженням, становлячи клас спільних висловів. Інша, значно більша за обсягом, група фразеологізмів розходиться в обох мовах або за структурою при аналогічному складі компонентів, або за набором компонентів, або за різною внутрішньою формою. Частина фразеологізмів повністю розрізняється у двох мовах. Деякі фразеологізми є безеквівалентними по відношенню до іншої мови.

У цих процесах сходжень і розходжень розвинулася міжмовна омонімія (паронімія) українських і польських фразеологічних зворотів. Такі взаємовідношення між сталими одиницями обох мов є досить поширеними. Зокрема, в “Українсько-польському словнику міжмовних омонімів і паронімів” І.Кононенко і О.Співака [3] зафіксовано біля 100 подібних за звучанням і водночас семантично нееквівалентних пар фразеологічних одиниць, напр.: *від руки // od ręki; з години на годину // z godziny na godzinę; набити руку // nabić rękę; прийти під мухою // przyjść pod muchą*. Скажімо, близькозвучні ідіоми *на коня!* і *на кої!* мають у двох мовах різне значення: *на коня!* [випити] – ‘за щасливу дорогу’; *на кої!* – ‘по конях!’.

Явище міжмовної омонімії українських і польських фразем до цього часу не було предметом лінгвістичного аналізу. Матеріал двох мов дає можливість вважати міжмовними фразеологічними омонімами (паронімами) одиниці, які мають тотожне або близьке звучання, наближеність лексичного складу і подібну граматичну структуру. При цьому

фраземи повністю або частково розходяться у семантиці. Явище фразеологічної міжмовної омонімії в українській і польській мовах охоплює фразеологізми різного типу, в тому числі компаративні звороти та сталі словосполучення, пор., напр.: *як дзвін* (‘дуже міцний, надійний’) – *jak dzwon [serce]* (‘здоровий’), *сліна кишка* (‘відділ товстого кишечника’) – *ślepa kiszka* (розм. ‘апендикс’).

Існує інший погляд на сутність міжмовної фразеологічної омонімії. У нечисельних дослідженнях на цю тему у слов’янському мовознавстві [пор., напр.: 4, 6] міжмовні фразеологічні омоніми розглядаються як сталі конструкції двох мов, що мають відмінну семантику, але ідентичну (подібну) граматичну структуру й еквівалентний набір компонентів. При цьому звучання відповідних компонентів в обох мовах здебільшого різне, пор., напр.: пол. *wydrzeć z gardła* – словац. *z hrdla vytrhnúť*; пол. *w ostatecznym razie* – рос. *в конечном счете*; болг. *namрия носа* – рос. *утереть нос*.

На нашу думку, такі сталі конструкції не являють собою міжмовних омонімів, оскільки в цих випадках порушується один з основних принципів міжмовної омонімії – максимальна наближеність звучання. Зазначимо, що в українській і польській мовах можливою є збіжність синтаксичної структури фразем і відповідність слів-компонентів при відмінній семантиці фразеологічних одиниць, пор., напр.: *біла ворона* (‘той, хто виділяється серед інших чимось незвичайним, зовсім не схожий на інших’) – *biały kruk* (‘рідкісність, унікальний предмет; переважно про рідкісні, цінні книжки’); *комунальна квартира* (‘квартира, що належить міському господарству й заселена декількома родинами наймачів’) – *mieszkanie komunalne* (‘квартира, що належить гміні і може бути надана особі, яка має низькі прибутки’). Розбіжність звучання подібних груп різномовних сталих зворотів не дає підстав вважати подібні одиниці міжмовними омонімами.

Отже, для розуміння сутності міжмовної фразеологічної омонімії важливим є врахування як форми, так і семантики сталих одиниць. Аналізуючи міжмовні омоніми та пароніми, слід враховувати, що українська й польська мови належать до споріднених слов’янських мов різних груп – східнослов’янської та західнослов’янської, і це

визначає існування між ними закономірних контрастивних явищ.

Лише невелика частина українсько-польських міжмовних фразеологічних омонімів повністю збігається у плані вираження, пор.: *ані руш – ані русь, на добре – на добре, око в око – око в око*. Фонетичний склад української та польської мов характеризується значною мірою неоднаковими за кількістю і якістю приголосними й голосними звуками. Зокрема, польська мова єдиною зі слов'янських зберегла носові голосні, має більш розвинуту, аніж в українській мові, низку шиплячих і африкат. У двох мовах розрізняються вимовою окремі звуки, наприклад, укр. [z] і пол. [h], укр. [л] і пол. [ł]. Крім того, спостерігаються регулярні міжмовні співвідношення таких фонетично різних звуків, як *p // rz, o // ó* та ін. Подібні співвідношення звуків позначаються на явищах фразеологічної міжмовної омонімії та паронімії. Частина компонентів фразеологічних міжмовних омонімів (паронімів) може розходитися за наголосом або за вираженням співвідносних морфем, напр.: *на очах – на oczach, не мати серця – nie mieć serca*.

Таким чином, у плані вираження українсько-польські міжмовні фразеологічні омоніми можуть мати різний ступінь зближеності. Очевидно, що термін “ міжмовні фразеологічні омоніми” є дещо умовним і узагальнювальним; фактично ж здебільшого неповна адекватність фонетико-морфологічних форм свідчить про міжмовну фразеологічну паронімію.

Одним із важливих напрямків дослідження міжмовних фразеологічних омонімів (паронімів) є встановлення їхнього походження. Фразеологічні звороти мають усно-мовленнєвий характер, що спричиняє значні труднощі у з'ясуванні етимології фразем. До того ж можливими є спільні запозичення з інших мов, передусім слов'янських, тоді постає проблема встановлення мови-джерела або мови-посередниці. Документальна база подібних “переходів” з однієї мови в іншу обмежена; власне лінгвістичний аналіз теж не завжди дає однозначну відповідь.

Міжмовні фразеологічні омоніми є для української та польської мов переважно питомими, утвореними в період спільнослов'янської єдності. Про це свідчить включення до складу фразеологізмів соматичних назв (номінацій частин тіла), що є

підтвердженням їхньої давності, напр.: *сушити голову – suszyć głowę, лоб (лобом) у лоб – łeb w łeb, (аж) вуха пухнуть – (aż) uszy puchną, депти горло – drzeć gardło, щипити зуби – szczyżyć zęby, ламати язика (собі) – łamać sobie język, взяти до серця – wziąć do serca, на руку – na rękę, поставити на ноги – postawić na nogi, ходити на пальцях – chodzić na palcach*; пор., зокрема, міжмовні омоніми – фразеологічні звороти зі словами *око // oko: колоти очі – kłuć w oczy, масляні (масні) очі – maślane oczy, мати на оці – mieć na oki, мати око – oko, на очах – na oczach, око в око – oko w oko, очі вилазять – oczy wyłażą, перед очима – przed oczami, пускати око – puszczać (perskie) oko, посту в очах – rosnać w oczach, світити очима – świecić oczami, впасти в око – wpaść w oko* та ін. Водночас саме фразеологізми із соматизмами суттєво розрізняються у слов'янських мовах, зокрема, в українській і польській, пор., наприклад, звороти зі словами *голова // głowa, ніс // nos, серце // serce* та ін.

Очевидно, що частина спільнослов'янських фразеологізмів, які включають назви частин тіла, поступово розходилася у своїх значеннях, що привело до виникнення міжмовних фразеологічних омонімів (паронімів). Скажімо, вже у давнину у слов'ян склалися уявлення про те, що у людини може бути легка (та, що приносить успіх, удачу) або важка рука. В українських і польських міжмовних омонімічних зворотах *легка рука – lekką ręką* і *важка рука – ciężka ręka* в основному збереглися асоціації, пов'язані з цими віруваннями. Проте у польському виразі *lekką ręką* одне зі значень – ‘нерозсудливо (про розтрачування чогось, переважно грошей); не задумуючись’ – має вже негативну оцінку, що демонструє суттєвий відрив від смислу першоджерела.

Отже, значення фразеологізмів – міжмовних омонімів нерідко далеко відходять від первинного образу. Наприклад, вирази *гострити зуби – ostrzyć zęby* за походженням пов'язані зі слов'янськими казками про Бабу Ягу, яка гострила зуби перед тим, як когось з'їсти [1, 221]. У сучасній українській мові цей полісемічний зворот має значення: 1. ‘прагнути заподіяти комусь прикрість, шкоду, зробити неприємність’; 2. ‘зазіхати на когось, щось’; 3. ‘зазіхати на когось, щось’; 2. ‘зазіхати на когось, щось’; 3. піддавати критиці, знущатися з когось, чогось’; тобто у сучасних мовах звороти сходяться лише в одному значенні.

У фразеологізмах – міжмовних омонімах опосередковано відображаються шляхи розвитку кожної з мов, еволюція змін значень слів-компонентів і зворотів загалом. Скажімо, семантика української фразеологічної одиниці з *серцем* ('сердито, з гнівом, із злістю') пов'язана із давнім коренем **срьдь* – 'гнів, злоба' [2, 222]. В польській мові з *sercem* означає 'сумлінно, ретельно, охоче'. У зворотах *мати серце – mieć serce* перше значення в обох мовах збігається – це 'бути чуйним, добрим, доброзичливим, порядним'. Проте друге значення українського фразеологізму має протилежне за оцінними характеристиками значення – 'бути незадоволеним; ображатися, сердитися на когось'. У польській мові друге значення звороту *mieć serce* – 'любити когось, щось'.

Отже, переважна більшість фразеологізмів, що стали міжмовними омонімами, має давнє коріння. Проте набір компонентів деяких виразів, їхня семантика підтверджує, що звороти виникли або були запозичені в епоху утворення літературних мов, а часом – у сучасний період, пор.: у *відставці – w odstawce*, *біла смерть – biała śmierć*, *крутими кіно (фільм) – kręcić film*.

Існують різні причини утворення груп українсько-польських фразеологічних міжмовних омонімів (паронімів).

1. Українські та польські сталі звороти можуть мати спільнослов'янське походження, проте у процесі розвитку кожної з мов ці одиниці, зберігши подібне звучання, розійшлися за своїми значеннями, пор.: з *головою – z głową*.

2. Окремі пари фразеологічних міжмовних омонімів і паронімів утворилися внаслідок розходжень у значеннях запозичених з інших мов зворотів під впливом внутрішньомовних процесів. Як правило, запозичені фразеологізми подібні за семантикою, лексичним складом і структурою. Проте можуть зустрічатися й розходження. Скажімо, церковнослов'янізми *альфа і омега // alfa i omega* у відповідних мовах частково змінили своє значення. В українській мові фразеологізм має значення: 1. 'початок і кінець чогось'; 2. 'головне в чомусь, основа, зміст, сутність чогось'. У польській мові зворот передає семантику 'незаперечний авторитет в якійсь ділянці, чудовий знавець чогось, найважливіша особа'.

3. Явище міжмовної омонімії та паронімії може виникати як наслідок процесу переходу зворотів з польської в українську або навпаки.

Скажімо, запозиченим з польської мови є український фразеологізм як *Пилип з конопель* (можливо, запозичення відбувалося за посередництвом польської мови з білоруської). У сучасній польській мові ідіома *jak filip z konopi* має значення 'недоречно, невчасно щось сказати', в українській мові, крім цього значення, передається семантика 'раптово і неодоладно щось зробити'.

4. Частина міжмовних омонімів – фразеологічних зворотів будується на основі різного переосмислення двома народами явищ природи, буденних ситуацій і т. ін., пор.: *виплисти на чисту воду* ('розкритися, стати відомим') – *wyplłynąć na czystą wodę* ('вийти зі скрутного становища, подолати труднощі'); *висіти в повітрі* (1. 'перебувати у невизначеному, непевному становищі'; 2. 'залишитися без підтримки, не знайти підтримки'; 3. 'залишитися нерозв'язаним, нездійсненим, нез'ясованим') – *wisi w powietrzu* (наближається щось неухильно; збирається на щось; щось має статися); пор. також: *змокнути до нитки – zmoknąć do nitki*, *як ніч – jak noc*, *з вітром – z wiatrem*.

5. Міжмовна омонімія українських і польських фразеологізмів може бути пов'язана з міжмовною омонімією слів, що входять до складу зворотів. Так, наприклад, міжмовними омонімами є іменники *плечі – plecy*, тому зрозуміло, що утворення *за плечима – za plecami* мають різні значення. Слова *щит і szczyt* передають у сучасних мовах різне значення. Запозичений з давньогрецької український фразеологізм *на щиті* має польський еквівалент *na tarczy*. В польській мові *na szczycie* має семантику 'на вершині чогось, на вищому (найвищому) рівні'.

6. Фразеологічні міжмовні омоніми можуть розходитися за своєю семантикою через випадковий збіг, напр.: *в дим* (1. 'дуже сильно, до безтями [п'яний]'; 2. 'повністю, абсолютно, до краю') – *w dym* ('без вагання, сміливо').

Причини утворення фразеологічної міжмовної омонімії безпосередньо впливають на семантичні співвідношення між відповідними сталими зворотами. Фразеологічні міжмовні омоніми різного походження здебільшого повністю розрізняються у своїй семантиці, напр.: *на щиті – na szczycie*.

Специфікою міжмовної омонімії в українській і польській мовах є те, що, як правило, групи слів, що вступають у такі зв'язки, мають спільне походження. Внаслідок

цього у відповідних фразем нерідко зберігаються спільні компоненти значень, отже, абсолютних міжмовних омонімів, які повністю розходяться за своєю семантикою, у сфері української та польської мов небагато.

Таким чином, генетична спільність переважної більшості фразеологічних міжмовних омонімів спричинила їх часткову семантичну подібність. Зокрема, в українській мові фразеологізм *з дня на день* має значення: 1. 'постійно, весь час'; 2. 'скоро, в найкоротші строки, в найближчий час'. Польське *z dnia na dzień* означає: 1. 'несподівано, різко, швидко'; 2. 'поступово', пор. у тексті: 1. Кожен, здається, роздобув уже гроші, хоч відтягає з *дня на день* з своїм приїздом (М. Коцюбинський). 2. *Zdawało się, że całe generacje dni letnich [...] obtłukiwały kłamiwą glazurę, wydobywając z dnia na dzień* wyraźniej prawdziwe oblicze domów... (B.Szulc).

При зіставленні семантичних структур зворотів виникають значні ускладнення: сходяться в одному чи двох значеннях, фразеологізми розходяться в інших; загальна картина зближень і віддаленостей стає асиметричною. Загалом внаслідок аналізу українських і польських фразеологічних міжмовних омонімів можуть бути встановлені такі семантичні типи сходжень / розходжень.

I. Співзвучні фразеологізми в українській і польській мовах мають повністю відмінну семантику. Наприклад, в українській мові зворот *дати відсіч* має значення 1. 'рішуче протидіяти комусь, чомусь'; 2. 'рішуче відмовляти комусь у залицянні'. В польській мові фразеологізм *dać odsiecz* має позитивну оцінку і передає семантику 'прийти на допомогу'.

II. Фразеологізми розходяться за обсягом семантичної структури. Моносемічному фразеологізму однієї мови може відповідати лише одне із значень полісемічного звороту в іншій мові. Наприклад, українська ідіома *брати до серця* має значення: 1. 'болісно сприймати, переживати щось'; 2. 'ставитися до чогось із зацікавленням, надаючи цьому великого значення'. У польській мові зворот не передає значення 'болісно сприймати'. Польський зворот *brać do serca* має два значення: 1. 'у чийсь присутності, при комусь'; 2. 'за життя, за час діяльності когось'. Український зворот *на очах* має 4 значення, два з яких збігається з семантикою польського *na oczach*, а два є відмінними ('відкритий для огляду' і 'дуже швидко, помітно').

III. Фразеологізми в обох мовах є полісемічними, проте одне значення (частина значень) у них розходиться, інше значення (частина значень) у них сходиться. Скажімо, компаративний фразеологізм *як ніч* в українській мові має значення: 1. 'смутий, похмурий'; 2. 'дуже, надзвичайно [п'яний]'. В польській мові перше значення фразеологізму *jak noc* збігається з першим українським, проте в другому значенні передається ознака 'дуже бридкий'.

IV. Можливими також є випадки, коли в одній з мов є внутрішньомовні фразеологічні омоніми, а в іншій мові – співзвучний один зворот. Наприклад, у польській мові є омоніми *na rękę*^{1,2} ('бути вигідним комусь') і ('про зарплатню без обов'язкових платежів'). В українській мові зворот *на руку* функціонує у значенні 'бути вигідним комусь'. Пор. також *колоти очі і кłuć w oczy*^{1,2}.

При частковому розходженні у семантиці фразеологізмів двох мов нерідко важко кваліфікувати їх з точки зору міжмовної омонімії. Наприклад, в українській мові компаративний зворот *як колода* залежно від сполучуваності може виявляти значення 1. 'нерухома'; 2. 'набряклий'; 3. 'дуже [дурний]'. У польському вживанні фразеологізм *jak kłoda* має тільки 1 і 2 значення. Очевидно, розходження хоча б в одному значенні дає підстави визначити ці звороти як міжмовні фразеологічні омоніми.

Розходження співзвучних фразеологізмів обох мов тільки у стилістичних чи емоційно-оцінних конотаціях не може вважатися підставою для їхньої кваліфікації як міжмовних омонімів, тим паче, що стилістичні позначки у різних лексикографічних джерелах можуть не збігатися у зв'язку з неоднаковим підходом до фразем авторів словників, пор., напр.: нейтр. *ne pustiti pari z vust*¹ [5, 82]; розм. *nie puscic pary z ust*¹ [7, 341].

Міжмовна омонімія (паронімія) українських і польських фразеологізмів як одне з найбільш поширених інтерферентних явищ може виявити себе в різних мовленнєвих ситуаціях: під час перекладу, у спілкуванні між собою носіїв української та польської мов, у художній літературі, публіцистичних текстах, діловому мовленні. Розуміння семантики міжмовних фразеологічних омонімів часом стає життєво важливим. Скажімо, сталі номінації *вовчі ягоди* і *wilcze jagody* у відповідних мовах позначають різні отруйні рослини, які при цьому можуть

застосовуватися як лікарські з неоднаковою метою.

Можливість невірною розуміння омонімічного фразеологізму посилюється в тих випадках, коли контекст не “підказує” значення звороту, пор. вживання українського *дати (врізати) дуба ‘померти’* і польського *dać dęba ‘втекти’*: 1. – Дід Данило дуба дав (А.Малишко). 2. Monarchini po trzech minutach *dała dęba* wraz z księciem małżonkiem (W. Korpaliński). Пор. вживання міжмовних фразеологічних омонімів *від часу до часу – od czasu do czasu*: 1. Чоловік... копає ту нивку великою мотикою і часто викидає каміння з землі, *від часу до часу* спиняючись та втираючи піт з обличчя (Леся Українка). 2. *Stukanie było coraz gęstsze i zmieniało się od czasu do czasu w jednolity szmer...* (J. Iwaszkiewicz). Проте контекст переважно розкриває смисл звороту у кожній з мов, пор., напр.: 1. А він [Водяник] вчепився цупко лапою за днище, та й *ані руш!* (Леся Українка). 2. *Biedne dziecko ani rusz nie mogło sobie przypomnieć* (S. Mrożek).

Отже, аналіз українсько-польської фразеологічної міжмовної омонімії (паронімії) дає можливість не тільки зіставити окремі мовні одиниці, але й певною мірою показати сходження / розходження фразеологічних систем обох мов.

1. Бирих А.К., Мокиенко В.М., Степанова Л.И., Словарь русской фразеологии: Историко-этимологический справочник, Санкт-Петербург, 1998.
2. Етимологічний словник української мови, т.5, К., 2006.
3. Кононенко І., Співак О., Українсько-польський словник міжмовних омонімів і паронімів, К., 2008.
4. Леонидова М., Междуязыковая омонимия на фразеологично равнице в руски и български език // Славянська філологія, т.ХVII, Езикознање. Доклади и статї за IX Міжнароден Конгрес на славистите, Софія, 1983.
5. Словник фразеологізмів української мови / Відп.ред. В.О.Винник, К., 2003.
6. Daszczyńska I., Rosyjsko-polskie pozorne ekwiwalenty frazeologiczne, Słupsk, 1987.
7. Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami / Oprac. A.Kłosińska, E.Sobol, A.Stankiewicz, Warszawa, 2007.

В статтє описуютья межъязыковые украинско-польские фразеологические омонимы и паронимы, прослеживаются семантические тождества и различия между ними.

Ключевые слова: фразеологизм, межъязыковая омонимия, паронимия, семантика фразеологизма.

The article describes interlingual Polish-Ukrainian phraseological homonyms and paronymy, traceable identity and semantic differences between them.

Key words: idiom, interlingual homonymy, paronymiya, phraseological semantics.

УДК 81'373.611

ББК 81.411.2-211

Роман Бачкур

СЕМАНТИКА ТВІРНОГО СЛОВА ЯК СЛОВОТВІРНИЙ ДЕТЕРМІНАНТ (на матеріалі відсубстантивної деривації)

У межах запропонованого автором аспекту дериватологічних досліджень – словотвірної детермінації – у пропонованій статті розглядається семантика твірного слова як один із визначальних словотвірних детермінантів, при цьому пропонується комплексний підхід до виокремлення семантичних складових твірної бази та окреслюються аспекти такого дослідження.

Ключові слова: словотвірна детермінація, словотвірний детермінант, семантика твірного слова, семантичний компонент.

Виявлення причин виникнення та протікання мовних процесів та явищ, встановлення різноманітних закономірностей їх існування та деформацій, прогнозування тенденцій розвитку мовної структури та її функціонування все більшою мірою стають пріоритетними завданнями лінгвістичного дослідження. Дериватологічні студії в цьому сенсі є особливо важливими, оскільки з'ясування причин появи нових слів не тільки глибше розкриває закономірності розвитку та існування мови, а й дає змогу реконструювати етапи виникнення та зародження слова як такого, а також дає можливість простежити за особливостями роботи людської думки, словопороджувачого мислення, вивчити потребу людини давати імена навколишнім речам тощо. На нашу думку, з'ясування причин виникнення нових слів у мові потребує окремого напряму дериватологічних досліджень – словотвірної детермінації⁸. Його поява обумовлюється й існуванням окремого об'єкту дослідження – чинників, які більшою чи меншою мірою сприяють словотворчим процесам, впливають на словопороджувальний механізм мови чи певним чином співвіднесені з ним. Семантика твірного слова є, безперечно, одним із важливих словотвірних детермінантів, окреслення аспектів дослідження якого на матеріалі десубстантивної деривації в українській мові (зокрема, словотвірних парадигм назв тварин та рослин) і є метою пропонованої розвідки.

⁸ Теоретичні аспекти словотвірної детермінації висвітлюються, зокрема, в наших працях (див.: 1 та ін.).

Більшість дериватологів розглядають семантику твірного слова як визначальний детермінант: “Словотвірний потенціал і дієслова, й іменника залежить від їх семантики...” [2, 15]. Це підтверджує й матеріал інших досліджень відіменникової деривації: “на реалізацію словотворчих можливостей іменників впливають різноманітні фактори, однак головну роль при цьому відіграє семантичне обмеження їх сполучуваності з афіксами” [10, 69]. Ролі семантичного фактора у процесах словотворення присвячено також окреме дисертаційне дослідження [7]. Однак така закономірність не є універсальною в мові. Скажімо, при аналізі словотворчої спроможності російських назв осіб виявляється, що “найбільш вагомий фактор – мотивованість / немотивованість назв осіб. Валентність немотивованих одиниць в 2,2 рази вища за валентність мотивованих” [3, 7]. Однак варто зазначити, що семантична структура слова неоднорідна й включає в себе кілька компонентів, серед яких базовими є загальнокатегоріальне (частиномовне) значення, лексичне значення (складається з кількох сем денотативно-конотативно-прагматичного значення), граматичне значення, словотвірне значення (якщо слово похідне) тощо.

Лінгвісти по-різному визначають у структурі твірних слів домінантні семантичні компоненти, які детермінують їх словотворчу поведінку. На думку О. Земської, визначальними є окремі граматичні значення мотивувального іменника: “Структура словотвірної парадигми іменника визначається передусім складом семантичних компонентів базового слова, таких, наприклад, як особа (+/-), істота (+/-) і т. ін.” [2, 15]. Стосовно тільки іменників-назв тварин Н. Юсупова виокремлює й інші важливі чинники, які детермінують словотворчу спроможність твірних: “Семантична своєрідність зоонімів виявляється в тому, що вони нерідко втягуються у сферу метафоричного вживання. Вказані особливості найменувань тварин відбиваються на їх дериваційних можливостях” [2, 298]. Ці дериваційні можливості полягають у тому, що “наявність переносно-метафоричних значень у зоонімів суттєво впливає на семантику похідних прикметників: зумовлює можливість появи у похідних ад’єктивів якісно-характеризуючих значень” [12, 10-11], а також “здатність зоонімів до розвитку переносних значень

зумовлює їх активність у творенні дієслів, що вживаються в індивідуальному мовленні” [12, 11].

Заслугує на увагу зв’язок граматичної категорії роду іменника, що позначає тварину, та його словотворчої поведінки, зокрема утворення похідних субстантивів із модифікаційними словотвірними значеннями “фемінітивність” та “маскулінність”. Однак, крім граматичного значення роду, релевантним для можливості утворення таких модифікаційних дериватів є також функціонування у лексичній системі різнокореневих іменників, що вказують на тварину одного виду. Так, різні статеві особини дорослої тварини-кота (*felix dominus*) в українській мові позначають лексеми одного кореня, пов’язані між собою дериваційним зв’язком (*кіт* → *кітка* (*кішка*)), оскільки:

1) не існує в мові лексеми іншого кореня, яка б позначала самку кота (це детермінує саму **можливість існування** такого модифікаційного деривата);

2) іменник *кіт* чоловічого роду (це детермінує можливість утворення саме **деривата-фемінітива**, а не деривата зі значенням “маскулінність”).

Ці два фактори зумовлюють закономірність утворення таких дериватів і від інших лексем на позначення тварин, пор.:

а) похідні із словотвірним значенням “фемінітивність”: *кріль* → *крілиця* (*кролиця*), *крільчиха*; *осел* → *ослиха*, *ослиця*; *цап* → *цапиха*; *індик* → *індичка*;

б) похідні зі словотвірним значенням “маскулінність”: *качка* → *качур*.

За умови існування в лексичній системі мови різнокореневих іменників для найменування різностатевих особин тварини, утворення зазначених вище модифікаційних дериватів не зафіксоване, за винятком *коза* → *козел* (існує корелят *цап*), а також тих випадків, коли дериват мотивується іменником середнього роду, що вказує на недорослу особину певної тварини (наприклад, *теля* → *телиця*; *лоша* → *лошиця*), та коли похідне слово, як і твірне, набуває переносно-метафоричного значення (єдиний випадок: *бик* → *бичка*, у значенні “обмежена, затуркана і т. ін. дівчина, жінка”). Замість утворення опозиції назв різностатевих особин тварини, що позначається словами одного кореня, існують пари різнокореневих слів, що нейтралізують необхідність таких утворень: *вівця* – *баран*; *курка* – *півень*; *корова* – *бугай*

(*віл, бик*); *свиня (льоха) – кабан (кнур)*; *кінь – кобила*.

Таким чином, семантика вихідної лексеми як словотвірний детермінант, виявляючи винятковий вплив на структуру та семантику десубстантивних словотвірних парадигм, може нейтралізуватися впливами інших детермінантів. Це знову ж таки підкреслює необхідність комплексного дослідження словотвірної детермінації в українській мові з метою виявлення питомої ваги кожного з чинників словотвірної спроможності в реалізації словотвірного потенціалу твірного слова та у формуванні семантики похідних одиниць.

Розглядаючи семантику твірного слова як словотвірний детермінант, особливої уваги заслуговує кореляція словотвірної спроможності твірного іменника та наявного у його семантичній структурі символічного компонента значення. Ця кореляція передовсім виокремлюється в межах аналізу словотвірної спроможності назв свійських тварин: “мікрополе із загальним значенням “свійська тварина” охоплює значний за обсягом мовний матеріал, що досить часто піддається символізації, адже щоденне спостереження над поведінкою коня, корови, вола, бугая, собаки, свині, вівці, барана, ягняти, кози, козла тощо і порівняння їх з поведінкою, звичками і рисами людей відкривало великі можливості для персоніфікації, а через неї – для поступового розвитку в слові-образі символічного значення” [4, 151]. Оскільки більшість із лексем на позначення свійських тварин функціонують у мові і як символи, то простежується певний зв’язок, який можна вважати закономірністю, між можливістю утворення демінутивів і аугментативів та символічними компонентами семантики твірного слова.

Внутрішня структура символу передбачає існування множинності значень, конденсації, компресії багатьох ідей. Визначальною властивістю символу є поляризація значень, що передаються одним і тим самим референтом, на протилежних семантичних полюсах. Превалювання того чи іншого аксіологічно-оцінного компонента у семантичній структурі твірного слова-символу власне й пов’язане із утворенням чи неутворенням демінутивів та аугментативів.

Найбільшу кількість демінутивів зафіксовано в структурі словотвірних парадигм іменників *корова (корівка,*

корівонька, коровиця, коровка, коровина), кіт (котик, котко, коток, котусь), та кінь (коник, конячка, конячина). Так, кінь уособлює для українця вільне життя, нескорений дух, вірного товариша, він невіддільний від образу козака тощо. Корова – годувальниця сім’ї – завжди користувалася в селян великою шаную, символізує ідею достатку, заможності, щасливого життя. Кіт в українського народу наділений магічними властивостями, він пов’язує цей світ і потойбіччя (як і у древніх єгиптян), недарма ж кіт є невід’ємним персонажем українських колицьких. Водночас ці лексеми символізують також негативні явища: кінь – несподіваний страх, затурканість; корова – огрядність, плаксивість; кіт – лінь, втілення нечистого. Ці символічні значення втілюються й у аугментативах, мотивованих цими субстантивами: *конисько, конище, коняка, конина; котисько, котище, котюга, котяра, котар; коровище*.

Якщо у лексем *кінь* та *кіт* семантичні позиції “аугментативність” та “демінутивність” словотвірних парадигм мають приблизно однакову глибину, то іменник *корова* є твірним для п’яти демінутивів і тільки для одного аугментатива, що, відповідно, корелює із превалюванням позитивних символічних значень над негативними (негативні семи, які пов’язуються з “неповороткістю, незграбністю, млявістю, навіть плаксивістю” [4, 155], до речі, є більш пізніми нашаруваннями, що виникли “в середовищі переважно міських жителів” [4, 155]). аніж, скажімо, позитивна святість корови, що зберігається й до нині у жителів Індії).

З іншого боку, в мові зафіксовані випадки, коли, навпаки, негативні компоненти символу-твірного переважують над позитивними. Така семантико-символічна структура твірного субстантива корелює із його здатністю утворювати більшу кількість аугментативів, аніж демінутивів. Цю закономірність можна проілюструвати на прикладі словотвірної парадигми іменника *пес*, який здебільшого символізує злість, жорстокість (порівняймо прислів’я та приказки: *як пес(собака) на сні, злий як пес, як пес з прив’язі* та ін.) і рідше позитивне значення охоронця, сторожа, вірного друга. У прасвіті українського язичницького світогляду *пес*, *собака* “має вигляд бродячого, здичавілого, скаженого пса ... або такого, що нападає на худобу” [8, 228]. Відповідно семантична позиція “аугментативність”

словотвірної парадигми іменника *пес* сформована вісьмома дериватами (*псяюха, песюга, псіна, псюга, псюка, псюра, псяка, псяра*), а семантична позиція “демінітивність” має набагато меншу глибину – тільки один похідний субстантив (*песик*)..

Зі словотворчою спроможністю корелюють не всі символічні компоненти семантики мотивуючого слова, а лише більш архаїчні. Так, незважаючи на те, що у сучасного українця лексема *баран* асоціюється із тупістю, впертістю і под., у мові не зафіксовано жодного аугментатива, мотивованого цим іменником, а тільки два демінутиви – *баранчик* та *баранець*. Насправді і в цьому випадку діє встановлена закономірність: “Кістлявість баранячої голови, її товсті лобові кістки і роги дали привід... говорити про тупість, впертість барана... такі умовиводи вельми пізнього походження, ніяк не раніше кінця XIX і навіть початку XX століття” [6, 28]. Більш архаїчними тут, очевидно, є сема Божої вівці (людини), великоднього агня (баранця) тощо.

Зазначимо також, що семантика вихідного слова як словотвірний детермінант, зокрема символічність твірного іменника, виявляє себе не тільки в регулюванні модифікаційного словотворення, у формуванні модифікаційної аксіологічно-оцінної семантики дериватів, а й впливає на творення похідних ад’єктивів та адвербативів.

Семантичну структуру ад’єктивного блоку словотвірних парадигм українських іменників на позначення тварин формують чотири семантичні позиції: “індивідуальна належність тварині (посесивність)”, “загальна відносність”, “заперечення предметної ознаки” та “подібність”, причому словотвірне значення “загальна відносність” ми членуємо на кілька лексико-словотвірних. Ад’єктиви з цим словотвірним значенням виражають ознаку, що вказує на тварину як на сировину (засіб) чи мету (продукт) діяльності: зроблений із тварини чи її хутра, шкіри (*собача шапка, кроляча шуба*), приготовлений із тварини, її м’яса (*курячий бульйон, свинячі котлети*), одержаний, здобутий із тварини, продукований твариною (*коров’яче молоко, бджолиний мед*), призначений для тварини чи для захисту від неї (*котячий корм, собачі ліки*), який відбувається за участю тварини чи який має тварину (*кінний селянин, півнячі бої*).

Схожою є й семантична структура ад’єктивного блоку словотвірних парадигм назв тварин, який формується трьома

семантичними позиціями: “індивідуальна належність рослині (властивий рослині)”, “загальна відносність” та “подібність”, причому словотвірне значення “загальна відносність” також членується на кілька лексико-словотвірних: “зроблений, виготовлений із рослини (як матеріалу)” (*дубовий стіл, бамбукова вудка*), “приготовлений із рослини (про їжу, ліки)” (*валер’янові капли, яблучний джем*), “засаджений, порослий рослинами, який містить рослини” (*бавовникове поле, кавова плантація*), “який живе (паразитуює) на рослині, в заростях рослин” (*дубовий короїд, виноградний шкідник*), “призначений для збирання, зберігання, перевезення і под. рослин” (*пшеничний засік, буковий промисел*).

Виокремлення саме таких семантичних позицій ад’єктивного блоку десубстантивних дериватів є до певної міри дискусійним, адже немає чіткого розмежування лексичного та словотвірного значення в похідних прикметниках. Зрештою, абсолютне розмежування навряд чи можливе, адже семантика відіменникового ад’єктива конкретизується тільки в контексті. Більше того, “в залежності від значення означуваного іменника, а також від того, до якої лексико-семантичної групи належить означуючий прикметник, у відповідному словосполученні виникає новий семантичний елемент” [5, 34]. Пор. значення прикметника *собачий* у різних контекстах: *собачі сліди* (сліди собаки), *собача шапка* (шапка, пошита з хутра собаки), *собачий характер* (про злу, підступну людину). Інакше кажучи, “специфікою семантики прикметників є те, що кожен лексико-семантичний варіант вичленується більше синтагмою і меншою мірою парадигмою. Через це прикметник є (як ніяка інша одиниця) породженням двох нерозривно зв’язаних іпостасей мови: її системних віртуальних засобів і мовленнєвих актуальних вживань слів і словосполучень” [9, 199].

За такого підходу постає певна проблема: якщо один прикметник може мати в залежності від контексту різну семантику, то чи це різні лексико-семантичні варіанти прикметника як багатозначного слова (чи й навіть прикметники-омоніми), утворені від однієї назви тварини паралельно і для яких характерні не тільки різні лексико-словотвірні значення, а й різні валентнісні й функціональні характеристики, чи це один прикметник, для якого характерне одне словотвірне значення, але який конкретизує це

значення в певному словесному оточенні, набуваючи різноманітних додаткових смислових відтінків?

Постановка цієї проблеми, незалежно від свого вирішення, свідчить насамперед про тісний зв'язок словотвірної та лексичної семантики у відіменникових ад'єктивах, який проявляється у двох аспектах: з одного боку, словотвірне значення відсубстантивних прикметників формується безпосередньо на базі їх лексичної семантики, а з іншого боку, дефініцію лексичного значення такого ад'єктива можна представити тільки за допомогою синтагми, членом якої буде твірне слово (наприклад, *коров'ячий* – “який стосується корови, належить корові, виготовлений з м'яса чи шкіри корови, одержаний із корови (молоко), призначений для корови”), тобто за допомогою перифраз, які, як відомо, лежать і в основі виділення словотвірних значень. Формулювання лексичного значення, співмірне з методикою виведення їх словотвірних перифраз, є специфічною ознакою відсубстантивних прикметників, тоді як залежність словотвірної семантики від лексичної неодноразово підкреслювалася в лінгвістиці: “зв'язок словотвору з лексикою безперечно і в тому, що не тільки значення похідного слова, а інколи і зразок, за яким воно створюється, залежить від лексичного значення твірної основи” [13, 84].

При цьому відношення лексичної семантики твірного слова та словотвірної семантики вихідної лексичної одиниці можна типологізувати, виокремивши три типи таких відношень.

1. Лексична семантика деривата дорівнює семантиці твірного слова.

Такий тип відношень має місце при так званій “чистій” транспозиції, коли відносний прикметник є наслідком перекатегоризації іменникової семантики. При цьому багатозначний іменник мотивує багатозначний прикметник, а між кожним лексико-семантичним варіантом субстантива і ад'єктива встановлюються відношення похідності. Інакше кажучи, кожне значення твірного реалізується в окремому значенні похідного. Наприклад: *гагара* → *гагарячий* (*пух*) – моносемантичний іменник і його дериват; *вівця* (1. тварина; 2. перен. про покiрливу, лякливо людину) → *овечий* (1. прикм. до вівця 1; 2. такий, як у вівці; перен. полохливий).

2. У лексичному значенні деривата актуалізуються семи, які потенційно приховані у твірному іменнику.

Такі відношення встановлюються здебільшого у тих випадках, коли похідний прикметник набуває переносно-метафоричних значень, які не виокремлені в семантичній структурі твірного зооніма. Наприклад: *заєць* (1. тварина; 2. перен. безквитковий пасажир) → *заячий* (1. прикм. до заєць; 2. перен. полохливий). Сема полохливості не формує окремого значення у структурі твірного слова, а тільки є потенційно можливою, оскільки заєць – це здебільшого полохлива тваринка.

3. Дериват співвідноситься тільки із одним із значень багатозначного твірного зооніма, окремі семи якого не реалізуються в семантиці похідного. Наприклад, від лексеми *бугай* (1. тварина, 2. лайливо про людину) зафіксовано діалектне утворення прикметника *бугайкуватий*, який співвідноситься тільки із другим значенням твірного.

Аналізуючи «якісний» склад семантики твірного слова, відзначимо, що символічні компоненти значення вихідного іменника корелюють із утворенням дериватів із словотвірним значенням “подібність”. Такі похідні прикметники наділені виразним переносно-метафоричним компонентом семантики і вказують на ознаку особи чи предмета, характерну для певної тварини чи рослини. Усі без винятку назви тварин і рослин, які наділені символічними компонентами, є твірними для таких прикметників. Більше того, окремі іменники мотивують кілька синонімічних ад'єктивів: *голуб* – *голубиний*, *голуб'ячий*, *голубоподібний*; *змія* – *змійний*, *змістий*, *зміястий*, *змієподібний*; *кінь* – *кінський*, *копячий*; *коза* – *козячий*, *козуватий*; *ластівка* – *ластівчин*, *ластівчачий*, *ластів'яний*, *ластівчаний*, *ластів'яний*; *ведмідь* – *ведмедячий*, *ведмежий*; *орел* – *орлиний*, *орлій*; *пес* – *псячий*, *песький*, *песячий*; *собака* – *собакуватий*, *собачий*, *собакоподібний*, *собацький*; *рута* – *рутяний*, *рутовий*, *рутяний*. Назви тварин і рослин, що не містять символічного компонента, здебільшого не здатні утворити більше одного деривата-ад'єктива зі значенням “подібність” або ж загалом не продукують таких похідних слів.

Таким чином, проведене дослідження окреслює аспекти аналізу семантики твірного слова як одного з основних словотвірних детермінантів. При цьому важливим є саме комплексний аналіз, який передбачає, з одного

боку, врахування усіх семантичних компонентів твірного – від загальнокатегоріального значення до різноманітних відтінків лексичної семантики та конотацій, – а з іншого боку, залучення інших словотвірних детермінантів, які можуть як нейтралізувати відношення семантичного детермінанта, так і підсилювати його.

1. Бачкур Р. О. Словотвірна детермінація як інтердисциплінарна проблема / Роман Бачкур // Українознавчі студії. - №8-9. - Івано-Франківськ, 2007-2008. - С.40-47.
2. Земская Е. А. Структура именных и глагольных словообразовательных парадигм в русском языке / Е. Земская // Актуальные проблемы русского словообразования: Сборник научных статей – Ташкент: Укитувчи, 1982. – 14-17.
3. Капраль М. І. Словотвірна валентність та словотвірна парадигматика назв осіб у російській мові / М. І. Капраль: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02 / Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1997. – 16с.
4. Кононенко В. І. Символи української мови: Монографія / В. Кононенко. – Івано-Франківськ: Плай, 1996. – 272с.
5. Лопатин В. В. та ін. Современный русский язык. Теоретический курс. Словообразование. Морфология / Лопатин В. В., Милославский И. Г., Шелякин М. А.; Под ред. Иванова В. В. – М.: Русский язык, 1989. – 261 с.
6. Похлебкин В. В. Международная символика и эмблематика: Опыт словаря / В. Похлебкин. – М.: Международные отношения, 1989. – 304с.
7. Трифонова Н. С. Зависимость словообразовательного потенциала слова от его лексико-семантических характеристик (на материале английских и русских цветообозначений): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Саратов, 1986. – 20с.
8. Українські замовляння / Упоряд. М. Н. Москаленко. – К.: Дніпро, 1993. – 309с.
9. Уфимцева А. А. Лексическое значение (Принцип семиологического описания лексики) / А. Уфимцева. – М.: Наука, 1986. – 239 с.
10. Юсупова Н. Г. Роль семантического фактора в реализации деривационного потенциала имен существительных / Н. Юсупова // Актуальные проблемы русского словообразования: Материалы V Республ. научн. конф. – Ташкент: Укитувчи, 1989. – С. 65-69.
11. Юсупова Н. Г. Структура словообразовательных парадигм зоонимов / Н. Юсупова // Актуальные проблемы русского словообразования: Сборник научных статей – Ташкент: Укитувчи, 1982. – 298-301.
12. Юсупова Н. Г. Структура словообразовательных парадигм имен существительных в современном русском языке / Н. Юсупова: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1980. – 22
13. Янко-Триницкая Н. А. Закономерность связей словообразовательного и лексического значений в производных словах / Н. Янко-Триницкая // Развитие современного русского языка. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – С. 83-97.

В рамках предложенного автором аспекта дериватологичних досліджень – словообразовательной детерминации – в данной статье рассматривается семантика производящего слова как один из определяющих словообразовательных детерминантов, при этом пропагандируется комплексный подход к выделению семантических составляющих мотивирующей базы и определяются аспекты такого исследования.

Ключевые слова: словообразовательная детерминация, словообразовательный детерминант, семантика производящего слова, семантический компонент.

Within the proposed author aspect worldbuilding studies – worldbuilding determination - in the proposed article the semantics of generators words as one of the key determinants of grammatical, while advocated a comprehensive approach to the selection of semantic components generatrix framework and outlines the aspects of this study.

Key words: worldbuilding determination, worldbuilding determinants, semantics generators words, semantic component.

УДК 81'373.6

ББК 81.2Укр

Оксана Кушлик

ДЕРИВАЦІЙНА СПРОМОЖНІСТЬ ВІДПРИКМЕТНИКОВИХ ІНХОАТИВНИХ ДІЄСЛІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ КОЛЬОРУ

У статті досліджено дериваційну спроможність відприкметникових дієслів зі значенням «ставати щодо кольору таким, як визначено твірною основою», зокрема простежено належність дериватів до субстантивної та вербальної словотвірних зон; виявлено ступінь наповнення кожної із зон; визначено набір словотвірних засобів, що експлікують словотвірні значення дериватів у межах кожної зони.

Ключові слова: словотвірна парадигма, словотвірна зона, словотвірний формант, відад'єктивне дієслово.

Рух і життя мови у відповідь на найменші зміни в природі та суспільстві вичерпується не тільки вербальною адекватністю відтворення екстралінгвістичної дійсності, а й презентує умотивовані національно-мовною свідомістю способи її категоризації. На сучасному етапі розвитку української дериватології особливої актуальності набуває проблема створення типології словотвору з опертям на твірну основу як типологізувальний чинник. Розв'язання цієї проблеми можливе в рамках основоцентричного підходу, який, по-перше, забезпечує планомірне системне вивчення словотвірної спроможності різних лексико-граматичних розрядів твірних слів загалом та

лексико-семантичних груп зокрема; по-друге, «доповнює характеристики словотвірних систем, змодельованих на основі традиційного, формантоцентричного підходу» [8, 7], що є необхідною умовою адекватного відображення словотвірної системи української мови.

Показником дериваційного потенціалу аналізованого (вершинного) слова є його словотвірна парадигма – комплексна системоутворювальна одиниця, що становить «особливу мікросистему дериватів одного ступеня творення, об'єднаних тотожністю твірної основи і протиставлених словотворчими формантами» [2, 29]. В україністиці на основі аналізу структури й семантики словотвірних парадигм уже проаналізовано дериваційний потенціал прикметників [9], іменників [1; 2; 13], окремих лексико-семантичних груп дієслів [10; 15; 20].

Дериваційна спроможність вторинних дієслів, тобто тих, що походять від інших частин мови, ще не була предметом докладного вивчення. Об'єктом пропонованого дослідження є відприкметникові (відад'єктивні) дієслова.

Лінгвістичні розвідки останніх десятиліть свідчать про зацікавлення науковців проблемами відприкметникових дієслів. Так, Л. Юрчук, аналізуючи суфіксальне словотворення дієслів української мови, виявляє структурно-семантичні типи відприкметникових вербативів, доходить висновку щодо продуктивності/непродуктивності тих чи тих словотворчих формантів [29]. К. Городенська, досліджуючи питання префіксально-суфіксального словотворення в українській мові, виокремлює групу дієслів відіменного походження, а серед них префіксально-суфіксальний тип відад'єктивного походження; виявляє словотвірні моделі префіксально-суфіксальних утворень з огляду на чотири основні суфікси (-и-, -і-, -а-, -ува-), окреслює ступінь продуктивності їх та порушує проблему подвійної словотвірної мотивації деяких відприкметникових дієслів [6, 306 – 313]. В іншій науковій праці К. Городенська описує структуру відіменних (серед них і відприкметникових) дієслів української мови з наведенням кількісних показників наповнюваності «структурних класів» [7]. Проблему множинності словотвірної похідності дієслів, зокрема і відад'єктивних, продовжує розвивати В. Топіха, встановлюючи типи та причини

полімотивованості [26]. Префіксальне словотворення відприкметникових дієслів досліджували В. Русанівський [19] та частково Соколова [22].

Низку наукових праць присвячено аналізу особливостей формальної структури відприкметникових дієслів, їх семантики в порівняльному аспекті. Так, Т. Возний порівнює відад'єктиви української, російської та білоруської мов [4], А. Пузік – української, англійської та німецької [17; 18], І. Ступак увагу зосереджує на каузативних дієсловах (серед них і відад'єктивних) німецької та української мов [24].

Усі зазначені наукові студії засвідчують традиційний, формантоцентричний підхід до аналізу словотвірних процесів. Дослідження В. Грещука дериваційних потенцій прикметників сучасної української мови з узагальненими моментами відприкметникового дієслівного словотвору виконано з позицій основоцентричної дериватології [9]. Спеціальних праць, присвячених аналізу дериваційної спроможності утворених від прикметників дієслів загалом та окремих лексико-семантичних груп зокрема, в україністиці немає, що і зумовило актуальність нашої наукової розвідки.

Крім того, не вироблено єдиного погляду щодо семантичних та функціональних особливостей відад'єктивних дієслів, наслідком чого є різні принципи класифікації і відповідно різна кількість структурних одиниць. Більшість мовознавців виокремлюють три структурно-семантичні типи дієслів: інхоативні, тобто дієслова зі словотвірним значенням «набувати ознаки, названої твірним прикметником» (або ставати таким, як визначено твірною основою), есивні, тобто дієслова зі словотвірним значенням «виявляти ознаку, названу твірним прикметником», і каузативні, тобто дієслова зі словотвірним значенням «наділяти ознакою, названою твірним прикметником» (або робити таким, як визначено твірною основою) [7; 29; 17; 23]. Кожен тип складається з певної кількості семантичних груп. На протигагу такому підходу до кількості структурно-семантичних типів відприкметникових дієслів, В. Грещук виділяє об'єднання з двома словотвірними значеннями: «наділяти ознакою» та «набувати ознаки», проте зазначає, що у межах і водночас на базі словотвірного значення «набувати ознаки» у низці деад'єктивів сформувалося значення

«виділятися ознакою», яке для одних дериватів є супровідним, а для інших – єдиним [8, 149 – 150]. За нашими підрахунками, для 180 dead'ективів словотвірне значення «виявляти ознаку, названу твірним прикметником» основне і єдине, що є підставою для виокремлення третього структурно-семантичного типу.

Мета наукової розвідки – виявити дериваційну спроможність словотвірної парадигми відад'ективних дієслів на позначення «ставати щодо кольору таким, як визначено твірною основою» як однієї з груп структурно-семантичного типу «набуття ознаки».

Типову словотвірну парадигму відад'ективних дієслів зі значенням «ставати щодо кольору таким, як визначено твірною основою» (44 одиниці) формують дві зони – субстантивна і вербальна. Субстантивну зону репрезентовано дериватами лише на позначення опредметненої дії, пор.: *біління, багріння, жовтіння, жовтішання, половіння, синіння, червоніння, чорніння, шаріння*, що становить четверту частину від усіх аналізованих відад'ективних дієслів, напр.: *Ще пшениця у красуванні й у половінні своєму* (З. Тулуб); *Оранку ґрунту в саду проводять весною до початку жовтіння листя* (О. К.). До парадигми решти вербативів з урахуванням даних лексикографічних джерел не входять субстантиви, хоча потенційно існування їх можливе, і навіть поодинокі засвідчено в мовленні того чи того письменника.

Наповнення вербальної зони словотвірної парадигми відад'ективних дієслів зумовлено походженням твірного кольоратива. Дериваційна спроможність вербативів, утворених від прикметників – первинних назв кольорів, тобто таких, значення яких не мотивоване з погляду носіїв сучасної української мови (*білий, жовтий, синій, голубий, червоний, чорний* тощо), є більшою. Проте назагал про глибину вербальної зони, яку визначають на основі кількості структурно-різномісних дериватів у межах того чи того словотвірного значення [8, 11], говорити не доводиться.

Вербальну зону словотвірної парадигми дієслів, утворених від прикметників на позначення первинних назв кольорів, формують похідні з темпоральними значеннями «починати виконання дії», «завершувати становлення, розгортання якісної ознаки» та квантитативними «виражати недостатній ступінь інтенсивності

дії», «виражати достатній ступінь інтенсивності дії» та «виражати надмірний ступінь інтенсивності дії».

Виразником темпорального словотвірного значення є префікс **за-**. Особливістю цього форманта, на думку багатьох мовознавців, є здатність експлікувати два протилежні значення – початку та завершення дії, внаслідок чого виникає явище енантіосемії [19, 256; 22, 215]. Більшість вербативів із формантом **за-** (*забіліти, заголубіти, зажовтіти, зазеленіти, засіріти, засиніти, зачервоніти, зачорніти*), утворених від дієслів, твірними для яких є прикметники на позначення первинних кольороназв, ілюструють можливість такого вираження. Єдине, що з огляду на наш об'єкт дослідження, доцільніше було б говорити про завершення не дії, а становлення, розгортання якісної ознаки пор.: *Зачервоніло над лісом небо...* (І. Нечуй-Левицький) і *Очі його [Семена – О. К.] зачервоніли до брів* (М. Вінграновський). Словотвірна парадигма дієслова *зарум'яніти* демонструє неповний набір відтінків темпорального значення: дериват, утворений за допомогою префікса **за-**, позначає лише завершення розгортання якісної ознаки, напр.: *Вони разом наче опинились у якимсь божім раї, в якимсь непевнім щастячку: на лиці живцем рум'янець зарум'янів, уста злегка розтулилися, немов серце міцніш б'ється* (Марко Вовчок).

Усі дієслова з префіксом **за-**, крім темпорального значення, вживаються із семантикою «вирізнятись з-поміж інших кольором, названим твірною основою», яка не належить до структурно-семантичного типу «набувати ознаки, названої твірним прикметником», а скоріше є підтипом словотвірного значення «виявляти ознаку, названу твірним прикметником», напр.: *...повітря тремтить од ситого вдоволення, від спокою... і де-не-де забіліє поворозка бабиного літа як щось несправжнє, вигадане, недоречне...* (Є. Гуцало); *І коли на гребені гори, над верхів'ям сосон засірів величезний камінь з химерними головами..., вона [Гізя – О. К.] зупинилася...* (Р. Іванчук). Значення, яке експлікує префікс **за-**, загалом дублює одне зі значень (здебільшого у лексикографічних джерелах його подають другим) твірного слова. Проте утворені за допомогою форманта **за-** дієслова реалізують додатковий відтінок – результату (закінчення) дії, який у деяких випадках може витіснити основне значення вершинного дієслова, що

перебуває в площині словотвірного значення «набувати ознаки, названої твірним прикметником». Свідченням такого випадку є девербатив *засивіти*, напр.: *Вечірній туман засивів над потоком, сутінки густішали по ущелинах* (О. Гончар).

Крім префікса **за-**, виразником словотвірного значення «завершення припинення процесів, пов'язаних з розгортанням чи становленням якісної ознаки» у вербальній зоні словотвірної парадигми відад'єктивних дієслів, утворених від прикметників на позначення первинних назв кольорів, є формант **від-/од-**, пор.: *відбіліти, відблакитніти, відзеленіти, відсиніти*, напр.: *Згаса цвіт, поруділи гречки.., одбіліли бугри* (К. Гордієнко); *Відблакитніло море сонячною блакиттю...* (О. Гончар). У семантиці названих дереватів простежується відтінок інтенсивності [5, 176; 19, 255], проте він лише супроводжує темпоральне словотвірне значення.

На думку багатьох дослідників, серед темпоральних дієслів найменшу лексичну виразність виявляють ті, які позначають завершеність дії, що послужило підставою для перевтілення «лексичного значення на граматичне доконаності, тобто здійсненності, завершеності, результативності дії» [19, 277 – 278]. До основ відад'єктивних дієслів можуть приєднуватися префікси, які на сучасному етапі не вносять до їх семантики додаткових відтінків і служать лише засобом утворення форм доконаного виду. У мовознавстві на позначення таких засобів використовують терміни: «чистовидові (або чисто граматичні) префікси» [12, 126; 25, 1], «видові префікси» [19, 278], «префікси видової кореляції» [16, 3], «засоби граматичної перфективації» [28, 232], «граматичні перфективатори» [27, 372] тощо. Але з огляду на досліджувані відад'єктивні дієслова правомірніше говорити, як зауважує К. Городенська, не про видові префікси взагалі, «а тільки про певні префікси, які лише в поєднанні з конкретним колом відіменних дієслів відповідного змісту і морфологічної структури утворюють видові префіксальні пари» [7, 65]. Так, дієслова з префіксами **по-** і подекуди **з-** (корелювання дієслова недоконаного виду може відбуватися з двома або кількома префіксальними дієсловами, які вживаються паралельно, як видові дублети) формують видову пару з дієсловами, що позначають зміну кольору чи забарвлення предметів (слово вжите в прямому значенні) або ж фізичного чи

психічного стану (слово вжите в переносному значенні), пор.: *чорніти – почорніти, зчорніти*, напр.: *З голови і цілого тіла* [Асуара – О. К.] *піднялась пара, голі частини стали синіти, потім чорніти* (М. Ірчан) і *...зчорніла медова зелень на ялиці й у Софійних очах...* (Р. Іванчук), *Під білим місяцем Наливайко почорнів наче десь зісподу* (М. Вінграновський). Натомість дієслово-кольороназва зі значенням «виявляти ознаку, названу твірним прикметником» не має доконаного корелята, напр.: *Шлях чорнів, на ньому валялися купи сарани...* (К. Мотрич); *І він [чубатий – О. К.] піднімає вгору чималу сітку, крізь вічка якої червоніють великі цокасті помідори* (Є. Гуцало). Хоча зрідка деякі автори уживають форми доконаного виду від подібних дієслів (напр.: *...він [Горошко – О. К.] на галері їх [вершників – О. К.] не почув чи не схотів почути, і вершинки почорніли кіньми у Низ* (М. Вінграновський)), проте ці поодинокі випадки відносять до оказіонального творення, що не дає підстав робити певні узагальнення. А отже, дієслова з префіксами **по-** і **з-**, які формують корелятивну пару «доконаний вид – недоконаний вид», загалом виражають загальнорезультативне значення, але з огляду на високий ступінь десемантизації префіксів, що зумовлює відсутність семантичної різниці між префіксальним та безпрефіксальним дієсловами, перебувають поза межами словотвірної парадигми аналізованих слів.

Серед квантитативних значень, які можуть виражати відприкметникові дієслова на позначення «ставати щодо кольору таким, як визначено твірною основою», виокремлюють достатній, недостатній та надмірний ступені інтенсивності. Ці відтінки деривати вербальної зони виявляють спорадично і непослідовно. Словотвірні парадигми одних дієслів представлено лише одним з названих відтінків квантитативності. Так, від дієслова *червоніти* за допомогою конфікса **роз- ... -ся** можна утворити девербатив зі словотвірним значенням надмірності, або «підсилювально-інтенсивного вияву» [14, 8; 21, 68] пор.: *розчервонітися*, напр.: *Росиця розчервонілася, була гарна й щаслива* (В. Малик); від дієслів *рудіти* і *сивіти* – деривати зі словотвірним значенням недостатньої інтенсивності, пор.: *прирудіти, присивіти*, напр.: *І присивіла з того часу її [матері – О. К.] голова* (Є. Гуцало) .

У словотвірних парадигмах інших дієслів простежуємо спроможність утворювати модифікації двох відтінків квантитативності. Відприкметникові дієслова *жовтіти* і *чорніти* продукують деривати з недостатнім (*піджовтіти*, *причорніти*) та достатнім (*вижовтіти*, *в(у)чорніти*) ступенем інтенсивності стану, напр.: **Причорніли** деякі колоски, *жито спрівало від мокречі* (К. Гордієнко); **Потоптана** пшениця золота. **Сади вчорніли**. *Попіл і руїни* (І. Гончаренко); дієслова *біліти* й *зеленіти* – похідні з достатнім (*вибіліти*, *узеленіти*) і надмірним (*перебіліти*, *роззеленітися*) ступенем інтенсивності, напр.: *Всі в нових мундирах, що не встигли ще **вибіліти** на дощах, сонці, всі в скрипучих чоботях і черевиках* (І. Чендей) і *Розрослись тополі, **роззеленілись*** (О. Гончар).

Словотвірну парадигму дієслова *жовкнути* репрезентовано девербативами усіх трьох видів інтенсивності, пор.: *прижовкнути* (недостатній ступінь), напр.: *На леваді **прижовкли** трави...* (К. Мотрич); *прожовкнути* (достатній ступінь) і *пережовкнути* (надмірний ступінь).

Окрім проаналізованих вище словотвірних значень дериватів, сформованих від ад'єктивних дієслів на позначення «ставати щодо кольору таким, як визначено твірною основою», вербальну зону більшості вершинних дієслів формують похідні із постфіксом **-ся**. Приєднавши цей афікс, неперехідні дієслова не втрачають свого особового характеру, а отже, утворюють так звані зворотні особові дієслова, пор.: *білітися*, *жовтітися*, *зеленітися*, *рум'янітися*, *рябітися*, *сивітися*, *синітися*, *сірітися*, *червонітися*, *чорнітися*.

Основне призначення форманта **-ся**, яий приєднується до твірної основи дієслів зі значенням «ставати щодо кольору таким, як визначено твірною основою», – переводити похідну одиницю зі структурно-семантичного типу «набувати ознаки, названої твірним прикметником» до групи дієслів зі значенням «виявляти ознаку, названу твірним прикметником». Правда, як саме вершинне слово, так і деякі деривати з префіксом **за-** теж можуть експлікувати значення вияву ознаки (про це йшлося вище). Але деривати, що постали за допомогою постфікса **-ся**, відрізняються від попередніх ледь вловимим семантичним відтінком – «передають значення ознаки, яка виявляється нечітко, нестійко» [7, 101], пор.: *Цвітуть бузки, садок **біліє** і тихо ронить пелюстки* (М. Рильський) і *Тільки на*

*горбку поміж болотом і могилою **біліється** ковила* (Ю. Мушкетик).

До групи вторинних, або похідних, назв кольорів в українській мові належать прикметники, які: 1) означають колірну якість опосередковано, за схожістю, пор.: *багровий*, *багряний*, *бірюзовий*, *блаватний*, *блакитний*, *бордовий*, *бронзовий*, *бузковий*, *вишневий*, *волошковий*, *гірчичний*, *горіховий*, *гранатовий*, *кров'яний*, *кривавий*, *малиновий*, *пісочний*, *рожевий*, *смарагдовий*, *янтарний* тощо; 2) передають ступінь вияву колірної якості, пор.: *багрянистий*, *багристий*, *червонястий*, *червоनावий*, *червонастий*, *червонявий* тощо; 3) вказують на суб'єктивну оцінку якості, пор.: *червоненький*, *рожевенький*, *рум'яненийкий*, *зелененький*, *синенький* тощо; 4) характеризують забарвлення предмета, не вказуючи на конкретний колір, пор.: *барвистий*, *безбарвний*, *безколірний*, *картатий*, *кряпчастий* тощо; 5) передають відтінок кольору або різні кольори і відтінки, пор.: *червоно-жовтий*, *зелено-жовтий*, *сіро-зелений*, *сизо-зелений* тощо, а також слова, запозичені з інших мов, що набули колірною значення, пор.: *беж*, *хакі*, *електрик*, *бордо*, *фрез* тощо [11, 113 – 114]. Найбільш придатними для творення дієслів є прикметники першої групи.

Словотвірний потенціал вербативів, похідних від прикметників-кольороназв, які означають колірну якість опосередковано, за схожістю, є незначним. Зумовлено це передусім тим, що лише від п'ятої частини виокремлених мовознавцями вторинних прикметників-кольоративів [9, 131] утворюються дієслова (пор.: *багрити*, *багровіти*, *багряніти*, *блакитніти*, *бронзовіти*, *бузковіти*, *буряковіти*, *восковіти*, *ліловіти*, *маковіти*, *половіти*, *полотніти*, *полум'яніти*, *попелястіти*, *рожевіти*, *шаріти*), які відповідно здатні продукувати похідні одиниці. Протяжність словотвірних парадигм цих дієслів мінімальна: лише два дієслова (*половіти* та *шаріти*) утворюють деривати, які належать до двох словотвірних зон – субстантивної та вербальної; від семи дієслів (*багрити*, *багровіти*, *багряніти*, *блакитніти*, *бронзовіти*, *полум'яніти*, *рожевіти*) постали похідні, які належать до вербальної зони, і сім дієслів (*бузковіти*, *буряковіти*, *восковіти*, *ліловіти*, *маковіти*, *полотніти*, *попелястіти*) мають нульову словотвірну парадигму. Сформовані за аналогією (похідність від прикметникової твірної основи, словотворчий формант **-і(-ти)**)

дієслова *вишневіти* та *малиновіти* взагалі не зафіксовано лексикографічними джерелами. Проте уживання їх у текстах деяких авторів (напр.: *Супокій небесних вод малиновіє та вишневіє, і там, де сходяться обидва вони, наче щось тремтить* (Є. Гуцало)) засвідчує належність до одного словотвірного типу і в майбутньому можливість продукування дериватів з подібними словотвірними значеннями.

Вербальну зону словотвірної парадигми дієслів, утворених від прикметників на позначення вторинних назв кольорів, представлено дериватами зі словотвірним значенням «починати виконувати дію» як різновидом темпоральних модифікацій. Основним засобом вираження цього значення є префікс *за-*, пор.: *забагровіти, заблагрятити, заблагитити, заполовіти*, напр.: *А це через день заблагитніє фіалка...* (В. Чемерис); *Скоро схід заблагровіє, Засміється з далини Ясне сонечко весни* (Г. Бойко). Думаємо, що до поданого переліку дієслів можна віднести і дериват *забронзовіти*, який також не засвідчено ще сучасними словниками, напр.: *Лось сподівався побачити схід сонця, і коли під його променями забронзовіли верхівки, коли віття скупалося в його усміхові, то лось наче аж полегшав, ще більше пострункішав* (Є. Гуцало). В іншому контексті префікс *за-*, крім початку дії, може експлікувати словотвірне значення «завершити становлення якісної ознаки», напр.: *А восени [село – О. К.] заблагрятіло листям та достиглими кетягами ягід* (В. Малик). Дієслова *зарожевіти* та *заширїти* виражають лише завершення розгортання тієї чи тієї ознаки, напр.: *Князь оживився, щоки його зарожевіли* (В. Малик); *Її [Марії – О. К.] смагляве личко злегка заширїло і стало ще вродливішим* (К. Мотрич).

У мовленні деяких авторів трапляються похідні одиниці, які, приєднуючи відповідний формант, виражають словотвірне значення «завершення, припинення процесів, пов'язаних з розгортанням чи становленням якісної ознаки», пор. *відблагитити* (напр.: *Відблагитніло море сонячною блакиттю...* (О. Гончар)), але з огляду на поодинокі випадки такої деривації говорити про системність не доводиться.

Квантитативне значення «виражати надмірний ступінь інтенсивності дії» може лише відад'єктивне дієслово *шарїти*. Основним словотворчим засобом є конфікс *роз- ... -ся*, пор.: *розширїтися*, напр.: *Обличчя*

натхненно розширїлося і, освітившись якимись новими думками, стало мовби тоншим, інтелектуальнішим, багатшим... (О. Гончар).

Серед дієслів, утворених від прикметників зі словотвірним значенням «ставати щодо кольору таким, як визначено твірною основою», виокремлюємо підгрупу вербативів, що постали від основ компаративних прикметників, на позначення зростання міри вияву кольорової ознаки, пор.: *білішати, блакитнішати, голубішати, жовтішати, зеленішати, сивішати, синішати, сірішати, червонішати, чорнішати*. Загалом можна констатувати, що словотвірні парадигми цих дієслів є нульовими. Твірні основи названих дієслів взаємодіють лише з префіксом *по-*, який, десемантизувавшись, утворює корелят доконаного виду, пор.: *побілішати, поблагитнішати, поголубішати, позеленішати, посинішати, посірішати, почервонішати, почорнішати*, напр.: *...з кожним роком тих ланцюжків під згубилою шкірою все більше, вони покорявішали, почорнішали, наче понабрякали землю* (Є. Гуцало).

На основі виконаного дослідження доходимо висновку, що дериваційна спроможність відад'єктивних дієслів зі значенням «ставати щодо кольору таким, як визначено твірною основою» зумовлена походженням твірною прикметника-кольоратива. Словотвірний потенціал вербативів, утворених від прикметників – первинних назв кольорів (*білий, жовтий, синій, голубий, червоний, чорний* тощо), є вищим від прикметникових дієслів, що постали на базі вторинних кольороназв (*багровий, багрянний, бірюзовий, блаватний, блакитний, бордовий, бронзовий, бузковий, вишневий, волошковий* тощо). Здебільшого похідність від відносних прикметників, які лише вживаються у значенні якісних, знижують, а іноді унеможливають дієслівне словотворення (йдеться про вершинне слово словотвірної парадигми) і відповідно можливість продукувати похідні від дієслова одиниці. Крім того, важливим чинником, який впливає на дериваційну спроможність відприкметникових дієслів, є частота вживання: як самі вторинні прикметники-кольороназви, так і похідні від них дієслова набагато рідше уживаються в текстах художніх творів, ніж первинні прикметники-кольороназви і похідні від них.

Дери́ваційна спроможність віда́д'єктивних дієслів зі значенням «ставати щодо кольору таким, як визначено твірною основою», утворених від первинних прикметників-кольороназв, загалом незначна. Словотвірні парадигми десяти дієслів представлено дериватами, які належать тільки до вербальної зони. І лише від п'яти дієслів можливі похідні, що формують субстантивну (деривати зі словотвірним значенням «опредметнена дія») і вербальну (деривати з темпоральними значеннями «починати виконання дії», «завершувати становлення, розгортання якісної ознаки» та квантитативними «виражати недостатній ступінь інтенсивності дії», «виражати достатній ступінь інтенсивності дії» та «виражати надмірний ступінь інтенсивності дії») зони. Проте повністю реалізувати свій дери́ваційний потенціал не вдалося жодному дієслову. У словотвірних парадигмах лише двох вербативів до повного набору експлікованих словотвірних значень бракує по одному елементові. Словотвірні парадигми ж решти аналізованих віда́д'єктивних дієслів засвідчують недостатність більшої кількості складових.

1. Бачкур Р. О. Структура словотвірних парадигм українських назв тварин та рослин : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Р. О. Бачкур. – Івано-Франківськ, 2004. – 20 с.
2. Валух З. О. Словотвірна парадигматика іменника в українській мові : монографія / Валух Зоя Орестівна. – Київ – Полтава : АСМІ, 2005. – 356 с.
3. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська ; ред. І. Р. Вихованець. – К. : Університетське видавництво «Пульсари», 2004. – 398 с.
4. Возний Т. М. Словотвір дієслів в українській мові у порівнянні з російською та білоруською / Т. М. Возний. – Львів : Вища школа, 1981. – 187 с.
5. Городенська К. Г. Дієслівні префікси з предметною і предикатною домінантою / К. Г. Городенська // О. К. Безпояско, К. Г. Городенська. Морфеміка української мови. – К. : Наук. думка, 1987. – С. 163-185.
6. Городенська К. Г. Префіксально-суфіксальний словотвір / К. Г. Городенська // Словотвір сучасної української літературної мови. – К. : Наук. думка, 1979. – С. 285 – 313.
7. Городенська К. Г. Словотвірна структура слова (відмінні деривати) / К. Г. Городенська // К. Г. Городенська, М. В. Кравченко. – К. : Наук. думка, 1981. – 198 с.
8. Грещук В. Теоретичні засади основоцентричної дериватології / Грещук В. В. // Грещук В. В., Бачкур Р. О. та ін. Нариси з основоцентричної дериватології / за ред. Василя Грещука. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2007. – С. 6 – 38.
9. Грещук В. Український відприкметниковий словотвір / Василь Грещук – Івано-Франківськ : Плай, 1995. – 208 с.
10. Джочка І. Реалізація словотворчого потенціалу дієсловами конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта / Ірина Джочка // Актуальні проблеми українського словотвору : збірник статей / за ред. В. Грещука. – Івано-Франківськ : Плай, 2002. – С. 341 – 354.
11. Дзівак О. М. Похідні назви кольорів в українській мові / О. М. Дзівак // Дослідження з фонетики, граматики і фразеології української мови. – К., 1974. – С. 127 – 138.
12. Маслов Ю. Морфологія глагольного вида в сучасному болгарському літературному мові / Ю. Маслов. – М. – Л.: Мзд-во АН СРСР, 1963. – 183 с.
13. Микитин О. Д. Структурно-семантична типологія словотвірних парадигм іменників у сучасній українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. Д. Микитин. – Івано-Франківськ, 1998. – 20 с.
14. Попенко О. М. Функціонально-семантична категорія інтенсивності дії : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. М. Попенко. – К., 2005. – 20 с.
15. Пославська Н. М. Структура і семантика словотвірних парадигм дієслів із семою руйнування об'єкта : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. М. Пославська. – Івано-Франківськ, 2006. – 20 с.
16. Прус В. В. Критерії кваліфікації основи слова в морфемному аналізі / В. В. Прус // Режим доступу до журн.: <http://studentam.net.ua/content/view/full/8523/97/>.
17. Пузік А. А. Порівняльний аналіз відприкметникових дієслів каузативної семантики (на матеріалі німецької, англійської та української мов) / А. А. Пузік // Вісник Сумського державного університету. Серія Філологія. – 2003. – № 4(50). – С. 208 – 212.
18. Пузік А. А. Відприкметникові дієслова у німецькій, англійській та українській мовах: автореф. дис... канд. філол. наук: спец. 10.02.17 «Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство» / А. А. Пузік. – Донецьк, 2000. – 21 с.
19. Русанівський В. М. Префіксальний словотвір / В. М. Русанівський // Словотвір сучасної української літературної мови. – К. : Наук. думка, 1979. – С. 228 – 284.
20. Сегін Л. В. Структурно-семантична типологія словотвірних парадигм дієслів динамічної просторової локалізованості в українській та польській мовах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.17 «Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство» / Л. В. Сегін. – Донецьк, 2003. – 20 с.
21. Сидоренко Т. М. Проблема виділення дієслів з кількісним значенням у системі дієслівної лексики сучасної української літературної мови / Сидоренко Т. М. Сидоренко // Наукові записки Ніжинського державного педагогічного університету імені Миколи Гоголя. Філолог. науки. – Ніжин, 2001. – С. 65 – 70.
22. Соколова О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові / О. Соколова. – К. : Наук. думка, 2003. – 283 с.
23. Сорочан О. В. Лексико-семантичні групи відприкметникових дієслів (семантичний та функціональний аспекти): автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец.

- 10.02.01 «Українська мова» / О. В. Сорочан. – К., 2005. – 18 с.
24. Ступак І. В. Структурно-семантичні та функціональні характеристики похідних каузативних дієслів у німецькій і українській мовах : [монографія] / І. В. Ступак ; наук. ред. В. Д. Каліущенко ; Донец. нац. ун-т. – Донецьк : ДонНУ, 2011. – 470 с.
25. Тихонов А. Н. Глаголы с чистовидовыми приставками в современном русском языке / А. Н. Тихонов : автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1963. – 20 с.
26. Топіха В. А. Множинність словотвірної мотивації дієслів у сучасній українській мові : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / В. А. Топіха. – К., 1998. – 17 с.
27. Чубань Т. Видові кореляції вербальних дієслів у сучасній українській літературній мові / Тетяна Чубань // Мовознавчі студії. Випуск 3: діалект у лінгвокультурологічному просторі (За матеріалами Міжнародної наукової конференції на пошану 100-річчя від дня народження професора Гаврила Шила). – Дрогобич, 2010. – С. 366 – 373.
28. Чубань Т. Спостереження над мовними фактами у процесі вивчення граматики / Тетяна Левченко, Тетяна Чубань // Теоретичні і дидактична філологія : зб. наук. праць. – Переяслав-Хм.: СДК, 2010. – Вип. 7. – С. 226 – 240.
29. Юрчук Л. А. Суфіксальний дієслівний словотвір / Л. А. Юрчук // Словотвір сучасної української літературної мови. – К. : Наук. думка, 1979. – С. 171 – 210.

Лексикографічні джерела

1. Великий тлумачний словник української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2009. – 1736 с. (ВТС – умов. скор.).
2. Інверсійний словник української мови. – К. : Наук. думка, 1985. – 812 с.
3. Критська В. І., Недозим Т. І., Орлова Л. В., Пуздирева Т. К., Романюк Ю. В. Граматичний словник української літературної мови. Словозміна / відп. ред. Н. Ф. Клименко. – К: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2011. – 760 с.
4. Словник української мови в 11-ти тт. – К. : Наук. думка, 1970 – 1980.

В статті досліджено дериваційні здатності отадективних глаголів со значенням "становиться относительно цвета таким, как определено образующей основой", в частности прослеживается принадлежность дериватов в субстантивной и вербальной словообразовательных зон; выявлена степень наполнения каждой из зон, определены наборы словообразовательных средств, которые экспликут словообразовательное значение дериватов в пределах каждой зоны.

Ключевые слова: словообразовательная парадигма, словообразовательная зона, словообразовательный формант, отадективный глагол.

This article researches derivation capability of verbs formed from adjectives with ingressive meaning, in particular it traces belonging of derivatives to the substantive and verbal word-formative zones; identifies the degree of their respective filling; determines the choice of the word-formative means which explicit word-formative meanings of derivatives within the boundary of each zone.

Key words: word-formative paradigm, word-formative zone, word-building formant, verb formed from adjectives.

УДК 81'37:81373.611

ББК 81.2 Ук-4

Ігор Бачкур

СЛОВОВІРНА СЕМАНТИКА ВІДДІЄСЛІВНИХ ПОХІДНИХ ІМЕННИКІВ У ГУЦУЛЬСЬКОМУ ДІАЛЕКТІ

У статті розглядається словотвірна семантика гуцульських іменників, мотивованих дієсловами. Охарактеризована реалізація семантики дієслів у субстантивних дериватах.

Ключові слова: гуцульський діалект, девербативи, іменники, мотивовані дієсловами, словотвірний тип, словотворчий формант, семантика, суфікс.

Розвиток української лінгвістичної науки позначений особливою увагою до мови як унікального феномену етнічної свідомості й культури. Специфіку етносвідомості, її пізнавального механізму в мові відображають номінативні процеси та їхні результати, які відбуваються у діалектах. Своєрідну групу похідної лексики становлять девербативи-іменники, в словотвірній семантиці яких поєднуються певні концептуальні ознаки двох протилежних лексико-граматичних класів слів – дієслова й іменника.

Словотвірна семантика віддієслівних похідних іменників у гуцульському діалекті недостатньо глибоко вивчена порівняно зі станом розробки цього питання на матеріалі української літературної мови, що й зумовлює **актуальність** даного дослідження.

Як номінативний клас віддієслівні іменники української мови були предметом дослідження в ракурсі засобів словотворення та словотворчих типів (М. В. Кравченко, О. Ф. Пінчук, Л. О. Родніна й ін.); структурно-семантичних розрядів (М. П. Лесюк, О. М. Пелехата, Л. М. Третевич та ін.); діакронного словотвору (С. П. Бевзенко, Т. М. Возний, Л. П. Гумецька, І. І. Ковалик, А. В. Лагутіна, А. В. Майборода, І. Г. Матвіяс та ін.); морфологічних змін (М. В. Кравченко, В. П. Олексенко та ін.); реалізації семантичного потенціалу дієслів у похідних найменуваннях (К. Г. Городенська, А. Д. Зверев, Г. М. Ращинська та ін.). Однак проблема аналізу словотвірної семантики у гуцульському діалекті цього класу слів у проекції на структури знань про позначене залишається малодослідженою, хоч її опрацювання може поглибити знання про специфіку когнітивного підґрунтя номінативних процесів у цілому.

Мета нашого дослідження – охарактеризувати словотвірну семантику дериваційного

потенціалу дієслів у субстантивних дериватах, виділити лексико-семантичні групи, а також встановити специфічні для гуцульського діалекту особливості порівняно з українською літературною мовою.

Матеріалом дослідження стали віддієслівні похідні іменники гуцульського діалекту, визначені на основі лексикографічних джерел [4; 9; 11; 15].

Варто зазначити, що у нашому дослідженні ми керуємося основоцентричним аспектом дослідження словотвору, який передбачає встановлення адекватної йому одиниці класифікації – словотвірної парадигми, що відображає дериваційний потенціал слова. Вона є засобом виявлення специфіки реалізації в похідних одиницях певної словотвірної семантики різних лексико-семантичних груп слів у межах тієї чи іншої частини мови, а також способів словотворення та словотворчих засобів.

На основі словотвірних парадигм семантично споріднених слів отримаємо множину словотвірних значень, у якій виявляється типова семантична парадигма для певного класу твірних і похідних.

За більш узагальненим словотвірним значенням в межах аналізованого континууму девербативи традиційно ділимо на дві макрогрупи: “носій процесуальної ознаки” та “опредметнена дія”.

У названих макросистемах виокремлюємо лексико-словотвірні значення, в межах яких віддієслівні іменники об'єднуються і протиставляються за менш загальною ознакою. Так, семантична позиція “носій процесуальної ознаки” диференційована за такою семантикою :

1. Назви особи як виконавця певної дії, названої дієсловом (зазначена семантика притаманна 4 словотвірним типам з такими афіксами) :

-ар': *бовгарь* ‘пастух великої рогатої худоби’, *домарь* ‘той, хто залишається на господарстві’, *дримбарь* ‘той, хто грає на дримбі’, *козарь* ‘пастух кіз’, *короварь* ‘пастух, який випасає корів’.

-ач: *ковач* ‘коваль’, *наймач* ‘орендатор; той, що наймає, приймає’, *рубач* ‘дроворуб; лісоруб’, *сурмач* ‘хто хропе’, *пітстригач* ‘перукар’, *плавач* ‘плавець; плотар; хто сплавляє деревину’, *товмач* ‘перекладач; тлумач’, *сокотач* тощо.

-ец': *годованець* ‘утриманець; міф. чорт, якого людина виростила, вигодувала для себе’, *заступець* ‘заступник, захисник’ та деякі інші.

-ник: *критник* ‘той, хто вкриває дах соломою’, *ворохобник* ‘бунтар, противник’, *трембітаник* ‘той, хто грає на трембіті’, *примівник* ‘знахар; чоловік, який лікує замовляннями’, *беренник* / *дерінник* // *копанник* (*копаник*) ‘той, хто збирає восени врожай (перев. картоплю)’, *калягузник* / *капарник* // *керинник* (*кіринник*) ‘поганий, недбалий робітник’, *катраніник* // *катранник* ‘мінйало’, *мірінник* ‘землемір’ *молотінник* (*молотільник*, *молотільник*) ‘молотник’, *оранник* ‘орач’, *помаганник* (*помагальник*) ‘помічник’, *байльник* ‘знахар; чоловік, який лікує замовляннями’, *сокотаник* ‘сторож’, *варінник*, *дійник*, *примівник*, *цезник*, *тереблінник*, *фацарник* ‘злодій’, *фльоєрник* ‘той, хто грає на фльоєрі’ тощо;

II. Особа як носій певної процесуальної ознаки, що визначає її поведінку, погляди, соціальний стан тощо (зазначена семантика притаманна 6 словотвірним типам з такими афіксами) :

-ак: *бабрак* ‘неохайна людина’, *дрімак* ‘сонна людина’.

-ач: *брехач* ‘брехун’, *підлизач* ‘підлабузник’, *шмаркач* ‘знев. шмаркач, соплій, сопляк; недоросток’;

-ик: *больик* ‘хворий’, *горьик* ‘гірський робітник, обгоріла людина’ та ін;

-ій: *курій* ‘аморальний чоловік, розпусник’, *заведій* ‘розбишака-підбурювач’;

-к(а): *вішкірка* ‘людина з відкритим ротом’, *кєцка* ‘кремезна людина’, *дранка* ‘образл. погана людина’, *рийка* ‘людина, яка провокує бійку; людина, якій нічого не подобається’.

-ун: *пестун* ‘розпещений, розбещений хлопчик’, *шмаркун* ‘знев. шмаркач, соплій, сопляк; недоросток’, *гаркун* ‘криклива людина’ тощо;

III. Предмет, носій процесуальної ознаки (зазначена семантика притаманна 7 словотвірним типам з такими афіксами) :

-ач: *товкач* ‘дерев'яний стрижень, за допомогою якого товкли, розтирали зерно’, *сікач* ‘знаряддя, яким січуть овочі; великий ніж’, *довбач* ‘спеціальна дошка для довбання’, *драч* ‘пила для пиляння дощок’, *клепач* ‘дерев'яний молоток’, *копач* ‘кілок; палиця; стовп’, *лускач* ‘щипці для горіхів; горіхокол’, *накегач* ‘інструмент для натягування’, *оптинач* ‘спеціальний ніж для обрізування’, *погрібач* ‘вид кочерги’, *поскрібач* ‘щітка для чесання коня’, *прибивач* ‘інструмент для забивання, прибивання’, *пробивач* ‘інструмент для пробивання’, *сівач* ‘сіяч; спеціальний

мішок для сіяння’, *сікач* ‘знаряддя для різання капусти, інших овочів’, *стругач* ‘ніж для стругання’, *товкач* ‘твердий дерев’яний стрижень у ступі’ тощо;

-ачк(а): *поскрібачка* ‘щітка для чесання коня’, *побивачка* ‘сокира для дрібнення і забивання’, *сікачка* ‘знаряддя для різання капусти, інших овочів’ тощо;

-ив(о): *коливо* ‘обрядова страва, яку дають на поминках: варена пшениця, заправлена медом чи цукром; порізаний на дрібні кусочки білий хліб’, *огниво* ‘кресало; складова частина кремінної зброї; кільце в ланцюзі; складова частина токарного верстата’;

-к(а): *бавка* ‘місце ігор’, *вішиванка* ‘вишивана сорочка, хустка’, *віяка/віялка/війка* ‘спеціальне сито з ручкою’, *вонечка* ‘самогон, спирт’, *гиблівка* ‘столярська стружка’, *гойданка* ‘гойдалка, колиска’, *гребінка* ‘пристрій для збирання чорниць’, *гуцанка* ‘колиска; гойдалка’, *данцовка* ‘підготовлене для танців місце’, *дергівка/дергавка/дерганка* ‘щітка з високими залізними зубцями (для чесання волокна, льону, клоччя)’, *загинка* ‘місце згину руки в лікті чи ноги під коліном’, *задерька* ‘осколок дошки; скалка’, *заківка* ‘металевий клинок для скріплення держака з вістрям коси, сокири’, *закрутка* ‘деталь замка, скрипки’, *заминка* ‘корм для курей (з картоплі, кукурудзяної муки)’, *замітавка* ‘дерев’яна кочерга (перев. для загібання жару в печі)’, *замішка* ‘напіврідка суміш кормів для годування худоби’, *замнеця* ‘мучний корм для птахів’, *заплітка* ‘заплетена коса з кісником’, *ловачка* ‘місце причалу бокорів, вилову сплавлених колод, дров; місце риболовлі’, *мійка* ‘ганчірка для миття’, *приліпка* ‘етикетка, наклейка’, *протичка* ‘голка, дротик для очищення люльки’, *реселівка* ‘терка для картоплі, інших овочів’, *різавка* ‘прилад для різання’, *сідавка* ‘місце для сидіння’, *товкачка* ‘дерев’яна посудина, у якій товчуть’, *швайка* ‘потовщене шило, товста голка з колодкою’, *щипавка* ‘довга жердина для збирання фруктів з дерев’ тощо;

-ниц’(а): *дергівниця* ‘щітка з високими залізними зубцями (для чесання волокна, льону, клоччя)’, *ламаниця* ‘терниця, терлиця’, *сікавниця* ‘шатківниця’, *западниця* ‘снігопад, пастка (перев. на ведмеда, вовка)’, *зарваниця* ‘гора, що зсувається’, *ораниця* ‘рілля, зорана земля’ тощо;

-ок: *зчисток* ‘послід у корови після народження теляти’, *дзюбок* ‘дзьоб’;

-ун: *колун* ‘спеціальна сокира колоти дрова’;

IV. Тварина – носій процесуальної ознаки (зазначена семантика притаманна 3 словотвірним типам з такими афіксами):

-ач: *ковтач* ‘дятел’, *пулькач* ‘індик’, *рапач* ‘деркач’, *черькач* ‘дрізд’;

-к(а): *плистка* ‘плиска (птах);

-ун: зокрема: *брикун* ‘норовистий кінь’, *скакун* ‘коник’, *скрипун* ‘вусач-товстун (жук)’, *тріскун* ‘шишкар (птах)’, *цівкун* ‘пісочник (птах)’ тощо.

До семантичної макросистеми “опредметнена дія” зараховуємо 3 словотвірні типи з такими афіксами:

-к(а): *звадка* ‘дія за зн. звадити’, *зицирка* ‘дія за зн. зицирувати’, *найманка* ‘дія за зн. наймати’, *насилка* ‘дія за зн. насилувати’, *окіпанка* ‘дія за зн. окіпати’, *примівка* ‘дія за зн. примовити’, *претанка* ‘дія за зн. претати’; *бранка* ‘дія за зн. брати’, *кортячка* ‘дія за зн. кортіти’, *курінка* ‘дія за зн. курити’, *луплінка* ‘дія за зн. лупити’, *метавка* ‘дія за зн. метати’, *плавачка* ‘дія за зн. плавати’, *пійка* ‘дія за зн. пити’, *різанка* ‘дія за зн. різати’, *скоботанка* ‘дія за зн. скоботати’. Зараховуємо також до цієї лексико-семантичної групи абстрактні іменники: *нетерплєчка* ‘нетерпіння; необачність’, *оповіданка* ‘дія за зн. оповідати’, *почутка* ‘дія за зн. почути’, *приповіданка* ‘приповідка’, *приспіванка* ‘приспів’, *прогулька* ‘похід, прогулянка’, *шпацірка* ‘дія за зн. шпацірувати, прогулянка’.

-іст’: *банність* ‘туга, сум’, *зазлість* ‘заздрість’, *можність* ‘засоби; можливість’;

-Ø: *гать* ‘гребля, загата’, *загорода* ‘город, двір, сад’ та абстрактні назви: *бана* ‘туга, сум’, *гриза* ‘сварка’, *обмова* ‘домовленість; наклеп’, *осуда* ‘заст. напаст’ тощо.

Як бачимо, уживання іменників на позначення абстрактної процесуальної ознаки засвідчує явище ономазіологічної транспозиції [10]. Транспозиція, зазначає Ю. Степанов, – це “таке мовне явище, коли мовна одиниця або мовний знак, не змінюючи свого основного “речевого” значення, змінює граматичне значення” [13].

Унаслідок транспозиції дієслово–іменник утворюється іменник – репрезентант абстрактної процесуальної ознаки. Це явище спричиняє специфічний вияв ознак, які збігаються з дієслівними. Зазнає змін, відповідно, і система словотворчих суфіксів, які нівелюють визначальні граматичні дієслівні категорії та сприяють набуттю

дериватами іменникових категорій. Такі форманти у віддієслівних іменників зовсім не мають ономасіологічного навантаження. Вони лише надають дієслівній ономасіологічній сутності граматичного іменникового оформлення, тобто з їхньою участю відбувається транспозиція дієслово – іменник.

Отже, утворюючи абстрактні віддієслівні іменники, словотвірні суфікси формують його ономасіологічну базу і, на відміну від похідних іменників на позначення осіб, де словотворчі суфікси виконують функцію репрезентантів ономасіологічних ознак і конкретизують їхню ономасіологічну базу, зовсім не мають ономасіологічного навантаження.

Відомо, що ступінь передбачуваності прихованих у віддієслівних іменниках додаткових смислів має градаційний характер, тому скористаємося номінацією додаткових смислів, запропонованою Кудрявцевою [8]:

нульовий – (*домарь* ‘той, хто залишається на господарстві’, *дримбарь* ‘той, хто грає на дримбі’);

мінімальний – успадкований від похідного, обумовлений його семантикою і валентностями, системний, регулярний, передбачуваний, напр.: *капарник* ‘поганий, недбалий робітник’, *катранник* ‘мінйало’, *мірінник* ‘землемір’ *молотінник* ‘молотник’, *оранник* ‘орач’, *помаганник* ‘помічник’ (прихований, але регулярний передбачуваний сенс ‘професія’);

фразеологічний – прирощений в процесі словотворення, не завжди регулярний, але з вираженою тенденцією до передбачуваності, пор.: *заступець* ‘заступник, захисник’ або ‘той, хто захищає’, але *годованець* не ‘той хто годує’, а ‘той, кого годують’ тобто ‘утриманець’ а також *міф.* чорт, якого людина виростила, вигодувала для себе; *цезник* ‘міф. біс, чорт; лісовик’;

ідіоматичний – унікальний, неповторний, одиничний, непередбачуваний, не вивідний за стандартною моделлю / схемою, напр.: *коливо* ‘обрядова страва, яку дають на поминках: варена пшениця, заправлена медом чи цукром; порізаний на дрібні кусочки білий хліб’.

У результаті дослідження нами було виділено 5 лексико-семантичних груп: назва особи як виконавця певної дії, названої дієсловом, назва особи як носія певної процесуальної ознаки, що визначає її поведінку, погляди, соціальний стан тощо, назва предмета, носія процесуальної ознаки,

назва тварини – носія процесуальної ознаки та опрідметнена дія, лексеми яких утворюються за допомогою суфіксів: *-ак*, *-ар’*, *-ач*, *-ачк(а)*, *-ец’*, *-ив(о)*, *-ик*, *-ій*, *-к(а)*, *-ник*, *-ниц’(а)*, *-ок*, *-ун*.

Як свідчить класифікований матеріал, найбільше дериватів утворюється із семантикою ‘назва особи як виконавця певної дії, названої дієсловом’ та ‘назва особи як носія певної процесуальної ознаки, що визначає її поведінку, погляди, соціальний стан тощо’ за допомогою словотворчих афіксів: *-ак*, *-ар’*, *-ач*, *-ец’*, *-ик*, *-ій*, *-к(а)*, *-ник*, *-ун*.

У гуцульському діалекті деривати із загальним словотвірним значення ‘опрідметнена дія’ утворюються здебільшого за допомогою суфіксів: *-к(а)*, *-іст’*, *-Ø*, причому деякі віддієслівні іменники окрім своєї первинної семантики ‘дія за значенням’ набувають прирощених абстрактних значень пор.: *нетерплєчка* ‘нетерпіння’; *банність* ‘туга, сум’, *зазлість* ‘зздрість’, *можність* ‘засоби; можливість’; *бана* ‘туга, сум’, *гриза* ‘сварка’, *обмова* ‘домовленість; наклеп’, *осуда* ‘заст. напасть’ тощо.

Окремої уваги заслуговують гуцульські девербативи із семантикою ‘назв тварин’, оскільки сюди належить словотвірний тип з суфіксом *-ач*, який не притаманний українській літературній мові.

Специфічним для гуцульського діалекту виявляється звуження словотвірної семантики практично всіх вище аналізованих девербативів порівняно з українською літературною мовою.

Окремої уваги заслуговують випадки набування семантики предметності афіксами, які первинно виражають інше словотвірне значення. Скажімо, *-Ø* суфікс в гуцульському діалекті засвідчений у структурі дериватів із значенням предметності *гать* ‘гребля, загата’, *загорода* ‘город, двір, сад’ тощо.

Надлишкова семантика гуцульських віддієслівних іменників ґрунтується на семантичних асоціаціях із мотивувальною основою. Окрім того, семантичні асоціації часто зумовлюються якісними ознаковими характеристиками мотивувальної основи, вираженої дієсловом, що має відповідне значення.

Таким чином, проаналізований нами фактичний матеріал дає підстави стверджувати, що віддієслівні іменники у гуцульському діалекті характеризуються різноманітністю та різноплановістю

словотвірної семантики і дериваційних афіксів, за допомогою яких вона виражається.

Проведене дослідження показує, що більшість гуцульських віддієслівних іменників постають багатозначними дериватами, семантична парадигма яких включає процесуальні і субстантивні значення. Паралельні деривати від одного мотивувального дієслова не збігаються в семантичному обсязі, а вторинні значення по-різному розподіляються в парадигмі девербативів. Члени однієї словотвірної парадигми не є лексично тотожними, про що свідчить і різнофункціональність суфіксів.

1. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика: Синонимические средства языка [Текст] / Ю. Д. Апресян. Избранные труды. – Т. I-II. – М.: Издательство «Восточная литература» РАН, «Языки русской культуры», 1995. – 422 с.
2. Аркушин Г.Л. Іменний словотвір західнополіського говору : автореф. дис... д-ра філол. наук: 10.02.01 / Аркушин Григорій Львович ; НАН України, Інститут української мови. - К., 2005. – 44 с.
3. Грещук В.В., Бачкур Р.О., Джочка І.Ф., Пославська Н.М. Нариси з основоцентричної дериватології / За ред. В. Грещука. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2007. – 348 с.
4. Гуцульські говірки: лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження [Текст] / відп. ред. Я. Закревська. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2000. – 364 с.
5. Джочка, І. Ф. Дериваційний потенціал дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / І. Ф. Джочка; Прикарпатський національний ун-т ім. В. Стефаніка. – Івано-Франківськ, 2003. – 20 с.
6. Дика Л. В. Суфіксальний словотвір іменника в говірках полісько- середньонаддніпрянського порубіжжя : автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Л. В. Дика; НАН України; Інститут української мови. – К., 2003. – 19с.
7. Ковалик І. Вчення про словотвір. Вибрані праці / І. Ковалик [упоряд. та авт. передм. Василь Грещук]. – Івано-Франківськ – Львів : Місто НВ, 2007. – 404 с.
8. Кудрявцева В. А. Наследование валентностных свойств глагола отглагольным именем : (На материале наименований лиц в русском языке) : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.01 / В. А. Кудрявцева. – М., 1991. – 32 с.
9. Негрич М. Скарби гуцульського говору: Березови / М. Негрич. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – 224 с.
10. Олексенко В. П. Словотвірні категорії іменника : автореф. дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01 / В.П. Олексенко; НАН України. Ін-т укр. мови. – К., 2002. – 36 с.
11. Піпаш Ю. О. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області) /Ю. О. Піпаш, Б. К. Галас. – Ужгород, 2005. – 266 с.
12. Пославська Н.М. Структура і семантика словотвірних парадигм дієслів із семою руйнування об'єкта : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.01 /

- Н. М. Пославська; Прикарпатський національний ун-т ім. В. Стефаніка. – Івано-Франківськ, 2006. – 20 с
13. Степанов Ю. Имена. Предикаты. Предложения / Ю. Степанов. – М.: Наука, 1981. – 360 с.
14. Шумицька Г. В. Словотвір апелятивних іменників у північнолемківських говірках української мови : автореф. дис... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова” / Г. В. Шумицька; Ужгородський національний ун-т. – Ужгород, 2001. – 19 с.
15. Janów J. Słownik huculski [Text] / Opracował i przygotował do druku Janusz Rieger / Jan Janów. – Kraków: Wydawnictwo naukowe DWN, 2001. – 302 s.

В статтє рассматривается словообразовательная семантика гуцульских существительных, мотивированных глаголами. Охарактеризована реализация семантики глаголов в субстантивных дериватах.

Ключевые слова: *гуцульський діалект, девербативи, существительные, мотивированные глаголами, словообразовательный тип, словообразовательный формант, семантика, суффикс.*

The article focuses on the derivational semantics of Hutsul nouns, which is verbs motivated. Characterized the implementation of the semantics of verbs in the substantival derivative.

Key words: *Hutsul dialect, deverbatives, nouns, by verbs motivated, derivational type, derivative formant, semantics, suffix.*

ГРАМАТИЧНІ ОДИНИЦІ І КАТЕГОРІЇ, ЇХ ФУНКЦІЇ

УДК 808.3:801.553
ББК 81.2

Анатолій Загнітко

ФУНКЦІЙНО-РДОВА КАТЕГОРИЗАЦІЯ ІМЕННИКІВ

З'ясовано статус категорії роду в системі іменникових категорій, схарактеризовано особливості її внутрішньої будови, простежено особливості парадигмального і синтагмального простору іменниково-рдової семантики, особливу увагу зосереджено на співвідношенні категорійної семантики роду і номінативної семантики статі, категорійної семантики особи з простеженням закономірностей динаміки функційної категоризації іменниково-рдових форм.

Ключові слова: категорія роду, морфологічне значення роду, номінативна категорія статі, категорія особи, парадигматика, синтагматика.

1. Статус категорії роду іменників.

Категорія роду іменників має центрально-ядровий статус у морфологічній системі іменників, що мотивовано тим, що 1) вона визначає особливості сполучуваності іменників з іншими частининомовними класами – прикметником, дієсловом, займенником; 2) вона пов'язана із системою відмінювання усіх іменників в однині: родові характеристики впливають на тип відмінювання; 3) вона корелює зі словотвірною продуктивністю. Тлумачення морфологічної категорії роду іменників ґрунтується на багатовимірній взаємодії її формального наповнення і семантики. Категорія роду іменників взаємодіє з іншими категоріями іменника – числом і відмінком. Напрям взаємодії цієї категорії з категорією числа мотивований тим, що число обмежує вияв родових характеристик іменників – тільки в однині іменникам властиве значення числа. З категорією відмінка категорія роду активно взаємодіє в системі відмінкових флексій (тільки іменникам жіночого роду властива флексія *-у(-ю)*: *вербу, дівчину, долину, смереку, тополину* і под.; закінчення *-ові(-еві)* властиве іменникам чоловічого роду (ч.р.): *гостеві, дідусеві, командирові* тощо; іменникам жіночого роду (ж.р.) з м'яким основи притаманна флексійна омонімія родового і давального відмінків: *відважності, любові, ночі, печі, солі* та ін.). Категорія роду впливає на організацію суб'єктно-об'єктних внутрішньореченневих відношень. Статус категорії роду, сила її впливу на функціонування іменникових форм

зумовлюють **актуальність** пропонованого аналізу. Розкриття особливостей внутрішньокатегорійного співвідношення форм роду та розкриття співвідношення категорійних форм роду із формами номінативної категорії статі та формами категорії особи з виявом динаміки функційної категоризації іменниково-рдових форм складають **мету** дослідження. Остання визначає необхідність реалізації таких **завдань**: 1) розкрити статус категорії роду в системі іменникових категорій; 2) простежити співвідношення / неспіввідношення внутрішньокатегорійної і зовнішньокатегорійної мотивованості форм роду; 3) проаналізувати особливості функційної категоризації форм роду і визначити закономірності останньої. **Новизною** аналізу виступає встановлення функційної категоризації морфологічних форм роду з обґрунтуванням значущості парадигмального і синтагмального чинників.

Основу категорії роду складає небінарна еквіполентна опозиція граматичних значень ч., ж. і р. Ці значення виражаються системами форм різних лексем. Категорія роду своєю семантикою завершує міжчастиномовні переходи. Її вияв є сильний у найменуваннях істот і неістот в однині і слабкий або індіферентний у формах множини.

За структурою категорія роду іменників є триелементною, тому що складається з трьох основних компонентів: морфологічного значення ч.р., морфологічного значення ж.р., морфологічного значення р. За послідовного протиставлення морфологічного значення ч.р. і морфологічного значення ж.р. статус морфологічного значення середнього роду (с.р.) є “збідненим”, “препарованим” [5]. Це мотивоване тим, що морфологічне значення ч.р. і морфологічне значення ж.р. послідовно протиставлені внутрішньомовними засобами (власне-іменниковими флексіями, узгоджуваними елементами) і зовнішньомовними засобами (протиставлення “чоловіча стать / жіноча стать”). Морфологічне значення р. внутрішньомовними засобами (інвентар флексій) протиставлене слабо (тільки флексія *-е*) морфологічному значенню ч.р. і морфологічному значенню ж.р.

2. Класифікаційні основи категорії роду. Категорія роду за своїм статусом та основним призначенням є класифікаційною. Її

класифікаційний статус виявлюваний у тому, що кожний іменник має рід, що визначується зазвичай за суто формальними критеріями з-поміж іменників – назв неістот: *акваріум, акваланг, клас, ліс, майдан, океан* – чол. р.; *верба, калина, тополя, школа, ялина* – жін. р.; *дерево, море, озеро, поле, село* – серед. р. Здебільшого сучасні вияви форм роду пов'язують з його генезою (Ф. Міко, О.В. Миртов, О.Н. Савченко, О.Б. Копелювич, О.О. Потебня та ін.). Намагаючись знайти пояснення генези морфологічного роду іменників у внутрішніх законах розвитку мовної системи, найімовірніший шлях розв'язання цієї проблеми вбачають у встановленні причини початкового узгодження в роді (О.Н. Савченко). Інші мовознавці твердять, що морфологічний рід іменників є прямим відбиттям змісту предметів, їхньої біологічної статі, загальної “сексуалізації” (І.О. Бодуен де Куртене).

В українській мові немає підстав категорію роду обмежувати позначенням статі: 1) іменники – назви неістот семантично не пов'язані з біологічною статтю; 2) багато іменників – назв істот не містять вказівки на статеві відмінності: вони однаково позначають чоловічу і жіночу стать тварин, риб, птахів: *кріт* – чол. р., *миша* – жін. р. У разі потреби утворюються спеціальні форми на позначення особин жіночої статі: *критиха, крокодилиха, зайчиха, їжачиха*; 3) іменники ч.р. зі значенням посади, звання, професії можуть використовуватись для позначення і чоловіків, і жінок: *декан, академік, депутат, фізіолог* і под.; 4) взаємодія з номінативною категорією статі не є визначальною для морфологічного роду іменника, пор. словосполучення на зразок *наш Танюшик, симпатичний Оленчик* тощо (пор.: [5, 11-13]).

Категорія роду іменників не пов'язана з реальним значенням слова: її значення може збігатися з ознакою біологічної статі, а може виступати формальним критерієм розрізнення слів у моделі узгодження за родом; семантика слова, безвідносно до статі, іноді стає визначальною в родовій диференціації. Останнє особливо помітно серед деяких груп запозичених слів, у яких формальний показник роду неоднозначний, пор.: *сизаль* – чол. р., *жирандоль* – жін. р.

Рід іменників – один з морфологічних засобів вираження предметності. В сучасній українській мові морфологічний рід виступає як класифікаційна категорія, пов'язана з будовою і відмінюванням іменників [8].

Взаємодія роду і будови слова виявляється в закріпленні окремих словотворчих суфіксів за певним морфологічним родом, їхньому функціонуванню в межах мовної системи тільки з морфологічним значенням одного роду: *-к-а, -иц-я* – ж. р.: *партнерка, організаторка, шестикласниця*; *-ист, -іст* – ч. р.: *дозиметрист, рекордист, танкіст, штангіст*; *-(а)нн-я, -(е)нн-я, -(і)нн-я / -(у)нн-я* – р.: *експериментування, мовчання* і под. В українській мові словотворчими суфіксами мотивується морфологічний рід 35322 іменників (65,5 %).

Категорія роду іменників – явище надзвичайно складне. Причина складності – не тільки в суперечливості визначення принципів родової класифікації, а й у різних морфологічних способах вияву роду іменників. Так, у більшості іменників відмінності роду наявні у формі називного відмінка – шляхом протиставлення закінчень. Категорія роду встановлює особливості сполучуваності іменника з іншими частинами – прикметниками, займенниками, дієсловами тощо. Категорія роду пов'язана із системою відмінювання іменників і є однією з основ диференціації іменників на відповідні типи відмінювання.

Поділ іменників на слова ч. р., ж. р. і р. ґрунтується на морфологічних, семантичних і синтаксичних властивостях слів, до них прилягають словотвірні особливості похідних.

Усі іменники мають рід тільки в однині, у множині відповідні іменники співвідносяться з певним словом в однині: *ясени* (множина) → *ясень* (однина, чоловічий рід); *тополі* (множина) → *тополя* (однина, жіночий рід); *поля* (множина) → *поле* (однина, середній рід). Множинні іменники (іменники *pluralia tantum* (*висівки, дріжджі, канікули, ковзани, штани* і под.)) значення роду не мають. Визначення їх як складників парного роду – окремого родового класу – є не зовсім коректним, тому що не усім з них притаманна семантика парності. Охоплення родовими характеристиками тільки іменників в однині (іменникам з повною парадигмою числа) ніякою мірою не заперечує її обов'язковості й регулярності, тому що множинні іменники протиставлені своїм числовим виявом іменникам з повною парадигмою числа як такі, що не мають повної парадигми.

3. Взаємодія граматичного роду і лексико-граматичних розрядів іменників. Взаємодія морфологічного роду іменників у сучасній мові простежується з категорійною

семантикою істоти/неістоти, особи/неособи, семантикою “недорослості”. Результатом такої взаємодії виступає система відмінювання іменника та мотивація роду іменників. Для значної кількості назв істот категорійна семантика роду мотивована протиставленням “чоловіча/жіноча стать”: *чоловік – жінка, син – донька, дід – баба* тощо. Така категорійна мотивація властива переважно іменникам – назвам осіб за родинними стосунками: *чоловік – жінка, дід – баба* тощо.

У межах назв істот активно виявлювана й опозиція “дорослість/недорослість”, що послідовно виражається в трикомпонентних протиставленнях: *батько – мати – немовля* та ін. Ця опозиція поширена і в назвах тварин, і в найменуваннях комах, птахів і под., пор.: *заєць – зайчиха – зайчєня, лев – левиця – левєня*. Найменування недорослих істот протиставлені одночасно і формам чоловічого, і формам жіночого роду. З найменувань істот ця опозиція, здебільшого в згорнутому вигляді, трансформована і в назви неістот: *хліб – хлібина – хлібєня*. У більшості назв істот (особливо назв осіб) категорійна семантика роду складає цілісність їхнього лексичного і морфологічного значення. Для іменників – найменувань осіб властивим є поширення привативних опозицій, у яких маркований один співчлен. Наявні два типи таких опозицій: 1) іменник ч. р. має загальніше значення, немаркований ознакою чоловічої статі і функціонує як екстенсивний член опозиції (назви осіб за професією, видом занять, посадою, званням): *актор – актриса (акторка), аматор – аматорка* та ін.; 2) в однині іменник ч. р. уживається для номінації осіб чоловічої статі, а ім’я жіночого – для номінації осіб жіночої статі (назви національностей, мешканців населених пунктів): *англієць – англійка, австралієць – австралійка* та ін. У формах множини ці слова вступають у привативні відношення (*кияни = кияни і киянки* та под.).

У першій групі фемінативи семантично складніші, ніж маскулінативи: *птахар* – “назва особи за типом заняття”, *птахарка* – “назва особи за типом заняття” + “жін. стать”. Інтегральний елемент, ускладнюючи семантику слова (екстенсіонал), маркує його. У другому типі семантична складність корелятивів однакова: *киянин* – “житель Києва” + “чоловік”, *киянин* – “жителька Києва” + “жінка”. Додавання суфікса нейтралізує чоловічу стать, унаслідок чого похідний іменник виражає значення ж. р. В обох групах

опозицій маскулінативи здатні відбивати у своєму екстенсіоналі всю множинність осіб не лише у множині (1 і 2), а й в однині (1). Нейтралізація статі пояснюється тим, що ім’я ч. р. підкреслює не стільки ідею статі, скільки уявлення про особу. Для фаунонімів характерними є еквіполентні і привативні (першої моделі) опозиції. Відношення між компонентами опозицій такі самі, як і в антропонімів.

4. Категорійна семантика роду: рід і значення статі. Зовнішня мотивація і логічність морфологічного роду в опозиціях зі значенням статі насправді є складним явищем, що поєднує у своїх виявах соціальні процеси і тенденції вдосконалення системи граматичних родів. Найповніше відбивається генетичний процес взаємодії морфологічної категорії роду із семантикою статі, категорії особи/неособи в межах перетину трьох основних груп слів: 1) рухомі номінації (серед них вирізняються морфолого-дериваційні найменування, для яких властивим постає поєднання морфологічного вираження значення роду (флексія) та відповідного дериватора (суфікса): *викладач – викладачка, європеїд – європеїдка* і семантико-синтаксичних рухливих номінацій (особливістю виступає те, що семантику роду вони реалізують тільки в межах певної синтагми): *академік, доцент, професор, оператор, профорг, фізорг*), 2) нерухомі найменування (*дядько – тітка, зять – невістка, брат – сестра*); 3) іменники з омонімією морфологічних форм роду (здебільшого їх називають іменниками спільного роду), пор.: *сирота, плакса* та ін. Імена першої і третьої груп мають певну спільність у структурно-семантичному плані, що виявляється в розчепленні морфологічних форм роду на синтаксичному рівні. Якщо у фемінізмів (іменники типу *нехлюя, нероба, п’яниця*) це набуло мовленнєвої закономірності, зреалізованої системно, то серед маскулізмів наявна особлива підгрупа слів, у яких не простежується навіть оказіональна омонімізація МФ роду, пор.: *узбек – узбечка, білорус – білоруска* (назви національностей); *вінничанин – вінничанка* (місце проживання); *однокурсник – однокурсниця* (тип занять), адекватних привативним опозиціям. Їхня семантика відбивається у посиленні опозиції називного :: знахідного відмінків серед назв істот та її нейтралізації серед назв неістот, з одного боку, і формальній закріпленості протиставлення

“особа/неособа” на рівні морфологічної форми давального відмінка, з іншого.

Опозиція статі, утворюючи підкласи іменників – назв істот, пов’язана з категорією роду. У межах назв істот більшість іменників містить ознаку жіночої статі, слова ч. р. слабко виражають ознаку статі лише в множині, а в однині можуть вступати в семантичну опозицію з ж. р., що зумовлено лексичним значенням слова, його семантико-парадигматичними зв’язками. Відмінність статі у множині здебільшого зберігається: *робітники – робітниці, аматори – аматорки*, але на родову диференціацію вони не впливають.

Важливою ознакою морфологічних форм множини є збереження дистинкції статі та нівеляція ознак морфологічного роду. Здатність морфологічної форми ч. р. позначати особу взагалі і вступати засобом номінації особи жіночої статі є виявом їхньої немаркованості. Останнє відповідає специфіці такої морфологічної форми, що на системному рівні характеризується потенціалом нерівнорядних функцій (підкреслення соціального статусу посади, звання: *присвоїти звання доцента; присвоїти звання заслуженого артиста; присудити ступінь доктора наук*) та актуально-комунікативного (*Марія – справжній бригадир / Василь – справжній бригадир*) плану [3, 137-157]. У цьому полягає функційна відмінність сигніфікативного та денотативного вживання морфологічної форми ч. р., що зумовлює їхній різний статус у структурі морфологічної категорії роду іменників. Денотативне вживання (підмет, прикладка і под.) спрямоване на відбиття у морфологічній формі роду актуалізованої ознаки статі, що репрезентується у розчепленні омонімічних форм, сигніфікативне (присудок) використання відповідає класифікаційним і кваліфікаційним параметрам форми без зміни роду [1].

Взаємодія семантики статі та значення роду, прагматичні чинники наповнили формальний зміст граєм роду екстралінгвістичним змістом. Це дозволило морфологічним формам роду іменників – назв істот виконувати семантичні функції. Морфологічне значення роду слів з омонімією морфологічних форм експлікуються на синтаксичному рівні, відзначаючись функційною значущістю категорійної семантики особи.

5. Парадигматика і синтагматика морфологічного роду іменників: функційна категоризація. Синтагматика морфологічного роду ізоморфна його парадигматиці. В іменників морфологічна категорія роду виступає синтагматично незалежною. У парадигмальному просторі іменникового роду наявні сильні, напівсильні і слабкі вияви. До сильних виявів належать флексійні мотивації роду у відповідних рядах форм: *-а(я)* – ж. р. (*абрикоса, береза, верба*), пор.: Н. в. – *абрикоса*; Р. в. – *абрикоси*; Д. в. – *абрикосі*; Зн. в. – *абрикосу*; О. в. – *абрикосою*; М. в. – *(на) абрикосі*; Кл. в. – *абрикосо*. Із семи відмінкових флексій тільки у двох відмінках – дав. і місц. – наявний збіг. Сильну позицію цієї флексійної мотивації послаблює незначна кількість іменників на *-а(я)* з омонімією форм роду: *нездара, нероба, нечупара* тощо.

Напівсильний вияв характерний для нульової флексії морфологічного ч. р. і морфологічного ж. р.: *граб, дуб* – морфологічний ч. р.; *бадьорість, відважність* – морфологічний ж. р. Напівсильний вияв флексійної мотивації пояснюваний тим, що в називному відмінку флексії обох морфологічних родів збігаються, але в усіх інших відмінках – род., дав., знах., орудн., місц. і клич. – флексійна мотивація постає сильною. У морфологічному ч. р.: Н. в. *дуб*; Р. в. *дуба*; Д. в. *дубу*; Зн. в. *дуб*; О. в. *дубом*; М. в. *(на) дубі*; Кл. в. *дубе* нульове закінчення наявне у двох відмінках – наз. і знах. У морфологічному ж. р.: Н. в. *кров*; Р. в. *крові*; Д. в. *крові*; Зн. в. *кров*; О. в. *кров’ю*; М. в. *(на) крові*; Кл. в. *крове* нульове закінчення наявне також у двох відмінках – наз. і знах., у трьох відмінках – род., дав. і місц. – флексійна омонімія. Флексія *-і* місц. в. є тотожною в морфологічному ч. р. і морфологічного ж. р., закінчення *-е* клич. в. також збігається у формах обох морфологічних родів. Парадигмальна мотивація роду чітко простежується тільки в трьох відмінкових формах – род., дав. та орудн. морфологічного ч. р. та в трьох відмінкових формах – род., дав. та орудн. морфологічного ж. р. В останньому випадку флексійна мотивація послаблюється в силу флексійного внутрішнього збігу форм дав. та род. в.

Флексійно-парадигмальна мотивованість морфологічного р. іменників на *-а(я)* належить до перехідного різновиду – сильного – напівсильного (*веління, видіння*): Н. в. *веління*; Р. в. *веління*; Д. в. *велінню*; Зн. в. *веління*; О. в. *велінням*; М. в. *(на) велінні*; Кл. в. *веління*.

Флексійно-парадигмальний простір цих іменників наповнений чотирма омонімійними формами: *-а(я)* – наз., род., знах. і клич., а місц. в. загалом належить до таких, що слабко диференціюють морфологічний рід іменників: *-і* – форми морфологічного ч. р. ((*на*) *клені*, (*на*) *м'ячі*, (*на*) *столі*, (*на*) *яворі*, (*на*) *ясені*), форми морфологічного ж. р. ((*на*) *вербі*, (*на*) *гілці*, (*на*) *землі*, (*на*) *кручі*, (*на*) *руці*, (*на*) *сестрі*, (*на*) *суніці*, (*у*) *печі*, (*в*) *осі*, (*в*) *осені*, (*в*) *радості*), форми морфологічного р. ((*на*) *морі*, (*на*) *озері*, (*на*) *підвіконні*, (*на*) *полі*, (*на*) *селі*). До цього ж різновиду належить і флексійне визначення роду іменників – назв недорослих істот із закінченням *-а(я)*: *вовча*, *вороненя*, в яких посилюється парадигмальна мотивація морфологічного р. завдяки регулярності суфіксів: *-ат-* (*-ят-*), *-ен-* у род., дав. та місц. в.: Н. в. *вовча*; Р. в. *вовч-ат-и*; Д. в. *вовч-ат-і*; Зн. в. *вовча*; О. в. *вовчам*; М. в. (*на*) *вовч-ат-і*; Кл. в. *вовча*. У наз. в. наявний флексійний збіг із формами морфологічного ж. р. на *-а(я)*.

Слабкий флексійний вияв мотивації притаманний формам морфологічного р. на *-о* (*борошно*, *вікно*, *золото*, *марєво*, *мереживо*, *озеро*, *срібло*, *тепло*), тому що їхні відмінкові форми у своїй більшості збігаються з формами морфологічного ч. р. на *-о* (*батько*, *дядько*), пор.: Н. в. *вікно*; Р. в. *вікна*; Д. в. *вікну*; Зн. в. *вікно*; О. в. *вікном*; М. в. (*на*) *вікні*; Кл. в. *вікно* і Н. в. *батько*; Р. в. *батька*; Д. в. *батьку*; Зн. в. *батька*; О. в. *батьком*; М. в. (*на*) *батькові*; Кл. в. *батьку*. Флексійна тотожність наявна в чотирьох відмінкових формах із семи – наз., род., дав., орудн., відмінність чітко виражена в знах. (зумовлено належністю іменників морфологічного ч. р. до назв істот), місц. та клич. Подібна ситуація наявна і з-поміж іменників морфологічного р. на *-е(є)* (*горе*, *море*, *поле*), у яких відмінкова розбіжність посилена ще й формою наз. в. за відсутності в українській літературній мові іменників морфологічного ч. р. на *-е(є)*: Н. в. *горе*; Р. в. *горя*; Д. в. *горю*; Зн. в. *горе*; О. в. *горем*; М. в. (*на*) *горі*; Кл. в. *горе*.

Синтагматичне вираження морфологічного роду є найпоследовнішим і характерологічним з чітким вираженням в узгоджуваному компоненті морфологічного значення роду іменника: *-ий(ій)* – морфологічний ч. р. (*зелений ліс*, *дерев'яний ґрунт*, *ручний годинник*, *свіжий ґрунт*, *цікавий роман*); *-а(я)* – морфологічний ж. р. (*глибока долина*, *молода липа*, *нова повість*, *пряма стежка*, *рання година*, *рівна дорога*, *червона квітка*); *-о*, *-е(є)* – морфологічний р.

(*рідне село*, *рівне поле*, *цікаве марєво*, *своєрідне мереживо*). Це свідчить про універсальну внутрішньомовну трьохродовість узгоджувальних компонентів. Відбиття в узгоджуваному компоненті родової належності іменника, навіть за умови асиметрії форми і змісту, засвідчує активну силу категорії роду в переході від словозміни до словотвору (за В. Мартиновим). Останнє легко простежити у перетворенні двокomпонентної номінативної одиниці в однокomпоненту, коли флексійний компонент родової належності, наявний в узгоджуваному елементі, симетризується з відповідним суфіксом фемінності, пор.: *відомий митець* → *відома митець* → *мисткиня* (*митець* + ж. р.); *новий учитель* → *нова учитель* → *учителька*; *сільський лікар* → *сільська лікар* → *лікарка*. Індиферентність форм узгодження щодо семантики статі чітко простежувана в номінації осіб як узагальненого позначення класу осіб за їхнім соціальним статусом, фахом тощо, пор.: *Крацій студент завжди чітко орієнтується в різних теоріях...* (Україна молода. – 2010. – 10 лютого); *Справжній учень приходиться до нашої школи для набуття чіткого уявлення свій майбутній вибір...* (Голос України. – 2004. – 10 листопада). Ця ж індиферентність чітко простежувана в частих переносах такого різновиду узгодження і в разі номінації осіб жіночої статі: *Відомий у місті стоматолог Тетяна Миколайченко досить ґрунтовно прокоментувала ситуацію з поширенням невідомої інфекції серед дітей середнього шкільного віку* (Україна молода. – 2001. – 5 вересня). Заявлена тенденція набула нормативно-кодифікованого статусу в номінаціях осіб за фаховою ієрархією: *старший бухгалтер*, *старший помічник*. Усупереч морфологізації родової диференціації смисловий вияв семантики статі регулярним постає тільки у формах дієслова, препозитивно-атрибутивний компонент зорієнтований на особово-категорійну семантику, що асоціативно співвіднесена зі значенням морфологічного чоловічого роду: *Слов'янський міський голова наголосила на пересічності творчої спадщини видатного поета-пісняра, земляка Михайла Петренка* (Донеччина. – 2012. – 16 травня). Особливість такого узгодження з формами іменників морфологічного ч. р. бере початок в особливостях співвідношення і взаємодії категорійної семантики роду іменників і номінативної категорії статі та

категорійної семантики роду іменників і категорійної семантики особи. Перший вимір взаємодії чітко простежувано у відбитті семантики статі в послідовній родовій диференціації. Семантика статі спочатку була лексичною, що знайшло вияв і в нинішніх кореляціях на зразок *батько – мати*, пор. лат. *pater – mater*; нім. *der Vater – die Mutter*; англ. *Father – Mother*; серб. *отац – мајка*; макет. *татко – мајка*; словен. *оče – mati*; словац. *otec – matka*; болг. *баца – мајка*; див. також: ірланд. *mháthair – athair*; ісланд. *faðir – móðir*; тагаль. *ama – ina*; турецьк. *baba – anne*; фін. *isä – äiti*; фран. *la mère – du père*; гінді *पिता – माँ*; швед. *far – moder* та ін. Послідовне врахування особливостей співвідношення компонентів у цих парах дозволяє виявити в більшості випадків абсолютні / відносні кореневі адекватанти. Диференціювання статі згодом у низці мов набуло чітко простежуваної словотвірної мотивації: лат. *filius* ‘син’ – *filia* ‘дочка’, *magister* ‘учитель’ – *magistra* ‘вчителька’ з послідовною поступовою граматизацією. Подібне легко виявити в усіх слов’янських мовах, де пари зразка *чоловік – жінка*, *батько – мати* постають виявом лексичної семантики статі (біл. *мужчына – жанчына*, *бацька – маці*; рос. *мужчина – женщина*, *отец – мать*; болг. *мъж – жена*, *баца – мајка*; польс. *mężczyzna – kobieta*, *ojciec – matka*; словен. *moški – ženska*, *oče – mati*; словац. *muž – žena*, *otec – matka*; серб. *мушкарац – жена*, *отац – мајка*; хорв. *čovjek – žena*, *otac – мајка*; чесь. *muž – žena*, *otec – matka*; мак. *човек – жена*, *татко – мајката*). З-поміж найменувань родинності і своцтва семантика статі має також словотвірне вираження: *кум – кума*, *онук – онука*, *сват – сваха*, *тесть – теща*. На ґрунті семантики статі розвинулась категорія особи, що підтверджує привативність опозиції як основи співвідносності основної маси особових іменників за ознакою статі (за О.Б. Копелівичем [5]). Категорію особи в її співвідношенні з номінативною категорією статі не слід обмежувати тільки виявом в останній семантики статі, тому що основним у категорії особи виступає найменування особи за її статусом. Диференціювання за статтю є супровідним – за домінування семантики статі в категорії особи форми особових іменників були б марковані обопільно.

Категорія особи в морфологічних і словотвірних засобах розвинулась на ґрунті протиставлення іменників морфологічного ж.

р. на *-а(я)* та іменників морфологічного р. як таких, що позначали осіб без співвідношення зі статтю, та іменників морфологічного ч. р., які позначали тільки осіб чоловічої статі [2]. На відміну від форм морфологічного ж. р. і морфологічного р. форми морфологічного ч. р. у діакронному аспекті розширили свою семантичну ємність з-поміж назв осіб, що легко простежується і в сучасній мові. Останнє підтверджуване в динаміці форм з омонімією морфологічних форм роду так званого спільного роду, пор.: *базіка, бестія* тощо. Динаміка виявляється у внутрішній видозміні маркованості цих особових іменників, що в минулому позначали особу за її соціальним статусом, характерними рисами поведінки чи відповідними діями. На позначення осіб чоловічої статі продукувалися відповідні іменники морфологічного чоловічого роду: воєвода, ч. (воєвод□) (1) *титул правителів Молдавського князівства та його синів* воєвода (1558): *Владиславу... кролю польському... оусєсрд(є)ч(н)є (!) поклон□ние о(т) петра воєво(д) молдавського* (Сучава, 1388 *SL* 678); 2) (у *Польському королівстві і Литовській державі намісник короля короля або великого князя*) воєвода (81): *оучинит(ь) которья добри члвкъ кривду, любо воєвода а любо панъ оучинити справу не нимъ* (б. м. н., 1352 *P* 6) (ССМ 1977, 184-185) – воєводъ, воєводъ, ч. (*титул правителів Молдавського князівства та його синів*) воєвода: *а на то є(ст) в□ра нашого г(сд)ва вишєписа(н)наго, ми стефана воєво(д)а* (Сучава, 1500 *Cost. S.* 234) (ССМ 1977, 185). Наявність певних корелятивів в особових іменників була нестійкою і нерегулярною, тому існує цілком умотивована думка: “...Якщо існувала синонімічна паралель моделі на *-а*, то здебільшого поширення властиве було моделі на *-а*” [7, 41], остання модель поставала регулярною і частотною. У цих та подібних кореляціях занепали здебільшого марковані елементи, за умови ж збереження корелятивів кожний з них набув власного стилістичного виміру. Поступово форми на *-а(я)*, набуваючи внутрішньої мотивованості маскуліністю, відбивали це у смисловому узгодженні. Останнє первинно виникло як ізоморфне відбиття в синтагматичі морфологічних процесів недостатньої мотивації семантики особи чоловічої статі, компенсувавши таким чином недостатність парадигмального рівня. Диференціювання мовно-аналітичними ресурсами семантики особи стало поштовхом

утворення кореляцій у межах тієї самої форми: форма ж. р. У сучасній українській мові функційне навантаження форм морфологічного ч. р. постає наслідком формування постійної морфологічної недостатності, коли форма морфологічного ч. р. уже набула значення “маскулітності”. Підґрунтя морфологічного значення ч. р. складає номінування особи чоловічої статі з яскравим підтвердженням соціальної активності відповідної особи. Форма морфологічного ч. р. позначає особу загалом, співвідносячи її з певним статусом, соціальною належністю, функціями.

Висновки. Функційна категоризація іменниково-родових форм умотивована їхньою семантичною ємністю, в силу чого форми ч. р. внутрішньо диференційовані на кілька синтагмальних моделей з чітко простежуваними ліво- і правобічними особливостями. У своєму загалі вони функційно багатші і функційно ємніші, охоплюючи в рамках функційно-семантичної парадигми від двох до п’яти-семи функцій. Категорійна семантика роду іменників співвідноситься у внутрішньоіменниковому просторі із семантикою числа, відмінка, істоти/неістоти, особи/неособи, а в зовнішньоіменниковому просторі – з номінативною категорією статі, словотвірними категоріями суб’єкта (з послідовною внутрішньою диференціацією), категорією об’єкта тощо. Водночас категорійна семантика безпосередньо пов’язана із закономірностями ідеації, металізації, ідентифікації. Вивчення і дослідження таких процесів складає *перспективу* дослідження.

1. Виноградов, В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове [Текст]. – Изд. 3-е, испр. и доп. / Владимир Викторович Виноградов. – М.: Высшая школа, 1986. – 640 с.
2. Вихованець, І.Р. Система відмінків української мови : монографія [Текст] / Іван Романович Вихованець. – К.: Наукова думка, 1987. – 232 с.
3. Загнітко, А.П. Теоретична граматики української мови : морфологія, синтаксис [Текст] / Анатолій Панасович Загнітко. – Донецьк : ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. – 992 с.
4. Ковалик, І.І. Про лінгвальні категорії, їх властивості і види [Текст] / Іван Іванович Ковалик // Мовознавство. – 1980. – № 5. – С. 10-13.
5. Копелиович, А.Б. Семантико-грамматическое развитие категории рода в современном русском языке : дис. ... канд. филол. наук / Александр Борисович Копелиович. – Владимир, 1970. – 377 с.
6. Мартынов, В.В. Категории языка : Семнологоический аспект [Текст] / Виктор Владимирович Мартынов. – М.: Наука, 1982. – 192 с.

7. Плискевич, З.М. Агенти́вные существительные с основой на -а(-я) и соответствующие им дериваты (на материале памятников XI – XV вв.) [Текст] / Зинаида Михайловна Плискевич // Вопросы словообразования и лексикологии древнерусского языка. – М.: АН СССР, 1974. – С. 41-57.
8. Miko, F. Rod, číslo a pad mien [Text] / František Miko. – Bratislava: Vyd-vo Slovenskej Akademie vied, 1962. – 254 s.

Вьяснено статус категорії роду в системі іменних категорій, охарактеризовані особливості її внутрішнього строєня, просліджені особливості парадигмального і синтагмального пространства іменительно-родовой семантики, особеє внимание сосредоточено на соотношении категорійной семантики роду і номінативной семантики пола, категорійной семантики лица с проследживанием закономерностей динамики функциональной категоризации іменительно-родовых форм.

Ключевые слова: категория роду, морфологическое значение роду, номінативная категория пола, категория лица, парадигматика, синтагматика.

The status of gender category in the system of noun categories has been found, the features of its internal structure have been characterized, and the peculiarities of paradigmatic and syntagmatic space of noun-gender semantics have been described. Special attention is focused on the ratio of categorial semantics of gender and nominative semantics of gender (sex), categorial semantics of person with tracing the regularities of functional categorization dynamics of noun-gender forms.

Key words: category of gender, morphological meaning of gender, nominative category of gender (sex), category of person, paradigmatics, syntagmatics.

УДК 811.112.2:811.161.1:81'33
ББК 81.2

Ніна Гуйванюк

РЕЛЯТИВНА СЕМАНТИКА В АСПЕКТІ СИНТАКСИЧНОЇ НОМІНАЦІЇ

Статтю присвячено категорії релятивності в синтаксисі і умовам реалізації так званої релятивної семантики. В її основі лежить відношення, що має свою специфіку на рівні прислівних та реченневих формальних зв’язків, неоднаково виявляє себе у різних знаках синтаксичної номінації.

Ключові слова: синтаксична номінація, релятивність, релятивна семантика, універсальні відношення, подійні та міжподійні відношення.

На сучасному етапі розвитку лінгвістики велику роль відіграє функціонально-семантичний підхід до вивчення мовних фактів, при якому вихідним пунктом дослідження обирають певне загальне значення, а потім встановлюються різноманітні засоби його вираження. У зв’язку

з цим особливого значення набуває проблема **релятивності**. Термін релятивний (від лат. *relativus*) означає „встановлений, визначений у зіставленні, порівнянні з чимось іншим, через відношення до нього”.

Більшість дослідників схильні вважати, що релятивність – це універсальна категорія, що відношення (реляції) взагалі лежать в основі будь-якого пізнання світу людиною. Питання про взаємозв'язок мови і мислення, про універсальні категорії пізнання і нарешті розчленування знань за допомогою мови на окремі елементи і встановлення між ними певних відношень (подібності, тотожності, протилежності, приналежності тощо) були і залишаються актуальними. Роджер Бекон дійшов висновку, що відмінності між мовами полягають в різноманітних семантичних реляціях, а саме в тих, що пов'язані з концептуальними структурами мислення. Відношення народу до певних понять дійсності, до традицій і культури визначають концептуальну структуру мови, формують її національну специфіку, яка виявляється в тому, як мова відображає основні категорії буття: загальне – часткове, частина – ціле, тотожне – нетотожне тощо [1]. В основі креативності мови лежить ставлення (відношення) людини (автора) до відображення дійсності. Усі мови, наприклад, розрізняють особу мовця, особу співрозмовника і третю особу, про яку йдеться в розмові. Релятивність семантики займенників (безпосередньо чи опосередковано) орієнтована на суб'єкт мовця (Я). Наприклад, концептуально вибудоване висловлення з займенником МИ (першої особи множини) поєднує мовця зі світом і з адресатом *відношеннями включення*, як-от у реченні: „Усі ми, люди, шукаємо собі добра, а коли роздивитися – замість добра собі зло готуємо” (Л.Толстой) [24].

До середини 60-х років ХХ ст. лінгвістична семантика практично зводилася до лексичної семантики. На сучасному етапі вивчення семантики поширилося й на сферу речення. Семантика речення – наслідок узагальнення, високого ступеня абстракції. Причому „загальне граматичне значення речення є не тільки результатом абстрагування від конкретної семантики, але й формалізацією цієї конкретної семантики”, – слушно зазначає А.П.Грищенко [10, 33]. У розуміння семантики синтаксичних структур, у тому числі й на рівні складного речення, вчені вкладають неоднорідні поняття: комуніка-

тивна установка, модальна характеристика, співвіднесеність із судженням, смислова інтерпретація змісту висловлення тощо. Це дає підстави дослідникам стверджувати, що “сучасна граматична теорія потребує багатоаспектного, частіше – синтезованого аналізу синтаксичних одиниць з урахуванням різноманітності їх семантичних ознак” [19, 14]. Зрозуміло, що семантика синтаксичних одиниць тісно пов'язана з категорією релятивності.

На основі розвитку теорії номінації з'явилися нові поняття (конкретної, неозначеної, всезагальної референції; неререферентного використання імен, кореферентності та ін.), які дають змогу повному осмислити і категорію релятивності.

Мета нашого дослідження – з'ясувати поняття релятивності семантики синтаксичних структур як різних знаків синтаксичної номінації, визначити специфіку репрезентації семантико-синтаксичних відношень на рівні словосполучення, простого і складного речень та текстів.

Основними видами відношень, які є у мові, названо: *універсальні, предметні та міжподійні*. Вважають, що слово виконує три смислові завдання: *номінативне, референтне та релятивне*. Слова поділяють на *універсальні* (іменники, дієслова) та *спеціалізовані* (займенники, прийменники, сполучники). У граматичній традиції як релятивну категорію розглядають відмінок (ідеї Є.Куриловича, І.Вихованця, А.Загнітка). Смислові амплуа відмінкових форм узагальнені у „Синтаксичному словнику синтаксем” Г.О.Золотової, де зазначено, що значення синтаксем формує синтаксичне (семантико-синтаксичне) відношення [15]. Окремо виділяють і так звані релятивні слова, до яких зараховують прийменник, сполучник і частку.

Релятивний статус прийменника розкрито у 16 основних значеннях у „Словнику прийменників” (об'єктне, адресатне, інструментальне, локативне, міри і ступеня, причини, способу дії, наслідку, порівняльне, темпоральне, умови, допустове, мети, атрибутивне, кількісно-атрибутивне, суб'єктне) [12].

Сполучники як виразники семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами складного речення або в реченнях з однорідними членами розкрито у „Граматичному словнику української мови: Сполучники” К.Городенської [9].

Реляційну семантику часток описано у „Словнику часток”. Частки беруть участь у передачі відношень модальності, апелятивності, оцінності, емоційності та ін., а також на рівні виконують текстоструктурувальну функцію [13].

Реляції – це передусім синтаксичні відношення, це „той чи той (часовий, екзистенційний, просторовий, причинний, кваліфікативний і под.) вид синтаксичної відповідності, який знаходить регулярне (структурно зумовлене) вираження у висловленні” [2, 300-301].

В енциклопедичному виданні „Українська мова” синтаксичні відношення подано як „значеннєві (змістові) відношення поєднаних синтаксичним зв'язком синтаксичних одиниць. На відміну від синтаксичних зв'язків, що спрямовані у внутрішню структуру синтаксичних одиниць – конструкцій (речень, словосполучень) і стосуються характеру формальних граматичних залежностей, синтаксичні відношення виявляють зовнішнє спрямування: виражають відношення між предметами і явищами позамовного світу” [6, 618-619].

Синтаксичні відношення – це узагальнені смислові значення, які формально виявлені, об'єктивовані синтаксичним зв'язком, тобто мають специфіку вияву в різних синтаксичних одиницях. Тому надзвичайно важливо у визначенні релятивної семантики розрізнити тип прислівного зв'язку на рівні словосполучень (*керування, узгодження, кореляції, власне прилягання та відмінкового прилягання*), а також реченнєві зв'язки, до яких належать *предикативний, сурядний, подвійний (дулексивний), детермінантний, напівпредикативний, опосередкований* тощо. Крім того, на рівні складного речення сполучниковий (функтивний) зв'язок репрезентує міжподійні відношення, породжені сурядними відношеннями (одночасності, часової послідовності, альтернативності, зіставності, протиставності, градаційності, пояснення та ін.). На основі *підрядного прислівного зв'язку* у складному реченні реалізуються атрибутивні, об'єктно-з'ясувальні, компаративні, ототожнювальні, локальні та інші відношення; *детермінантний зв'язок* реалізує міжподійні відношення: часові, порівняльні, відповідності, зумовленості (причинні, мети, умови, допустові, наслідкові) та ін.; *недиференційований зв'язок* предикативних частин реалізує умовно-результативні, причинно-результативні, зіставні, протиставно-

допустові, протиставно-обмежувальні, пояснювальні тощо. На рівні тексту реалізується *прислєднувальний зв'язок*, як також *підрядний, сурядний, недиференційований* та інші, що забезпечують його змістову єдність та цілісність.

Словосполучення у світлі синтаксичної номінації – одиниця номінативна, тоді як речення, виконуючи комунікативну функцію, має змістову структуру, яку так само формують різні типи відношень (між суб'єктом та дією, між мовцем та повідомленням, між мовцем та співрозмовником тощо) і є знаком однієї чи кількох подій, ситуацій дійсності.

На рівні прислівного зв'язку у словосполученні реалізуються так звані *комплетивні* відношення, що передають доповнювальні значення вибірковості (*кожен з нас*), кількості (*п'ятеро братів*), комітативності (ми з братом). Варто окремо виділяти і *партетивні відношення*, що виражають відношення між поняттям „ціле” і „його частина”. Наприклад, *берег річки, вершина гори, дах школи, гілка дерева*.

Змістову структуру простого елементарного речення відображає одна пропозиція (суб'єктно-предикатно-об'єктні відношення). Тому пропозиційна семантика у простому реченні – *подійна*, ситуативна. У складному реченні (поліпредикативному і поліпропозитивному) – відповідно відображена *міжподійна* семантика, що так само належить до релятивної і відображає семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами.

Просте речення як знак номінації – це одинична репрезентація предикативності, що виражає співвіднесеність змісту речення з позамовною дійсністю і є відображенням однієї події чи ситуації дійсності. Це „синтаксична одиниця-конструкція, побудована за закріпленим у мовній системі зразком, граматичну основу якого становить один предикативний центр і який створюється неперервністю синтаксичних зв'язків між членами речення” [4, 66].

Пропозитивний смисл, що є основою репрезентативного змісту речення-висловлення, формується центральною роллю предиката. Типи пропозитивних смислів в основному визначаються за семантичними різновидами та „синтаксичними потенціями” предикатів. Відповідно до семантики предикатів виділяються такі основні типи пропозитивних смислів речень (подійної, чи

ситуативної семантики висловлень): 1) *екзистенції*, або *буттєвості*; 2) *ідентифікації*, або *тотожності*; 3) *найменування*; 4) *характеризації*.

І.Р.Вихованець виділяє чотири основні типи синтаксичних відношень (*субстанціальні (предметні), атрибутивні, адвербіальні та предикатні*), об'єднуючи їх вираження у простому та складному реченнях. Для вираження семантико-синтаксичних відношень у реченні використовуються словоформи, аналітичні синтаксичні морфеми (релятивні слова), інтонація, порядок слів тощо. Субстанціальні відношення звичайно оформлюються відмінковими і прийменниково-відмінковими засобами. Різновидами субстанціальних відношень І.Р.Вихованець називає суб'єктні, об'єктні, адресатні, інструментальні та локативні. Атрибутивна спеціалізація типова у простому реченні для прикметників, займенникових прикметників, дієприкметників, родового відмінка іменників, а у складнопідрядному реченні – для відносних займенникових прикметників. Адвербіальні відношення передають сполучники обставинного значення у складнопідрядних реченнях, прислівники, дієприслівники і прийменниково-відмінкові форми у простому реченні [4, 46-47].

Важливо, що за умови наявності тотожних семантико-синтаксичних відношень між різними синтаксичними одиницями учений радить кваліфікувати їх за ознакою первинності/вторинності. Первинними, на його думку, є семантико-синтаксичні відношення у складному реченні, а їх аналоги – в межах простого ускладненого речення є вторинними [4, 44]. Передусім первинними є предикатні відношення, які вказують на ознаку в широкому розумінні, тобто вони є протилежністю субстанціальних відношень, що вживаються на позначення предметності.

А.П.Загнітко називає п'ять основних семантико-синтаксичних відношень: *предикативні, атрибутивні, об'єктні, обставинні й апозитивні*, а на рівні сурядних відношень – *єднальні, розділові, зіставні і протиставні* [14]. Однак говорячи про типологію семантико-синтаксичних відношень, А. П. Загнітко наводить поділ непередикатних семантико-синтаксичних відношень на певні підтипи, а саме, на : а) суб'єктні; б) об'єктні; в) адресатні; г) інструментальні; г) локативні, пов'язані зі значенням місця перебігу дії, її вихідного і кінцевого пунктів руху та шляху переміщення. До предикатних семантико-

синтаксичних відношень зараховано: а) атрибутивні (*Краплі червоної крові, Червоної крові з осик...*(В.Чумак); б) модальні (*А може, й справді мудрість в тім...*(В.Бичко). Крім того, до вторинних А.П.Загнітко відносить нерівнорядні адвербіальні семантико-синтаксичні відношення у простому ускладненому реченні (темпоральності, локативності, цілі, причини, допустовості, наслідку, способовості), засобами вираження яких виступають детермінанти [14, 37-38].

В.П.Манолова називає аж 26 типів семантичних відношень, не розрізняючи їх виділення на рівні словосполучення, речення чи тексту: *відношення частини до цілого; належності; речовинності; адресата, процесу виробництва, супроводу, знаходження, складу, ознаки, сукупності, якості, кількості, часу, місця, змісту, простору, обмеження, причини й наслідку, мети, направленості, взаємності, способу дії, межі, відповідності, розміщення* [22, 78-82].

Більш поширену типологію синтаксичних відношень дійсний В.Г.Байрак. Він пропонує враховувати не лише семантичні, але й структурні, лексичні та комунікативні параметри їх виділення: синтаксичний зв'язок, семантичні відношення, лексичні відношення, логічні відношення, об'єктивний зв'язок реалем, валентність, граматичне значення, синтаксичну позицію, синтаксичну конструкцію [3, 11]. Синтаксичні відношення, – зауважує дослідник, – „це план змісту (означуване) білатерального знака – синтаксичного зв'язку; це вираховувані, відтворювані семантичні й лексичні відношення сфери лінійної синтаксичної синтагматики; вербалізовані логічні відношення, комунікативно детерміновані відношення реалем й аналогічні відношення компонентів синтаксичних фігур; актуальні валентні відношення; прагматичні значення неелементарних синтаксичних одиниць, поєднані з лексичними й структурно-комунікативними значеннями, узагальнені й підсумовані функції (позиції), пов'язані з планом вираження синтаксичного зв'язку; це понятійні конституанти одиниць вищого рівня – конструкцій, словосполучень, речень усіх типів” [3, 14].

Семантика речення зазвичай представлена у формі визначеної структури (В.В. Богданов, І.П. Сусов, Л. Теньєр, Ч. Філлмор, У. Чейф і ін.). Найчастіше семантичний аспект речення розглядають як

одну структуру (Т.Б. Алісова, Н.Д. Арутюнова, В.В. Мартинов і ін.). Іноді її виводять із сукупності кількох структур (Д.Г. Богусевич, І.П. Сусов). Найбільш чітко це проявилось в концепції композиційного синтаксису, згідно з якою семантика речення є певною семантичною конфігурацією, утвореною об'єднанням пропозиційної та ситуативної структур. Під пропозицією розуміють структуру, призначену для мовної репрезентації певної стереотипної ситуації, тобто пропозиція тотожна з сигніфікатом речення [27].

У семантиці речення з урахуванням комунікативного підходу (Ф.Данеш, В.Белошапкова, К.Кисельова) виділяють *подійну (пропозитивну)* та *актуалізаційну* семантику [див.:17].

У реаліях композиційного синтаксису сигніфікат речення, його пропозиція, являють собою логічну структуру, утворену предикатом і його валентностями. Характеристики пропозиційної структури речення визначають властивості його центрального елемента – предиката. „Предикат це найменування відношення” [23, 66]. За відношенням предикативної ознаки до дійсності вирізняють різні семантичні типи предикатів: предикати дії, стану, процесу, існування, локативний предикат, предикат кількості, предикат володіння, предикат відношення та ін.

Із логіки відомо, що мінімальні відношення можуть існувати між двома елементами, які бувають рівноправні і нерівноправні. Рівноправність передбачає, що конституенти можуть змінювати своє розміщення в рамках даного відношення і при цьому твердження залишається істинним. Відношення між нерівнозначними елементами визначають як спрямовані. Опозиція направленість/ненаправленість відношення відображає категорію релятивності предиката. Визначення внутрішніх характеристик предиката передбачають відношення в його мовному вираженні, тобто в реченні. Представники композиційного синтаксису встановили перелік пропозицій, які відображає речення: 1) *векторну* (динамічно спрямовану); 2) *реляційну* (статично спрямовану), 3) *скалярну* (статично спрямовану) і 4) *пропозицію розвитку* (динамічно спрямовану) [27]. Відомі типології пропозицій ґрунтуються на типах реляцій між суб'єктом та його ознакою: 1) *подійні* (існування, стану, руху, дії, сприймання); 2) *логічні* (пропозиції

характеризації (анкетна, таксономічна): *Тигр - звір*; *Українська мова належить до індоєвропейських*; 3) якісної характеристики (*Брат високий*); 4) пропозиції ототожнення, чи ідентифікації (*Леся Українка – це Лариса Петрівна Косач*; *Хто мовчить, той двох навчить*). На реляціях вибудовуються і каузальні пропозиції з семантикою зумовленості (умовності; причиновості; наслідку, допусту). Часова пропозиція охоплює відношення дії чи стану до часу їх здійснення (з семантикою одночасності та різночасності, передчасу, післячасу, межі часу тощо). До релятивних пропозицій належать: 1) пропозиція поєднання; 2) зіставлення; 3) подібності; 4) протиставлення; 5) роздільності (альтернативності); 6) чергування подій; 7) градації тощо.

У своєму підході до аналізу семантики речення ми виходимо з того, що денотативний аспект семантики речення може бути представлений як набір денотативних компонентів, які становлять так звані „ідеальні референти”, які виникають в результаті сприймання й осмислення позамовної реальності. Денотати не є прямим, дзеркальним відображенням конкретних подій, а своєрідним способом когнітивного відображення класу подій, перетворену форму системи зв'язків і відношень предметів і явищ дійсності. На основі специфіки відношень, які існують між компонентами в рамках тієї чи тієї денотативної ситуації, можна виділити окремі її варіанти.

Предикативні відношення належать до тих, що реалізуються в реченні і виражають відношення між суб'єктом та предикатом, тобто називають предикативну ознаку, яка приписується суб'єкту як актуальна для даного конкретного випадку (з вказівкою на спосіб, час і особу як граматичні характеристики предиката-присудка). У складних реченнях виникають міжпропозитивні (міжподійні) зв'язки між предикативними центрами, тому виникає проблема взаємозалежності кількох предикатів з визначенням головних (матричних) і вторинних предикатних значень [18, 9-30.]

Суб'єктну семантику виражають відношення між дією та її виконавцем. Наприклад, суб'єктні відношення передають словосполучення *шум дощу* (*Дощ шумить*), *шелест трави* (*Трава шелестить*), *біг часу* (*Час біжить*). У граматичній традиції суб'єкт означав предмет думки чи повідомлення, тобто підмет. У структурі речення суб'єкт

входить у творення двоспрямованих предикативних відношень (у відношення до предиката). На рівні семантично неелементарного речення можна виділити декілька типів суб'єктів за різними відношеннями до предиката: 1) суб'єкти темпоральної семантики віку: *Донеці - рік*; 2) суб'єкти бажання, волевиявлення: *Маріці хочеться співати*; 3) суб'єкти спонукання: *Тобі відповідати на питання*; 4) суб'єкти внутрішнього інтелектуального, емоційного стану: *Учневі цікаво вчитися*; *Матері сумно*; 5) суб'єкти фізичного, ситуативно-окресленого стану: *Учителеві пощастило з учнем*; 6) суб'єкти-носії ознаки чи якості: *У неї нещаслива доля*; 7) суб'єкти внутрішнього або зовнішнього стану: *У хворого покращення стану*; 8) суб'єкти мовлення: *У депутатів тільки й розмови про дострокові вибори*; 9) суб'єкти кваліфікаційної дії: *Дівчині вчителювати*.

Атрибутивні відношення виділяють як на рівні словосполучення, так і на рівні речення (словоформа з означальним значенням; предикативна одиниця видільно-атрибутивного чи якісно-атрибутивного типу). Атрибутивність реалізує відношення між назвою субстанції і найменуванням ознаки, тобто „такі відношення, при яких ознака мислиться не узагальнено, а в єдності зі своїм носієм” [20, 348-349]. Порівняймо: *зелена трава* – атрибутивні відношення і *Трава – зелена* – предикативні). Атрибутивні відношення можуть виражати прикметники та іменники у непрямих відмінках (з прийменниками та без них: *людина старшого віку*, *людина з провінції*), дієприкметники, займенники, порядкові числівники, а також подекуди прислівники та інфінітиви (наприклад: *дорога ліворуч*, *пристрасть мандрувати*). Означення в реченні у світлі синтаксичної номінації виражає обмежувальну функцію – виділяє означений предмет з ряду однорідних і тим самим індивідуалізує його за зовнішнім виглядом чи оцінкою, пор.: *новий будинок*, *старий будинок*, *цегляний будинок (з цегли)*, *дерев'яний будинок (з дерева)*, *дорогий будинок*, *затишний будинок* тощо.

Атрибутивні відношення зазвичай розуміють надто широко. На нашу думку, окремо потрібно виділяти *посесивні відношення*, що виражають відношення володіння, приналежності між предметом та його власником (порівняймо: *Братова хата – Брат має хату*, *У брата є хата*). Денотативна зона посесивності може бути представлена

різними виявами на рівні словосполучення і речення. Абсолютно очевидно, що в акті комунікації важливо актуалізувати структуру денотативної сфери посесивності, тобто всю сукупність елементів і відношень, які існують між предметом володіння та його власником.

Посесивність як семантична категорія являє собою мовну інтерпретацію широкого кола відношень володіння, приналежності, включаючи і співвідношення частини і цілого (порівняймо: *рука хлопця*, *серце матері*). Поле посесивності в українській мові охоплює систему взаємодіючих засобів, які служать для вираження присвійних відношень, і характеризується бінарною структурою, обумовленою двома типами посесивних функцій, яким відповідають певні типи мовних засобів – атрибутивні і предикативні конструкції. Наприклад: *Хустина належить матері – материна хустина – Хустина – материна*. Основними лексико-граматичними показниками посесивності в атрибутивних конструкціях є присвійні прикметники і займенники, а також іменники у формі родового відмінка, рідше – інші форми [див.: 8].

Категорія посесивності – один з різновидів більш загальної семантичної категорії релятивності, яка виражає реально існуючі зв'язки між предметами зовнішнього світу, відзначені й категоризовані нашою свідомістю. Наприклад, відношення, виражені опозиціями „свій / чужий”, „частина / ціле”. Центр предикативної посесивності складають конструкції, в яких експліцитно представлені всі три елементи посесивної ситуації: обидва члени реляції – посесор, чи власник, і об'єкт володіння, а також реляційний предикат із значенням посесивності. Основними реченневими засобами володіння в українській мові є конструкції „*У мене є дім*”, „*Я маю дім*”.

Присвійні конструкції можна розглядати як результат номіналізації предикативних посесивних висловлень, причому не тільки присвійних, але й висловлювань із значенням володіння в широкому розумінні. Атрибутивні присвійні конструкції лише вказують на наявність зв'язку між двома сутностями без її специфікації. Цим самим розширяється діапазон реляційних значень. Наприклад, до зони атрибутивної посесивності належать конструкції типу: *пам'ятник Шевченка*, *Шевченкова могила*, *закон Моргана*, *Періодична система хімічних елементів Менделєєва*, *теорема Піфагора* тощо.

На окрему увагу заслуговують *апозитивні відношення*, породжені особливим прислівним зв'язком *кореляції* (погодження), що має ознаки підрядності та сурядності і поєднує два іменники, один з яких називає носія ознаки, а інший є другою-назвою, що називає ознаку (дочка-красуня), емоційну оцінку (ніч-зłodійка), функціональну ознаку (дівчина-листоноша, хлопець-водій), видову ознаку (дерево береза), ідентифікаційну ознаку (за іменем, прізвиськом, кличкою, псевдонімом тощо: учень Петренко, кішка Нявка), географічною ознакою (гори Карпати, ріка Дніпро), умовну ознаку-назву установи, закладу, підприємства, органу і т.ін. (газета „Буковина”, завод „Електронмаши”). На відміну від атрибутивних відношень, апозитивні ближчі до предикативних. А.А.Шахматов прямо пов'язував можливість слова-прикладки з його здатністю вживатися в ролі присудка (пор.: *сусід-коваль* і *Сусід – коваль*) [26, 279-290.].

Об'єктну семантику реалізують відношення між дією та предметом, на який дія спрямована. Внутрішньо вони ще диференціюються відношенням дії до об'єкта на: на власне-об'єктні (*зустріти друга*), об'єктно-адресатні (*адресувати листа вчителю*) та об'єктно-інструментальні (*жати серпом*). На рівні складного речення об'єктно-з'ясувальні відношення відображають семантико-синтаксичні валентні можливості предиката.

Обставинну семантику передають адвербіальні відношення між дією чи станом збоку умов їхнього здійснення, місця (знаходження, напрямку, кінцевого чи вихідного пункту руху); часу (темпоральної орієнтації), причини (мотивів дії чи стану), мети, допусту (зворотної умови, всупереч якій дія відбувається), способу дії (виражають кількісну чи якісну ознаку дії), порівняння, зняття тощо. Обставинні семантико-синтаксичні відношення поділяють на підтипи.

У семантично неелементарному реченні заслуговують на увагу і ті семантико-синтаксичні відношення, які породжені *детермінантним зв'язком* і так званим *напівпредикативним зв'язком* (предикативно-атрибутивні; атрибутивно-предикативні; предикативно-обставинні й обставинно-предикативні), а також *пояснювально-уточнювальні відношення*, породжені *опосередкованим синтаксичним зв'язком* [5, 12-18].

На рівні детермінантного реченневотвірного зв'язку, що встановлюється між окремим компонентом речення з предикативним ядром чи реченневою структурою загалом, крім традиційних відношень обставинного типу, виділяють, наприклад, *зіставно-виокремлювальні відношення*, які обґрунтовують виокремлення певного факту, звуження / розширення обсягу позначуваного поняття або його уточнення та конкретизацію, у т. ч. унаслідок зіставлення. „На конструктивне членування речень, – як справедливо зазначає Н.Л.Іваницька, – і на виділення його членів нашаровується комунікативний аспект, тобто важливість відповідного члена в комунікативному відношенні, виділення його з-поміж інших членів, його актуалізація в реченні. Обсяг поняття „член речення” дає змогу синтезувати всі аспекти: логіко-синтаксичний, структурно-синтаксичний і комунікативно-синтаксичний” [16, 33]. Це ж відзначає А.П.Загнітко. На його думку, детермінант – це „самостійний семантичний поширювач речення, наявність якого зумовлюється комунікативними потребами висловлення” [11, 325-327.].

Серед детермінантів вирізняють не тільки просторові, часові, зумовленості, але й ті, що передають *зіставно-виокремлювальні відношення*, тобто обґрунтовують виокремлення певного факту, звуження / розширення обсягу позначуваного поняття або його уточнення та конкретизацію, у т. ч. унаслідок зіставлення. Детермінанти реалізують релятивну семантику: 1) **заміни (заміщення)**: *Товариство, замість позіхати, розсміялося з нього* (Б. Лепкий); *Цвіли усі дерева, крім яблуні* (В. Бабляк); 2) **зіставлення**: *Нині поряд з іншими формами виховання та навчання молоді важливе місце належить народним університетам* (З газети). *А палац справді виглядав далеко краще, порівняно з невеличкою церковицею* (Панас Мирний); 3) **протиставлення**: *На противагу своєму братові вона була спокійної вдачі* (В.Коломієць). *На відміну від інших тинів подвійний присудок складається з двох повнозначних слів з різним ступенем увиразнення присудковості* (З підручника); *Яка дрібна, нужденна і кровава Земля іспанська супроти моєї* (І.Франко); 4) **включення/ виключення (винятку)**: *Опріч товаришів, були ще й такі собі помічники* (Б. Грінченко); *Всі плачуть, за винятком мене* (Н. Зборовська); 5) **уточнення та конкретизації** (перший член характеризується

неозначеною семантикою): *Аж гості, а особливо оковиті жінки, прикривали свої пуски долонями* (М. Матіос);

б) **супровідних обставин:** *Батько володів хворобливою чесністю щодо виконання своїх обов'язків* (П.Загребельний). *За лінією матері Наталена успадкувала родоу легенду про спорідненість із святим Домініком* (Наталена Королева).

На рівні простого ускладненого речення виділяють і компоненти (приреченнєвики – за І.Р.Вихованцем) з модальним значенням (вставні слова і словосполучення), які „ґрунтуються на головних частинах модусного різновиду у складнопідрядному реченні. Вихідні для модальних синтаксем-приреченнєвиків головні частини складнопідрядного речення стосуються модусу (відбиття позиції суб'єкта думки щодо змісту повідомлюваного). Приреченнєвики з модальним значенням окреслюють релятивну семантику достовірності повідомлення, впевненості, невпевненості, припущення, можливості, ймовірності, вирізнення основного в повідомленні, підкреслення висновку, емоційної оцінки повідомлюваного тощо (*безперечно, безумовно, звичайно, звісно, справді, певна річ; здається, ймовірно, мабуть, може, можливо; виявляється, зокрема, зрештою, навпаки, однак; на диво, на жаль, на лихо, на щастя* та ін.).

Семантику апелятивності (відношень між мовцем і співрозмовником) виражають речення із звертаннями.

Повторне позначення може передавати відношення конкретизації, додаткового переліку частковостей, тлумачення, точніше позначення, з'ясування сутності явища, його суб'єктивну оцінку, включення тощо. У передачі *пояснювально-уточнювальних* відношень беруть участь пояснювальні сполучники *або, тобто, а саме*; службові слова, що виконують сполучникову функцію (*правильніше, точніше, краще сказати, точніше сказати, швидше, зокрема, передусім, наприклад*), частки *навіть, хоч би, саме, власне*. У сучасній синтаксичній теорії набула поширення класифікація уточнювальних компонентів за морфологічним вираженням: субстантивні, ад'єктивні, адвербіальні, вербумфінітні та інфінітивні [25, 365-374].

О.С.Ахманова витлумачує семантико-синтаксичні відношення і як такі, що „виникають між частинами складного синтаксичного цілого (складносурядного й

складнопідрядного речення” [2, 397-399]. Виразниками міжпропозиційних (міжподійних) відношень є сполучники. У складних сполучникових реченнях вони виступають виразниками, носіями сем певних відношень між референційними смислами, "шматками дійсності", які виражаються двома взаємопов'язаними предикативними одиницями, а саме: *єднальних, присднувальних, розділових, протиставних, градаційних, уточнювальних, часових, причинових, цільових, умовних, допустових, наслідкових* та ін.). Ці значення досить повно відображені у „Граматичному словнику” К.Г.Городенської [9]. Останнім часом учені все частіше звертають увагу на роль сполучників у номінативній перспективі складного речення. Зокрема, помічено, що сполучник має здатність виражати такі життєво важливі „зовнішні” відношення, як *відношення незалежності між фактами дійсності” або залежності між „шматками дійсності”, які збагачують чи увиразнюють загальну картину дійсності* [21,с.252]. Це відношення *єднальні, протиставлення, чергування подій, їх несумісності та взаємовиключення, зіставлення, порівняння, градації, пояснення, з'ясування, умови, допусту, причини, наслідку, часу* та ін.

Заслуговує на увагу погляд на сполучні засоби в складних реченнях як особливі „предикати предикатів”, „пропозиційні зв'язки” [7, 74], що дає можливість по-новому представити семантичну структуру складного речення.

Проте сполучники виступають і засобами зв'язку окремих речень у більш складні висловлення – так звані надфразні єдності і фрагменти цілісного тексту, об'єднаного спільною темою і змістом. Семантика сполучників у цьому аспекті потребує більш ретельного вивчення, як і аспекти різної семантичної диференціації, у тому числі й процеси видозміни сполучникових значень. Спостереження над семантикою сполучників у тексті за умови їх використання в позиції парцеляції та приєднання дає змогу розширити відомості про різні семантичні процеси, зокрема й процесу розширення загальної сполучникової семантики та процесу асемантизації, тобто втратою окремих семантичних виявів граматичного функтива, яким є сполучник.

Прагматичні аспекти у вивченні релятивної семантики пов'язані з пошуками в галузі лінгвостилістики та лінгвістики тексту.

Синтаксичні відношення у тексті, як відомо, бувають не тільки первинні (явні), але й вторинні (латентні, приховані), комунікативно спрямовані, актуалізовані й неактуалізовані. Можна вважати релятивною на рівні тексту і семантику комунікативів, наприклад вигуківих структур, емотивно-афективна семантика яких відображає відношення людини до предмета думки, а також різні почуття, відчуття й волевиявлення.

Отже, категорія релятивності знаходить яскраве відображення в синтаксисі. Трьохаспектний підхід до синтаксису (формального, семантичного і комунікативного) дає змогу по-новому розглянути і категорію релятивності та релятивної семантики. Розгляд релятивної семантики в контексті теорії синтаксичної номінації, тобто з врахуванням специфіки синтаксичних одиниць як окремих знаків репрезентативної функції мови дає змогу розмежувати певні види релятивної семантики, що виражає *універсальні відношення*, у передачі яких беруть участь усі типи синтаксичних одиниць (словосполучення, просте і складне речення, текст). Релятивну пропозитивну (подійну, ситуативну) семантику виражає просте речення з урахуванням різних типів прислівного та неprisлівного (детермінантного, напівпредикативного та опосередкованого) зв'язків. На рівні складного речення релятивна семантика передає міжподійні відношення, а на рівні тексту вона ускладнюється прагматичними відношеннями автора до комунікативної ситуації та учасників комунікативного акту.

1. Алефиренко Н. Ф. Лингвокультурология: ценностно-смысловое пространство языка / Н. Ф. Алефиренко. – М. : Флинта; Наука, 2010. – 285
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов / О.С. Ахманова. – М., 1966. – 300-301.
3. Байрак В.Г. Типология синтаксических отношений в современном русском языке / В.Г. Байрак // Вісник Дніпропетровського нац. ун-ту. Мовознавство. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського нац. ун-ту. – 2006. – № 4. – 10-17.
4. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Підручник / І.Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – 368
5. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І.Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 224
6. Вихованець І.Р. Синтаксичні відношення / І.Р. Вихованець // Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), Зяблюк М.П. та ін. – 3-є вид. – К. : Вид-во „Укр. енцикл.” ім. М.П. Бажана, 2007. – 618-619.
7. Вихованець І.Р. Частина мови в семантико-граматичному аспекті / І.Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256
8. Гуїванюк Н.В. Засоби вираження присвійності в українській мові. Навч. посібник / Н.В. Гуїванюк. – Чернівці, 1975. – 19
9. Городенська К. Граматичний словник української мови: Сполучники / К. Городенська. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2007. – 340
10. Грищенко А.П. Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові / А.П. Грищенко. Відп. ред. М.А. Жовтобрюх. – К. : Наук. думка, 1969. – 151
11. Загнітко А.П. Нове вчення про другорядні члени речення // Український синтаксис: навчально-практичний комплекс: [в 2 ч.]. / А.П. Загнітко, М.О. Вінтонів, Л.В. Сегін. – Донецьк-Слов'янськ : ДонНУ, 2010. – 325-327.
12. Загнітко А.П. Словник українських прийменників / А.П. Загнітко, І.Г. Данилюк, Г.В. Ситар, І.А. Щукіна. – Донецьк : ТОВ ВКФ „БАЦ”, 2007. – 416
13. Загнітко А. Словник часток: матеріали і статті: науково-навчальне видання / Анатолій Загнітко, Анна Каратаєва. – Донецьк : ДонНУ, 2012. – 382
14. Загнітко А.П. Теоретична граматики сучасної української мови: Морфологія. Синтаксис / А.П. Загнітко. – Донецьк : ТОВ „ВКФ „БАО”, 2011. – 992
15. Золотова Г.А. Синтаксический словарь: Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса / Г.А. Золотова. – М. : Наука, 1988. – 440
16. Іваницька Н.Л. Член речення як синтаксична категорія / Н.Л. Іваницька // Українська мова і література в школі. – 1974. – №5. – 25-33.
17. Киселева К.Л. Дискурсивные слова как объект лингвистического описания / К.Л. Киселева // Дискурсивные слова русского языка: опыт контекстно-семантического описания / Под ред. Киселевой К.Л., 1998. – 7-11.
18. Кононенко В.І. Предикатоцентрична теорія в логіко-семантичному вимірі / В.І. Кононенко // Предикат у структурі речення: монографія / за ред. акад. НАПН України В.І. Кононенка. – Київ; Івано-Франківськ; Варшава, 2010. – 9-30.
19. Кононенко В. І. Системно-семантические связи в синтаксисе русского и украинского языков / В.И. Кононенко. – К. : Вища школа, 1976. – 209
20. Кручинина И.Н. Определение / И.Н. Кручинина // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 348-349.
21. Леонова М.В. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / М.В. Леонова. – К. : Вища шк., 1983. – 264
22. Манолова В.П. Статистическое исследование синтагм русского языка (на материале реферативных журналом по электронике / В.П. Манолова // Электронные вычислительные машины. – М. : ИТМ ВТ АН СССР, 1966. – 78-82.
23. Петрусевич В.А. Типология предикатов и определение семантики их аргументов / В.А. Петрусевич // Семантика единиц языка и речи. Тез. докл. межвуз. регион. науч. конф. – Уфа : УГНТУ, 1990. – 66-67.
24. Скокова Т.Н. Универсальное понятие „релятивность” как базис креативного образования / Т.Н. Скокова // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов : Грамота, 2011. – №3 (10). – 150-152.

25. Слинко І.І. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання / І.І.Слинко, Н.В.Гуйванюк, М.Ф.Кобилянська. – К. : Вища шк., 1994. – 670
26. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка, изд. 2 / А.А.Шахматов. – Л., 1941. – 279-290.
27. Bogushevich D.G. Outline of the Compositional Syntax / D.G. Bogushevich Proceedings of the 16th International Congress of Linguists, 20-25 July 1997: Philosophy of Linguistics. – Oxford Pergamon, 1997. – Paper № 0013.

Статья посвящена категории релятивности в синтаксисе и условиям реализации т. н. релятивной семантики. В ее основе лежит отношение, имеющее свою специфику на уровне присловной и неприсловной формальной связи, неодинаково проявляющееся в различных знаках синтаксической номинации.

Ключевые слова: синтаксическая номинация, релятивность, релятивная семантика, универсальные отношения, событийные и междусобытийные отношения.

The article is devoted to the category of relativity in the syntax and terms of realization of so-called relative semantics. Relation with its specifics at the level formal connections at word-groups and sentences lies in its basis, it differently finds out itself in the different signs of syntactic nomination.

Key words: syntactic nomination, relativity, relative semantics, universal relations, semantic proposition.

УДК 808.3:801.553

ББК 81.2

Олександр Леута

МОДЕЛІ РЕЧЕНЬ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ СЕМАНТИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті розглянуто проблему кваліфікації та структурної організації дієслівних процесуальних речень сучасної української літературної мови. Головну увагу зосереджено на особливостях структурних моделей речень.

Ключові слова: процес, модель, об'єкт, предикат, сема, семантика, суб'єкт.

Семантична орієнтація сучасних синтаксичних теорій є виявом потреби вивчення тісного діалектичного зв'язку форми і змісту у мові. У семантичних дослідженнях із синтаксису не лише усвідомлено методологічну опозицію граматики/семантика, але й визнано примат семантики над формою, бо, як відзначає О. Кибрик, "...як зміст, так і формальні ознаки синтаксису значною мірою зумовлені семантичним значенням" [8, 21].

Визначальним для цього процесу є типове значення речення, яке виступає своєрідним "семантичним шаблоном" ситуації". Зараз значна частина граматистів

уважає, що синтаксис – не лише набір правил, але й репертуар одиниць, структурних схем, моделей, які мають свій план вираження і своє значення. З огляду на те, що модель є своєрідним зразком побудови речення, певним результатом уособлення різноманітних сторін структурної й семантичної організації речення, у такому розумінні поняття „модель речення” наближене до таких понять, як „структурна схема” та „формула речення”. Ідею опису речення як його можливої формули – формації, що належить мовній системі, уперше ввів і обґрунтував В. Матезіус, пізніше вона була розвинена у працях Ф. Данеша, М. Докуліла, К. Гаузенбласа, П. Адамця, Р. Мразека та ін. В українському мовознавстві підґрунтя вчення про модель речення заклав О. Потебня, який у своїх дослідженнях зосередив увагу на таких основоположних питаннях граматики, як нетотожність граматичного речення з логічним судженням [11, 68]; вербоцентричний характер речення [11, 84; 110-117]; обов'язковість граматичної форми як передумови формування речення [11, 82], а також важливість позиції одиниці у реченні. Ці ідеї продовжували плідно розробляти О. Мельничук, Й. Андерш, І. Вихованець, К.Городенська, М. Мірченко, А.Загнітко та ін.

Проблема виділення моделі дієслівного речення певної семантики пов'язана передусім з поняттям мінімального структурного типу (структурного мінімуму), який є її безпосереднім вираженням.

Питання про необхідний мінімум структурної моделі на сьогодні не має однозначного вирішення у східнослов'янському мовознавстві, бо, за словами Й. Андерша, нерозв'язаним є „...питання про те, які компоненти слід включати до структурної моделі речення” [2, 17]. Непереконливими, на нашу думку, є як спроби ототожнення конститuentів моделі з головними членами речення, що зумовлює обмеження кількісного складу моделі двоскладного речення предикативним мінімумом, так і протилежна тенденція неправомірного розширення переліку необхідних членів моделі з огляду на критерії значеннєвої завершеності чи їхньої значущості в комунікативному процесі. У першому випадку суто двокомпонентні моделі не лише стають недостатніми для створення типології реальної синтаксичної системи, але це спричиняє моделювання аграматичних структур (пор.: *Київ стоїть* замість *Київ*

стоїть на Дніпрі). На думку А. Загнітка, „не будь-який предикативний мінімум забезпечує номінацію події і виступає комунікативною одиницею” [7, 291]. За другого підходу склад конститuentів доволі часто не виправдано розширено за рахунок уведення структурно необов’язкових, хоча й суттєвих у комунікативно-значеннєвому аспекті членів речення. Згідно з концепцією В. Юрченка, „принцип мінімальності предикативної структури ... не має граматичного обґрунтування – ні емпіричного, ні теоретичного. Не випадково в синтаксичних теоріях він найчастіше присутній як чисто апіорний” [12, 79]. За такого підходу принцип мінімальності слід замінити принципом оптимальності предикативної структури, враховуючи конкретну комунікативну настанову кожного акту мовлення.

Доволі часто, як уже було зазначено, наявність лише предикативної пари не забезпечує інформативної вичерпності речення, наприклад, коли ядром речення виступає дво-тривалентний предикат, а тому, за словами Й. Андерша, „...більшість додатків є необхідними поширювачами дієслова-предиката, відіграючи конструктивну роль у формуванні структурно-інформативного мінімуму речення” [2, 7]. Обставинні ж компоненти можна вважати одиницями вільного входження до структурної схеми, крім тих, що є обов’язковими для повної реалізації семантики окремих дієслівних предикатів, зокрема локальної та темпоральної, наприклад: *Дорога в далеч пролягла І промениста, і важка* (М. Рильський). *Він же спокійно прямував до церкви* (В. Підмогильний). Факультативність означень сумнівів не викликає, вони є одиницями вільного входження.

У процесі розгляду синтаксичних одиниць, об’єднаних певною семантикою, першочерговим є визначення специфіки предикатів, що виступають конструктивним центром речення і значною мірою визначають його будову. Доволі складними для кваліфікації є дієслівні предикати із загальним процесуальним значенням. В українському мовознавстві предикати процесу досліджено лише за основними морфологічними засобами вираження та окремими ознаками [І. Вихованець, М. Вінтонів, М. Мірченко, Г. Кутня]. На думку Г.В. Кутньої, „досі чітко не визначено диференційні ознаки цих

предикатів, а також не проведено аналізу структур, у яких вони функціонують” [9, 5].

Моделі процесів доцільно поділити на такі, що описують: 1) процеси, які відбуваються в природі; 2) процеси, які відбуваються з неживими предметами (артефактами, натурфактами); 3) процеси, які відбуваються з живими істотами (людиною, твариною).

Моделі, що описують процеси, які відбуваються в природі, є близькими до моделей стану природи. Процеси в природі – це динамічні стани природи: *Дивлюсь: місяць світить, видко* (Б. Грінченко); – *Спи, гроза надворі. Грім гримить, – позіхає жінка* (Є. Гуцало), – проте динаміка процесуальних предикатів виявляє свою особливість у тому, що „предикатним одиницям зі значенням процесу властивий помірний ступінь динамізму, який за характером некерований. Динамічний процес – мимовільний, навіть стихійний” [9, 36]. Процесам властивий лише формальний суб’єкт – ім’я явища природи. Загалом процеси в природі визначають як безсуб’єктні, основну увагу, зосереджуючи на здійсненні самого процесу. За спостереженнями М. Мірченка, „процесуальна „дія” не властива самому суб’єктові, але має змінність, яку виявляємо в безперервності фаз процесу в певний відрізок часу” [10, 135]. Предикат має значення процесуального прояву певного явища природи, його ознак стану природи загалом: *Синь уже темніє* (В. Сосюра); *Навкруги все стихло* (В. Підмогильний); *Капає з стріх* (М. Коцюбинський); *У вікно повіяло ароматом рож, вперемішку з гіркими пахоцями волоського горіха та бузку* (І. Нечуй-Левицький).

Процесуальні моделі з суб’єктом-предметом виявляють зв’язок з екзистенційними відношеннями й описують таке динамічне буття, за якого предмети перестали існувати: *То дерево згоріло* (А. Кащенко); *Миска впала і розбилася* (І. Нечуй-Левицький). До конструкцій цього типу належать також речення, у яких предикат має значення процесу, що відбувається звично, усталено: *Цвітуть яблуні* (М. Коцюбинський); *Падає листя з київських каштанів* (Остап Вишня).

Процеси, які відбуваються із суб’єктом, не потребують від нього свідомості й зусиль, обмежують добровільність і цілеспрямованість. Вони характеризують стихійне, спонтанне тривання процесу, що

уможливило сполучуваність дієслівного предиката з адвербіальними поширювачами: *Дощ лив нещадно* (за неможливістю *Поїзд йшов нещадно*) [3, 101].

У функції предиката моделей речень із процесуальною семантикою можуть бути вживані дієслова таких лексико-семантичних груп: 1) екзистенційні дієслова процесуального буття (існування) людини/тварини (*бувати, вікувати, гинути, жити, існувати, ночувати* та ін.): *Там жила одинока у висілку циганська сім'я* (М. Коцюбинський); *На даху в нього зимою вовки ночували* (Ю. Яновський); 2) екзистенційні дієслова появи, зникнення (*зникнути, з'явитися, загубитися* та ін.): *На сірому небі з'явилося блакитне озерце* (М. Коцюбинський); *Незабаром з'явився заборошнений мірошник* (М. Рильський); 3) статуальні дієслова зміни фізичної чи фізіологічної ознаки суб'єкта, близькі до моделей характеристики і стану суб'єкта-особи (*загоріти, бліднути, худнути, червоніти, пітніти, лисіти, мерзнути* та ін.): *Брати до Савки: – Савко! – А батько блід* (О. Довженко); 4) функтивні дієслова соціальних процесів, що відбуваються з суб'єктом-особою (*злидарювати, розкошувати, бідувати*): *Зате зараз Одинець розкошував* (Ю. Мушкетик); *Вона все життя бідує на чужому полі* (М. Рильський); 5) функтивні дієслова невимушеної мимовільної дії і руху (*вдаритися, впасти, знайти, оступитися, порізатися, провалитися, схопитися, смикнутися, упасти, чхнути*): *Він шпарко схоплюється на ноги* (І. Багрянний); *Лася ж у нестямі впала на порожній фотель* (В. Підмогильний).

У таких процесуальних моделях для суб'єкта-особи характерні ознаки неактивності, інволютивності. Подібні ознаки має суб'єкт у моделях мимовільного руху. Дієслова-предикати в моделях процесів містять у своєму складі сему інактивності, що протиставлена активності, характерної для предикатів дії і довільного руху, яку так самі представляє комбінація 4-х значень: цілеспрямованості, свідомості, добровільності й посилення [1, 17].

Отже, залежно від особливостей семантики дієслівних предикатів і компонентного складу можна виділити такі базові моделі речень зі значенням процесу.

1. Praed V_{f/imp}, наприклад: *Світало. На блідому небі ясно горіла зірниця*

(М. Коцюбинський); *Спустився вечір, і одразу похолоднішало* (О. Гончар).

2. Praed_{proc} V_{f/imp} – Adv, наприклад: *На вулиці дедалі темнішало* (М. Хвильовий); *Надворі смеркало* (А. Тесленко).

3. S – Praed_{proc} V_f, наприклад: *Прозоре палає небо* (А. Малишко); *Небо голубіло ніжно, з поля долинав гуркіт трактора* (Ю. Бедзик).

4. S – Praed_{proc} V_f – Adv, наприклад: *...Але як сказала мама за гадюк, то я аж зблід з переляку* (І. Нечуй-Левицький); *Червоногвардійці оторопіли від таких сміливих слів* (В. Підмогильний).

1. Модель Praed V_{f/imp}

У реченнях, побудованих за моделлю семантики фізичного процесу **Praed_{proc} V_{f/imp}**, можуть функціонувати такі дієслова, як *віяти, тягнути, нести, пахнути, смердіти* та ін. Для позначення безсуб'єктного процесу також можуть бути вживані дієслова руху, запаху, звучання, функцій, стану, витлумачені як функціонально безособові (у формі 3-ї особи однини), наприклад: *Зовсім стемніло* (М. Коцюбинський). *Світає* (Л. Забашта). Згідно з твердженням А. Грищенка, „нерозчленовані предикативні центри односкладних речень, орієнтовані на їх семантичну спеціалізацію, виражаються функціонально транспонованими парадигматично застиглими формами. Отже, індивідуальна значеннева специфіка односкладного речення прагне індивідуального вираження предикативного центру” [6, 15].

Наявність у таких реченнях формального суб'єкта, вираженого займенником *усі (усе), оце, те* не змінює сутності пропозиції, бо конкретизації суб'єкта в них не відбувається, а лише підкреслено всеохопний характер процесу, пор.: *Чи на дощ оце затихло, чи на вітер?* (М. Кропивницький); *Усе затихло – на дощ* (М. Коцюбинський).

2. Модель Praed_{proc} V_{f/imp} – Adv

Для реалізації цієї базової моделі в процесуальних ситуаціях релевантною є наявність показників місця і/чи часу, що зумовлює виділення таких внутрішніх різновидів:

1) Praed_{proc} V_{f/imp} – Adv_{loc}, наприклад: *На сході жевріло* (Ю. Збанацький).

2) Praed_{proc} V_{f/imp} – Adv_{temp}, наприклад: *Ночами усе стухало* (О. Гончар).

Речення цієї моделі локалізують (у часі й просторі) процес як спосіб буття і вияву живої матерії. І займенник *усі (усе)*, і часові та

просторові локалізатори мають єдину референтну природу: вони обмежують, визначають, вичленовують за допомогою мовних засобів ту названу сферу матерії, живої природи, суб'єкта, стосовно яких здійснено акт предикації.

У реченнях із дієсловами типу *віяти, тягнути, нести, пахнути, смердіти* іменна синтаксема, що позначає явище чи стан природи, якість предмета (це може бути його запах, оптичні ознаки, температурний стан, функціональні вияви та ін.) має форму орудного відмінка, а модель реалізована в різновиді **Praed_{proc} V_{f imp3sq} – N₅**. У будь-якому разі відношенням між дієслівною та іменною синтаксемою зі значенням явищ і стану природи властива яскраво виражена синсемічність, наприклад: *Пронеслося шумом, обмгло землю і щезло* (М. Коцюбинський); *Чимось особливо рідним повіяло від цього села* (Леся Українка); *І пахне житом молодим, І рибним виловом багатим* (А.Малишко); *І віє духом яблунь та жасмину* (М. Луків).

3. Модель S – Praed_{proc} V_f

Речення зі значенням процесів у природі, крім процесів-станів, варіюються з реченнями зі значенням процесів-дій у природі. У позиції суб'єкта в такій базовій моделі найчастіше виступають імена таких явищ природи, як *грім, блискавка, сонце, вітер, хмара* та ін., наприклад: *Має вітер над горою* (М. Рильський); *Зійшов над хатою місяць уповні* (М. Стельмах). У цих реченнях взаємозумовленість суб'єкта й предиката має денотативний характер: *сонце, світло, місяць* можуть освітити землю; *захід, схід, небокрай* – багряніти; *небо* – синіти, голубіти, хмаритися, жевріти, а *вітер, буря, смерч* можуть піднімати листя, носити над землею пил і под., наприклад: *Багряніє захід* (А. Шиян); *Сідало сонце, і небо на заході жевріло яскравими складчастими хмарами* (О. Гончар); *Каламутиться небо, дужчає вітер, зривається завірюха* (О. Гончар); *Вітер грайливо дмухав йому в сіре обличчя теплими хвилями* (П. Панч). Взаємозумовленість суб'єкта і предиката є виявом відношень синсемічності між іменною синтаксемою в позиції суб'єкта й дієслівною синтаксемою.

У теорії відмінкової граматики стихійним явищам надають самостійного глибинного відмінка. Так, Д. Нільсен і О. Нільсен називають їх „силою” [13, 93], В. Богданов – „елементивом” [4, 54], М. Всеволодова – „стихією” [5, 142].

Позицію суб'єкта єдиного внутрішньомодельного різновиду **N₁ – Praed_{proc} V_f** займають також імена предметів-неістот (натурфакт, артефакт). Дієслівна синтаксема в цій моделі вербалізована формою 3-ї особи, частіше зворотного дієслова, наприклад: *Вода з банки розхлюпалася, і підлога стала небезпечно слизькою* (Ю. Покальчук).

4. Модель S – Praed_{proc} V_f – Adv

Така базова модель актуальна передусім для речень зі значенням процесів, що відбуваються з суб'єктом-особою і яким притаманна наявність іменної синтаксеми, що спричинила процес, вираженої родовим відмінком з прийменниками *від(од), із-за* або знахідним відмінком з прийменником *через*, що зумовлює виділення таких внутрішньомодельних різновидів

1) **N₁ – Praed_{proc} V_f – praep N₂**, наприклад: *Дробот почервонів од свого довгого запитання* (О. Довженко).

2) **N₁ – Praed_{proc} V_f – praep N₄**, наприклад: *Через зауваження пасажир враз знітився* (М. Хвильовий).

Отже, різноманітна морфолого-синтаксична реалізація базових моделей визначається можливістю різного відмінкового вираження іменних компонентів речення. Виділені моделі можуть мати значну кількість типів смислових різновидів, що зумовлено семантикою предиката, типом його валентісної реалізації, лексичними особливостями складників.

1. Алисова Т.Б. К вопросу о так называемых ”стативных” предикатах / Т.Б.Алисова // Всесоюзная научная конференция по теоретическим вопросам языкознания. Тезисы докладов секционных заседаний. – М. : Ин-т языкозн. АН СССР, 1974. – С. 11-20.
2. Андерш Й.Ф. Типология простых дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською / Йосип Фрідрихович Андерш. – К. : Наук. думка, 1987. – 191 с.
3. Бацевич Ф.С. Функционально-отражательное изучение лексики (на материале русского глагола): [учебное пособие по спецкурсу] / Флорий Сергеевич Бацевич. – Львов : Изд-во ЛГУ, 1992. – 170 с.
4. Богданов В.В. Семантико-синтаксическая организация предложения / Валентин Васильевич Богданов. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1977. – 204 с.
5. Всеволодова М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса: Фрагмент прикладной (педагогической) модели языка / Майя Владимировна Всеволодова. – М. : Изд-во МГУ, 2000. – 502 с.
6. Грищенко А.П. Форма в синтаксисі / А.П.Грищенко // 36. наук. праць Полтавського держ. пед. ун-ту ім.В.Г.Короленка. Серія філологічна. – Полтава :

- Полтавський держ. пед. ун-т ім. В.Г.Короленка, 2001. – Вип.4(18). – С. 3-16.
7. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис / Анатолій Панасович. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.
 8. Кибрик А.Е. Проблемы синтаксических отношений в универсальной грамматике / А.Е.Кибрик // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. XI. – М. : Прогресс, 1982. – С. 5-36.
 9. Кутня Г.В. Структурно-семантична і функціональна характеристика предикатів процесу в сучасній українській мові : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Г.В. Кутня. – Львів, 2004. – 207 с.
 10. Мірченко М.В. Структура синтаксичних категорій : Монографія / Микола Васильович Мірченко. – Луцьк : Ред-вид. відд. „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім.Лесі Українки, 2001. – 340 с.
 11. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. В. 4 т. / Александр Афанасьевич Потебня. – М. : Просвещение, 1977. – Т.4. – Вып.2. – 406 с.
 12. Юрченко В.С. Структура предложения и система синтаксиса / В.С.Юрченко // Вопросы языкознания. – 1979. – №4. – С. 77-90.
 13. Nilsen D.L.F. Semantic Theory : A Linguistic Perspective / D.L.F.Nilsen, A.P.Nilsen. – Rowley, Mass. : Newbury House Publishers, 1975. – 433 p.

В статтє рассматривается проблема квалификации и структурной организации глагольных процессуальных предложений современного украинского литературного языка. Главное внимание сосредоточено на особенностях структурных моделей предложений.

Ключевые слова: процесс, модель, объект, предикат, сема, семантика, субъект.

The article is considered the problem of qualification and structural organization of the verbal processing sentences in the modern Ukrainian literary language. The main attention is concentrated on features of the structural sentences model.

Key words: process, model, object, predicate, seme, semantics, subject.

УДК 808.3:801.553
ББК 81.2

Олена Кульбабська

ФУНКЦІЙНО-СЕМАНТИЧНІ ПАРАМЕТРИ ВТОРИННИХ СИНТАКСЕМ ПОСЕСИВНО- СУБ'ЄКТНО-ПРЕДИКАТНОГО ТИПУ У СТРУКТУРІ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

У статті досліджуються функційно-семантичні параметри вторинних синтаксем посесивно-суб'єктно-предикатного типу у структурі простого речення.

Ключові слова: просте речення, вторинна синтаксема, посесивність.

У сучасній українській мові компонентам зі значенням посесивної ознаки притаманні

особливості лінгвального статусу, семантичні відтінки в загальному значенні присвійності.

„Посесивність – одна з універсальних поняттєвих категорій мови, основне значення якої – назви об'єкта через стосунок до будь-якої особи чи предмета” [10, 388]. Посесивну конструкцію структурують два обов'язкових компоненти: повнозначний субстантив із будь-яким значенням і посесив, який містить указівку, що в ситуації наявний ще один елемент – особа чи предмет [6, 236–237]. Засоби вираження присвійності, які охоплюють прикметники з посесивною семантикою, відмінкові форми, зокрема родовий, давальний (застар., із відтінком вигоди / шкоди), та прийменниково-відмінкові форми, перебувають у корелюванні співвідношеннях: *Стефчині коралі десь з шії зникли* (Є. Ярошинська); *Книжки батька мимоволі вводили в казку* (І. Чендей); *Чи блакитна кров проллється, як пробити пану груді?* (Леся Українка); *У тебе душа – грифельна дошка. Досить пальцем повести, щоб стерти написане* (В. Підмогильний).

Вторинні синтаксеми з посесивною семантикою (суб'єкт і об'єкт володіння) конденсують у собі прихований двомісний предикат володіння, належності, порівн.: *Стефка має коралі* → *Стефчині коралі*; *Батько має книги* → *книжки батька*; *Ти маєш душу* → *твоя душа*. „Прихований предикат буває тоді, коли з'єднуються два елементарних простих речення і предикат одного з них потрапляє у слабку найвищого рангу (лексично не виражену) позицію” [2, 179]. До того ж родовий відмінок – початкова стадія ад'єктивації, а морфологізований прикметник – її завершальна ланка.

Центральне місце в системі засобів посесивності посідають утворені від іменників морфологізовані прикметники, які реалізуються в семантичних варіантах, виражаючи ознаку:

1) за належністю особі певних предметів, зокрема: а) об'єктів приватної власності: *Дійшли до Сивашевого току* (Б. Грінченко); б) предметів побуту: *Гнат метнувся до жінчині скрині* (М. Коцюбинський); в) одягу, прикрас: *На кумові постільці пришиває лату* (С. Руданський); г) знарядь праці: *Чорна земля шуцгала з Гнатової лопати на окіп* (М. Коцюбинський); г) збіжжя, домашніх тварин: *І вдовине жито поспіло* (М. Коцюбинський); *Відбере Роман свою частку з батькових коней* (Б. Грінченко); д) засобів переміщення:

Мамет теж пізнав **греків** ч о в е н (М. Коцюбинський); е) частин тіла: **Зінькові** згадалися на мить **Івжині** о ч і (Б. Грінченко); **І здорова мачушина** рука відкинула геть маленьку дівчинку (Б. Грінченко);

2) за відношеннями спорідненості і свояцтва: **Се Харитина** м а т и (М. Коцюбинський);

3) за належністю до соціальних груп та об'єднань: **А ті Ігореві** війська вже ніхто не оскресит (Ю. Федькович); **Тестеве** т о в а р и с т в о хоче взяти в посесію пана Горянского землю (Б. Грінченко);

4) за властивістю, емоційним станом: **За тими гуморесками** криються іноді глибокі т р а г е д і і **хлоп'ячі** (Б. Лепкий);

5) за належністю істоті певних дій, процесів, стану: **Синові порядки** Дорошу не подобались (Б. Грінченко); **Хвилину** Малайко обмірковував **бабину** в і д п о в і д ь (В. Бабляк); **Соловейковий** спів навесні летється в гаю (Леся Українка); **Кінь ніби** відчував **настрій господаревий** (В. Шевчук) тощо.

Розглядувані синтаксеми у сполученні з конкретними іменниками за трансформації стають суб'єктами у побічних пропозиціях, серцевина яких – предикат володіння, як-от: **Війтів** пес веприка за вухо тягне (Б. Лепкий) // *Пес тягне веприка за вухо + Війт має пса.* Якщо ж конструкція побудована за моделлю „синтаксема з посесивним значенням + пропозитивний іменник”, то вторинну предикатну синтаксему дії, процесу, стану репрезентує іменник, а вторинний суб'єкт – прикметник: **Усі** сміялися з **Микитиних вигадок** (Б. Грінченко) // *Усі сміялися + (Бо) Микита щось вигадав.*

Подекуди присвійно-відносні прикметники виражають посесивно-конотативні значення, близькі до значень порівняльних зворотів, напр.: **І** окинув нечестивих **орліми** о ч и м а (Т. Шевченко) // *очі, як в орла.*

Іншим засобом вираження посесивно-суб'єктно-предикатних відношень є прикметниковий займенник – вторинна прономінативна предикатна синтаксема – у незмінній формі родового відмінка з узагальнено-якісним значенням (*його, її, мій, твій, свій, наш, ваш, їхній*), що означає особу, якій належить предмет або інша особа. Такі вторинні синтаксеми семантично корелюють із предикатами вихідних елементарних речень. Наприклад, у реченні *Хай дарують: в наших поцілунках – **Наші** хижі, спрагнені шаблі*

(О. Ольжич) – *Поцілунки – **наші**; Шаблі – **наші**.* Присубстантивні прономінативні ад'єктиви, виступаючи у семантико-синтаксичній функції секундарного предиката якості, паралельно вказують на посесивні відношення.

А. Уфимцева дійшла висновку, що присвійні займенникові іменники, як і слова часового і просторового дейксису, указують координати мовленнєвого акту, обслуговують сферу мовленнєвої діяльності [9, 43–44]. Наприклад: *Отже, **наша** місія – запалити темний люд вогнем **своїї** віри* (В. Шевчук); *Що, **ваша** чесна і розумна жінка мала б не хотіти щастя для **свого** сина і для **моєї** д и т и н и?* (І. Франко). Для розкриття значень таких конструкцій не потрібен ні контекст, ні ситуація, оскільки іменникові лексеми охоплюють релятивні семи [5, 109]. Синтаксема з елементарним значенням за умови трансформації представляє обидва компоненти побічної пропозиції – суб'єкт стану (посесивний) і прихований предикат володіння, напр.: *Колега показав **своє** а в т о // Колега показав авто, яке **він** має; Сестра розповіла про **свою** покупку // Сестра розповіла про те, що **вона** купила.*

Центральне місце у побічних пропозиціях здебільшого посідають вторинні предикатні синтаксеми з посесивним значенням (*мати, володіти, належати*), проте в разі сполучення прикметникового займенника з девербативом натомість заступають акціональні предикатні синтаксеми. Прості речення розглянутого типу здебільшого моносуб'єктні, однак не завжди, порівн.: *У штаб доповіли про **наше** о т о ч е н н я ворогом // **Хтось** доповів, що нас оточив **ворог**.*

На противагу „граматичним атрибутам”, „непрямі відмінки, з граматичного погляду, означають предмети, що їх мислимо не в іншому предметі, а поза ним, хоча незалежно від свого словесного вираження вони можуть бути сприйняті не як субстанції, а як атрибути” [7, I/II, 105]. Найважливіші засоби сучасної літературної мови охоплюють атрибути у формі родового відмінка, за допомогою яких мовці виражають „складніші, деталізовані властивості, важливі ознаки, ніж за допомогою прикметника” [1, 140]. Такі синтаксеми спеціалізовані для маркування різноманітних атрибутивних характеристик, серед яких „центральною, хоч і не найчастішою, синтаксичною функцією приіменного родового відмінка є оформлення

назви предмета (явища, особи і т. д.), від якого походить предмет, названий ведучим словом, – власне генетична функція” [8, 77]. Атрибутивно вживані компоненти у формі родового відмінка передають глибші формально-граматичні та семантико-синтаксичні перетворення. Важливо, що, зберігаючи зазвичай семантику вихідної відмінкової форми, родовий присубстантивний репрезентує: 1) посесивно-суб’єктно-предикатні відношення, напр.: *Хлібороба с в і т найкращий* (Ю. Федькович); *Голоси скрипок виринали монотонним зойком ляжливо то тут, то там...* (О. Кобилянська); *Паца шуки безжальна* (О. Ільченко); 2) посесивно-об’єктно-суб’єктні (із предикатним значенням), напр.: *Позаду себе я чув і р ж а н н я коней* (І. Муратов); *Гуцул знав кожну п р и м х у ріки* (В. Вознюк); *Панна Ольга почала пробувати в і с т р я ножика об палець* (В. Винниченко). Без сумніву, має рацію Н. Гуйванюк, уважаючи, що поняття „предмет володіння” вже виходить за межі юридичної належності й охоплює також субстантивовані дії, протилежні діям-процесам, що їх означають форми дієслів, а також субстантивовані властивості, притаманні їх носіям [3, 44]. Отже, цей залежний синтаксичний ад’єктив поширюється на низку семантико-синтаксичних функцій аргументів елементарного простого речення, а також перетворених на синтаксему елементарних речень.

Прості речення із синтаксемами на означення посесивних відношень, що їх утворено від назв істот (класи „Людина”, „Тварина”, „Птахи”, „Риби” тощо) або предметів і явищ дійсності (клас „Предмет”), неелементарні. У цьому разі спостерігаємо не лише згортання субстанціальних компонентів семантичної структури речення, а й предиката належності, володіння: *Юрій поспішав до хати Байдика* (М. Івасюк) // *Юрій_{S1} поспішав_{P1} до хати + Байдик_{S2} має_{P2} хату* (*Хата належить Байдикові; У Байдика є хата*). Родовий у посесивній функції (*Байдика*) конденсує в собі семантичну функцію суб’єкта (носія стану) і прихованого посесивного предиката.

В. Дем’янков установлює кореляцію синтаксичних конструкцій зі значеннями присвійності й місця: „А має предмет В” = „В знаходиться в А” [4, 341]. Утім, це не означає, що семантична репрезентація просторово-локативного предиката обов’язково має бути

семантично тотожною посесивному предикатові. Ускладнення простого речення посесивно-суб’єктно-предикатною синтаксемою найчастіше відбувається тоді, коли предикат одного з вихідних елементарних простих речень потрапляє з характерної для нього центральної присудкової позиції в периферійну (звичайно присубстантивну) позицію. У цьому разі базовий предикат посідає сильну, тобто предикативну, позицію і має активну валентність, а другий – пересувається в залежну атрибутивну позицію, частково зберігаючи валентні спроможності.

У семантичній структурі простих семантично неелементарних речень компоненти з посесивним значенням функціонують: при базових предикатах дії, напр.: *Крила вітряка швидко оберталися* (В. Шевчук); предикатах процесу, напр.: *Рибина лежала на лапатому підводному листку латаття* (О. Ільченко); предикатах стану, напр.: *Батько покійного приятеля знесилився після буцегарні* (В. Шевчук); предикатах якості, як-от: *Спина сома чорна* (О. Ільченко); предикатах власнелокативних, напр.: *Сестра батька перебувала в Америці*. Отже, родовий суб’єктно-атрибутивний передає транспоновану від називного семантику посесивного суб’єкта.

Посесивно-суб’єктно-предикатна синтаксема у формі родового присубстантивного має такі семантичні варіанти:

1) значення юридичної належності предмета особі (значення власне належності): *На обійсті боярина було чимало люду* (М. Івасюк); *Денис скоро купить землю Струків* (Б. Грінченко); *Патріарх любив перед сном побувати на майдані карликів* (В. Шевчук);

2) значення агентивної (авторської) належності предмета: *У праці В. Матезіуса йдеться про комунікативні потреби мовця* (Із підручника); *Книжечку віршів Юрія Федьковича я придбав вчора у сусідського хлопця за гудзики* (І. Чендей);

3) значення іманентної присвійності (опорний компонент називає предмет, невіддільний від власника; цей предмет, у широкому розумінні, є частиною особи, властивий йому): *Щоки дівчини були мокрі від сліз* (М. Івасюк);

4) значення належності особі певних дій, процесів, їх результатів: *Нинішній виступ судді рішучо не вдався* (Б. Лепкий);

5) посесивно-релятивне значення: а) сімейно-споріднені стосунки, напр.: *Діти мачухи хотіли довідатися і назирцем одного разу побігли за нею* (Б. Грінченко); б) дружба, сусідство, товаришування: *Гості Дениса Пилиповича Сивашенка сиділи за столом*; в) певні соціальні чи службові взаємини: *Їм зрозуміла була доля кріпака* (М. Коцюбинський);

б) посесивно-кваліфікативне значення (відтінок належності особі певних психічних властивостей, процесів, явищ, які характеризують стан людини): *Не раз згадував Іван у смішкуну Ганнусі*;

7) посесивно-суб'єктне значення (належність певних дій як певних субстанцій їхнім суб'єктам-власникам): *Почулося таке знайома човгання старого бохтера по дощаній підлозі* (І. Чендей);

8) посесивно-конотативне значення: *Хлопця вразила в рота Галі*.

Інколи родовий присубстантивний виражає атрибутивно-партитивне значення (поєднання назв частин рослин, дерев або їхніх плодів з назвами рослин, дерев; кореляцію цілого та його частини), напр.: *І гілля калини плелося косами* (С. Руданський); *Цвіт яблуні кружляв у повітрі* (О. Логінова); *Краплини дощу барабанили по вікно*.

Посесивно-суб'єктно-предикатні синтаксеми, виражені прийменниково-відмінковими формами, мають такі семантичні та морфолого-синтаксичні варіанти:

1) із посесивно-суб'єктним значенням: „в (у) + р. в.”: *Очі в посивілого ректора сяяли від радості* (В. Фольварочний); „від (од) + р. в.”: про такі конструкції Н. Гуйванюк пише: „Особливо важливим є вживання цієї прийменниково-відмінкової конструкції в таких випадках, коли розуміння родового відмінка двозначне: *повага до брата* (брат поважає? чи поважають брата?). Якщо прийменник *до* в такій синтаксичній ситуації вживають для передавання значення прямого об'єкта (*повага до брата*), то прийменник *від* уточнює суб'єктне значення родового відмінка (*повага від брата*), тобто передає посесивно-суб'єктні відношення” [3, 46];

2) атрибутивно-генеративні відношення (з відтінком належності особи чи предмета до певної категорії, сукупності осіб або предметів): „з + р. в.”: *Як тая дівчина з*

доброго дому могла почувати себе в оцьому темному царстві Павла Кирикучки? (Б. Лепкий); „в + м. в.”: *І вийшла я заміж за Василя Королева в чехах* (Наталена Королева);

3) з атрибутивно-партитивним значенням: „від + р. в.”: *Кім догризав голову від риби*; або „з + ор. в.” зі значенням сукупності предметів, вмісту предметів і речовин тощо: *Кланті шкери з м'ясом відлітали від його тіла* (В. Шевчук); *Він [Карпо] залишив скриню з паперами в селі* (В. Шевчук); *Тут же було розставлено глечики з питним медом* (В. Шевчук);

4) на означення атрибутивно-корелятивних відношень (із відтінком оцінки дії чи властивості за відповідністю / невідповідністю певній рівновазі): „під + зн. в. + р. в.”: *Дід дивився очима під колір неба*;

5) на означення атрибутивно-квалітативних чи посесивно-соціативних відношень (увираження характерної особливості предмета чи особи): „з + ор. в.”: *Молоді сім'ї оселилися в будинку з поліпшеним плануванням*; *На небі громадилися хмари з грозою* (В. Барка); *Обличчя з важкуватою бульбиною носа заkostenіло* (В. Шевчук); „при + м. в.”: *Дівчинка при коралях весело сміялася*; „у (в) + м. в.”: *Не можеш знайти серед тисяч дітей в протигазах – своїх* (Г. Тарасюк); *Невисокий у кожушку блимнув ліхтарем між полудрабки* (І. Чендей); „у (в) + зн. в.”: *Учень купив зошит у клітинку*;

б) атрибутивно-комітативні відношення (з указівкою на супровідну ознаку чи предмет): „між (поміж) + ор. в.”: *Президент підписав договір між державами щодо економічної співпраці*; „серед + р. в.”: *Домовленість серед сусідів була скріплена підписами* та ін. Явище синтаксичного паралелізму прийменниково-відмінкових форм, з одного боку, та прикметників – з іншого, демонструє можливість їхньої взаємозаміни в тій самій позиції, оскільки вони виконують тотожні ролі, а це – один із критеріїв ознаковості перших.

Поширення атрибутивних синтаксем, виражених неморфологізованими засобами, на нашу думку, зумовлене дією кількох основних чинників: 1) еліпсом формального показника залежності атрибутивного компонента: *Людина з бородою виглядала старшою* // *Людина, [у якій є] борода, виглядала*

старшою; 2) віддієслівною природою іменників, що їх кваліфікує та характеризує атрибутивна синтаксема, формально виражена родовим відмінком іменника, порівн.: *прагнення учня*; 3) активною дією закону мовної аналогії, порівн.: *батькова шапка // шапка батька*. Відмінність у характері ознаки уможливорює конкретизацію назви того самого предмета чи істоти кількома атрибутами, як-от: *На порозі стояв молодий хлопець, з закрученими вгору вусиками, без піджака й жилета, в самій сорочці* (Б. Грінченко).

Отже, вторинні синтаксеми з посесивною семантикою конденсують у собі семантику двох компонентів – суб'єкта стану та двомісного предиката належності, володіння. Засоби вираження присвійності, які охоплюють прикметники з посесивною семантикою, прикметникові займенники, відмінкові форми, зокрема родовий, рідше – давальний, прийменниково-відмінкові форми, перебувають у кореферентних співвідношеннях.

1. Виноградов В. В. Русский язык: Грамматическое учение о слове / [уч. пособие для филол. спец. ун-тов] / В. В. Виноградов. – Изд. 2-е. – М.: Наука, 1972. – 614 с., 1 л. портр.
2. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови: [монографія] / І. Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1992. – 224 с.
3. Гуйванок Н. В. Прийменникові конструкції з присвійним значенням / Н. В. Гуйванок // Українське мовознавство: зб. статей / [ред. кол.: проф. І. К. Кучеренко (відп. ред.) та ін.]. – К.: Вища шк., 1982. – № 10. – С. 41–48.
4. Демьянков В. З. Предикаты и концепция семантической интерпретации / В. З. Демьянков // Известия АН СССР. – 1980. – Т. 39. – № 4. – С. 336–346. – (Серия литературы и языка).
5. Ожоган В. Проніменативні компоненти як засіб вираження посесивності / Василь Ожоган // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка: зб. наук. праць / ред. кол.: В. Ожоган (відп. ред.) та ін. – Кіровоград: КДПУ імені В. Винниченка, 1997. – Вип. 2: Актуальні проблеми граматики. – С. 107–115.
6. Плунгян В. А. Введение в грамматическую семантику: грамматические системы языков мира / В. А. Плунгян / МОН РФ, Российский государственный гуманитарный университет. – М., 2011. – 670 с.
7. Потєбня А. А. Из записок по русской грамматике: в 4-х т. / А. А. Потєбня. – Т. 1–2. – М.: Учпедгиз, 1958. – 536 с.
8. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис [Текст]: [підручник] / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – 515 с.
9. Уфимцева А. А. Семантический аспект языковых знаков [Текст] / А. А. Уфимцева // Принципы и методы семантических исследований: сб. науч. трудов / отв. ред. чл.-корр. АН СССР В. Н. Ярцева. – М.: Наука, 1976. – С. 31–46.

10. Языкознание. Большой энциклопедический словарь [Текст] / гл. ред. В. Н. Ярцева. – 2-е. изд. – М.: Большая Росс. энциклоп., 1998. – 685 с.

В статті досліджуються функціонально-семантичні параметри вторинних синтаксем посесивно-суб'єктно-предикатного типу в структурі простого речення.

Ключевые слова: простое предложение, вторичная синтаксема, посесивность.

This article investigates a functional-semantic parameters of secondary syntaxemes possessive-subject-predicate type in the structure of the simple sentence.

Key words: simple sentences, secondary syntaxema, posesyvnist.

УДК 81'367,3(811(161,2:112,2))

ББК 81[2Укр:2Нім]

Маріана Марусинець

МОДАЛЬНІ ЧАСТКИ В СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІЙ СТРУКТУРІ РЕЧЕННЯ (на матеріалі української та німецької мов)

У статті проаналізовано місце та роль модальних часток у семантико-синтаксичній структурі речення.

Ключові слова: модальність, модальні частки, семантична та синтаксична структура речення, українська мова, німецька мова.

Лінгвістична природа службових слів, їх семантичні межі та особливості реалізації на синтаксичному рівні є актуальними проблемами сучасного мовознавства. Значну увагу сучасних лінгвістів привертають модальні частки як досить складна та найменш досліджена лексико-граматична категорія в багатьох мовах світу. Аналіз наукової літератури доводить, що питання про частки загалом і модальні зокрема на сьогодні остаточно не вирішене. Це можна пояснити передусім особливостями функціонування партикул, а саме: багатозначністю, поліфункціональністю, нечіткими семантичними межами, тісним зв'язком із семантико-синтаксичною структурою речення, здатністю утворювати своєрідні партикулятивні комплекси, вступати в омонімічні відношення з іншими граматичними класами (сполучниками, прислівниками, модальними словами тощо).

На думку К. Акопян, частки є своєрідними вірусами, що, втручаючись у структуру висловлення, заражують його –

створюють навколо нього особливий семантико-прагматичний світ [1, 328].

З розвитком теорій семантики, функційного синтаксису, дискурсу, появою лінгвістики тексту, теорії пресупозицій, прагматики тощо виникла необхідність по-новому поглянути на природу та особливості функціонування модальних часток. У дослідженні їх значень лінгвісти керуються різними критеріями. Наприклад, А. Вежбицька пропонує одинадцять підходів до з'ясування семантики часток [13]. Упродовж останніх десятиліть науковці проводили окремі дослідження різних аспектів вивчення партикул, зокрема : синтаксичний, семантичний, функційний, прагматичний, комунікативний, текстовий, стилістичний тощо. Аналіз останніх досліджень дозволяє зробити висновок, що багато з цих аспектів взаємодоповнюють один одного.

Проблема семантики часток у сучасному мовознавстві має неоднозначне, часом протилежне трактування. Слушною в цьому зв'язку є позиція О.О. Стародумової, яка стверджує, що частка, як і будь-яке слово чи морфема, – значуща, має ідентифікувальну сему, що вирізняє її з-поміж інших однотипних елементів [7, 22—23]. Проте варто зауважити, що це значення водночас є граматичним, контекстуально детермінованим, тобто має службовий характер щодо модифікованої часткою одиниці (висловлення, тексту). Отже, семантичний аспект дослідження партикул виявляється невіддільним від функційного.

Проте питання наявності чи відсутності конкретного значення в модальних часток, його відносної "самостійності" на сьогодні не є принциповим. Адже незалежно від цього незаперечним залишається те, що модальні частки передають різноманітні модальні смисли. Більш актуальною видається проблема з'ясування сутності семантики досліджуваного лексико-граматичного розряду, способу її дефінування.

Однією з невирішених проблем сучасної семантики та лексикографії є полісемантичність часток. Їх значення завжди зумовлене конситуацією й занадто рухливе, щоб можна було його ідентифікувати та диференціювати на окремі семми. У зв'язку з цим трапляються суперечливі, не завжди послідовні, іноді діаметрально протилежні кваліфікації партикул: від пошуків "семантичного інваріанта", що, як правило, виявляється занадто абстрактним і метафоричним, до механічного перерахування

не пов'язаних між собою дефініцій. Зауважимо, що поняттями "сема", "значення" можна оперувати лише умовно, оскільки вони стосуються насамперед повнозначних лексем. Буручи до уваги те, що партикули не позбавлені семантичної природи, нам видається можливим і доречним закріплення цих термінів за досліджуванним класом слів.

Актуальною на сьогодні залишається лінгвістична концепція часток Н.Ю. Шведової. Хоча дослідниця й заперечує можливість приписування частці будь-якого значення, проте не виключає репрезентативної ролі партикул у модальному плані конструкції, індивідуалізує експліковані ними суб'єктивно-модальні значення, що акумулюють "характеристику відношення до повідомлюваного, експресивне вираження тих чи тих емоцій мовця з приводу змісту висловлення" [9, 16].

Окрім лінгвісти намагаються дослідити семантику часток із позицій логічного аналізу [3], що дає змогу залучити до розряду модальних так звані логіко-модальні партикули, які в традиційних класифікаціях іменують як указівні, обмежувальні, підсилювальні тощо. Цей аналіз базований на логічному понятті "сфери дії", у основі якого – семантика маркованих часткою компонентів.

Інший спосіб значеннєвої ідентифікації часток – пресупозиційний аналіз посів чільне місце в сучасних граматичних ученнях, його підґрунтям є протиставлення пропозиційного змісту та "модальної рамки" висловлення. Прибічником якого є А. Вежбицька. Вперше його застосував Ч. Філлмор, який "розділяє значення речення на дві семантично прості пропозиції, одна з яких передає основний інформативний зміст висловлення, а інша експлікує конотативне значення" [2, 123], носіями якого є партикули. Пресупозиційний аналіз часток представлений здебільшого в працях зарубіжних учених [6, 10, 11 та ін.]. Його використання уможливило визначення "змісту" не лише логічних слів як репрезентантів об'єктивної частини висловлення, а й суб'єктивно орієнтованих одиниць.

У сучасному мовознавстві поняття "пресупозиція" реалізується принаймні в п'яти варіантах: у семантичній, логічній, прагматичній, синтагматичній та комунікативній пресупозиції. У дослідженні значення модальних часток слід враховувати передусім семантичні (відображення об'єктивної частини висловлення) і

прагматичні пресупозиції (умови ефективності мовленнєвого акту, оцінка мовцем загального фонду знань, особливості його думок, поглядів, інтересів тощо).

Одним із найсучасніших підходів до з'ясування семантичної сутності часток вважається *процедурний*. Його суть полягає в презентації значення партикули у вигляді інструкції з проведення деякої операції над іншою частиною висловлення з тим, щоб інтегрувати її в модель світу, яка зосереджена в актуалізованій свідомості мислячого суб'єкта [6]. Цінним у згаданій теорії є визначення семантичного інваріанта партикули, який виявляє спроможність до трансформацій у різних контекстах.

Варто зазначити, що характерною особливістю більшості модальних часток є те, що вони, крім багатозначності в межах партикулятивної системи, здатні вступати в омонімічні відношення з граматичними класами іншої природи. Такі процеси здебільшого відбуваються на рівні сполучник – частка, що інколи призводить до хибного розуміння лінгвістичного статусу службових слів у тій чи тій позиції. Проте основна відмінність між партикулами й однозвучними з ними сполучниками полягає в тому, що сполучники, виконуючи конструктивну роль, репрезентують синтаксичні зв'язки й семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами складного речення чи їх компонентами (відокремленими членами речення). Частки ж, реалізуючи семантико-синтаксичні модальні значення, модифікують загальний модальний фон речення або маркують значення окремого його компонента.

Складність визначення категорійного статусу подібних однозвучних одиниць зумовлена тим, що частки генетично й функційно пов'язані з іншими класами слів, здебільшого – незмінними одиницями (сполучниками, прислівниками, модальними словами, вигуками), а також з деякими змінними повнозначними частинами мови (займенниковими словами, дієсловами).

Однак специфічною ознакою окремих модальних часток є вибірковість у поєднанні з синтаксемами певної семантики. Так, порівняльно-гіпотетичні частки, маючи здебільшого припредикатну позицію й впливаючи на модальну структуру ядерного члена речення, заповнюють загальний модальний план висловлення значеннями умовності, уявності, сумніву, невпевненості, подібності, гіпотетичності тощо. Важливо

зауважити, що семантика головного компонента в таких реченнях доволі часто репрезентована предикатами стану, які вказують на змінну, тимчасову характеристику предмета.

Актуальною проблемою сучасної граматичної науки залишається на сьогодні питання реалізації модальних значень у семантичній структурі речення. Найновішими доробками у вивченні категорії модальності є дослідження Н.Д. Арутюнової, І.Р. Вихованця, Г.П. Немця, В.Д. Шинкарука та ін. Модальність – явище багатоаспектне й міжрівневе (*лексичного, морфологічного та синтаксичного рівнів*) тому його слід розглядати у різноманітних планах, які доповнюють один одного.

В плані синтаксичної модальності останнім часом все частіше привертають увагу мовознавців речення з суб'єктивно-модальними формами (вставними компонентами, вигуками, частками та ін.).

Серед усіх суб'єктивно-модальних форм найменше дослідженими на сьогодні є частки. Вони неодноразово були предметом спеціальних досліджень. Щодо частиномовного статусу частки, то він трактується неоднозначно. Більшість учених підтримують широке тлумачення часток, до яких зараховують усі службові слова, а інші надто вузько розуміють термін “частка”, вживаючи його для позначення окремої службової частини мови, яка надає додаткових семантичних відтінків певному слову або реченню в цілому. Трактування частки як спеціалізованої суб'єктивно-модальної форми – один з найбільш актуальних підходів до вивчення речень, позначених співвідношенням об'єктивної та суб'єктивної модальності, що накладаються одна на одну та взаємодіють.

У системі засобів (морфологічних, синтаксичних, лексичних, словотворчих, просодичних), які реалізують модальні значення в семантичному просторі категорії модальності, репрезентаційну основу, окрім модальних дієслів, становлять модальні частки.

Модальні частки як значеннєво облігаторні компоненти, займаючи припредикатну позицію, ускладнюють семантичну структуру речення додатковими модальними характеристиками. Зауважимо, що модальні частки не є автосемантичними, їхні ідентифікувальні та диференціальні семи виявляють свою специфіку лише в певному контекстно-ситуативному оточенні.

Семантико-синтаксична структура речення співвіднесена з обсягом його об'єктивних смислів, мінімальний обсяг яких складає семантична конфігурація, тобто набір необхідних для семантичного вирізнення речення семантичних ролей плюс значення дії.

Основною одиницею семантико-синтаксичного рівня речення в українській мові виступає синтаксема, тобто під якою мається на увазі мінімальна, далі неподільна семантико-синтаксична одиниця, яка характеризується певним набором синтаксичних функцій. Вона одночасно є і носієм елементарного смислу, і конструктивним компонентом складних синтаксичних побудов [5, 4]. До ідентифікаційних ознак синтаксеми належать категорійно-семантичне значення слова, від якого вона утворена, відповідна морфологічна форма, а також здатність синтаксично реалізовуватися в певних позиціях. Саме тому діапазон синтаксичних потенцій кожної синтаксеми визначається її функціональними властивостями, належністю до того чи іншого функціонального типу.

Важливу роль у вираженні категорії суб'єктивної модальності відіграють частки як модальні модифікатори предикативної ознаки, кваліфікатори загальної модальної рамки речення та актуалізатори певних компонентів висловлення.

Дослідження функціонування часток як суб'єктивно-модальних форм речення дає підставу вважати їх одним з основних засобів передачі комплексу надзвичайно важливих і різноманітних модальних значень в українській мові.

Семантика часток виявляється в їх граматичних, логіко-смислових, модальних та емоційно-експресивних функціях.

Категорія модальності, перебуваючи в тісному зв'язку з категорією предикативності, охоплює різні структурні типи предикатів у двоскладних та односкладних реченнях, ускладнених за допомогою часток.

Так звані "модальні" частки, які ускладнюють предикат (структури простого дієслівного, складеного дієслівного й іменного присудків двоскладних речень) та головних членів односкладних речень означено-особових, неозначено-особових, узагальнено-особових, безособових та інфінітивних, виступають основним засобом вираження суб'єктивної предикативної модальності.

Частки при присудку, не змінюючи його загального "предметного" значення,

виражають додаткові характеристики до його основної модальності (реальної чи ірреальної дії, пов'язаної з реалізацією в певному часі та способі). Такими додатковими характеристиками, що привносяться суб'єктивно-модальними формами (частками) – модальними модифікаторами (ММ) є комплекс суб'єктивно-модальних значень, зокрема:

Мимовільність дії чи стану, що передається часткою **так і**;

1) *Неповнота реалізації дії*, що вражається кількісними частками **майже, трохи не**;

1. *Тривалість дії* (початок дії, довготривалість, завершеність / незавершеність, обмеженість часовими рамками, безперервність, повторюваність тощо), що передається частками **так і, тільки, все, ще (іще), що, як**, віддієслівними частками **брати, взяти** та ін.;

1) *Інтенсивність реалізації дії* (підсилення, градація, повільність, яку виражають відсполучникова частка **і (й)**, видільні частки **тільки, навіть, аж, все /усе/, вже**, віддієслівна частка **знай**, частка **як**;

1) *Домінування чи вирізнення якоїсь однієї дії з-поміж інших* виражається за допомогою видільних часток **тільки, лише (лиш, лишень)**;

1) *результативність попередньої дії* передаються за допомогою видільної частки **навіть**;

- *Несподіваність, раптовість дії* виражаються частками **навіть, аж**;

8. *Істинність, справжність, правдивість дії* передається за допомогою стверджувальної частки **таки (все-таки)**;

9. *Незалежність, необумовленість, неохитність дії* виражається за допомогою відзайменникової частки **собі**, складеної частки **знай собі** [8, 5].

Отже, частки при присудку виступають модальними модифікаторами (ММ) предикативної ознаки, модифікуючи предметне і модальне значення присудка.

Частки, що ускладнюють структуру присудка, можуть бути як поліфункціональними, так і однофункціональними. До однофункціональних належать *означальні* частки **власне, саме, якраз, видільні – навіть і, тільки і, таки і, все-таки (усе-таки), вже, ще й, усе й (все ще), хоч**, частки *віддієслівного* (**давай, було, узяв і**) та *відзайменникового* походження (**що, собі**). До поліфункціональних часток належать *кількісні* – **трохи не, ледь не, мало не,**

порівняльні- наче, неначе тощо, *видільні – навіть, лише (лиш, лишень), все (усе), аж, таки, ще, частки так і, як.*

Зазвичай частки виступають модальними модифікаторами структури простих дієслівних присудків, що є підставою для виділення таких присудків в окремий різновид у граматиках української мови.

У структурі складених дієслівних присудків модальні частки надають здебільшого тих самих значень, проте виявляють і певну специфіку. Наприклад, допоміжні фазові та модальні компоненти у складі дієслівного складеного присудка найчастіше ускладнюються за допомогою видільних часток, рідко ускладнюється ММ – основний компонент дієслівного складеного присудка.

У складеному іменному присудку за допомогою порівняльних, означальних, кількісних, видільних часток, відзайменникової частки **собі** ускладнюється іменна частина присудка.

Ускладнення частками структури односкладних речень відбувається за умови їх безпосереднього вживання при головних членах. При предикатах означено-особових, неозначено-особових, узагальнено-особових, безособових та інфінітивних речень вживаються здебільшого видільні частки **все, неначе, тільки, ще** тощо.

Таким чином, частки беруть активну участь у творенні предикативної модальності. Як суб'єктивно-модальні форми вони виражають комплекс додаткових темпоральних та кваліфікаційних (якісно-кількісних) характеристик предиката.

Власне - модальні значення часток (невірогідності, неможливості) виражаються за допомогою частки як, складених часток як не (та як же), що й.

При передачі *вказівної модальності* частки видозмінюють загальну семантичну структуру речення, ускладнюють її додатковим модальним змістом.

У німецькій мові на вдміну від української мови, кількість модальних часток дещо менша. Характерними для модальних часток є такі особливості:

- Модальні частки не мають власного лексичного значення, а лише передають разом з модусом речення та інтонацією позицію, ставлення мовця.

- Модальні частки не можуть поширюватися.

Markus ist (~~so~~) ja ein Zombie.

- Модальні частки не можуть координуватися з іншими частками. Вони здатні комбінуватися тільки з іншими модальними частками, однак тоді застосовуються певні правила щодо послідовності їх уживання (пор. також Thurmair (1989).

Markus ist ja (~~und vielleicht~~) ein Zombie.

- Модальні частки не можуть стояти на початку чи в кінці речення.

Er hat **ja/doch/einfach** keine Zeit.

- Модальні частки вживаються в середині речення перед ремою.

Hast du ihn **denn** gesehen?

- До модальних часток не можна поставити запитання.

- Модальні частки не можуть бути акцентовані.

Markus ist (~~HALT~~) **ja** ein Zombie.

- Модальні частки не вживаються після заперечення.

Markus ist (~~nicht~~) **ja** zu Hause. Sie ist ja nicht die Dummste.

- Модальні частки мають особливий синтаксичний статус, з якого виокремлюються його власне синтаксичні та семантичні особливості.

- Модальні частки доповнюють незалежним модальним значенням загальний зміст речення.

- Модальні частки модифікують модус речення.

- Модальні частки, як і інші види часток, не мають флективних форм.

- З модальних часток не можна утворити фрази і вони не виступають членами речення.

- Модальні частки мають омоніми, які належать до інших частин мови:

прикметники: ruhig, eben, bloß; прислівники: eben, schon, vielleicht; сполучники: denn, aber, doch; обмежувально-вказівні частки: auch, nur; частки-відповіді: ja, doch.

Вживання модальних часток обмежується певними типами речень:

- у розповідних реченнях вживаються такі модальні частки: **ja, doch, halt, eben, auch, einfach, mal, ruhig, schon, wohl.**

- у питальних реченнях з питальним займенником: **denn, eigentlich, etwa, einfach, mal, vielleicht, wohl, auch.**

- у питальних реченнях без питального займенника: **denn, eigentlich, doch, nur, schon, wohl.**

- у наказових реченнях: **auch, bloß, doch, eben, einfach, halt, ja, mal, nur, ruhig, schon.**
- в окличних реченнях: **aber, vielleicht.**
- у питальних окличних реченнях: **auch, bloß, doch, nur.**
- у бажальних умовних реченнях: **bloß, doch, nur.**

Отже, частки належать до найпродуктивніших виражальних засобів субкатегорійних модальних значень. Вони репрезентують об'єктивно-модальні (реальність / ірреальність) та суб'єктивно-модальні (проблематична достовірність, волюнтативність, емоційна аксіологічність тощо) субкатегорійні семи, причому експліковані ними модусні смисли почасти проникають у диктумну частину висловлення, ускладнюючи її значеннєву структуру. Проте висловлені в наукових літературних поглядах про частки досить суперечливі, методи опису різноманітні, позиції дослідників розходяться в питаннях про значення МЧ, про їхню залежність від контексту та ситуації мовлення. Подальше вирішення проблеми параметризації модальних партикул вимагає застосування різних аспектів їх вивчення, що корелюють із підходами до трактування категорії модальності, а саме: семантичного, функційного, комунікативного, прагматичного, синтаксичного, текстового та стилістичного.

1. Акопян К. К проблеме толкования логико-модальных частиц (на примере анализа семантики и прагматики частицы хоть) [Электронный ресурс] / К. Акопян // Русский язык: исторические судьбы и современность: II Международный конгресс исследователей русского языка: Труды и материалы. – М., 2004. – 328 с.. – Режим доступа: <http://www.philol.msu.ru/rlc2004/ru/decision/>
2. Арутюнова Н. Д. Идеи синтаксиса и семантики в работах Ч. Филлмора / Н. Д. Арутюнова // Вопросы языкознания. – 1973. – № 1. – С. 117-124.
3. Баранов А. Н. Модальные частицы в ответах на вопрос / А. Н. Баранов, И. М. Кобозева // Прагматика и проблемы интенциональности. – М.: ИВАН СССР, 1988. – С. 45-69.
4. Баранов А. Н. Путеводитель по дискурсивным словам русского языка / А. Н. Баранов, В. А. Плунгян, Е. В. Рахилина. – М.: Промовский и партнеры, 1993. – 207 с.
5. Золотова Г.А. Синтаксический словарь: Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса. М.: Наука, 1988. – С. 4.
6. Николаева Т. М. Функции частиц в высказывании: на материале славянских языков / Т. М. Николаева; [под. ред. В. Н. Торопова; изд. 2-е, стереотипное]. – М.: УРСС, 2005. – 168 с.
7. Стародумова Е. А. Частицы русского языка : (Разноаспектное описание) / Е. А. Стародумова. – Владивосток: Изд. Дальневост. ун-та, 2002. – 291 с.

8. Чолкан В.А. Речення з суб'єктивно-модальними формами в сучасній українській мові: автореф. дис... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 / В.А. Чолкан. – Івано-Франківськ, 2001. – 18 с.
9. Шведова Н. Ю. Очерки по синтаксису русской разговорной речи / Н. Ю. Шведова. – М.: АН СССР, 1960. – 377 с.
10. Doherty M. "Noch" and "schon" and their presuppositions / M. Doherty // Generative Grammar in Europe. – Dordrecht, 1973. – P. 154-177.
11. Horn R.L. A presuppositional analysis of only and even / R.L. Horn // Paper from the 5th regional meeting Chicago linguistig society. – Chicago, 1969. P. 98-107.
12. Thurmair M. Modalpartikeln und ihre Kombination / Maria Thurmair. Tübingen: Niemeyer, 1989. – 288 S.
13. Wierzbicka A. The semantics of interjections / A. Wierzbicka // Journal of pragmatics. – 1992. – № 18. – P. 159-192.

В статті проаналізовані місце і роль модальних частиць в семантико-синтаксическій структурі предложения.

Ключевые слова: модальность, модальные частицы, семантическая и синтаксическая структура предложения, украинский язык, немецкий язык.

The article analyses the place and a role of modal particles in a semantico-syntactical sentence structure.

Key words: modality, modal particles, semantic and syntactic sentence structure, the Ukrainian language, the German language.

УДК 81'367
ББК 81.2Ук-22

Оксана Федурко

ПРИСЛІВНИКИ НА -О/(-Е) У РЕЧЕННЯХ З ПРЕДИКАТАМИ КОНКРЕТНОЇ ФІЗИЧНОЇ ДІЇ

У статті виділено різновиди інваріантної семантичної структури (ІСС) "фізична дія суб'єкта" та простежено особливості сполучуваності зазначених предикатів з адвербіальними синтаксемами на -о(-е) відмінних функціонально-семантичних розрядів.

Ключові слова: інваріантна семантична структура, предикат фізичної дії, адвербіальна синтаксема, сполучуваність синтаксем.

Семантична класифікація предикатів ґрунтується на лінгвістично актуальних ознаках, насамперед на тих, що співвідносні з семантичними компонентами і наділені граматичною релевантністю, тобто важливі не для індивідуальних одиниць, а для класів одиниць. Одиниці формують семантичний клас (а meaning-class) лише в тому разі, коли останній «визначається і в семантичних, і в синтаксичних термінах як набір справжніх

ознак, спроможний функціонувати у синтаксичних правилах» [16, 165].

Від початку семантико-синтаксичних студій питання семантичної диференціації предикатів було найактуальнішим. На сьогодні найбільше прихильників здобула класифікація, що ґрунтується на протиставленні предикатів за ознакою динамічності/статичності й виділенні відповідно предикатів дії та стану (І. Вихованець [5], Н. Іваницька [9], Р. Binkert [15]), або активних і статальних предикатів [7].

Денотативна сема «дія // action» об'єднує одиниці з таким набором диференційних ознак: негомогенність (для дії характерне чергування різних станів), тимчасовість, непостійність (вона реалізується у відносно невеликому часовому проміжку), активність суб'єкта (О. Бондар [4, 32], І. Вихованець [5, 94], Н. Іваницька [9, 64], О. Леута [11, 48]).

Найзагальніше поняття дії конкретизується у таких семантичних варіантах: «фізична дія», «рух/переміщення», «мовленнєва діяльність», «інтелектуальна і соціальна діяльність», «психічна діяльність», «дія-локативність» тощо. Кожен із варіантів презентує не одна, а низка дієслівних лексем, що різняться між собою додатковими денотативними (пор. *ходити* 'рухатися' – *кружляти* 'рухатися, описуючи кола') або ж конотативними семами (пор. *говорити* – *цокотати* 'говорити швидко'). На цій підставі кваліфікуємо семантичні варіанти як інтегральні семантичні структури (далі – ІСС), що функціонують у межах кожної з базових денотативних сем.

Мета статті – виокремити різновиди ІСС «конкретна фізична дія суб'єкта» та проаналізувати особливості сполучуваності зазначених предикатів з адвербіальними синтаксемами на -о/(-е).

Предикати конкретної фізичної дії – це дієслова зі значенням а) творення /руйнування, видів діяльності (*будувати*, *з'єднувати(ся)*, *творити*, *руйнувати*, *убивати*, *відчиняти*, *копати*, *прати*); б) більшого/меншого ступеня інтенсивності дії, спрямованої на об'єкт (*обертати(ся)*, *трясти(ся)*, *краяти*, *мучити*); в) акціонально-локативні (*класти*, *ставити*, *розміщувати*, *розташовувати*) [12]. Вони позначають активні цілеспрямовані (пор.: «У дієслові, якщо воно позначає дію, має бути відтінок волі, наміру» [13, 99]) дії, каузовані особою і спрямовані на об'єкт, яким може бути і сама особа (Н. Арутюнова [1], В. Богданов [3], Г. Золотова [8], Н. Іваницька [9,

64], О. Леута [11, 47-48], Л. Теньєр[14]), з метою його створення/перетворення: *Сьогодні Онисько чогось довго складає газету* (В. Машерова); *Замір ... обережно розгортає листя...* (М. Коцюбинський).

Семантика цих вербативів детермінує наявність у створюваних за їхньою участю висловленнях субстанціальних синтаксем агентивного та об'єктного типів, тому семантичну структуру **Агентив-ПЗ-Об'єктив** визнано ядерною [12; 5]. Обстеження висловлень з предикатами конкретної фізичної дії показало, що облігаторні смислові ознаки агентивів – це [+конкретність], [+істота], [+антропонімність/неантропонімність], а об'єктивів – [+конкретність], [+неістота/істота]. Кожна з цих синтаксем має типові способи мовного оформлення. Агентивна виражається зазвичай іменниками-назвами осіб (загальними і власними): *Тефіла гарячково підкидала дрова у вогонь* (М. Матіос); назвами тварин і птахів: *На землі народжувався ще один день. Його радісно зустрічали солов'ї та зозулі, одуди та горлиці* (К. Мотрич); узагальнено-предметними займенниками: *Він лише безглуздо кліпав очима* (Ю. Андрухович); ... *Її хтось різко шарпнув за плече* (К. Мотрич). Метафоричні (персоніфіковані) та метонімічні назви в позиції агентива – це нетипові способи мовного втілення цього різновиду суб'єктної синтаксеми, пор.: укр. *У ньому [повітрі] коло повітки беззвучно ворушився клубок дрібненької мушви* (Борис Харчук); *Юрба шанобливо дає їм дорогу* (У. Самчук).

Об'єктну синтаксему репрезентують в основному іменники-назви неістот та співвідносні з ними займенники: *Легко й безборонно подолали пороги* (К. Мотрич); *Обережно обводить його [разок намиста] довкола довгої смаглявої шиї* (С. Майданська), рідше – іменники-назви істот (людей і тварин): *Тоді ми викопали яму, обклали її квітами й урочисто поховали голуба* (Г. Пагутяк). Носієм активного начала може бути також синтаксема, що називає різноманітні природні явища чи об'єкти (*дощ*, *шторм*, *лід*, *сонце* тощо): *Зорі густо всипали небо* (Ю. Мушкетик); *Калина тихо кетяги до хвиль нагнула* (М. Стельмах).

У валентну рамку частини предикатів активної дії входить також інструментальна синтаксема двох різновидів: зі значенням знаряддя і зі значенням засобу дії [5, 94; 6, 58]. Варіювати ядерну семантичну структуру **Агентив-ПЗ-Об'єктив** можуть також інші

субстанціальні синтаксеми, скажімо, з локативним значенням.

Прислівники на -о (-е) // -лу зафіксовано у таких різновидах ІСС «конкретна фізична дія суб'єкта»:

1. **Агентив-ПЗ:** *Потім вона [шкапа] безсило впала (Б. Антоненко-Давидович);*

2. **Агентив-ПЗ-Об'єктив:** *Син ... шанобливо подав вечерю (М. Стельмах); Вона [мама] довго гладила моє волосся (Т. Малярчук);*

3. **Агентив-ПЗ-Пацієнт:** *До Любки вона родила дітей просто й безболісно (Б. Харчук);*

4. **Агентив-ПЗ-(Об'єктив)-Інструментатив:** *Стисну міцно долонями скроні ... (Б. Антоненко-Давидович); Іван ще лютіше гримає кулаком по столі (М. Матіос); Вельми незугарно й наївно погойдував кisetом козак (Ю. Мушкетик); Вже коні смачно б'ють копитом лід (М. Стельмах);*

5. **Агентив-ПЗ-Об'єктив-Темпораль:** *укр. Хто ж так нагло пограбував його серед білого дня? ... (М. Стельмах);*

6. **Агентив- ПЗ-Об'єктив-Локатив:** *Теофіла гарячково підкидала дрова у вогонь (М. Матіос).*

Наполягаючи на необхідності докладнішого вивчення ролі прислівникових слів у складі конкретних висловлень, М. Всеволодова пропонує і шлях їхнього розгляду: «Було б цікаво співвіднести класи прислівників із типами і сферами вияву предикатів» [6, 69], узявши за основу настанову, що «дослідники мають зосереджувати увагу не тільки і не стільки на семантичних класифікаціях поширювачів речення, а й на умовах сполучуваності тих чи тих вільних синтаксичних форм з тими чи тими моделями речення» [8, 245].

Обстеження конкретних речень-висловлень із предикатами конкретної фізичної дії засвідчило їхню взаємодію з такими функціонально-семантичними підрозрядами прислівників на -о (-е).

1. **Adv ax (оцінки):** *Та добре вигострить сокиру (Т. Шевченко); Я, можливо, змогла б бездоганно виконувати Інніні інструкції... (Т. Малярчук); Вчився добре-предобре... (У. Самчук); За всім доглядало певно хазяйське око братчика низового (Ю. Яновський).*

Оскільки «оцінні прислівники тяжіють до поєднання з дієсловами, які виражають градуйовані концепти, зокрема й особливо

процеси» [2, 202-203], загальнооцінні прислівники *добре/погано* та їхні синоніми з різноманітними стилістичними та експресивними співзначеннями (*прекрасно, блискуче, відмінно, бездоганно, препогано* тощо) не відзначенні при дієсловах із значенням видів діяльності (*учителювати, столярювати, головувати*). Аналіз зібраного нами матеріалу підтверджує думку Н. Арутюнової, що **Adv ax** звичні у висловленнях на позначення актуальних дій та їхніх результатів. Це детерміновано такими двома чинниками оцінки – вибору та норми, пор.: «Як тільки з'являється норматив, з'являється й оцінка» [2, 201].

2. **Adv man (способу).** У таких реченнях обстежувані адвербативи зазвичай називають спосіб виконання дії: *Він чує, як лютъ пасмисто вибивається на щоки... (М. Стельмах); Чи хто мені стискає дружньо руку... (Леся Українка); Юнак частенько зупинявся, підплигував, нахилив гілля, швидко, але зовсім не злодійкувато рвав стиглі, сочисті шпанки, частував ними дівчину (Б. Загорулько).*

3. **Adv qual (якості).** У сфері творення/перетворення якості виконуваної дії – важлива її характеристика, тому у висловленнях із предикатами дії досить послідовно вживаються квалітаивні прислівники: *Данило бережно кладе свої долоні на її, відриває їх від обличчя... (М. Стельмах); Вона тихо поклала другу руку на його похилу сиву голову (Є. Кононенко); А тоді акуратно складає сорочку й кладе на саме дно скрині (М. Матіос); Ретельно призбирували силу (П. Загребельний).* Серед них провідне місце займають конструкції, у яких прислівники на -о (-е), хоча й стосуються формально дієслова, вказують здебільшого насамперед на стан (емоційно-психічний, фізичний, фізіологічний, інтелектуальний) особи-діяча чи дають їй морально-етичну оцінку [10]: *Розпрямивши стан, [Світозара] зморено сперлася обома руками на кісся ручки (Б. Загорулько); Стах безтямно підклав під неї торбину ... (М. Стельмах). І він сумлінно виконує свої обов'язки (У. Самчук); Професор так само незграбно вклонився і ... трохи задом, а трохи боком проліз у двері (Ю. Андрухович).* Смісл поєднання дієслова з прислівниками такого типу полягає в можливості передачі зовнішнього вияву внутрішнього стану суб'єкта, що завдяки прислівниковій природі означника сприймається як особливий спосіб якісної

характеристики дії. Такі прислівники семантично заступають “позицію цілої ситуації”, що й зближує прислівник як засіб номінації з явищами подієвої номінації [10, 22].

4. Adv quan (кількості). У реченнях із предикатами дії уживаються обидва підрозряди квантитативів – ступеня вияву ознаки та метричної оцінки кількості ознаки. Установлено, що предикати зі значенням більшого/меншого ступеня інтенсивності дії, спрямованої на об’єкт, надають перевагу тим **Adv quan (intens)**, які вказують на високий чи надмірний ступінь вияву предикативної ознаки: *Вважаєш, що багато согрівив?* (О. Говда). До того ж суттєво, що це в основному прислівники-інтенсиви: *Він так само завзято калатав у залізну бочку* (Л. Костенко); *Я не можу звільнитися, запекло обороняюся...* (Г. Пагутяк); *Припаду я шалено й грубо до безумства твоїх волось* (В. Симоненко); *Після восьмої спроби [Андрій Павлович] люто грюкнув дверима і більше не переступав порогу цієї кімнати* (Є. Кононенко). Семантична структура інтенсивів набагато складніша: її формують, поряд із семою на позначення відповідної ознаки, компоненти кількісного та оцінного плану. Проілюструємо зазначене таким прикладом: *Серце билосся у нього гарячково* (В. Домонтович). Значення прислівника *гарячково* ґрунтується на уявленні про роботу серця у людини з високою температурою: у неї пришвидшене серцебиття (квантитативна характеристика), кваліфіковане мовцем як аномальне (оцінна характеристика).

У реченнях із предикатами дії уживаються також прислівники метричної оцінки кількості ознаки: *Він тяжко грюкав палицею* (Є. Кононенко); *... Довго гладила зморшкуваті, неначе передчасно постарілі цямрини* (К. Мотрич). Проте вони означають в основному предикати творення/руйнування, видів діяльності та акціонально-локативні: *[Мама] регулярно, кожної неділі, пече пиріжки з сиром, регулярно підливає вазони в моїй кімнаті, регулярно пере мої майки і капрони* (Т. Мальярчук); *Почуття стукають у серце людини рідко по одному* (О. Лізен).

6. Adv temp. Темпоральні прислівники, уживані в обстежуваних конструкціях, можуть указувати на передування дії встановленому чи теперішньому моменту: *Раненько тітка Зінька затопила в печі* (У. Самчук) або ж слідування дії за встановленим чи теперішнім моментом: *Негайно висилай цитрини, ізюм...* (Б. Харчук).

7. Adv loc: *Ось недалеко паде одна людина* (О. Турянський).

8. Adv fin: *Хтось умисно виставив угору долоню ...* (Б. Антоненко-Давидович); *Бо ви чогось дурно чіпляєтесь до Карпа* (В. Винниченко); *... Китайські майстри ... навіть зумисне пошкоджували річ* (Г. Пагутяк). Неелементарні речення такого різновиду перебувають у синонімічних відношеннях зі складнопідрядними реченнями мети: *[Стах] заспокійливо поклав їй великі руки на плечі* (М. Стельмах) // *[Стах] поклав їй великі руки на плечі, щоб заспокоїти*.

9. Adv caus. Зібраний нами фактичний матеріал засвідчує слушність думки М. Всеволодової, що прислівникам на **-о (-е)** значення причини та допустовості не властиві, вони лише набувають цих значень у сполученні з дієсловами, на що вказує співвіднесеність їх з іменними причинними та допустовими групами [6, 69], а за нашими спостереженнями – і з компонентами предикативного типу. Розглянемо, для прикладу, речення *Петруня ... встидливо прикриває оголені ноги киптариком* (М. Матіос) та *У відчаї хлопчик набирає повні пригорці води і несподівано бризкає Марії в обличчя* (С. Майданська). У першому з них прислівник *встидливо* кореферентний у семантичному плані прийменниково-субстантивному комплексі *від стиду* та предикатемі *бо застидалася*). Прислівник *несподівано* другого речення – комплексіві *всупереч сподіванню* та предикатемі *хоч не сподівалася*. Прислівники такого значення засвідчено в образних модифікаціях моделі: *Горе непрохано відчинило двері його хати* (К. Мотрич) // *Хоч і не прохав, але горе відчинило двері до його хати*.

Прислівники на **-о (-е)** різних функціонально-семантичних розрядів відзначено у висловленнях із другорядними (згорнутими) предикатами конкретної фізичної дії. Ці останні можуть бути виражені:

а) дієприслівниками недоконаного і доконаного виду: *Рука, судомно ловлячи повітря, випускає келих ...* (С. Майданська); *Уперто хитнувши головою, хлопець легко біжить до хати* (М. Стельмах); у першому реченні прислівник **Adv man** розряду, у другому – **Adv qual**;

б) інфінітивами як у функції предикатної синтаксеми: *Треба завчасно готувати воду, діжки та драбини* (З. Тулуб), так і суб’єктної: *Незручно так пізно колошкати людей, –*

знітилась Мирослава... (М. Стельмах) – з **Adv temp.**

Отже, семантично елементарні конструкції на позначення ситуацій конкретної фізичної дії можуть поширюватися (ускладнюватися) прислівниками на **-о (-е)** різних функціонально-семантичних розрядів. Вони відзначаються складністю семантичної структури, оскільки прислівник у них перебуває у парадигматичних відношеннях з предикатом глибинної структури і є в реальному реченні-висловленні знаком не лише ускладненої чи згорнутої/згорнутих пропозицій, а й виразником різноманітних відношень між нею/ними та основною пропозицією.

1. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл / Н.Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1976. – 383 с.
2. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт / Н.Д.Арутюнова. – М. : Наука, 1988. – 339 с.
3. Богданов В.В. Семантико-синтаксическая организация предложения / В.В. Богданов – Л. : Изд-во Ленинградского гос. ун-та, 1977. – 204
4. Бондар О.І. Семантична класифікація предикатів на функціонально-когнітивній основі / О.І. Бондар. – Мовознавство. – 2009. – №1. – С. 27-33.
5. Вихованець, І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. Київ: Наукова думка, 1992. – 224 с.
6. Всеволодова М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса : Фрагмент прикладной (педагогической) модели языка : Учебник / М.В. Всеволодова. – М. : Изд-во МГУ, 2000. – 502 с.
7. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис / А.П. Загнітко. – Донецьк, 2001. – 662 с.
8. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка / Г.А.Золотова. – М. : Наука, 1973. – 351 с.
9. Іваницька Н.Б. Функціонально-семантична класифікація абсолютних дієслів в українській та англійській мовах / Н.Б. Іваницька – Київ : Національний торгово-економічний університет, 2004. – 194 с.
10. Лассан Э.Р. Семантические функции наречий в структуре предложения : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / Э.Р. Лассан. – Минск, 1980. – 23 с.
11. Леута О.І. Семантико-синтаксичні параметри українського дієслова: Монографія / О.І. Леута. – К. : Вид-тво НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. – 404 с.
12. Межов Олександр. Семантична диференціація об'єктної синтаксеми / Олександр Межов // Українська мова. – 2005 – № 1. – С. 17-32.
13. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении / А.М. Пешковский. – [8-е изд., доп.] . – М. : Языки славянской культуры, 2001. – 510 с.
14. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса / Пер. с франц. / Л. Теньер. – М.: Прогресс, 1988. – 655 с.
15. Binkert P.J. The Cognitive Foundations of Language: Semantic and Syntactic Categories in Universal Grammar / P.J. Binkert. – Troy, 1996. – 353 p.

16. Lakoff G. Irregularity in Syntax / G. Lakoff. – New York, 1970. –373 p.

В статье выделены разновидности инвариантной семантической структуры (ИСС) "физическое действие субъекта" и прослежены особенности сочетаемости указанных предикатов с адвербиальными синтаксемами на-о (-е) отличающихся функционально-семантических разрядов.

Ключевые слова: инвариантная семантическая структура, предикат физического воздействия, адвербиальная синтаксема, сочетаемость синтаксем.

The article deals with the functioning of adverbs in -o (e) in sentences with predicates of action. In particular, types of invariant semantic structure "physical action of the subject" are singled out. The peculiarities of the predicate compatibility with adverbial syntaxemes in -o (e) within this semantic structure are described in the paper.

Key words: invariant semantic structure, predicate of physical action, adverbial syntaxema, compatibility.

УДК 811.161.2'373.4
ББК 81.2

Оксана Максим'юк

НЕРОЗКЛАДНІ ТАВТОЛОГІЧНІ СЛОВСПОЛУЧЕННЯ З ІМЕННИКАМИ ПОСЛАБЛЕНОЇ НОМІНАТИВНОСТІ ТА ЇХ КОРЕФЕРЕНТНІСТЬ

У статті аналізуються нерозкладні тавтологічні словосполучення з іменниками послабленої номінативності та їх кореферентність. Це дає підстави стверджувати про синсемантичність одного з компонентів (переважно іменників), що виконують підсилювальну функцію щодо дієслова чи іншого слова в реченні.

Ключові слова: тавтологія, кореферентність, синтаксично нерозкладні словосполучення, синсемантична тавтологія.

Повторення того самого слова у межах одного речення розглядають передусім як стилістичний прийом, який підсилює експресивність висловлення. Проте його можна розглядати і в суто синтаксичному плані, як це робить, наприклад, Н.А.Янко-Триницька, зараховуючи конструкції з лексичними повторами до так званих „синтаксичних фразеологізмів” [10, 87-93]. Дослідниця розглядає різні синтаксичні моделі словосполучень з лексичними повторами, чимало з яких фразеологізувалися (типу *один до одного, всім книгам книга, питання з питань, життя як життя, святая святых* і под.). Разом з тим варто зазначити, що конструкції з лексичними повторами

відрізняються один від одного різним ступенем фразеологізації в межах речення.

Розглянемо їх у плані синтаксичної номінації, функціональної тавтології значень в умовах нерозкладних синтаксичних словосполучень.

Тавтологія (з гр.) означає повторення того самого чи спільнокореневого слова у межах словосполучення чи речення, об'єднання “в межах однієї конструкції двох етимологічно тотожних слів, коли дієслово втягує у сферу свого вживання спільнокореневий додаток чи, рідше, присудок, прикметник – означуваний ним іменник і т. ін.” [9, 667]. Наприклад, *сміятися голосним сміхом, жити своїм життям*. Це конструкції з так званим “внутрішнім об'єктом”, вираженим знахідним відмінком, наприклад: *думу думати* (// *думати*), *зиму зимувати* (// *зимувати*), *літо літувати* (// *літувати*), *весну веснувати* (// *веснувати*), *віриша віришувати* (// *віришувати*), *повістувати вість* (// *повістувати*), *вволити волю* (// *вволити*) і под. Головне номінативне значення припадає на дієслово, а проте і знахідний відмінок підсилює це значення і не завжди його можна упустити.

Підсилювальне значення мають передусім дієслівні тавтологічні словосполучення з орудним відмінком (типу: *криком кричати, ливнем лити, сміятися (розсміятися) сміхом, золотити позліткою (золотом), росою росити, усміхатися усміхом, дивом дивуватися, сном снити, чудом чудуватися, жити життям, кланятися поклоном, вмирати смертю, поглядом глядіти(глянути, оглядати, поглядати), шуміти шумом, летіти летом, заснути сном, поцілувати поцілунком, поїдати поїдом, міряти міркою, пропасти пропадом, ходити ходуном, чвалом чвалити, шуміти шумом, судити судом, квітнути цвітоми* і под. Проте чимало з них допускають означальний поширювач перед іменником, утворюючи нерозкладне іменникове сполучення, що займає в реченні позицію одного члена речення. Наприклад: – “*А то Бог вас покарає, А ще гірше люде; Люди горді, неправедні, Своім судом судять*” (Т.Шевченко). Порівняймо також: *судити праведним судом, людським судом судити* і под.

“Успадкований з глибокої давнини тип словосполучення з орудним посилення дії при однорідному дієслові, - зазначає М.Я.Плющ, - використовується і в сучасній українській мові” [7, 48-52.].

Щодо іменних тавтологічних зворотів, які пов'язані з нерозкладними словосполученнями, то вони так чи інакше пов'язані у реченні з дієсловом-присудком. Разом з дієсловом вони утворюють трикомпонентні структури. Наприклад: *Заснули квіти тихим сном, Шепоче водограй* (Б.Лепкий). ...*Такою мовою ще, певно, розмовляла Ольга Кобилянська. Але Пауль Целян розмовляє уже, безумовно, іншою мовою* (Ю.Андрухович).

У випадках перетворення орудного інструментального з об'єктним значенням в орудний якісної характеристики дії не завжди спостерігаємо перехід у прислівник, особливо за умови, коли він зберігає, хоч частково, своє предметне значення, наприклад: *летіти летом.., крокувати кроком.., сміятися сміхом..* Орудний відмінок за цієї умови передбачає сполучення з родовим відмінком або з узгоджуваним прикметником, що характеризує орудний. Порівняймо: *летіти летом журавля, крокувати повільним кроком, сміятися легеньким сміхом* тощо. Іменники в орудному відмінку мають послаблену номінативність. Тому слушною вважаємо думку М.Я.Плющ, що за типами сполук із орудним тавтологічним, що дійшли до наших часів з далекої давнини, можуть і тепер утворювати словосполучення, але значення їх відмінне від первісного, вони виражають не посилення (інтенсивність) дії, а дають їй якісну характеристику або виражають об'єктні відношення [7, 48-52.].

Третій тип тавтологічних словосполучень – це структури іменників з узгоджуваними прикметниками, типу *чужа чужаниця, вільна воля, дивні дива* і под. Наприклад: ...*Невже ж ми маєм свобідну вольну волю?* (Б.Лепкий). *Галя часом і пісеньку заспіва про журавля, „що цибатий журавель, він до млина їздив, дивне диво бачив”* (Марко Вовчок). *Краї несходимі, міста незчислимі, гори непроглядні, чужина чужа, непривітна, - не знайти там матері синів своїх* (І.Багрянний). Тут додаткове значення має прикметник, а основне – іменник.

Природу тавтологічних словосполучень намагалися пояснити такі відомі вчені, як Ф.Міклошич, Ф.І.Буслаєв, О.О.Потебня, Л.А.Булаховський та ін. Сполучення однокореневих слів вони розглядали у зв'язку з проблемами “тавтології”, “тотожності”, “семантичної гаплогії”, “плеоназму” і т. ін. О.О.Потебня доводив давність походження тавтологічних зворотів, наголошував на тому, що тавтологічні конструкції – це зафіксований

у мові усної народної поезії попередній етап вираження семантико-синтаксичних відношень [8, 391-408].

У позиційній структурі речення у тавтологічні відношення можуть вступати підмет і присудок або прикладка при підметі і присудок. За таких умов іменник у присудковій іменній частині набуває синсемантичності, оскільки основне номінативне значення виражено у першому вживанні слова, як-от: *Сирота Ярема – сирота убогий* (Т.Шевченко). Це підтверджує і кореферентність: // *Сирота Ярема – убогий. Людський вік – недовгий вік* (М.Вороний) // *Людський вік – недовгий.*

Ю.Д.Апресян здійснив лексико-семантичний аналіз тавтологічних словосполучень, наголошуючи на потребі “відокремити значення у власному розумінні від особливостей сполучуваності” [1, 367].

Спробу описати механізми смислової сполучуваності тавтологічних компонентів, утворених з прикметника та іменника, здійснено у статті З.М.Денисенко [5].

На поширення тавтологічних словосполучень в українському фольклорі та їх стилістико-естетичні навантаження звертає увагу Я.Єрмоленко [6, с.103-104]. Дослідниця зауважує, що, наприклад, що у тавтологічних словосполученнях з прикметниками головне слово має пряме номінативне значення, а залежне виконує здебільшого підсилювальну функцію (“тавтологічного епітета”). Особливою експресивністю позначені такі фольклорні словосполучення, як *темная темниця, чужі чужинці, піший піхотинець* і под.

Чимало тавтологічних зворотів засвідчено у творах Т.Шевченка, як-от: *ледаче ледащо, братерство братнє, доброго добра: Дурний шию підставляє І не знає за що! Та ще й Гонту звежає, Ледаче ледащо!* (Т.Шевченко). ... *Нема на світі України, Немає другого Дніпра, А ви претесь на чужину Шукати доброго добра, Добра святого. Воли! Воли! Братерства братнього...* (Т.Шевченко).

Підсилення одного слова його модифікованим варіантом створює експресію, повертає слову його первісну образність [5].

Аналіз тавтологічних словосполучень не лише як стилістичних фігур, а й у синтаксичному плані дає підстави для зарахування їх до синтаксично нерозкладних, оскільки в структурі речення вони займають позицію одного члена, становлячи семантико-

синтаксичні єдності. У тавтологічній сполуці дієслова з іменником в орудному відмінку (типу *сміятися ... сміхом, крокувати ... кроком, жити ... життям* і под.) іменник має послаблену номінативність, а разом з означальним компонентом виконує функцію кваліфікатора ознаки за дією, близьку до прислівника.

Обов'язковий означальний компонент відіграє вирішальну роль у синтаксичній номінації. Проте чимало нерозкладних компонентів, виражених тавтологічними словосполученнями, не мають кореферентних відповідників. Наприклад: 1) коли позиційно стійке словосполучення фразеологізувалося, типу *заголосили не своїми голосами* і под.: *Під зеленою клениною заголосили газдині не своїми голосами* (М.Черемшина). *Писарєв пише, пише. Пише, Немов поганим духом дише* (Б.Лепкий);

2) коли означальний поширювач не може трансформуватися у прислівник, як-от: *Гнат усміхався своєю усмішкою і мовчав* (У.Самчук). *Думала його [гетьмановими] думками Ганна, жила його життям, боліла його болем і сподівалася його надіями* (Н.Рибак). *Хто такою лютою тугою тужив За волею і за красою, за тим найбільшим дивом див...?* (Б.Лепкий);

3) коли іменник в орудному відмінку поширюється декількома означальними та іншими поширювачами, як-от: – *Як в кого диспозиція до них, Андрейку, - відповідала, усміхаючись своїм милим усміхом...* (О.Кобилянська). *Поклін тим людям, що до зір Летіли, долі вперекір, Що снили сон про ідеал,Змете їх вал, дев'ятий вал* (Б.Лепкий);

4) коли означення при іменнику вжито в образному значенні, як-от: *Маленька хата, як коробка, загата з листя під вікном, кошниця, наче солі товпка, - уже все спить осіннім сном* (О.Маковей). ...*Море, як далеч, невідомо-мрійне, Снами бурхливими снить* (С.Черкасенко).

Щодо кореферентності таких словосполучень, то, безперечно, тавтологічний іменниковий компонент, який має послаблену семантику, може упускатися. Актуалізований же прикметниковий компонент перетворюється на прислівник зі значенням якісної ознаки дії (обставину способу дії). Порівняймо: *Гнат з Марією живуть спокійним селянським життям!..* (У.Самчук) // *Гнат з Марією живуть спокійно, по-селянському; Йон дивився розгубленим поглядом* (М.Коцюбинський) //

Йон дивився розгублено; Не дай Бог навіть ворогові вмирати такою смертю (У.Самчук) // *Не дай Бог навіть ворогові вмирати так. Данко дивиться в її [Дарчине] серйозне, збентежене лице так само серйозним, збентеженим поглядом* (Ірина Вільде) // *Данко дивиться в її [Дарчине] серйозне, збентежене лице так само серйозно, збентежено; Кланяюся тобі низьким поклоном* (У.Самчук) // *Кланяюся тобі низько. Глибоким, тихим вснуло сном усе кругом* (Б.Лепкий) // *Глибоко, тихо вснуло все кругом.*

Іноді позицію означального поширювача заступає підрядна частина. Наприклад: *Дарка розсміялася сміхом, яким уміють сміятися тільки дорослі* (Ірина Вільде). Кореферентні співвідношення тут можна розглядати на рівні підрядних частин речення. Форма “сміхом” з послабленим лексичним значенням упускається, а підрядна означальна частина замінюється підрядною обставинного способу дії, як-от: // *Дарка розсміялася, як уміють сміятися тільки дорослі.*

Проте кореферентна заміна у таких випадках не завжди можлива. Наприклад, якщо перед іменником – опорним словом є означувані слова і антецедент *той, такий*, як-от: *Тут усміхнувся Стефан Приськів таким усміхом, що малює на лиці вдоволене із самого себе* (М.Черемшина). *Усміхається тим усміхом, що в неї буває заразом в деяких хвилях...* (О.Кобилянська).

Якщо ж означальний поширювач виражений родовим відмінком, то кореферентна форма може бути виражена порівняльним зворотом чи прислівником з компонентом *по-, як-от: ... дати бродязі можливість померти смертю мученика* (Ірина Вільде) // *померти, як мученик // помученицьки. Нещасний посміхнувся усмішкою божевільного* (Ірина Вільде) // *усміхнувся, як божевільний. Небо почорніло, вітер фурією розігрався, а море, розревівшись ревом велетня, стало шаліти* (О.Кобилянська).

Що ж до кореферентності дієслівних словосполучень з орудним тавтологічним у ролі присудка, то відмінкова форма вживається з винятково підсилювальною метою. Наприклад: *Село шепоталося, дивом дивувалося, чудом чудувалося* (М.Черемшина) // *Село шепоталося, дивувалося, чудувалося.*

Таким чином, тавтологічні словосполучення хоч і створюють деяке враження мовної надлишковості, проте збагачують висловлення додатковими

смысловими та експресивними нюансами значення. Різні за синтаксичною структурою, вони виявляють здатність використовуватися в позиції присудка та обставинного поширювача способу дії.

Зберігається синтаксична нерозкладність словосполучень і тоді, коли дієслово чи іменник замінюється синонімічним відповідником і певною мірою нейтралізує тавтологічність. Порівняймо приклади з творів Т.Шевченка: *І ті на золото лягли І сном нечистим задрімали. ... А то дурень розказує мертвими словами. Іду я тихою ходою.* За цієї умови особливої ваги набуває означальний поширювач, що виражає якісну ознаку дії.

Серед нерозкладних словосполучень, які здебільшого в реченні виконують роль обставинного поширювача способу дії, є словосполучення, які, можливо, спочатку виникли на базі тавтологічних, проте згодом замінилися синонімічним дієсловом. Наприклад: *розмовляти українською мовою – говорити українською мовою, відповідати українською мовою, розказувати простою мовою, писати рідною мовою.* В іншому випадку синонімічним відповідником може замінитися орудний відмінок, як-от: *летіти ... льотом – полинути вільним льотом, вмирати ... смертю – упасти смертю хоробрих* і под. Наприклад: *Ми полинемо соколиним Вільним льотом з берегів* (Г.Чупринка). *Вона [скала] тріснула непоправно і помалу розсипається, привалюючи тих, що в тім змаганні падають смертю хоробрих, привалюючи безліч великих і безіменних героїв* (І.Багрянний).

Для характеристики ознаки дії в українській мові використовуються нерозкладні словосполучення, в основі утворення яких лежить „семантична тавтологія” дієслова та залежного імені (здебільшого в орудному відмінку), наприклад: *йти ... ходою (ходом), йти ... ногами, говорити ... голосом, говорити ... мовою, говорити ... словами, дивитися ... очима, дивитися ... поглядом, дрімати ... сном* і под. Без означального поширювача при іменнику, який у цьому випадку набуває послабленої номінативності, такі сполучення виглядали б безглуздими, і тому саме означальний поширювач через іменник як посередник зв'язку з дієсловом бере на себе функцію основного засобу вираження ознаки дії, способу її реалізації. Найбільш поширеними у фактичному матеріалі виявилися словосполучення прикметника зі словом „голос”. У ролі обов'язкового

означального компонента, що характеризує „голос”, засвідчено такі прикметники: *дужий, жалібний, жалісний, захриплий, захрипливий, звичайний, здавлений, здичавілий, змінений, знижений, кволий, крутий, притишений, прихильний, проникливий, рівний, сильний* та ін. Нерозкладні компоненти займають позицію прислівного обставинного поширювача способу дії при дієсловах мовлення: *озватися, обізватися, розмовляти, заговорити*, (діал.), *розповідати* і под., а також при фразеологічних сполуках: *закінчити розмову, розпочати розмову, завести пісню, зняти річ* та ін. Наприклад: *Пані Качковська затиснула губи, потім знов озвалася тонким проникливим голосом...* (Леся Українка). *Тітка кришила буряк і лише постерегла, що Гнат прокинувся, голосно заторохтіла грубим голосом* (М.Коцюбинський). *...Роман чмихнув носом і тихим голосом промовив: „Перепелията”* (С.Васильченко). *Ми розмовляли притишеними голосами* (А.Любченко). *Дівчина байдужим голосом запропонувала свого квитка якомусь клеркові, що стояв у черзі* (М.Йогансен).

Номінативна послабленість іменника в орудному відмінку виявляється при кореферентних трансформаціях прикметника у прислівник як спеціалізовану форму вираження обставинного значення. Порівняймо: *Перед ганком стоїть стара жінка і тихим голосом умовляє панську служницю* (Леся Українка) // *умовляє тихо*. – *Спасибі, - відповів кволим голосом Ярополк*. – *Сідайте, бояри й мужі* (С.Скляренко) // *відповів кволо*.

Проте така кореферентна заміна нерозкладного словосполучення прислівником не завжди можлива. По-перше, тому, що не завжди можна утворити від прикметника прислівникову форму. По-друге, вона може бути неприродною (наприклад, від прикметників *тремтячий, змінений, надщерблений, нелюдський, горловий, дрижачий, гугнявий, чистий, бажаний* і под.). По-третє, прикметникові означальні компоненти можуть мати при собі залежні словоформи, як-от: - *З ним так тяжко...* – *говорила здавленим від наплившого на неї плачу голосом* (О.Кобилянська). - *Дарка не чула тої критики і вигукувала собі далі умисне грубшим голосом від натурального* (Леся Українка). *Потім вона [Дарка] заговорила якимсь страдницьким голосом* (Ірина Вільде).

У художніх текстах знаходимо чимало оригінальних характеристик акту мовлення, в

яких беруть участь прикметникові сурядні ряди словоформ, у тому числі і позначені авторським вживанням. Це засвідчує більш широкі репрезентативні потенційні можливості нерозкладних компонентів, що використовуються для характеристики способу реалізації акту мовлення, ніж однослівні прислівникові форми. Порівняймо: - *Так поступають з дикими звірами, що нападають заодно на наше життя фізичне чи психічне, - вистогнав він погаслим голосом...* (О.Кобилянська). – *Софроно, серденько, ластівочко, - каже бувало, до неї щебетливим голосочком, - розбий твою тугу* (Ю.Федькович). *Вуйни підспівували довгими, крутими голосами...* (М.Черемшина).

Наступною групою нерозкладних компонентів, що характеризують дієслова мовлення, є словосполучення з компонентом „слово” („слова”), „мова”, „річ” („речі”), типу „теплим словом”, „тихими речами”, „простою мовою”, і под. Наприклад: *...Все минає!.. Згадаєш, може, молодая, Вилиту сльозами Мою думу і тихими, Тихими речами Поговориш: „Я любила...”* (Т.Шевченко). *...Жодне з них не промовило теплим словом до неї, так, видно, їй уже доля судила* (О.Кобилянська). *...Петро простою мовою євангелії став розказувати пацанкові про Христа* (С.Васильченко).

Ці словосполучення кореферентні з прислівниковими формами, типу *тихо, приємно, лагідно, незрозуміло, просто* (по-простому), *по-чужому, по-німецьки* і под. Проте кореферентна заміна не можлива за умови незвичайності (неприродності) прислівника, як-от: *...А то дурень розказує Мертвими словами Та якогось-то Ярему Веде перед нами У постолах* (Т.Шевченко). – *Учора дістав абишит. Але нехай вам крайнім словом скажу* (Ю.Федькович). *...Потім мати почнуть клянчити пробачення, називати його лапкою, ведмедиком і ще якимись муркотливими словами* (Гр.Тютюнник). *...Домінуючою мовою була українська мова, якою говорили всі як державною мовою* (І.Багрянний).

Дієслова сприймання мовлення (типу *дивитися, подивитися, глянути, поглянути, поглядати, оглядати, роздивлятися, слухати* і под.) характеризують нерозкладні словосполучення з іменниковими компонентами в орудному відмінку – „очима”, „поглядом”, „зором”. Обов'язковий означальний компонент при іменнику є визначальним у якісній характеристиці дії. Порівняймо:

Кричали всі, а перед ними явився Гірам молодий, очима подививсь гнівними, а вид мав лютий і страшний (О.Маковей). *Іваниха в тривозі мимохить приступила ближче до сина і глянула на старшину зляканими очима* (Леся Українка). *Не гнівайся і ласкавішим оком споглянь на мене* (Ірина Вільде). *Антін дочитавши задачу до краю, підняв червоне від натуги лице й веселими очима оглянув слухачів* (С.Васильченко). *Одарка ще довго стояла посеред двору і сумними очима дивилася йому вслід* (Гр.Тютюнник). І хоч окремі з них мають кореферентні відповідники, проте у більшості випадків їх заміна неможлива. Наприклад: *Алла Михайлівна поблідла і глянула наперед себе широко розкритими очима* (Леся Українка). *Коляска дивиться просто на мірчука своїми розкосими, визивними очима...* (Ірина Вільде).

Дієслова руху (*йти, бігти, крокувати, податися, пройтися, тікати, наближатися, просуватися, проходити, мчатися* і под.) утворюють „семантичну тавтологію” з іменниками „хід”, „крок”, „хода”, рідше „похода”, „біг”, „скік”, „рух” в орудному відмінку, вживання яких при дієсловах руху не можливе без обов’язкового означального поширювача, що характеризує дію. У реченні з дієсловами руху нерозкладні словосполучення так само займають найчастіше прислівну позицію обставинного поширювача способу дії: *„Великий пан” подумала і, притиснувши свою книжку до себе, погнала своїм потрохи хитаючимся ходом вперед* (О.Кобилянська). *Коли вона [Параскіца] перемогла себе, спочатку нерівною ходюю, мов п’яна, а потім – швидким бігом тікала з виноградника* (М.Коцюбинський).

Особливою різноманітністю відзначаються тавтологічні конструкції у мові творів Лесі Українки. Порівняймо випадки оригінальної сполучуваності синсемантичних іменників зі значенням руху та узгоджуваних прикметникових форм: *Він ішов тією самою модною походкою, що паничі в отелі „Россия”*. *Пара подалась прудкою ходюю через вулицю в сад. Справді, з-за куців вийшов Анатоль і наближався до нас своєю недбалою ходюю...*

У мові творів О.Кобилянської ми зафіксували велику кількість нерозкладних компонентів зі словами „крок” у ролі обставинного поширювача способу дії. Із прикладів видно, що письменниця паралельно

використовує і прислівникові форми, урізноманітнюючи номінативну здатність співвідносних засобів вираження того самого значення. Порівняймо: - *Сава!* – *скричала вона нараз не своїм голосом.* – *Сава вбив його!* – *І, кинувшись до дверей, пігнула окрилений кроком через поля.* ...*Я пішов би спокійно, спокійним кроком до онтої-там води і напився б її так, щоб зостався на її дні аж до судного дня.*

Синсемантичність позначені і ті іменникові лексеми, що позначають соматичні поняття, які беруть участь у характеристиці певної дії чи стану людини (*очі, серце, повіки, голова, долоня, рот, губи, язик, вуста, чоло, руки* і под.). Разом з обов’язковим означальним поширювачем вони утворюють семантично неподільні словосполучення, що характеризують спосіб реалізації певної дії чи стану. Наприклад: *благословить твердими руками, вітати щирим серденьком* і под. Наприклад: *Благословить дітей своїх Твердими руками...* (Т.Шевченко). *А хто стрівся на шляху зо мною, Того я щирим серденьком вітала* (Леся Українка).

Співвідносними формами орудного безприйменникового відмінка у цій позиції є відмінкова форма „з + орудний”, як-от: *Софія здивувалася, не заставши сестри на пероні; з тяжким серцем пішла до її помешкання* (Є.Ярошинська). *Татко міг тепер із спокійним серцем прощатися з Даркою* (Ірина Вільде).

Значення якісної характеристики стану виконують нерозкладні словосполучення типу „заплачу сльозами” та „задрімати (спати) сном”. Наприклад: *О друже мій добрий! Друже незабутий!.. Заплач з козаками дрібними сльозами І мене з неволі в степу виглядай* (Т.Шевченко). *Село в долині бовваніє І п’яним сном дримає-спить* (Б.Лепкий).

Послаблену номінативність виявляють також іменники типу *спосіб, чин, тон, форма, вигляд, лад, вид, стиль* і под., демонструючи необхідність доповнення означальним компонентом прикметникового чи займенникового типу. Порівняймо сполучуваність іменника *спосіб* у формі орудного відмінка та знахідного з прийменником у(в): „у свій спосіб”, „своїм способом” і под. Наприклад: *Все ж таки вона була мати його дитини, любила її в свій спосіб. Як син і її любив...* (О.Кобилянська). - *Хто був тут його родичем? – спитала зацікавлена, і своїм способом просто, пані Іванка* (О.Кобилянська).

Іменники послабленої номінативності, що мають сему „способу” реалізації дії, використовуються рідше. Порівняймо: ...*Стаття*

була написана **в далеко не салонному тоні** (Ірина Вільде). Тут *Прохіра замовкла з **таємничим видом** обвела очима хату і зупинила їх на хазяях* (М.Коцюбинський).

Тавтологічні структури все частіше привертають увагу дослідників, оскільки мають різноманітне змістове та художньо-стилістичне навантаження [2, 244-248]. Проте учених передусім цікавлять стилістичні та стильові характеристики ознаки тавтологічних конструкцій, а їх суто структурно-семантичні особливості залишаються поки що нез'ясованими, як і внутрішньомовні чинники створення „мимовільного” чи „навмисного” повтору деяких форм, що спільно формують структурно-семантичні єдності для позначення певних дій, ознак чи предметів дійсності.

В основі тавтології (повтору тих самих чи видозмінених форм) лежить подібність чи тотожність, що дає підставу для розрізнення формально-семантичної та семантичної тавтології. З одного боку, у тавтологічних зворотах відзначаємо подекуди алогічність і мовну надлишковість, а з іншого – вони художньо (і комунікативно) вмотивовані, оскільки відображають особливий тип мислення, споглядання та узагальнення, а також є виявом певних традицій народно-поетичної мови в усному мовленні (живому, імпульсивному, емоційному).

Важливу стилістичну рису тавтологічних зворотів помітив Г.Гачев. На його думку, тавтологія „є судження про неідмінність і обов'язковість, про абсолютність даної сутності (ідеї) у бутті” [4, с.70.]. Завдяки своїй природі тавтологічні конструкції сприяють „максимальному згущенню думки, виділенню основного”, у них „концентрується і фіксується вищий спектр усвідомлення понять, емоцій і почуттів, тобто вони стають еталонними, до того ж – національно забарвленими” [2, 247]. Ми не можемо погодитися з твердженням філософа П.Вітгенштайна, що в умовах тавтології „репрезентативні стосунки - припиняються”, що „тавтологія не перебуває в жодному репрезентативному стосунку до дійсності” [3, с.34]. Кожне слово, що бере участь у створенні тавтологічного звороту, несе репрезентативну інформацію, яка, навіть накладаючись одна на одну, набуває нового (у данному випадку подвійного) значення. Крім того, обов'язковий атрибутивний компонент у структурі тавтологічного звороту дає змогу створити нове кореферентне висловлення.

Використання нерозкладних тавтологічних словосполучень цього типу активізує і синтаксична позиція обставинного поширювача способу дії („функціонально-семантична тавтологія”).

Аналіз тавтологічних словосполучень у плані їх кореферентності з іншими компонентами у реченнєвій структурі засвідчує синсемантичність одного з компонентів (переважно іменників), що виконують підсилювальну функцію щодо дієслова чи іншого слова в реченні. Крім власне тавтологічних словосполучень, синтаксично нерозкладними є і ті, в яких іменниковий компонент, що має послаблену номінативність, поєднується з обов'язковим означальним компонентом. Їх значення можна вважати „семантичною тавтологією”. Кореферентність нерозкладних компонентів з однослівними, вираженими прислівниками у функції обставинних поширювачів способу дії, ілюструє їх паралельне використання у мовному вжитку.

1. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика: Синонимические средства языка. – 2-е изд. / Апресян Ю.Д. – М.: Языки русской культуры, 1995. – 472с.
2. Беценко Т. Стилістичні функції тавтології в українських народних думках / Беценко Т. // Вісник Львівського університету: Серія філологічна. – Вип. 34. – Ч.ІІ. – Львів, 2004. – 244-248.
3. Вітгенштайн Л. Філософські дослідження / Вітгенштайн Л. – К.: Основи, 1995. – 311с.
4. Гачев Г. Книга удушений, или Естествознание глазами гуманитария, или образы в науке Гачев Г. – М.: Педагогика, 1991. – 170с.
5. Денисенко З.М. Смысловая сполучуваність компонентів тавтологічних словосполучень в українській мові / Денисенко З.М. // Актуальні проблеми металінгвістики: Зб. ст. та матер. ІV-ої Міжн. наук. конф. – Черкаси, 2005. – 65-67.
6. Єрмоленко Я. Фольклор і літературна мова / Єрмоленко Я. – К.: Наук. думка, 1983. – 248с.
7. Плющ М.Я. Форма орудного відмінка в словосполученнях типу *ходором ходити* / Плющ М.Я. // Питання мовної культури. – К.: Наук. думка, 1970. – Вип. 4. – 48-52.
8. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике: В 4-х т. / Потебня А.А. – М.: Просвещение, 1977. – Т.4. – Вип. 2. – 498с.
9. Тараненко О.О. Тавтологія // Укр. мова: Енцикл. / Тараненко О.О. – К., 2004. – 677.
10. Янко-Триницкая Н.А. Синтаксические фразеологизмы с лексическими повторами / Янко-Триницкая Н.А. // Рус. язык в шк. – 1967. – № 2. – 87-93.

В статті аналізуються нерозложимые тавтологичные словосочетания с существительными ослабленной номинативности и их кореферентность. Это дает основания утверждать о синсемантичности одного из компонентов (преимущественно существительных), выполняющих усиительную функцию глагола или иного слова в предложении.

Ключевые слова: тавтологія, кореферентність, синтаксически неразложимые словосочетания, синсемантична тавтологія.

Tautological phrases with nouns of decreased nominativity and their co-reference are analyzed in the article. It motivates to assert about synsemanticity of one of the components (mainly nouns) that make intensive function concerning the verb or another word in the sentence.

Key words: tautology, co-reference, syntactically stable word-combinations, synsemantical tautology.

УДК 811.161.2:81'37:81'367

ББК 81.2Ук 2-22

Олексій Воробець

СИНКРЕТИЗМ ПРИЙМЕНИКОВО-СУБСТАНТИВНОГО КОМПЛЕКСУ В СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІЙ СТРУКТУРІ РЕЧЕННЯ

У статті сфокусовано увагу на синкретизмі семантики прийменниково-субстантивних комплексів у структурній моделі речення, причому запропоновано авторське бачення місця цього семантичного компонента в складі двоядерної предикативної системи.

Ключові слова: семантика, прийменниково-субстантивний комплекс, двоядерна предикативна система, синкретизм, модель.

Якщо взяти за вихідний постулат “думка формує смисл” [1], то в реченні можна вбачати словесну реалізацію судження [9, 10].

За визначення М. Я. Плющ, функціональний ярус синтаксичної семантики ґрунтується на фундаментальних морфологічних категоріях, що реалізуються в граматичних способах форм змінюваних слів та інших засобів, виявляючи специфіку граматичної будови мови [11, 20].

Предикативний комплекс є тим конструктивно-ядерним центром, навколо якого групуються як формально-граматичні, так і семантико-синтаксичні компоненти висловлення. Організувальна роль предиката в семантичній структурі речень виявляється в його внутрішніх і зовнішніх характеристиках: у внутрішній структурі кожного речення він визначає кількість і якість аргументів, а на його семантичній природі ґрунтуються зовнішні семантичні відношення з іншими реченнями тексту [3, 32]. У поліпредикативних конструкціях (реченнях із двоядерною предикативною системою) взаємозв'язок і взаємопротиставлення

компонентів предикативного центра є реченнєвотвірним [12, 277; 4, 130].

У корпусі сучасної української мови виділяється поширена система семантичних одиниць, яким притаманні комбіновані семантико-синтаксичні властивості і які мають здатність виступати в ролі синтаксеми як субстанціального, так і предикатного плану. Формально ці елементи структурної моделі речення виглядають як поєднання двох компонентів (прийменник + субстантив = ПСК) відповідної моделі [Праер + S_x]⁹, яка залежить від якісного і кількісного складу прийменниково-субстантивного комплексу (далі ПСК). Наприклад: *Пробував Ягнич через старпома вивідати, наскільки це далеко зайшло* (О. Гончар) – модель ПСК [через + S₂] (об'єктна синтаксема); *Щоправда, для страхових спілок ми пропонували створити систему рефінансування через уповноважений банк із використанням ресурсів НБУ* (Дзеркало тижня. – 2009. – 30 травня) – модель ПСК [із використанням + S₂] (інструментальна синтаксема); *Просто з делікатності не наважувались утруждати безпосередньо* (О. Довженко) – модель ПСК [з + S₂] (каузальна синтаксема); *Може, вперше з часів мандрів з маленьким Лучуком* (П. Загребельний) – модель ПСК [з часів + S₂] (темпоральна синтаксема); *Ночами заграва тривожних днів / Лягала злотим відблиском на бані* (Юрій Клен) – модель ПСК [на + S₄] (локативна синтаксема).

ПСК – мінімальна синтаксична одиниця, що характеризується сукупністю і структурованою єдністю семантичного значення, яке впливає із синтезованої єдності обох компонентів, що взаємозумовлюють і доповнюють одне одного [12, 278].

ПСК інтерпретуємо як невід'ємний компонент семантико-синтаксичної структури речення, що характеризується складністю семантики та структурованою єдністю компонентів, оскільки в здатності поєднувати семантично відмінні одиниці й слід, очевидно, шукати сутність відношень предикації [5, 6].

Актуальність розвідки зумовлена тим, що в сучасній україністиці статус речень із

⁹ **Перелік умовних скорочень:** Adj – прикметник (ад'єктив); Adj₁, Adj₂ ... Adj_x – відмінкові форми ад'єктивів; Partic – дієприкметник; Partic₁, Partic₂ ... Partic_x – відмінкові форми дієприкметників; Праер – прийменник (препозитив); Pron – займенник; Pron₁, Pron₂ ... Pron_x – відмінкові форми займенників; S_x – субстантив; V (verbum) – дієслово (вербатив); V_f – особова форма дієслова.

ПСК залишається неоднозначним і немає чіткого окреслення семантико-синтаксичних модифікацій, зокрема з урахуванням явища синкретизму.

Мета статті – проаналізувати семантику прийменниково-субстантивних комплексів у структурній моделі речення з позиції синкретизму як “злиття в одній мовній одиниці одночасно кількох ознак” [13, 540].

Історія розвитку людського мислення, мови і мовлення, різних галузей науки свідчить, що явище синкретизму – це об’єктивний факт, своєрідний різновид еkleктизму¹⁰ [10, 1]. Як зазначає А. П. Загнітко, сучасний синтаксичний синкретизм здебільшого у внутрішньослово-сполученнєвій і внутрішньореченнєвій структурі відображає основні напрями, тенденції і закономірності внутрішньоарусних і між’арусних переходів, до яких насамперед можна віднести: 1) перетворення цілісного речення на словосполучення; 2) міжреченнєві видозміни; 3) неспеціалізоване заповнення синтаксичної позиції [7, 242]. Враховуючи багаторівнєвість мови – органічної системи, яка характеризується взаємопроникненням і взаємовпливом різних рівнів, під час аналізу синкретичних компонентів речення як структур синтаксичного рівня необхідним є використання багатовимірного підходу, який дає можливість охопити більше засобів і способів вираження синкретизму ПСК у семантичній моделі речення.

ПСК репрезентуємо у складі двоядерної предикативної системи, тобто в поліпредикативній конструкції, що дає змогу враховувати семантичні нашарування синтаксичних компонентів і відношення між ними при окресленні ядерної семантики речення. У межах центральної семантико-синтаксичної моделі речення із ПСК розглядаємо такий семантичний комплекс у складі конструктивної моделі $S + P [P_1 (V_f) + P_2 (Praep + S_x)]$, де S – суб’єкт, P – предикативний комплекс, P_1 – основний предикат, P_2 – потенційно основний предикат [5, 9].

Проаналізуємо окремі приклади з яскраво вираженими контамінованими семантико-синтаксичними відношеннями.

Так, у реченні моделі ПСК [на + S_4] **На презентацію до затишної зали палацу**

Потоцьких прийшли однокласники, друзі, родичі Юрія Башмета (День. – 2006. – 5 червня) семантичний комплекс *на презентацію*, займаючи ініціальну позицію, фокусує потенційно основну темпоральну предикацію: *Проходила презентація* (потенційно основна предикація) + *До затишної зали палацу Потоцьких прийшли однокласники, друзі, родичі Юрія Башмета* (основна предикація) → *Коли проходила презентація, до затишної зали палацу Потоцьких прийшли однокласники, друзі, родичі Юрія Башмета*. Як бачимо, темпоральна семантика досліджуваного ПСК, що входить до складу двоядерної предикативної системи у функції повноправного компонента, а не поширювача, зважаючи на трансформаційні можливості та позиційне розташування, не є остаточно можливою.

Враховуючи глибинне розуміння семантики, досліджуваний ПСК можна інтерпретувати як такий, що виражає цільове значення, яке ілюструємо за допомогою відповідних трансформаційних інтенцій: *Відбувалась презентація* (потенційно основна предикація) + *До затишної зали палацу Потоцьких прийшли однокласники, друзі, родичі Юрія Башмета* (основна предикація) → *Тому що відбувалась презентація, до затишної зали палацу Потоцьких прийшли однокласники, друзі, родичі Юрія Башмета*. Аналогічно до темпоратива інтерпретуємо ПСК із цільовим значенням, з огляду на функціонально-семантичне навантаження, як повноцінний компонент двоядерної предикативної системи, про що свідчить, на наш погляд, домінантне семантичне спрямування.

З одного боку, можна було б розглядати досліджуваний семантичний компонент і як поширювач окремого актанта, але, з іншого, репрезентуємо його як повноцінний компонент двоядерної предикативної системи із навантаженням потенційно основної каузальної / цільової предикації, що підтверджують такі чинники, як-от: 1) він має здатність до трансформації в повноцінну реченнєву конструкцію, що входить у структуру складного речення; 2) займає ініціальну позицію в неелементарному реченні, що є максимально сильною із семантичного погляду; 3) відноситься до структурної моделі речення в цілому, а не до окремого компонента вищого рівня (предиката, суб’єкта) або нижчого рівня

¹⁰ Еkleктизм – це механічне безпринципне поєднання різнорідних, несумісних, іноді протилежних поглядів, теорій, ідейних напрямів, художніх стилів і т. ін. [2, 339].

(актантів предиката, актантів суб'єкта); 4) виступає як інформаційно, так і інтонаційно вагомим складником. Отже, зараховуємо ПСК на презентацію до складу двоядерної предикативної системи $P [P_1 (V_f) + P_2 (P_{raep} + S_x)]$ у функції повноцінного компонента $P_2 (P_{raep} + S_x)$ поряд із вербальним складником $P_1 (V_f)$, що притаманна цьому висловленню.

Іншу ситуацію спостерігаємо в реченні моделі ПСК [з-за + Partic₂ + S₂] *Лиш з-за замкнених дверей доходив до нас тут і там голос старших і молодих* (О. Кобилянська). Семантика ситуації: певний стан речей побутового характеру впливає на дію агенса й дає змогу отримати відповідну інформацію. Компоненти ситуації: 1) агенс; 2) дія агенса; 3) причина – стан речей побутового характеру. Семантичний комплекс *з-за замкнених дверей* функціонує як виразник причинової семантики, нагромаджуючи потенційну предикацію: *Лиш двері були замкнені* (потенційно основна предикація) + *Доходив до нас тут і там голос старших і молодих* (основна предикація) → *Тому що лиш двері були замкнені, доходив до нас тут і там голос старших і молодих*. ПСК *з-за замкнених дверей* виступає як інформаційно, так і інтонаційно вагомим складником, але не ядерним у семантико-синтаксичному аспекті, більшою мірою залежним від дієслівного предиката дії, що дає змогу окреслити позицію семантичного комплексу на межі між компонентом двоядерної предикативної системи та поширювачем.

З іншого боку ПСК *з-за замкнених дверей* можемо ідентифікувати як локативну синтаксему, що виступає виразником просторового орієнтира.

Але такі показники як *доходив*, а не прямо *сприймався*, *тут і там* засвідчують, що ПСК моделі [з-за + Partic₂ + S₂] все ж визначив оце неповне звучання голосу, тому безсумнівним є присутність елемента каузації. Отже, враховуючи синкретичні елементи досліджуваного компонента структурної моделі речення, засвідчуємо поєднання каузальної і локативної семантики, причому репрезентуємо сему 'причина' як домінуючу.

Семантика структурної схеми речення і семантика компонентів його складу взаємодіють між собою, створюючи єдину семантичну структуру [11, 19].

Також схарактеризуємо речення моделі ПСК [після + S₂] *Після того [крик батька] ще довго у Катрі личко горить і слізки*

викочуються з очей (Марко Вовчок). Семантика ситуації: дія агенса визначається попередньо-стимулюючою дією особи-каузатора. Компоненти ситуації: 1) агенс; 2) дія агенса; 3) особа-каузатор; 4) дія каузатора; 5) причина – дія особи-каузатора. Семантичний комплекс *після того* функціонує як виразник причинової семантики, зосереджуючи потенційно основну предикацію: *Батько кричав* (потенційно основна предикація) + *Ще довго у Катрі личко горить і слізки викочуються з очей* (основна предикація) → *Тому що батько кричав, ще довго у Катрі личко горить і слізки викочуються з очей*. ПСК *після того*, поряд з основним вираженням причинових семантико-синтаксичних відношень, вносить у загальне значення причини спеціалізовані семантичні модифікації – власне причина та причина-наслідок. Отже, ініціальний семантичний компонент позиціонує у функції компонента двоядерного предикативного центру.

Але з іншої сторони ПСК *після того* можемо ідентифікувати як темпоратив, що конденсує потенційно основну темпоральну предикацію: *Пролунав крик батька* (потенційно основна предикація) + *Ще довго у Катрі личко горить і слізки викочуються з очей* (основна предикація) → *Коли пролунав крик батька, ще довго у Катрі личко горить і слізки викочуються з очей*.

Тому в цьому прикладі репрезентований семантичний комплекс поєднує в собі каузальну і темпоральну семантику, причому вони позиціонують на рівних правах.

Семантико-позиційний синкретизм, на думку А. П. Загнітка, зумовлений тим, що лінійна позиція певної форми визначає певну її функцію, але семантичне наповнення такої форми унеможливає її однозначну кваліфікацію [7, 245], про що звісно свідчать розглянуті вище реченнєві конструкції з неоднозначними із семантичного погляду ПСК (причинова семантика + цільова семантика; причинова семантика + локативна семантика; причинова семантика + темпоральна семантика).

ПСК, враховуючи його багатоплановість і семантико-синтаксичні характеристики, у структурі речення посідає неоднозначне місце, оскільки виникає доволі тонка межа в розрізненні компонента двоядерної предикативної системи і поширювача. У певному розумінні і при окремому позиційно-семантичному оточенні ПСК як згорнутий предикат стає семантичним центром, носієм

основного змісту повідомлення, його ядром, а інші компоненти висловлення визначаються його інтенціями, причому здебільшого йдеться не стільки про безпосередні синтаксичні відношення цього й інших складників речення, скільки про відношення на рівні смислу, що вказує на вихід ПСК за межі двоядерної предикативної системи і на окреслення семантичного комплексу як надпредикатива [4, 133].

Отже, семантико-синтаксичні моделі речень із ПСК характеризуються складністю визначення домінантної семантики, на що безсумнівно впливає синкретичний потенціал семантичних комплексів, який дає змогу функціонувати на межі між двома чи навіть трьома семантико-синтаксичними інтенціями. Синкретизм семантики ПСК пов'язаний, з одного боку, з нейтралізацією, а з іншого, – процесами взаємоперехідності одиниць мови.

1. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл: логико-семантические проблемы: [монографія] / Н. Д. Арутюнова. – 3-е изд., стер. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 383 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доповн.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2005. – 1728 с.
3. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення: [монографія] / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К.: Наукова думка, 1983. – 219 с.
4. Воробець О. Д. Прийменниково-субстантивний комплекс у семантико-синтаксичній структурі висловлення / О. Д. Воробець // Українознавчі студії. – Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2010–2011. – № 11–12. – С. 128–135.
5. Воробець О. Д. Прийменниково-субстантивний комплекс у семантико-синтаксичній структурі речення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова” / О. Д. Воробець. – Івано-Франківськ, 2012. – 20 с.
6. Гуйванюк Н. В. Слово – Речення – Текст: Вибрані праці / Н. В. Гуйванюк. – Чернівці: ЧНУ, 2009. – 664 с.
7. Загнітко А. П. Теорія сучасного синтаксису: [монографія] / А. П. Загнітко. – 3-тє вид., виправл. і доповн. – Донецьк: ДонНУ, 2008. – 294 с.
8. Кононенко В. І. Мова. Культура. Стиль: збірник статей / В. І. Кононенко. – К.; Івано-Франківськ: Плай, 2002. – 460 с.
9. Кононенко В. І. Текст і смисл: [монографія] / В. І. Кононенко. – К.; Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2012. – 272 с.
10. Наливайко Ю. Ю. Синкретизм у системі членів речення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова” / Ю. Ю. Наливайко. – Дніпропетровськ, 2007. – 20 с.
11. Плющ М. Я. Словоформа у семантично елементарному та ускладненому реченні: Вибрані

праці / М. Я. Плющ. – К.: Вид-во Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2011. – 175 с.

12. Предикат у структурі речення: [монографія] / за ред. акад. НАПН України В. І. Кононенка. – К.; Івано-Франківськ; Варшава: Вид-во Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2010. – 408 с.
13. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – К.; Полтава: Довкілля, 2006. – 716 с.
14. Словник українських прийменників. Сучасна українська мова / А. П. Загнітко, І. Г. Данилюк, Г. В. Ситар, І. А. Щукіна. – Донецьк: ТОВ ВКФ “БАО”, 2007. – 416 с.

В статті сфокусовано увагу на синкретизме семантики предложно-субстантивних комплексів в структурній моделі предложения, причем предложено авторское ведение места этого семантического компонента в составе двухъядерной предикативной системы.

Ключевые слова: семантика, предложно-субстантивний комплекс, двухъядерная предикативная система, синкретизм, модель.

In the article attention is focused on the semantic syncretism of prepositional-substantival complexes in the structural model of a sentence, besides the own author's vision about the place of this semantic component in the structure of dual-core predicative system is suggested.

Key worlds: semantics, prepositionally-substantive complex, dual-core predicative system, syncretism, model.

ЛІНГВІСТИЧНА ПРАГМАТИКА

УДК 81' 42:81'373.7
ББК 81.2Ук

Флорій Бацевич

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ПРИЙОМИ СТВОРЕННЯ КОМУНІКАТИВНОГО АБСУРДУ В ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ

У статті висвітлюються лексико-семантичні прийоми створення комунікативного абсурду в художньому тексті.

Ключові слова: комунікативний абсурд, комунікативна девіація, ітерація, лексико-семантичний прийом.

Аналіз прозових і драматургічних текстів визнаних письменників-абсурдистів О.Введенського, Д.Хармса, Е.Іонеско, Беккета, Л.Керрола дозволяють говорити про можливість виділення онтологічного, перцептивного, поведінкового, ментального і комунікативного (дискурсивного) аспектів абсурду [2; 3]. В основі кожного з них лежать глибокі відмінності у мовному (семантичному і синтаксичному) втіленні, а також у модусах, модальностях, точках зору, емпатіях та інших прагматичних чинниках побудови як змісту, так і форми художнього тексту.

Спостереження над текстами згаданих авторів дозволяють говорити про те, що комунікативний (дискурсивний) абсурд – це складне мовно-поведінкове явище, яке обіймає собою як власне комунікативну поведінку учасників інтеракції, так і умисне девіативне уживання автором і героями засобів мовного коду. У найзагальнішому вигляді можна виділити два найважливіші підтипи комунікативного абсурду, пов'язаних з: а) рухом інформації, тобто, перш за все, семантичною її організацією і б) власне інтеракцією учасників спілкування, тобто, передовсім, з прагматичними аспектами спілкування. Із значної кількості прийомів формування першого типу комунікативного абсурду, пов'язаного зі смисловою організацією спілкування, нижче розглядатимуться лише порушення лексико-семантичного добору і сполучуваності слів у висловленнях (мовленнєвих актах). У зв'язку з обмеженням обсягом статті положення ілюструватимуться невеликою кількістю прикладів.

Порушення лексико-семантичного добору і використання слів

Найчастотніші прийоми цього типу порушень:

а) вживання лексем, семантика яких не відповідає контексту і ситуації спілкування:

- Князь Мещерский.

*Я больше тут не буду повторяться
Мерзавцы! Вызвали меня!* [17, 222].

Слово *повторяться* у контексті спілкування героїв п'єси вжите замість потрібного слова *появляться*;

• ... *на планетах нет водорода и там неуместно какое-либо сожительство* [16, 12-13].

У цьому висловленні невідповідно до заданого автором контексту вжиті два слова: *неуместно* замість *невозможно* і *сожительство* замість *жизнь*.

Цікавим прийомом створення абсурдного сприйняття контексту в цілому є вживання дейктичних слів, які стосуються невизначених координат просторового дейксису; точка відліку системи спостережень не визначена. Приклад авторського коментаря в п'єсі О.Введенського „Ялинка у Іванових”:

Коридор. Тут двери. Там двери. И здесь двери [7, 24].

У контексті п'єси дейктики *тут, там, здесь* не мають точки відліку і є, так би мовити, „порожніми”;

б) досить частотний прийом створення ненормативних висловлень – уживання у словосполученнях слів, які семантично стосуються інших сфер денотації. Декілька прикладів:

• ... *он посмотрел на стеклянный шкафчик, в котором в различных позах стояли различные флаконы различных духов и одеколонов* [16, 85].

Слово *поза* стосується людей; флакони та інші речі можуть перебувати в різних співвідношеннях, займати різні позиції тощо;

• ... *и лужа тут валяется как чорт!* [16, 211].

Дієслово *валяться* стосується предметів і не може сполучуватись з назвами площ, територій, географічних об'єктів тощо;

в) уживання замість узуальної семантично близької лексеми, яка, однак, не відповідає сутності реалії, яка за цією лексемою стоїть:

- *А там Мария волосы плетет*

и называет Бога «мой хороший» [16, 226].

Волосы можна лише *заплетать*; люди *плетут корзины, пауки – паутину* тощо;

г) підведення уживаних слів видового характеру під невідповідні їм родові:

Я вижу одну половину дома, а вы видите другую половину города. Назовем это для простоты свадьбой [16, 488].

В аналізованих текстах абсурду дієвим прийомом створення «дивних» висловлень досить часто стають ненормативно, без урахування контексту і наявних текстових пресупозицій ужиті дискурсивні слова. Останні – носії особливих семантико-прагматичних смислів і часто вводять пресупозиції, що стають основою подальшого розгортання контексту, самих процесів спілкування. Найчастотніші прийоми такого вживання:

а) у нормативних висловленнях дискурсивне слово зазвичай уводиться в уже „підготовлений” контекст; його „раптова” поява створює враження тексту з втраченим початком або неповно представленим фрагментом. Так, наприклад, мініатюра Д.Хармса «Подія на вулиці» закінчується фразою *Ну а потом все стало хорошо, и даже Иван Семенович Карпов завернул в столовую* [16, 55]. У ній дискурсивне слово *даже* „натякає” на те, що в попередньому контексті цей герой уже фігурував чи, принаймні, згадувався; насправді він з’являється вперше, що створює враження „зайвості” слова *даже*;

б) неправильно вжите дискурсивне слово. Ненормативність дискурсивних слів перш за все пов’язана з комунікативними, в своїй основі семантико-прагматичними, правилами їх уживання у висловленнях (мовленневих актах). Так, наприклад, уже згадувана частка російської мови *даже* як дискурсивне слово пов’язане з виділенням чогось (або когось) як такого, що перебуває на крайньому полюсі градаційної шкали і позначає межовий стан чогось, наприклад: *даже он не смог этого сделать, он даже не пытался это сделать* і т.п. У висловленні *Один даже мой знакомый сочинил такое выражение: «Кавео», что значит: «Камни внутрь опасно»* [16, 32] порушена умова вияву цього семантико-прагматичного смислу і вся конструкція починає виглядати ненормативною, „дивною”. Подібний випадок зустрічаємо в п’єсі Е.Юнеско „Стільці”, де

дискурсивне слово *даже* згаданими семантико-прагматичними комунікативними смислами „вивищує” слово *главрач*, що створює комічний ефект на тлі таких згадуваних посад як президент, король, маршал:

• Старушка. ... *Ты мог бы быть и главным президентом, и главным королем, и главным маршалом, и даже главврачом, будь у тебя хоть немного честолюбия...* [8, с.16];

г) використання неоднозначності мовних виразів. За О.Падучевою – це порушення комунікативного постулату, пов’язаного з явищем неоднозначності сприйняття мовних виразів [15, 212-214]. Гра багатозначністю створює ефект каламбуру, який є дієвим засобом абсурдизації тексту в цілому. Приклади порушень постулату неоднозначності, які розглядаються у праці [15, 213-214]:

• Розмова Аліси з Шалтаєм-Болтаєм про її зріст:

– *Ведь это от меня не зависит*, – сказала она. – *Все растут! Не могу же я одна не расти.*

– *Одна, возможно, и не можешь*, – сказал Шалтай, – *но вдвоем уже гораздо проще. Позвала бы кого-нибудь на помощь*

Обігрується багатозначність слова *одна*; сприйняття значення ‘нікто другої крім мене; єдинственна’ і ‘без других; в одиночестві’;

• Розмова Аліси з Комарем:
– *Я могу вам сказать, как их зовут.*
– *А они, конечно, откликаются, когда их зовут?* – *небрежно заметил Комар.*
– *Нет, кажется, не откликаются.*
– *Тогда зачем же их звать, если они не откликаются?* [14, 129].

У даному випадку з метою створення абсурдного діалогу експлуатується накладання двох значень дієслова *звать* ‘називать’ і ‘приглашать приблизиться, или откликнуться’;

Найбільша кількість каламбурів, які вживаються у досліджуваних текстах, пов’язана з буквальним розумінням адресатом значень слів і виразів, вжитих у переносному значенні. Декілька прикладів із казок Л.Керрола, які аналізує О.В.Падучева:

• Розмова Аліси з Шалтаєм:
– *Это только так говорится*, – *объяснил Шалтай.* – *Конечно, я совсем не пою.*
– *Я вижу*, – *сказала Алиса.*

– *Если ты видишь, пою я или нет, у тебя очень острое зрение, – ответил Шалтай* [14, 146].

У цьому випадку каламбур будується на прямому розумінні дієслова *видеть*, яке Алісою вжите у переносному значенні ‘понимаю’;

• Розмова Аліси з Болванщиком:

– <...> *but I know I have to beat time when I learn music.*

– *Oh! That accounts for it* – *said the Hatter. – He won't stand beating.*

У цьому прикладі Болванчик розглядає час як живий об'єкт, якому не подобається, що його можуть бити.

Фрагмент п'єси Беккета „Про всіх, хто падає”, який подається нижче, побудований на прийомі експлуатації повторення слова *свет* у фразеологізованому висловленні *Клясть на чем свет стоит* і низці нефразеологізованих виразів:

Мистер Тейлер. *Ничего, миссис Руни, ничего, это я просто так, клял про себя на чем свет стоит все на свете и день, когда я появился на свет* [6, 263].

Порушення лексико-семантичної сполучуваності слів

Як відомо, нормативна лексико-семантична сполучуваність ґрунтується на значній кількості законів, правил, принципів, найважливішим серед яких є закон семантичної сумісності лексем, які формують словосполучення. Цей закон, своєю чергою, спирається на повторюваність окремих семантичних елементів (сем, смислів) у їх структурах (див., напр.: [1]). Ця повторюваність не може бути повною; у протилежному випадку формуються тавтологічні словосполучення або висловлення. Порушення цих та деяких інших законів, принципів тощо лексико-семантичної сполучуваності лексем стає причиною формування девіативних висловлень, які разом з іншими типами учуднення, виформовують абсурдний художній текст. Нижче розглянемо найчастотніші випадки порушення лексико-семантичної сполучуваності слів в аналізованих творах:

а) формування тавтологічних словосполучень або висловлень. Так, наприклад, серед „Незавершеного і відкинутого” у Д.Хармса є фрагмент, в якому обігрується тавтологічність висловлень:

Я умываюсь

я мою свое лицо

я умываю свое лицо

оно мое и я его мою, умываю... [16, 284].

Ще один приклад із прози Д.Хармса:

– *Земля имеет семь океанов, – начали милиционеры. – Научные физики изучали солнечные пятна и пришли к заключению, что на планетах нет водорода ...* [16, 12-13].

В мініатюрі „Сімнадцять постулатів” Д.Хармса зустрічаємо таке обігрування тавтологічних висловлень:

*Дочь Патрулева отца Патрулева дочь
Значит и дочь Патрулева отца
Патрулева дочь*

Коли так то и дочь Патрулева отца

Значит и дочь Патрулева отца.

Вот и дочь, а отец Патрулев

Дочь Патрулева, отец Патрулев

*Значит отец Патрулевой дочери
Патрулев*

И никто не скажет что он Петухов

Это было бы противоестественно [16, 491];

б) семантична несумісність лексем, що сполучаються. Механізм цієї несумісності полягає в тому, що семантичні об'єми сполучуваних слів не мають спільних ознак, тобто вони не перетинаються. Несумісність має різну міру градації: від такої, за котрою впізнається потрібна лексема, до повної несумісності, що служить основою творення автором абсурду онтологічного характеру. Розглянемо ці підтипи:

• „зайва” сполучуваність. Дібрана лексема непотрібна, оскільки творить ненормативну конструкцію:

„Я пострадал за Родину и разбил свои чресла, но существуют силой убеждения своего заднего подсознания” [16, 44];

Ида Марковна увидела, что это начинают падать сразу целых двое [людей] [16, 109];

Иван Яковлевич Бобов проснулся в самом приятном настроении духа [16, 47];

• сполучуваність лексем, які творять образ, протилежний звичному; на цьому прийомі часто ґрунтується явище іронії:

Потолок был украшен большим серым пятном с зеленоватыми краями [17, 47];

в) за мовними механізмами втілення до розглянутої семантичної несумісності близька лексико-семантична неупорядкованість. Під явищем лексико-семантичної неупорядкованості слід розуміти уживання в межах однієї конструкції (словосполучення) слів, які позначають надзвичайно віддалені або повністю несумісні поняття; у цій конструкції вони зближуються, що й витворює враження неупорядкованості мислення і мовлення адресанта. Це конструкції на зразок жартівливих *Рукомийники и паства; Звери и чины, Мох и Ботичелли*. В одному із варіантів п'єси Д.Хармса „Історія міста Петербурга” знаходимо явище, схоже на семантичну неупорядкованість:

Комсомолец Вертунов:

Все изменилось.

Деревя и бабушки скособочились

Лягушки и трамваи пожелтели

И опали ... [17, 356];

... чтоб знали звери все вокруг

и целая страна [17, 270];

Помогите сейчас помогите

надо мною салат и водица [17, 268];

г) ненормативні означення і порівняння, що створюють абсурдні образи:

Тебе ли вить! Прислушайся гремучим ухом

и жизнь прошлую забудь навек [17, 202];

... щеки впавшие как букли осуши [Там само];

... уплыли звери дутые домой [17, 234];

круглая барыня

чудо кошачье

горе лежачее [17, 238];

... а ты Мария – не двинешься от брэнного испуга [17, 205];

Открыл безумную рубашку

и слушает зажмурясь граммофон [17, 212];

а по морю – ту по согнутому

плыли дружные разбойнички [17, 234];

г) зіткнення лексико-семантичних антонімів; це явище можна назвати лексико-

семантична контроверзією. Це випадки уживань на зразок *Жила собі мертва царівна; Голосно мовчати; Вам допомогти чи не заважати? Життя – це смерть* та подібні. У творчості Д.Хармса трапляються подібні випадки уживання висловлень. Приклади з п'єси „Історія міста Петербурга”:

... ты мертвый Петр

живешь неплохо;

... молчи и говори

когда прибудет Щепкин...

г) ненормативна лексико-семантична сполучуваність, поєднана з деформацією граматичних форм слів і творенням оказіоналізмів:

Закотилося гора

Катя поздно. Спать пора [17, 225];

Вам счет отдан

будите трудыны

взвод или роту

вести пулемет [17, 267];

... и с визгом сходит с колеса

фундамента сундук [17, 273];

д) порушення лексико-семантичної сполучуваності на рівні глибинного семантичного синтезу формують образи, які можна розглядати як випадки онтологічного абсурду. Найчастотніший прийом формування цього типу девіацій – творення абсурдних суб'єктно-предикатних зв'язків. Декілька прикладів із творчості Д.Хармса:

зашиатается по городу кабак

опрокинутся дороги в пустоту [17, 234];

Елизавета Бам. *Ой, ножницы устали!*

Папаша. *Ой, пружины устали!* [17, 266].

На улице танцуют мандарины

в окошко залетает борода [17, 219].

Однак чи не найбільша кількість випадків формування абсурдних образів онтологічного характеру зустрічаємо в так званих „Сімнадцятьох постулатах”, які, власне, побудовані на порушеннях семантичного синтезу лексичної семантики [17, 489-491]. Деякі з них:

Соединение

Дом с клювом

Дитя с татаринном

Корабельщик в керосине

Тарелка без волос

Ворона между сквозных чисел

*Шуба с треском по имени Фофа
Каля в безвыходном положении
Румын из рукомоиника
Ангел ершов.
Побег
Петух бежал из воды
Гвоздь бежал из парафина.
кнутик пригал из графина
меч бежал из таракана.
Опыт ехал из-под стакана.
Астроном бежал из ваты
ключ лежал продолговатый <...>*

Отже, особливі типи деформацій семантики лексем і лексико-семантичної сполучуваності номінативних елементів – дієві прийоми створення абсурдних художніх текстів – носіїв специфічних естетичних смислів. Такі тексти низкою ознак відрізняються від нонсенсних, невротичних (зокрема шизофренічних) та інших типів „неузуальних” художніх дискурсів (див., напр.: [2]).

1. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. – М.: Наука, 1974. – 368 с.
2. Бацевич Ф.С. Пресупозиції і абсурдний художній текст // Мова. Культура. Взаєморозуміння: Зб. наук. праць. – Дрогобич: Коло, 2011. – Вип. 1. – С. 146-160.
3. Бацевич Ф.С. Абсурдний художній текст у вимірах лінгвістичної прагматики // Мовознавство. – 2012. – № 1. – С. 18-30.
4. Беккет Изгнанник: Пьесы и рассказы / Пер. с англ. И франц. Сост. М.Кореневой и И.Дюшена. Предисл. М.Кореневой. – М.: Известия, 1989. – 224 с. (Библиотека журнала «Иностранная литература»).
5. Беккет Эндшпиль // Беккет. Изгнанник: Пьесы и рассказы / Пер. с англ. и франц. Сост. М.Кореневой и И.Дюшена. Предисл. М.Кореневой. – М.: Известия, 1989. – С. 17-58.
6. Беккет Про всех падающих. Радиопьеса // Беккет. Изгнанник: Пьесы и рассказы / Пер. с англ. и франц. Сост. М.Кореневой и И.Дюшена. Предисл. М.Кореневой. – М.: Известия, 1989. – С. 59-86.
7. Введенский А. Полное собрание произведений: в 2-х томах. Т.2. – М.: Гилея, 1993. – 346 с.
8. Ионеско Э. Носорог // Э. Ионеско. Носорог. Пьесы и рассказы. – М.: Текст, 1991. – С. С. 5-88.
9. Ионеско Э. Воздушный пешеход // Э. Ионеско. Носорог. Пьесы и рассказы. – М.: Текст, 1991. – С. 91-143.
10. Ионеско Э. Король умирает // Э. Ионеско. Носорог. Пьесы и рассказы. – М.: Текст, 1991. – С. 147-196.
11. Ионеско Э. Урок // Э. Ионеско. Носорог. Пьесы и рассказы. – М.: Текст, 1991. – С. 199-222.
12. Ионеско Э. Пробел // Ионеско. Носорог. Пьесы и рассказы. – М.: Текст, 1991. – С. 225-240.
13. Ионеско Э. Лысяя певича. Перевод Е.Суриц. – М.: Знание, 1990. – 276 с.
14. Кэрролл Л. Приключения Алисы в Стране чудес. Алиса в Зазеркалье. Пер. Н.М.Демуровой. – М.: Художественная литература, 1978. – 258 с.
15. Падучева Е.В. Тема языковой коммуникации в сказках Льюиса Кэрролла // Семиотика и информатика.

Сборник научных статей. Вып. 35. – М.: Языки русской культуры; Русские словари, 1997. – С. 184-226.
16. Хармс Д. О явлениях и существованиях. – Санкт-Петербург: Азбука, 1999. – 380 с.
17. Хармс Д. Проза и сценки. Пьесы. Стихотворения. – М.: ЭКСМО, 2009. – 702 с.

В статье освещаются лексико-семантические приемы создания коммуникативного абсурда в художественном тексте.

Ключевые слова: коммуникативный абсурд, коммуникативная девиация, итеракция, лексико-семантический прием.

The article highlights the lexical-semantic reception creating communicative absurdity in fiction.

Key words: communicative absurd, communicative deviation, lexical-semantic method.

УДК 811.161.2'367
ББК 81.2.

Світлана Шабат-Савка

СИНТАКСИЧНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ КОМУНІКАТИВНИХ ІНТЕНЦІЙ СПОНУКАННЯ У ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ

Комунікативна інтенція спонування відображає різне за інтенсивністю та синтаксичною організацією волевиявлення мовця. У статті описано спектр реквестивних інтенцій, що перебувають у сфері прохальної семантики і спрямовані на реалізацію пом'якшеного, некатегоричного спонукального впливу на адресата мовлення з виразним зацікавленням адресанта у виконанні пропонованої дії. В адресантно-адресатному континуумі взаємодії комунікантів як основну визначено інтенцію прохання, з-поміж периферійних виділено інтенцію вмовляння, благання, моління, закликання тощо. Реквестивну інтенцію розглянуто комплексно: у тісній взаємодії пропозитивного змісту та синтаксичних засобів експлікації інтенційної програми мовця у текстовій комунікації.

Ключові слова: комунікативна інтенція, мовець, адресантно-адресатний континуум, спонування, волевиявлення, реквестив, прохання, вмовляння, благання, моління, модальність, речення, висловлення, текст.

Комунікативний синтаксис як один із визначальних у парадигмальному просторі сучасної лінгвістичної науки актуалізує низку питань, які мають безпосередній стосунок до інтенцій мовця та засобів їх реалізації в усно-розмовному мовленні чи у текстовій комунікації. У практиці мовознавчих студій інтенцію ототожнюють з іллокуцією та мотиваційно-потребовою сферою комунікантів (Дж.Остін, Дж.Серль, Г.Грайс, А.Вежбицька, Л.Кисельова), розглядають у контексті стратегій і тактик спілкування

(О.Іссерс, В.Карасик, Н.Формановська). Не викликає сумніву, що це поняття має когнітивне підґрунтя, пов'язане з глибинами людського мислення та свідомості. Однак, комунікативна інтенція – це насамперед мовна субстанція, що детермінує весь процес спілкування, зумовлює використання мовцями найбільш прийнятних засобів синтаксису для втілення різноманітних інтенційних потреб. На наше переконання, будь-яка синтаксична одиниця – результат відображення інтенцій мовця, найбільш адекватний засіб втілення мовленнєвого наміру.

Комунікативна інтенція відображає в семантиці висловлення “один із змістових моментів внутрішнього світу людини, один із аспектів модальної пропозиції” [10, 42]: це і повідомлення інформації чи запит про неї, дозвіл чи заборона, наказ чи прохання, бажання або ж побажання. Такий смисловий діапазон відображає цілісний багатоаспектний процес людського буття, формує одне із завдань інтенційної програми мовця: розповісти, переповісти, запитати, попросити, заборонити, побажати, зорієнтувати, подякувати та ін. *Мета нашого дослідження* – описати один із виявів спонукальної інтенції, спрямованої на репрезентацію прохальної семантики, визначити її смисловий діапазон та синтаксичні засоби реалізації у художньому тексті. Тип мовленнєвого акту, що передає пом'якшене спонування, називають **реквестивом** (від англійського слова request, що означає просити). Як на нас, цей термін на метамовному рівні найкраще відображає зміст інтенції прохання та різноманітних її виявів.

Категорія спонукальності здавна перебувала у дослідницькому полі як зарубіжних лінгвістів (Н.Арутюнова, В.Богданов, О.Володін, Г.Почепцов, І.Сусов, Н.Формановська, В.Храковський та ін.), так і у працях українських учених (М.Каранська, Л.Бережан, Н.Швидка, Харченко, Мясоедова, О.Нарушевич-Васильєва, Г.Дрінко та ін.). Утім незважаючи на значні напрацювання, пов'язані з визначенням категорійного статусу спонукальної модальності, формальними (спеціалізованими та неспеціалізованими) засобами її вираження, окремими прагматичними особливостями, у синтаксичній теорії все ж залишаються питання, що потребують вивчення спонукальних речень у комунікативному аспекті, зокрема окреслення їх ролі у репрезентації мовленнєвих інтенцій.

У лінгвістичних дослідженнях місце категорії спонукальності дискусійне, її розглядають у модальному полі як одне з ірреально-модальних значень, зважаючи на основний засіб вираження – наказовий спосіб дієслова (О.Мельничук, Л.Кадомцева, А.Загнітко); як “своєрідний сплав об'єктивної та суб'єктивної модальності” (Л.Бережан); у ракурсі волонтактивної модальності як обов'язковий компонент семантики імператива (О.Беляєва, І.Іванова, М.Скаб, О.Даскалюк). Так, на думку Л.Кадомцевої, модальне значення спонукальності становить адресовану співрозмовникові вимогу такої дії чи поведінки, яка забезпечила б відповідність між основним змістом спонукального речення і дійсністю [6, 134]. Цілком слушною виглядає позиція М.Скаба, який стверджує, що “адресованість є необхідним компонентом і становить значну частину специфічної спонукальної модальності, тісно переплітаючись з її другим складником – волевиявленням суб'єкта-адресанта мовлення” [9, 36].

Спонукальність виявляє тісний зв'язок із категорією комунікативної настанови, адже реалізується окремим типом речень – спонукальним, який вирізняється з-поміж інших синтаксичних конструкцій особливим пропозитивним змістом, функційним спрямуванням. Спонукальні речення “повідомляють лише задумане й визначене мовцем для здійснення, але ще не дійсне” [7, 39], а тому зміна довкілля, думок, дій адресата, відображення емоційно-вольових стосунків між комунікантами в умовах відповідної конситуації – основне завдання речень спонукальної модальності.

У теорії мовленнєвих актів спонукальність витлумачують як директив, що, відображає, на думку Дж.Серля, з боку мовця спроби, від досить скромних до досить агресивних, добитися того, щоб слухач дещо здійснив [8, 182]: тобто, з одного боку, наказ як одна з категоричних форм спонування, що спрямована на негайне виконання якоїсь дії з боку співрозмовника, а з іншого – ввічливе прохання, пропозиція, порада, комунікативні акти, які певною мірою є бажаними для суб'єкта мовлення, проте їхня реалізація залежить від волі адресата. Інтенсивність спроб мовця у директивах різна, про це говорить і О.Беляєва, диференціюючи спонукальні мовленнєві акти на прескриптиви (наказ, розпорядження, дозвіл, заборона та ін.); сугестиви (порада, пропозиція,

попередження) і реквестиви (прохання, моління, запрошення) [2, 128]. Деякі лінгвісти додають сюди ще й менасиви (застереження, погроза) [4, 12]. У цьому ракурсі побудовано і класифікації спонукальних відношень за ступенем інтенсивності: категоричне спонукання, пом'якшене спонукання та нейтральне спонукання [3; 11].

Якщо говорити про функціонально-семантичне поле спонукальності, то її ядро з-поміж реквестивів формує мовленнєвий акт прохання, на периферії перебуває вмовляння, моління, благання та ін. Реквестиви належать до некатегоричних мовленнєвих актів із виразним зацікавленням мовця у виконанні пропонованої дії. Адресантно-адресатний континуум взаємодії комунікантів відображає спілкування хоча б двох осіб: мовця, автора волевиявлення, та реципієнта (співрозмовника), який бере участь у створенні перлокутивного ефекту комунікації, сприяє або не сприяє втіленню комунікативних потреб. Спектр реквестивних інтенцій, диференційованих за ступенем інтенсивності прохальної семантики та синтаксичними засобами реалізації, становлять:

- інтенції прохання,
- інтенції вмовляння,
- інтенції благання,
- інтенції моління,
- інтенції заклинання.

Інтенція прохання виражає ввічливе звертання до співрозмовника з метою спонукати його до виконання певної дії, необхідної для мовця, напр.: – *А подай-но мені, доцю, коли ласка твоя, води напитися* (О.Забужко). Спонукаючи адресата до дії, мовець може розраховувати лише на його добру волю. Адресант не впевнений, що запропонована дія буде виконана і турбується про переконливість та ввічливість мовного оформлення інтенції спонукання. Напр.: – *Давиде, чи не заглянув би ти до худоби?* (М.Стельмах). – *Не продаси, пане лицарю, тієї шабляки часом?* (А.Свидницький).

До синтаксичних засобів експлікації інтенцій прохання належать висловлення: **1)** з перформативом *прошу*, яке потребує обов'язкового вживання при собі інших дієслів і відображає реально-модальне значення, зреалізоване першою особою однини теперішнього часу дійсного способу, напр.: – *Тільки прошу тебе – не забудь мене* (Ю.Яновський). – *Просив батько, просила й*

мати, прошу й я тебе, сестрице, на весілля, та ще й старшою дружкою (І.Нечуй-Левицький). Зазначимо, що перформативні конструкції такого зразка втілюються у межах одного висловлення – простого або складного (здебільшого складнопідрядного), порівн.: – *Я прошу тебе йти за мною, бо я не зовсім здорова* (І.Нечуй-Левицький). – *Прошу тебе, дочко, аби не голосили, бо всіх вас проплачу...* (М.Матіос); **2)** із предикатом у формі наказового способу другої особи однини або множини. Напр.: – *Чуєш, Корнелю, вбери завтрашню свою одягу* (М.Матіос). – *Будьте ласкаві, пустіть переночувати* (І.Нечуй-Левицький); **3)** із суб'єктивно-модальними синтаксемами, кличними комунікатами, формулами ввічливості на зразок: *будь ласка, будьте ласкаві, будьте добрі* та ін. Напр.: – *Повтори, будь ласка, сцену зненацького переляку* (М.Матіос). – *Миколайчику, братику, – попросив його Дунусь у саме вушко, – біжи на кичеру й роби, як сказали татко...* (М.Матіос); **4)** із предикатом у формі умовного способу, що загалом підкреслює некатегоричність прохання. Напр.: *Ішов би ти, Іване, з нашого села* (М.Матіос). – *Чуєте, мамцю... ішли би ви собі до хати... і не мозолили би отут кому без потреби очі* (М.Матіос); **5)** питальні речення, що виражають ввічливе прохання, як-от: – *Чи не могла б ти, дочко, вечерю з комори сюди принести, а я трохи поприбираю?* (І.Карпенко-Карий). – *Чи не продали б ви мені розсади трошечки?* (Марко Вовчок). Такий вияв пом'якшеного спонукання спрямований на оптимізацію контакту між комунікантами і забезпечує створення консенсусної зони інтерактивного процесу.

Інтенція вмовляння як настійне прохання належить до реквестивних інтенцій, проте якщо інтенція прохання реалізується одним висловленням, то інтенція вмовляння втілюється у межах надфразної єдності, складного синтаксичного цілого, зрештою виформовує один із толерантних мовленнєвих жанрів. Низка дискурсивних висловлень, підпорядкованих репрезентації інтенції вмовляння, цілком мотивована, оскільки виникає в результаті переконання мовця у тому, що адресат не погодиться виконати його прохання з першого разу і для досягнення перлокутивного ефекту знадобляться якісь аргументи [5, 142]. Як нас, прохання та вмовляння у смислово-просторі висловлення відрізняються ступенем інтенсивності: інтенція вмовляння передає

прохання більш інтенсивно, адже мовець не тільки просить, він умовляє і аргументує свій мовленнєвий вчинок, порівн.: – *Прошу тут сісти, прошу дуже!* (В.Винниченко). – *Візьміть мене з собою... Це дуже важливо для мене...* (О.Гончар).

Як зазначає О.Іссерс, умовляння – це тиск на адресата, “заманювання” його, тобто маніпуляція, “насилено здійснювана влада над адресатом” [5, 145]. Іntenція вмовляння актуалізується у певних конситуаціях, приміром, той, хто вмовляє, може апелювати до почуттів реципієнта, стосунків зі співрозмовником; до якостей партнера, його інтелекту, як-от: – *Та, будь ласка, не заходь до шинку. Проп’єш всі гроші, не матимеш з чим іти на ярмарок* (І.Нечуй-Левицький). Апеляція до авторитетних джерел та осіб, що відображає соціально-рольовий контекст спілкування, підкреслює їх значущість та важливість при реалізації інтенції вмовляння, як-от: – *Товаришко Марто, в мене є до вас велике прохання... Чи не можете ви піти зо мною після перерви?... Я в товариша Безпалька вже взяла дозвіл... на нас двох* (В.Підмогильний).

Іntenція вмовляння реалізується в емоційно наснажених діалогічних дискурсах, що особливо яскраво увиразнюється різноманітними інтенсифікаторами: словами ввічливості, модально-вольовою часткою *ну*, яка підсилює вмовляння, увиразнює напруження мовця: – *Будь ласка, ну будь ласка, – молила Єлька, – послухайте мене!* (О.Гончар); підсилювальними та обмежувально-видільними частками *ж, же; хоч, тільки*, що виражають нетерпіння мовця, дають підстави говорити про якісь невдалі попередні спроби домогтися здійснення певної дії. – *Дозволь до тебе в курінь... Чуєш, який вітруга... Не замерзати ж мені там...* (О.Гончар). – *А може, ви мені дасте „Пригоди” хоч на один день?* (М.Стельмах).

Правильно обрана стратегія дозволяє успішно реалізувати інтенцію. Кожен зі спілкувальників вибудовує свою лінію поведінки, утворюється, за словами Ф.Бацевича, комунікативно-стратегічний континуум дискурсів [1, 248]. Проте такий континуум сигналізує і про різні прагнення та потреби мовців, що не завжди сприяє успішному втіленню інтенційного завдання комунікантів, напр.: – *А чи не прийшов би ти, Іванку, в понеділок до кошіння? Трави перестояють, а косаря знайти трудно. – У понеділок? – лінкувато перепитував Цвичок.*

– *Понеділок, газдику, тяжкий день. – Ну то приходи, любий Іванку, у вівторок. – Е-е-е, ні, вівторок – напасний день. – А в середу? – Середа – пісна днина... – Іване, то прийдеш у четвер? – У четвер точно що ні...* (М.Матіос). Як бачимо, запропонований діалог відображає нереалізовану інтенцію вмовляння. Адресат виявився невблаганним, проте жінка спробувала різні засоби впливу: й аргументи (Трави перестояють), етикетні консенсусні моделі речень (А чи не прийшов би...), пестливі форми звертань, підсилювальні частки тощо.

Умовляння може здійснюватися і в інтересах адресата. Напр.: – *Матронко, ну розкажіть мені правду, вам самим стане легше! – Я нічого не пам’ятаю! – Ви боїтеся чогось? Не бійтеся, скажіть що з вами було! Може я зараджу чимось* (М.Матіос). Адресант намагається дізнатися правду не тільки через свою зацікавленість, але й для того, щоб допомогти адресату. Вмовляння на користь адресата підкреслює необхідність виконання певної дії, подекуди її обов’язковість, а часто погрозу, докір, як-от: – *Мусиш, Юльцю, поїхати, бо так далі не може бути. – Не поїду... таке ви зі мною лихо заподіяли!.. – Юльцю, успокойся! Так не можна! Наразишся з певністю на страшну ганьбу і встид. Кожна хвилина дорога, інакше буде запізно. (...) Юльцю, зглянься на себе!* (С.Яричевський). У смисловому полі реквестивних інтенцій актуалізується семантика переконання, суб’єкт вмовляння за допомогою уточнювальних членів речення, контактних висловлень, намагається змусити когось у щось повірити, погодитися з чимось, порівн.: – *Вставай, Маріцо... – казав старий лікар... – його, крім тебе, ніхто не порятує* (М.Матіос). Синтаксичними засобами реалізації інтенції вмовляння вважаємо і компліментарні висловлення як окремішні, периферійні тактики на шляху реалізації основної інтенції, напр.: – *Панно Флоріко, прошу-благаю вас пісеньку заспівати, звуком вашого голосочка потішити моє безрадне серце!* (С.Воробкевич).

Реалізуючи комунікативну інтенцію вмовляння, автор волевиявлення вказує на важливість того, про що просить, логічними наголосами, обірваними конструкціями актуалізує відповідну інформацію, напр.: – *Мені надзвичайно важливо... в будь-якому разі... питання життя і смерті... ну яка вам різниця* (О.Гончар). – *Володя, Володя, я вже*

так тебе прошу...ні про що не прошу, а тільки одне...(О.Гончар); аргументує свою позицію за допомогою розповідних та окличних конструкцій, риторичними запитаннями налагоджує контакт зі співрозмовниками: – *Ви, молодь, підтримайте мене, і я завтра вам на місці цього собору хіба ж таке молодіжне кафе відгрохаю! З повним комплексом! Кафелялечку, в області тільки ахнули б! Шашлична! Чебуречна! (...) Гуляй – не хочу! Невже не запалює?* (О.Гончар); підвищує компетентність, ерудицію адресата, занижуючи власне “я”, як-от: – *Ти розумна, освічена людина...Ну чого тобі стоїть?* (О.Гончар); запевняє у серйозності своїх намірів: – *Прийміть! На найтяжчу роботу! Де в протигазах, де з кайлами на рейках...Документів у мене нема, але я нікого не вбила, нічого не вкрала... Дев'ять класів освіти... Візьміть!* (О.Гончар). Як бачимо, мовленнєвий жанр умовляння формують різні за комунікативною настановою висловлення: питальні та непитальні, втім у рамках складного синтаксичного цілого всі вони підпорядковані репрезентації однієї інтенції вмовляння.

Важливу роль для реалізації інтенції вмовляння мають паравербальні засоби мовної комунікації, зокрема фонаційні, мануальні, пантонімічні, які підкреслюють конкретний намір мовця. Особливо виразно паравербаліка характеризує один із виявів інтенцій вмовляння – канючення (від дієслова канючити – настирливо й жалібно просити щонебудь у когось, випрошувати, циганити). – *Мамко! Купіть і мені свистало!* – сіпав Василько мамину руку, при цьому так просив ласкаво, що камінь би зм'як. – *Мамко, купіть мені свистало!* – сіпав дужче, забігав перед неї і піднімав голубі збентежені й збуджені очі. – *То, синку, недобре...гірке!* – *Най буде гірке, ви купіть!..* (І.Чендей). Такий діалогічний дискурс соціально зумовлений і відображає ракурс стосунків між матір'ю та дитиною. Найчастіше висловлення канючення будуються у вигляді повторів імператива без якоїсь аргументації: – *Дай, ну дай... Ну будь ласка* (Розм.). Зазначимо, що подібні конструкції – релевантна ознака дитячого мовлення. – *Михайле, вставай! Чуєш!* – *Ді-і-ду, іще тро-о-шечки... – Вставай, вставай, дитя, не будь вередою.* – *Діду, хоч крапельнку...* (М.Стельмах). Яскраво виражена графічно-знакова деструкція (ді-і-ду, тро-о-шечки, незакінченість) передбачає не тільки зорове сприйняття, але й емоційно-оцінний

переживання мовця, емоційно-оцінний (загалом позитивний) світ стосунків між комунікантами (дідусем і внуком).

Інтенція благання есплікується у висловленнях, що відображають наполегливе, невідступне прохання мовця, зумовлене певним емоційним дискомфортом. Напр.: – *Ще цю ніч переначуй у мене, синку. Я тебе так гірко пістувала, дула-м на ті, як на рану... Миколайку, та не йди-бо! Та заки ти обернешся, то пороги в хаті поскривлюються, то вугли погнють* (В.Стефанік). Такі конструкції близькі до вмовляння, проте інтенції благання виражають розпач, безвихідь, схвильованість адресанта. Порівн.: – *Я ж здалека приїхала ...за сотню верст забилася. Змилося надто мною* (Панас Мирний). Емоційний діалогічний дискурс відтворює поведінку мовця в буденних, соціально-побутових ситуаціях: розлука, прощання, як-от: – *Богданчику, любий, якщо ... коли що ... ти ж ... пиши!* (О.Гончар). – *Йой, мамко... вставайте, мамко... діти за вами плачуть... Миколайчик ваш плаче* (М.Матіос). – *Не вмирай! Боже! Я прошу тебе – тільки не вмирай! Божжже...* (Г.Тарасюк). Емоція, експресія актуалізуються за допомогою нечленованих комунікатив, вигуків, хетизаційних пауз, обірваних, неповних реченнєвих реалізацій, висловлень-повторів.

Інтенцію благання підсилює перформатив *благаю* + дієслова у формі наказового способу другої особи однини чи множини. Напр.: – *Благаю тебе пусти* (М.Матіос). – *Благаю візьміть Хану до себе а хоч би служницею, але врятуйте невинну дитину* (М.Матіос). Слід зазначити, що перформативні дієслова не тільки диференціюють функційні обшири спонукальності, а й інтенсифікують її прагматичну силу, підкреслюють вищість адресата мовлення. Наявність у висловленні перформатива *благаю* посилює вплив на співрозмовника (його благають, а не просять).

Інтенція заклинання зараховуємо до реквестивних інтенцій з огляду на її смисловий ракурс – настійно просити, благати про щонебудь, промовляючи магичні заклики на зразок *ради Бога, заради Бога*, напр.: – *Мамо! Я вас молю, ради Бога, мовчіть...* (В.Винниченко). – *Ой, не голосіть, Власівно, заради Бога* (О.Гончар). – *Во ім'я Боже, ти, пане полковнику ніженський, і всі, під його рукою будучі, послухайте мого голосу, не погубляйте Отчизни* (П.Куліш). Інколи мовець апелює до найдорожчого, аби передати

свою комунікативну потребу, напр.: – *Пробач! Дітьми благаю, прости!* (О.Гончар). – *Благаю тебе всім, що тобі любо-дорого, не роби цього, одступись!..* (О.Гончар).

Інтенція моління, спрямована на вираження найвищої за ступенем інтенсивності реквестивної семантики, реалізується у безпосередній інтеракції: – *Брате!!! Молю тебе, не вмирай!* (М.Матіос), а здебільшого у молитовному сакральному континуумі, відображаючи спілкування людини з найвищими силами, напр.: – *Боже... Поможі мені* (М.Матіос). – *О Преславна Мати Божя! Змилуйся наді мною* (М.Матіос). Висловлення, що містять пряму апеляцію до Бога, Ісуса Христа, Божої Матері, наскрізь метафоричні, переповнені великою надією, любов'ю до Господа, відображають найпотаємніші бажання мовця, як-от: *До тебе, Господи, що там живеш на небі, Звертаю очі я в пригоді і в потребі* (П.Гулак-Артемівський). Комунікативну ситуацію інтенцій моління експлікують іллокутивно-перформативні дієслова *молитися, благодати*, як-от: *Молюсь... Лише молюсь, благаю, Шукаю Бога в небесах, на землю падаю в сльозах і в муках мучусь-умираю* (Олександр Олесь).

Отже, реквестивні інтенції спонукання реалізують семантику прохання з різною інтенсивністю вияву: прохання – вмовляння, прохання – благання тощо. Спектр реквестивних інтенцій відображає реалізацію пом'якшеного, некатегоричного спонукального впливу на адресата мовлення з виразним зацікавленням адресанта у виконанні пропонованої дії. В адресантно-адресатному континуумі взаємодії комунікантів як основну визначено інтенцію прохання, з-поміж периферійних виділено інтенцію вмовляння, благання, моління, заклинання. Мовленнєвий вплив на волю та почуття адресата здійснюється через вдало організовану систему синтаксичних засобів, яка втілює різноманітні інтенційні горизонти мовця, підкреслює інтенсивність волевиявлення. Використання речень-висловлень, надфразних єдностей детерміноване ментальним станом суб'єкта комунікації, відображає певний рівень лінгвокреативних можливостей та комунікативної компетентності спілкувальників. Цілком природно у смислового просторі спонукальної семантики перебувають й інші інтенційні вияви спонукання, імперативи, сугестиви, аналіз

яких слугуватиме матеріалом для наших наступних наукових розвідок.

- 1.Бацевич Ф. Нариси з лінгвістичної прагматики: [монографія] / Ф.С.Бацевич. – Львів : ПАІС, 2010. – 336
- 2.Беляева Е.И. Граматика и прагматика побуждения: английский язык / Е.И.Беляева. – Воронеж: Изд-во Воронеж.гос.ун-та, 1992. – 168
- 3.Бережан Л.В. Категорія спонукальності в сучасній українській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук / Л.В. Бережан. – Івано-Франківськ, 1997. – 16
- 4.Дрінко Г.Г. Спонукальні конструкції в англійській та українській мовах: автореф. дис. ... канд. філол. наук / Г.Г. Дрінко. – Донецьк, 2005. – 19
- 5.Иссерс О.С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи / О.С.Иссерс. – М. : Изд-во ЛКИ, 2008. – 288
- 6.Кадомцева Л.О. Синтаксична модальність речення / Л.О.Кадомцева // Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / [за заг.ред.академіка І.К.Білодіда]. – К. : Наукова думка, 1972. – 119–137.
- 7.Каранська М.У. Синтаксис сучасної української літературної мови / М.У.Каранська. – К., 1992. – 385
- 8.Серль Дж.Р. Классификация иллокутивных актов / Дж.Р.Серль // Новое в зарубежной лингвистике : Вып. 17. – М. : Прогресс, 1986. – 170–194.
- 9.Скаб М.С. Граматика апеляції в українській мові / М.С.Скаб. – Чернівці : Місто, 2002. – 272
- 10.Формановская Н.И. Соотношение интенционального и пропозиционального в высказываниях // Русский язык за рубежом. – 1996. – №1–3. – 42–47.
- 11.Швидка Н.В. Імперативні речення в сучасній українській мові: семантика, засоби вираження спонукальності, функції: автореф. дис. ...канд. філол. наук / Н.В. Швидка. – Харків, 1998. – 20

Коммуникативная интенция побуждения отражает разное по интенсивности и синтаксической организацией волеизъявления говорящего. В статье описано спектр реквестивных интенций, которые находятся в сфере просительной семантики и направлены на реализацию смягченного, некатегоричного побудительного воздействия на адресата речи с отчетливым интересом адресанта в исполнении предлагаемого действия. В адресантном континууме взаимодействия коммуникантов как основную определено интенцию просьбы, среди периферийных выделено интенцию уговора, мольбы, молитвы, заклинания и др. Реквестивную интенцию рассмотрено комплексно: в тесном взаимодействии пропозиционального содержания и синтаксических средств экспликации интенциональной программы говорящего в текстовой коммуникации.

Ключевые слова: коммуникативная интенция, говорящий, адресантно-адресный континуум, побуждения, волеизъявления, реквестивы, просьба, уговоры, мольбы, молитвы, модальность, предложения, высказывания, текст.

Communicative directive intention reflects speaker's volition, diverse in its intensity and syntactical organization. The article deals with the whole range of request intentions which belong to the field of request semantics and are aimed at the realization of mitigated, non-categorical influence on the addressee with the speaker's distinct concern in executing the action proposed. In the addressee-addresser continuum of the communicants' interaction, the intention of

request defined as the key intention, and intentions of persuasion, asking, supplication and conjuration etc. are among those related to the periphery. The intention of request is the subject of a comprehensive study: it is viewed in the close interaction of content and syntactic means of explication of a speaker's intention program in text communication.

Key words: *communicative intention, speaker, addressee-addresser continuum, inducement, volition, request, persuasion, asking, supplication, conjuration, modality, sentence, utterance, text.*

УДК 81' 42:81'373.7

ББК 81.2Ук – 3

Іванна Перепічка

ФРАЗЕОЛОГІЧНА ОДИНИЦЯ У КОНСТРУЮВАННІ ЖАНРУ “ДОКІР” (на матеріалі роману М. Дзюби “Укриті небом”)

У статті розглянуто фраземи як важливий засіб конструювання жанру “докір” у романі М. Дзюби “Укриті небом”.

Ключові слова: *докір, адресант, адресат, фразема, текст.*

Функціонування мовних одиниць у художньому тексті – фундаментальна проблема лінгвістичної теорії, що репрезентує мову не тільки як формальну систему, але і як засіб комунікативної взаємодії, тому при аналізі художнього тексту важливо враховувати одиниці різних мовних рівнів, зокрема і фраземи. Ідіоми “завдяки своїй образності та експресивності найбільш адекватно відповідають прагматичній орієнтації ... тексту, оскільки здатні викликати образну уяву, емоції, сформувати оцінку реципієнта” [5, 247], тому проблема “фразеологізми і художній текст” цікавила і цікавить багатьох учених. Так, особливості реалізації фразем у художньому тексті розглядали такі вчені: І. Єременко [3] (особливості індивідуально-авторської фразеології), І. Литвин [7] (еквівалентність фразеологічних одиниць у художньому тексті), Д. Мицан [8] (дослідження особливостей реалізації фразеологізмів у поетичному тексті), Т. Цимбалюк-Скопненко [12] (варіантність фразеологічних одиниць у художній мові) та ін.

У лінгвістичній літературі існує багато визначень фразеологізмів, однак, на нашу думку, найбільш повною є дефініція, подана в енциклопедії “Українська мова”, яка і буде базовою у нашому дослідженні: фразеологізм

– це “нарізно оформлений, але семантично цілісний і синтаксично неподільний мовний знак, який своїм виникненням і функціонуванням зобов'язаний фраземотворчій взаємодії одиниць лексичного, морфологічного та синтаксичних рівнів” [11, 770]. Таким чином, фразема – це особлива єдність слів, яка здатна відтворювати дійсність у мовних знаках.

Фразеологічна одиниця завжди є емоційно й експресивно забарвленою, насичена образністю та метафоризацією. Фраземи не тільки номінують дійсність, а й дають їй оцінку [11, 112], тобто виконують аксіологічну функцію. Поява таких одиниць у художньому тексті “є уже певного роду сигналом, розрахованим на прагматичний вплив” [5, 247], тому ідіоми є незамінними компонентами у формуванні жанру “докір”.

Докір – м'яка форма звинувачення, що базується на емоційному стані адресанта й може бути висловлена адресатові експліцитно або без прямих доказів його вини – в імпліцитній формі.

Досі фраземи не розглядалися як конструктивні елементи жанру “докір” у художньому тексті, зокрема й у романі М. Дзюби “Укриті небом”, чим і зумовлений вибір теми статті.

Мета роботи – розкрити значення фразеологізмів, важливих у процесах формування жанру “докір” у художньому тексті.

Матеріал дослідження – роман М. Дзюби “Укриті небом”. Вибір цього тексту обґрунтовуємо тим, що “живе” мовлення, репрезентоване в ньому, насичене фразеологізмами, зокрема прислів'ями та приказками, народними приповідками, повір'ями – мовними одиницями, важливими у процесах текстотворення, у формуванні різних мовленнєвих жанрів, зокрема й *докору*.

У художньому тексті фразеологічні одиниці відтворюють реальність не пасивно, а активно, оскільки вони мають “складну денотативну структуру, яка є відображенням взаємозв'язку трьох сутностей: “об'єктивний світ – людина – мова” [4, 89], тобто номінування дійсності за допомогою фразеологізмів здійснюється крізь призму особистого “Я” мовця. Оцінний характер фразем надає жанру “докір” емоційності та гостроти вираження, сприяє виникненню конфліктної ситуації між комунікантами. Наприклад:

– Аді, як здуріла тота відданиця, ні встиду, ні сорому! Робить із себе публіку на саме весілля, – розходилась стара Шваючка, прив'язуючи кужіль до билець постелі. – Пропала з хати, як катран із полотна! Та ще через неї мені невинну дитину тлумиш! [Палагна]

– Заткни пельку тою куделею і не лізь у чоловічу розмову, – гаркнув на неї Шваюк.

– Аякже, заткну! Ще би ти так пропав, і був би простибіг у хаті!

– Або ви по-людськи дасте мені щось сказати, або я забираюся геть! – з притиском у голосі втрутився між них Тимофій. <...>– Так ось: Євдокія – ваша дитина, то ж побійтеся Бога...

– <...> ти ще смаркатий моралі мені читати. То не твоє діло! [Шваюк]

– Коли я вже тут, – крикнув Тимофій, аж Шваюк поточився, – то прийшла черга і мого діла! А ваше діло слухати, коли хочете. Я виджу, що у вас жалю до рідної доньки, як кіт наплакав, то я не буду до вашого жалю промовляти <...>. [2, 18-19]

Аналізований фрагмент “пересипаний” фразеологізмами та лексичними конотативами, які у художньому тексті виконують емоційно-експресивну функцію. Негативне ставлення Палагни, дружини Шваюка, до Катерини виражається використанням таких маркованих лексем, як *відданиця*, *здуріла*, посилюючись фразеологічною сполукою *ні встиду, ні сорому*. Далі у тексті відбувається деевфемізація мовлення – *докір* переходить у пряме звинувачення-образу – *публіка*. Наступна репліка Шваючки (*Пропала з хати, як катран із полотна!*) еквівалентна у своєму значенні фраземі ‘зникла безвісти’. Для Палагни Катерина – “винуватиця” всіх її бід. Жінка ненавидить дівчину вже за те, що вона просто існує, тому у висловлюванні Шваючки зроблено логічний акцент на сполученні слів *через неї*, де великою мірою акумулюється “сила” *докору*. Фразеологізована сполука *невинна дитина* – антонімічна пара до негативно забарвленої лексеми *публіка* (своєрідне обрамлення висловлення, за допомогою якого посилюється *докір*). Конотативно забарвлена фразема-імператив (*заткни пельку*) – реакція-захист (підсилена лексемою з негативним значенням *гаркнув*) старого Шваюка на *докір*, висловлений Палагною, за недбале виховання, за неприпустиму, на думку мачухи, поведінку його дочки. Фразеологізована сполука *не лізти*

у чоловічу розмову відбиває патріархальний менталітет тогочасного суспільства (40-50 рр.), імпліцитно підсилюючи попередньо висловлений імператив.

У досліджуваному фрагменті репліки комунікантів можна членувати так: *докір* М¹ (Палагна) – реакція-захист М² (Шваюк) – реакція-захист М¹ (Палагна). Остання реалізується за допомогою прокльону *ще би ти так пропав, і був би простибіг у хаті!* Ланцюг зміни ролей комунікантів припиняє М³ (Тимофій), який вносить семантичні корективи у діалог, підкреслюючи: *публіка – ваша дитина*. Тут *докір* актуалізується за допомогою фраземи *побійтеся Бога* (“не боятися/не побоятися гріха (Бога). Діяти всупереч моральним приписам, нормам” [9, 37]) та обірваного речення, яке змушує М¹ і М² замислитися над їхніми вчинками. Продовження комунікація відбувається за аналогічною схемою: *докір* М³ – реакція-захист М² – реакція-захист М³. Конотативно навантажена лексема *смаркатий* та фразеологізована сполука *моралі читати* імпліцитно “конструюють” *докір* (у значенні *яке ти маєш право?*). М³ продовжує синонімічний ряд (*Євдокія – ваша дочка, рідна дитина*), який у цій ситуації є семантично значущим, оскільки має моральне “підґрунття”. Остання репліка М³ – це водночас і *докір*, і *звинувачення* (реалізується за допомогою фраземи *як кіт наплакав* – “дуже мало” [9, 298]). У ній мовець висловлює свою оцінку ситуації, а також невпевненість щодо конструктивної дії *докору*, адресованого М¹ та М².

Використання ідіом у жанрі *докір*, на нашу думку, є важливим прийомом лаконічності, стислості мовлення, засобом узагальнення попередніх думок і окреслення перспекції у тексті. Динаміка розвитку подій у досліджуваному художньому тексті характеризується емоційністю, експресивністю та напруженістю між комунікантами, що є необхідними засобами увиразнення *докору*. Порівняймо:

– Ну, будь така добра, зачекай ще трохи, я маю щось дуже, дуже важливе тобі сказати, – упіймав на ходу її [Катерину] руку Іван.

– То кажи Галині! – вихопивши руку гостро відказала вона.

¹ М¹ М² М³ – мовець 1-й, 2-й, 3-й

– До дідька мені Галина! Скільки ти будеш мені колоти нею очі, я тобі сказав учора, що по всьому, значить, по всьому!

– А як то так по всьому? Тоді навіщо було оте щось? Навіщо? Нині у тебе по всьому з Галиною, завтра зі мною, а післязавтра з котрою іншою. Думаєте, що як вас мало, то можна вже й ноги об нас витирати? Думаєте, у нас нема серця? Най я зостанусь сивіти в дівках, але нікому, чуєш, нікому не дозволю витирати об себе ноги! <...>

Іван витріщив на Катерину очі, як баран на нові ворота. <...>

– Чого замовк, якби-с язик литнув? Не маєш що сказати? Думаєш, що як ти красень, то вже й вхопив Бога за бороду? Але то не завжди так ведеться, як заманеться. Добраніч! [2, 65]

Експресивність та емоційність фразеологізму до дідька (“уживається для висловлення невдоволення чією-небудь поведінкою, чіїмись діями, вчинками” [9, 202]) включені у процес аргументації персонажем своєї позиції (вибір між дівчатами на користь Катерини) й увиразнюють жанр докір, підсилений фразеологією колоти очі, яка контекстуально еквівалентна лексемі докоряти. Лаконізм фразем та їхня здатність акумулювати у собі елементи мовної дійсності сприяють динаміці комунікації та швидкому розвитку подій, що надає докору гостроти звучання.

В аналізованому фрагменті моноадресатний докір, висловлений Катериною, переходить в аудитний. Необхідність останнього пояснюються комунікативним минулим, “вплетеним” у ситуацію мовлення: у повоєнні часи залишилося мало чоловіків, за яких можна було б вийти заміж, відповідно, це підвищувало їхню самооцінку. Такий докір актуалізовано фразеологізмом ноги витирати (об когось) та емоційно підсилений фразеологією нема серця. Логічний акцент зроблено на повторюваній лексемі нікому, яка чітко визначає позицію дівчини стосовно хлопця (нікому (не дозволю ноги витирати об себе) – отже, і йому). Здивування Івана (він не очікував від дівчини такої реакції) у тексті передано фразеологією витріщив очі, як баран на нові ворота. Далі докір реалізує себе у такому синонімічному ряді: замовк, язик литнув, не маєш що сказати. Фразема вхопити Бога за ноги контекстуально протиставлена фраземі не так ведеться, як заманеться. Використання

такої антонімічної пари додає гостроти та емоційності мовленню.

В аналізованому тексті фраземи можуть семантично трансформуватися – вживатися у невластивому для них значенні, тобто ставати контекстуально залежними. Проілюструємо сказане:

– <...> Ідіть, дівчата, ідіть, я Євдокії повинен щось показати, для цього нам треба пройти в контору. [Гулін]

– А що, може, мені теж засвітило нині таке щастя, як Марійці? – відверто і сміливо запитала Євдокія.

– Як ти можеш про мене так погано думати! А ти не здогадуєшся, розумнице, чого дівчата виходили до гостей, а ти тільки біля кухарки крутилася?

– Я не крутилася, а допомагала їй, бо вона мене попросила!

– Попросила! Це був мій наказ! – я знай добре цього клятого Мітрофанова і боявся, що він до тебе вчепиться.

– І що з того? Він вчепився до Марійки!

– Я не Бог, всіх захистити не можу, хоч не думай, що все так просто скінчилося. Мітрофанов злопам'ятний, і мені ще доведеться її захищати, але хто б це робив на моєму місці, чуючи, хоча б і від тебе, ось такі безпідставні і уципливі докори, і за що? За мою доброту! Правильно, у вас тут так і кажуть: добрий – рідний брат дурного.

Євдокії зробилось раптом соромно [2, 168].

Діалог Євдокії (М¹) та представника радянської влади має конфліктний характер. Марійка, хоч не бере участі в мовленні, є “епіцентром” комунікативних подій. Слід взяти до уваги комунікативну ситуацію, яка, власне, спричинила конфлікт між мовцями. Як бачимо з тексту, Мітрофанов хотів знеславити Марійку, за що Євдокія докоряє Гуліну (М²). Фразеологізована сполука засвітило щастя у цьому контексті має нагати́вне значення – горе. Вона використовується для евфемізації та іронізації мовлення, для того, щоб підкреслити не тільки зневагу до “товариша” Гуліна, а й до всієї радянської влади. Лжевивправдання М² побудоване на доборі тих лексем, які є значущими у мовній картині світу дівчини, бо виражають поняття, вагомі у її духовному світі (Бог, добро). Апелювані докори на свою адресу М² дефініціює як “безпідставні і уципливі”, які не мають права на існування (риторичне питання за що?). Гулін непоганий психолог, добре обізнаний із “місцевим” менталітетом, вмів аргументувати

позицію, переконувати. Для того, щоб повністю довести свою невинність, використовує народні приповідки (*добрий – рідний брат дурного*). Результат – визнання абсурдності *докору* адресантом (*Євдокії зробилось раптом соромно*), тобто досягнення мовцем перлокутивного ефекту.

Емоційно насиченішими та “прагматично більш наснаженими у плані апеляції до архетипного досвіду є розгорнуті фразеологічні одиниці (прислів’я, приказки, крилаті вирази тощо), оскільки вони мають здатність залучати у ситуацію спілкування власний широкий контекст, виражений у високохудожній, метафоричній формі” [6, 172]. Фразеологічні мовні одиниці, актуалізуючи свій когнітивно-прагматичний потенціал у художньому тексті, є важливими при реалізації жанру “докір”. Порівняймо:

– *Що ся стало?*

– *Ей, не питайте, бо як кажуть: обмок, як вовк, обкис, як лис, а змерз, як пес, і все задурно.*

– *Йой, Боженьку, та кажи вже, що є?*

– *А що є? за дурною головою та й ноги бідують, от що.*

– *Та хіба в тебе дурна голова, панку мій солодкий!*

– *Мудра голова має сто рук, а в моєї жодних не знайшлося <...>.*

– *Йой, бідашку мій любий, та ж ти так собою в кожен куттик мечеш, так тяжко робиш, нащо собі так дорікаєш? Хіба ти винен? <...> [2, 22]*

За допомогою розгорнутих фразеологічних одиниць мовець формує репліки-висловлення, головною інтенцією яких є *самодокір*. Наведені фразеологічні одиниці акумулюють у собі народну мудрість, досвід багатьох поколінь, виступаючи неспростовним аргументом на користь адресанта й одним із найголовніших засобів формування автокомунікативного *докору*.

Порівняймо ще:

– *То чого ти плачеш? [Соколюк] <...>*

– *Надіялася калина, що з медом солодка, але... [Євдокія]*

– *Але що?*

Євдокія сміливо подивилася йому у вічі. У її погляді світився такий докір <...> [2, 172]

Фразеологічна одиниця та обірване речення підкреслюють емоційний стан (біль, розчарування, образу, неспокій) адресанта (Євдокії), виступаючи важливими засобами формування *докору*, репрезентованого невербально: у погляді світився докір. Такий

засіб реалізації *докору* надає йому правдивості звучання, адже очі – це “дзеркало душі: очі завжди скажуть, любить людина чи ненавидить, сміливість нею керує чи острах, зацікавлена вона чи байдужа, щаслива чи втомлена життєвими негараздами ” [1, 379]. Вказані вище засоби реалізації *докору* є також невід’ємними компонентами образотворення.

Таким чином, досліджений матеріал показав, що фраземи у художньому тексті є незамінними засобами вираження жанру “докір”, оскільки формують його оцінну структуру. Акумулюючи у собі досвід поколінь, вони здатні відтворювати дійсність у певних образах та символах, мають емоційно-експресивний характер.

1. Багнюк А. Символи українства / А. Багнюк. – Тернопіль: навчальна книга – Богдан, 2010. – 512
2. Дзюба М. Укриті небом / Марія Дзюба. – Івано-Франківськ: Тіповіт, 2003. – 240 с.
3. Єременко И. Индивидуально- авторская фразеология Ю. Полякова как зеркало 80-х. / И. Єременко // Семантика мови і тексту: збірник статей VI Міжнародної конференції. – Івано-Франківськ: Плай, 2000. – С. 191-194.
4. Кириллова И. О денотате фразеологической семантики / И. Кириллова // Вопросы языкознания. – 1986. – №1. – С. 82-90.
5. Копач Т.М. Комунікативно-прагматичні потенції фразеологізмів у рекламних текстах / Т.М. Копач // Семантика мови і тексту. – Івано-Франківськ: Плай, 2000. – С. 247-250.
6. Криницька О.І. Реалізація комунікативних стратегій у художньому тексті (на матеріалі української модерної драми кінця XIX – початку XX століття) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Криницька Ольга Ігорівна. – Івано-Франківськ, 2009. – 249 с.
7. Литвин І. Еквівалентність фразеологічних одиниць повісті В. Шукшина “Калина красная” та її українського перекладу / І. Литвин // Мовознавчий вісник: збірник наукових праць. – Черкаси, 2012. – Вип. 14-15. – С. 325-331.
8. Мицан Д. Фразеологізми з компонентом “голова” у польських та українських народних піснях / Д. Мицан // Семантика мови і тексту: збірник статей VIII Міжнародної конференції. – Івано-Франківськ: Плай, 2003. – С. 335-337.
9. Словник фразеологізмів української мови / укл. В. М. Білоноженко, І. Гнатюк та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – 787 с.
10. Телия В. Н. Коннотативний аспект семантики номинативних одиниць / В. Н. Телия. – М.: Наука, 1986. – 143 с.
11. Українська мова : енциклопедія / [редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін.]. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Вид-во “Українська Енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
12. Цимбалюк-Скопненко Т. Варіантність фразеологічних одиниць: лексичний і граматичний аспекти (на матеріалі мови перекладів М. Лукаша) / Т. Цимбалюк-Скопненко // Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Філологія. – Випуск XV-XVIII. – Івано-Франківськ:

Видавничо дизайнерський відділ ЦІТ, 2007. – С. 603-605.

В статье рассмотрено фразеологизмы как важное средство конструирования жанра “упрек” в романе М. Дзюбы “Укрыті небом”.

Ключевые слова: *упрек, адресант, адресат, фразема, текст.*

The article deals with the investigation of the phraseological units as an important means of the construction of the reproach genre in M.Dzyuba's novel “Ukryti nebom”.

Key words: *reproach, addressee, sender, phraseme, text.*

УДК 81' 37:81'42
ББК 81.2Ук - 7

Наталія Багрійчук

КОМУНІКАТИВНО-ПРАГМАТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЕВФЕМІЗОВАНИХ НОМЕНІВ У ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ

У статті основну увагу зосереджено на дослідженні особливостей комунікативно-прагматичного навантаження евфемізованих одиниць у художньому тексті.

Ключові слова: *евфемізми, комунікація, художній текст, адресант, адресат, оцінка.*

На сучасному етапі розвитку українського мовознавства актуальними є проблеми семантики, функціоналістики та мовної активності. При характеристиці *Ев.*, на нашу думку, важливо брати до уваги не тільки образність (“здатність мовних одиниць створювати наочно-чуттєві уявлення про предмети навколишньої дійсності” – [18, 48-49]), оцінність (кваліфікування денотата – явищ, ознак, предметів, які зазнали вторинного (евфемізованого) позначення), експресивність (“властивість мовної одиниці підсилювати логічний та емоційний зміст висловленого” – [19, 170]), імпліцитність (здатність *Ев.* виражати приховане значення), функціональну активність, але і їх комунікативно-прагматичне навантаження у художньому тексті, врахування якого сприяє і ґрунтовнішому декодуванню текстової інформації, і глибшому дослідженню семантики евфемізованих номенів. Отож проблема “евфемізми і художній текст” і досі не розв’язана, потребуючи конкретнішого розгляду, чому і присвячене задеклароване дослідження.

Роль *евфемізованих номенів* у мовленні, їх семантику, структуру розглядало багато вчених (З. Дубинець [7], В. Олексенко [14], В. Ужченко, Д. Ужченко [18], М. Ковшова [10], І. Мілєва [12] та ін.), однак комунікативно-прагматичний аспект реалізації *евфемізованих одиниць* у художньому тексті, зокрема у творчості М. Дзюби, І. Роздобудько та Люко Дашвар, належним чином не проаналізовано, що й зумовлює **актуальність** нашого дослідження.

Матеріал роботи – тексти романів М. Дзюби “Музейна баба”, “Ранець для крил”, І. Роздобудько “Якби” та Люко Дашвар “Рай.Центр”. Орієнтування на твори названих авторів не є випадковим: вони мають художньо-естетичну вартість і займають вагоме місце в сучасному літературному просторі. Так, “Рай.Центр” Люко Дашвар став

дипломантом конкурсу “Коронація слова 2009” у категорії “Вибір видавців”. “Музейна баба” та “Ранець для крил” М. Дзюби залишаються наразі візитівкою самобутньої романістики. І. Роздобудько – лауреат (2000, 2001) та переможець (2005) літературних конкурсів “Коронація слова”.

Характерними ознаками творів М. Дзюби, І. Роздобудько та Люко Дашвар є антропоцентричність, психологізм і (що є дуже важливим) спроба “розробки універсального коду, що характеризує постмодерну культуру загалом” [16, 281]. Одним із важливих засобів експлікування авторського творчого мислення в названих романах є *Ев.*, інтенційна зумовленість яких повною мірою декодується лише на текстовому рівні.

У мовознавчій літературі існує багато визначень *Ев.* (усі вони акцентують на їх важливій ознаці – заміні “грубого” найменування кореферентною назвою предмета, явища, ознаки чи дії), однак, на нашу думку, синтезувальною є дефініція *Ев.*, подана в енциклопедії “Українська мова”, яка і буде базовою у нашому дослідженні: “*Евфемізм – слово або вислів, троп, що вживається для <...> прихованого з окремих причин, пом’якшеного, ввічливого позначення певних предметів, явищ, дій, заміни прямої їх назви <...>*” [19, 168].

Мовознавство актуальними є проблеми семантики, функціоналістики та мовної активності. При характеристиці *Ев.*, на нашу думку, важливо брати до уваги не тільки образність (“здатність мовних одиниць створювати наочно-чуттєві уявлення про предмети навколишньої дійсності” – [18, 48-49]), оцінність (кваліфікування денотата – явищ, ознак, предметів, які зазнали вторинного (евфемізованого) позначення), експресивність (“властивість мовної одиниці підсилювати логічний та емоційний зміст висловленого” – [19, 170]), імпліцитність (здатність *Ев.* виражати приховане значення), функціональну активність, але і їх комунікативно-прагматичне навантаження у художньому тексті, врахування якого сприяє і ґрунтовнішому декодуванню текстової інформації, і глибшому дослідженню семантики евфемізованих номенів. Отож проблема “евфемізми і художній текст” і досі не розв’язана, потребуючи конкретнішого розгляду, чому і присвячене задеклароване дослідження.

Звідси випливає і **мета** роботи: визначити особливості реалізації комунікативно-прагматичного потенціалу *Ев.*

у художньому тексті. Поставлена мета передбачає розв'язання таких **основних завдань**:

- дослідити семантику *евфемізованих номенів* у текстах романів М. Дзюби “Музейна баба”, “Ранець для крил”, І. Роздобудько “Якби” та Люко Дашвар “Рай.Центр”;

- розкрити особливості експлікування комунікативно-прагматичних інтенцій *Ев.* у названих текстах.

Художній текст – визначальна і складноорганізована одиниця комунікативної діяльності, у межах якої *Ев.* здатні виконувати різні функції. Причиною вживання *евфемістичних заміників* у художньому тексті замість лексем із прямим, яскраво вираженим значенням, є спроба мовця уникнути прямої експлікації – часто як і з метою приховати, так і, навпаки, підвищити інтерес до предмета заборони. Врахування цього і сприяє розгляду *Ев.* у комунікативно-прагматичному аспекті.

В аналізованих художніх текстах використання *Ев.* часто є наслідком виявлення адресантом ввічливості, поваги (удаваної) до адресата чи й іронії. Наприклад: “**Постривайте, добродію, пане товаришу, чи як вам буде завгодно, постривайте,...**, а раптом це десь чи якимось стосується й вас?” [6, 6]. У наведеному текстовому сегменті комунікативне апелювання здійснюється шляхом нанизування етикетних одиниць (однієї – на іншу), що сприяє формуванню своєрідного кореферентного ряду, “елементи якого об’єднані спільною денотативною співвіднесеністю... і характеризуються омосемічністю (здатністю позначати позамовний об’єкт), різноструктурною будовою, функціональною нееквівалентністю” [11, 51-52], що мотивує різносторонній підхід до їх характеристики. Так, етикетні формули **добродію, пане товаришу** (= “чоловіче”) “підтримують” у тексті високу тональність, однак через недостатню компетентність мовця у плані номінування співбесідника вона поступово у процесі спілкування йде на спад, що засвідчує *евфемізована* фраза **чи як вам буде завгодно**. Таким чином, між *евфемізацією* і *дисфемізацією* може відбуватися “розхитування” комунікативної межі, яка і так іноді є дуже умовною і нестійкою.

Оскільки *Ев.* у художньому тексті виступають важливим засобом завуальованості інформації, зокрема тієї, що стосується смерті, приховування неприємних для сприймання семантичних “тонів” у ньому

здійснюється за допомогою фразеологізації описових зворотів із текстуально активним прономінальним компонентом *що*. Наприклад: *А ось дуби сягали такої могутньої, що старі люди, прочуваючи близьку смерть, так і казали: “Приходить пора, що віднесуть у дуби* [6, 7]. У *евфемізованій* дескрипції відбувається семантико-структурне “накладання” локально-темпоральних значень із відповідними відтінками: **приходить пора (час)** (= “смерть”) + **віднести в дуби (місце)** (= “поховати”).

Варто зауважити, що “базові образи” (у наведеному прикладі – **дуби**) “відіграють важливу роль при творенні фразеологізмів. Напрям семантичних трансформацій базової номінації задається прямим значенням реалії або ситуації (цілого виразу). Поштовх до певних імплікативних процедур, які приводять до переосмислення виразу й утворення вторинної номінативної одиниці, дає ментальний образ базової ситуації (гештальт-структури)” [8, 174]. Лексема *дуби* у межах контексту – конкретного акту комунікації – є семантично навантаженою, набуває ознак умотивованості і формує локально-фактуальний зміст інформації. Динаміка *евфемізованого* фразеологізму “тісно пов’язана з розвитком фразеологічної конотації”, яка характеризується “своєю особливою комунікативно-прагматичною спрямованістю” [21, 79] і сприяє формуванню у свідомості інтерпретаторів відповідного асоціативного поля.

У художньому тексті *Ев.* здатні виступати в ролі мовних маркерів, які декодуються за умови розуміння мовцем певних суспільно-політичних процесів, явищ, а це спричинює переосмислення і відповідного словника. Наприклад: *Іншої ради, перебуваючи в утробі молоха-гіганта – радянської незорозі держави, “гдє так вольно дишит человек”, не було* [6, 15]. Те, що виділена фраза є *евфемізованою*, свідчить підтекст, закладений у ній “як семасіологічне явище”, яке “включає...і сусідні частини певного сегмента тексту, і ситуацію, завдяки яким виникає нове значення” [13, 86]. Підтекст виступає своєрідним “контраргументом” стосовно означених рядків, оскільки містить імпліцитну інформацію про атмосферу радянського життєвого простору та його реалії, дійсності, у концептуальній системі якої мали місце такі негативи, як закритість і відсутність вияву індивідуальності та ін. *Евфемізоване* висловлення **гдє так вольно дишит человек** у

цьому тексті виступає інтертекстуальною баземою, що сприяє розвінчуванню своєрідного політичного міфу, у якому закладений цілий спектр комунікативно-психологічних засобів впливу.

Розглянемо ще один текстовий сегмент, у якому, як і в попередньому, *Ев.* реалізуються крізь призму суспільно-політичних чинників, однак із іншою мотивацією. Наприклад: “ - *Лиш там, у школі, Анничкою мене не кличте, бо то лише дома так можна а... -Що? – не повірив Олекса власним вухом.*

-*Ну...Марія Федорівна сварилася, що “Анничка” – то не по-радянськи і... -Буде їм по-радянськи*” [6, 22]. Як бачимо, використання пестливої форми власної назви у художньому тексті може зумовлювати виникнення “антагоністичних” відношень між політично-концептуальною та мовною картинами світу. У наведеному сегменті **Анничка** зазнає семної поляризації, адже поза політичними установками – це номінація зі знаком “+”, що містить прагматичне налаштування адресанта на позитивну кваліфікацію адресата, ніжне, родинно-тепле ставлення до нього. Однак у межах офіційності ця назва зазнає негативних значеннєвих нашарувань, оскільки не вписується, на думку окремих персонажів, що діють у тексті, в комунікативно-прагматичний контекст зображеного, а тому є некоректною.

В аналізованих текстах евфемізованість вислову часто виявляється завдяки “присутності” у його семантичній структурі “двох реалізацій суб’єкта – того, хто досвідчує, і того, хто здійснює процес інтерпретації (концептуалізатора). У перцептивній ситуації суб’єкт виступає у ролі носія досвіду, тобто досвідчувача, котрий пов’язаний із іншими об’єктами чи суб’єктами через сенсорний предикат, утворюючи сцену. Досвідчувач – це суб’єкт, що сприймає певний елемент досвіду” [9, 6]. Наприклад: *Нуся так смачно заснула..., що й не почула стуку в двері. На цей раз до Інни знову завітав Роман... Запрошений сісти, він спантеличено озирнувся і запитально кивнув на Нусю, яка смачно втягувала в себе хрп.*

-*Читає людина, - розвела руками Інна.*

-*Цікавий метод.*

- *Хтось кладе під подушку, щоб у голові карбувалася, а хтось отак-о... - ... опустилася на стілець Інна* [5, 114]. Таким чином, “досвідчувач” (Роман) стає співучасником “спровокованої” мовцем (Інною) комунікативної ситуації і творцем її

перспективного розгортання. Слова “**читає**” (=“спить”), “**цікавий метод**”(=“сон”) містять іронію, для якої “характерна особлива, імпліцитно виражена оцінна модальність, продиктована інтенцією суб’єкта-іронізатора, що містить аксіологічну позицію, протилежну за значенням до узуального змісту висловлення” [15, 14]. У цьому художньому фрагменті виділені *Ев.* виступають важливим засобом формування гумористично-інтригувальної ситуації, а сміх як невід’ємний її компонент – містить оцінку зі знаком “-”, яка “має універсальну структуру (кваліфікативну модальну рамку), характеризується функціонально-комунікативною спрямованістю ...” [20, 107-108], що сприяє виразненню індивідуальних рис персонажа (Нусі), а саме: хитрості, підступності, а також недоумкуватості (адже як свідчить художній текст: жінка, що нібито читала книжку, насправді виконувала функцію агента, який за вказівкою директора музею таємно стежив за Інною).

Як засвідчує матеріал нашого дослідження, евфемізація мовлення здійснюється завдяки таким її максимам, як толерантність, ввічливість, лагідність, що вписуються у будь-який ситуативний сценарій. Порівняймо: “*Через це здавалося, що вона (вчителька), не входить..., суворо кидаючи незмінне “добрий день”, а ніби безшумно і легко...опускається звідкись зверху, як фея, вітаючись особливо і щоразу несподівано по-новому, як, наприклад, “Моє шанування щасливим серцям дитинства!” або “Доброго ранку, мої метелики-веселики!” чи “Привіт, мої юні музи, що ж ви нині мені нашепчете?”*” [6, 29]. Комунікативна інтенційність етикетних фраз-вітань у досліджуваних художніх текстах виконує двосторонню оцінно-кваліфікативну функцію: з одного боку, евфемізовані формули кваліфікують адресанта(вчительку) висловлення як харизматично-яскраву особистість (*добрю, ніжну, привітну, матірньо-теплу; як фею*), творять концептуально-поняттєвий її образ. З іншого - привітання позитивно кваліфікують і того, на кого спрямований мовленнєвий акт, тобто учнів (*милих янголят, яким хочеться дарувати не тільки знання, а й тепло* тощо). Таким чином, *Ев.* формують образний фон та сприятливу комунікативну атмосферу, у межах яких повноцінно і благополучно реалізуються стратегії *Адресанта* та *Адресата*.

Однак у наступному художньому фрагменті, зокрема у комунікативно-рольовій схемі

“вчителька(адресант)↔учениця(адресат)”, спостерігаємо дещо інший спосіб функціонування *Ев.*, який реалізується тоді, коли стереотипна модель спілкування (негативна, як засвідчує текст) включає в себе елементи, неочікуваної для адресата мовленнєвої поведінки. Наприклад: *Вона(вчителька) й не підозрювала, що Анничка здатна інколи не чути її зривних окриків, принизливих зауважень, легко вловить в голосі пиху, лагідність, що навіть штучна, додає людині людяності. -До дошки піде розв'язувати задачу Бондерчук Ганна, - Поліна Дмитрівна так вимовила цю фразу, що вона за звучанням скоріш пасувала б до молитви, аніж до оголошення. Анничка підвела на неї погляд, заворожена такою переминою. Щира посмішка свідчила про те, що вона одразу й беззастережно цій переміні повірила. Тільки зібралася підвестися, як мальоване горнятко лагідного голосу несподівано хряснуло об її парту, розлетівшись на гостре дзенькітливе череп'я: -Що таке? Чим ти тут займаєшся знову? Встань, коли з тобою розмовляє вчитель!* [6, 40-41].

Комунікативний фрейм, за яким зазвичай діяли співрозмовниці, й апостеріорні знання (ті, що пов'язані з досвідом), закладені у свідомості дівчинки, не передбачали включення у мовленнєву ситуацію психологічно-позитивних елементів, представлених у художньому тексті інтонаційними маркерами (*лагідно, спокійно і тихо вимовити*), невербалікою (*щира посмішка*). Оскільки вчителька, поведившись із дівчинкою зазвичай погано (про що свідчить текст), зненацька виявила доброзичливість та щирість. Однак подальше розгортання комунікативних інтенцій адресанта (вчительки), спрямованих на адресата (ученицю), здійснюється уже за “відомим” для останнього психічно-емоційним сценарієм (тобто виявлення вчителькою гніву, обурення, злості стосовно учениці), експлікований у фразі *мальоване горнятко лагідного голосу несподівано хряснуло .., розлетівшись на гостре дзенькітливе череп'я*; відповідно розмова зазнає тонально-семантичного спаду, і як наслідок – відбувається трансформація евфемізації мовлення у дисфемізацію. Отож *Ев.* у художньому тексті часто виступають засобом деформування психічних станів

людини, що яскраво відображається і в її мовленнєво-когнітивній діяльності.

Таким чином, аналіз текстів романів М. Дзюби “Музейна баба”, “Ранець для крил”, І. Роздобудько “Якби” та Люко Дашвар “Рай.Центр” дає підстави стверджувати: *Ев.* – важливі засоби вираження, трансформації та акумулювання інформації в художньому тексті, комунікативно-прагматична інтенційність яких зумовлює утворення в ньому системи характерів та образів.

1. Бабій І. О. Комунікативно-прагматичні параметри дескрипцій у текстах “малої прози” кінця ХХ – поч. ХХІ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / І. О. Бабій. – Івано-Франківськ, 2007. – 20
2. Барчан О. Деструктивність сучасного політичного міфу в Україні: загальні аспекти / О. Барчан // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. – Ужгород : УЖНУ “Говерла”, 2010. – 129 – 133.
3. Бацевич Ф. Основи комунікативної девіатології / Флорій Бацевич. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – 236
4. Дашвар Люко Рай. Центр / Люко Дашвар; худож. О. Маслов. – К.: Книжковий Клуб “Клуб Сімейного Дозвілля”, 2010. – 272
5. Дзюба М. Музейна баба / М. Дзюба. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 264
6. Дзюба М. Ранець для крил : роман / Дзюба М. – Івано-Франківськ: Видавець Юрій Височанський, 2010. – 404.
7. Дубинець З. Теми та сфери евфемізації в сучасній пресі / З. Дубинець // Вісник Запорізького національного університету. Серія: Філологічні науки. – 2002. – №1. – 159-163.
8. Жуйкова М. Роль ментальних образів базових ситуацій у процесах ідіомо творення / М. Жуйкова // Слово. Фраза. Текст. – М., 2002. – 171-182.
9. Забуранна О. В. Антропоцентризм фразеологічної семантики (на матеріалі фразеологічних одиниць української, перської, японської мов зі значенням відносного часу) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.15 “Загальне мовознавство” / О. В. Забуранна. – К., 2003. – 17
10. Ковшова М. Л. Семантика и прагматика евфемизмов / Мария Львовна Ковшова. – М. : Гнозис, 2007. – 320
11. Куриляк Л. Кореферентний ряд як інформаційний центр тексту / Л. Куриляк // Наукові записки. Серія: Мовознавство. – Тернопіль : ТДПУ, 2002. – Вип. І. – 50 – 61.
12. Мілева І. В. Евфемізація і дисфемізація у фразеотворенні говірок сходу України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / І. В. Мілева. – Луганськ, 2005. – 19
13. Мыркин В.Я. Текст, підтекст и контекст // Вопросы языкознания. – 1976. - №2. – 86 – 93.
14. Олексенко В.П. Мовні засоби евфемізації в сучасній українській прозі / В.П. Олексенко // Вісник Запорізького національного університету. Серія: Філологічні науки. – 2012. – №1. – 328-334.
15. Пацаранюк Ю. М. Способи реалізації іронії у структурі речення : автореф. дис. на здобуття наук.

- ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Ю. М. Пацарнюк. – Чернівці, 2006. – 20
16. Поліщук Я. О. Література як геокультурний проект: [монографія] / Я. О. Поліщук. – К. : Академвидав, 2008. – 304
 17. Роздобудько І. Якби / Роздобудько І. – Харків: Книжковий Клуб "Клуб Сімейного Дозвілля", 2012. – 256
 18. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови : навч. посіб. / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 494
 19. Українська мова : енциклопедія / [редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін.]. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Вид-во "Українська Енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 2004. – 824
 20. Художній текст – слово – образ : лінгвостилістичний аналіз : монографія / [М. І. Голянич, І. О. Бабій, Н. Я. Іванишин та ін.] : за ред. М. І. Голянич. – Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2010. – 408
 21. Школяренко В. Фактори підвищення прагматичного потенціалу фразеологізмів у діахронічній ретроспективі / В. Школяренко // Рідний край. – 2004. – №1. – 78-81.

В статтє главное внимание сосредоточено на исследовании особенностей коммуникативно-прагматической нагрузки эфемизированных единиц в художественном тексте.

Ключевые слова: эфемизмы, коммуникация, художественный текст, адресант, адресат, оценка.

The article focuses mostly on the investigation of the features communicative pragmatic loading of the euphemisms in the literary text.

Key words: euphemisms, communication, artistic text, sender, addressee, education.

УДК 811.161.2'38
ББК 81.2

Наталія Максим'юк

ВИСЛОВЛЕННЯ ВІДМОВИ В ПЛОЩИНІ ДИРЕКТИВНИХ МОВЛЕННЄВИХ АКТИВ: СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Стаття присвячена дослідженню соціального аспекту комунікативного акту відмови. Характеризовано соціальну зумовленість природи висловлень зі значенням відмови, проаналізовано вплив соціального статусу особи на формування конфігурації реакції відмови в площині директивних мовленнєвих актів.

Ключові слова: висловлення зі значенням відмови, директивні мовленнєві акти, соціальний статус особи.

Кінець ХХ — початок ХХІ століття в лінгвістиці ознаменований зміною наукової парадигми. Сучасні тенденції в розвитку лінгвістики характеризуються посиленою увагою дослідників до проблем мовленнєвої

взаємодії, типів дискурсів, мовленнєвої та немовленнєвої поведінки комунікантів. «Якщо колишня (статична за своєю суттю) лінгвістика в пізнанні мови брала до уваги такі мовні об'єкти, як текст, пропозиція, слово або його граматичну форму, то діяльнісна лінгвістика (йдеється насамперед про прагматику в широкому розумінні цього слова) бере свій початок від людини, її потреб, мотивів, мети, намірів і сподівань, від її практичних і комунікативних дій, від комунікативних ситуацій, в яких вона бере участь або як ініціатор і лідер, або як виконавець «ролі другого плану» [1, 9]. Прагматичний напрям лінгвістичних досліджень сприяв появі праць вітчизняних і зарубіжних мовознавців, присвячених соціальному аспекту дискурсів, ролі фактора особистості в спілкуванні (Н.О. Безменова, Д.Г. Богушевич, В.З. Дем'янков, В.І. Жельвіс, В.А. Звєгинцев, В.І. Карасик, Н.В. Павлик, О.Г. Пироженко, О.О. Селіванова, О.М. Старикова, М.М. Телеки, В. Шилова та ін.). А.А. Леонт'єв вказує на те, що «діяльність спілкування є таким самим видом діяльності людини, як ... продуктивна і пізнавальна діяльність, вона і в психологічному відношенні має ту саму принципову організацію, ... а саме: вона інтенціональна, тобто мотивована і має специфічну мету, вона результативна і в цьому сенсі можна говорити про міру збігу досягнутого результату з поставленою метою; вона нормативна, тобто як перебіг, так і результат акту спілкування піддаються соціальному контролю» [5, 47].

Об'єктом нашого дослідження є висловлення зі значенням відмови, які функціонують в площині директивних актів. Окремих наукових праць, присвячених ролі соціального аспекту в формуванні дискурсів відмови в українськомовному діалогічному просторі наразі немає.

Висловлення відмови породжують дискурси, у яких визначальним стає фактор міжособистісної взаємодії. Успіх комунікації забезпечує своєрідне взаємне пристосування учасників комунікативної ситуації, яке може стосуватися набору мовних засобів, правил їхнього використання в певній ситуації, тактик мовного спілкування, під час контактного спілкування — його невербальних компонентів. Відмінність комунікантів за ознакою «вище / нижче» (за певною соціальною чи віковою ієрархією) є релевантною для усіх зазначених типів комунікативного пристосування.

Мета статті — схарактеризувати соціальну зумовленість природи висловлень зі значенням відмови, виявити вплив соціального статусу особи на формування конфігурацій реакції відмови в площині директивних мовленнєвих актів.

Реалізації поставленої мети сприятиме розв'язання таких завдань: проаналізувати особливості функціонування висловлень зі значенням відмови в царині фатичної комунікації, описати вплив соціального статусу комунікантів на формування типології основних директивних актів, визначити стратегії й тактики відмови в соціокомунікативній ситуації «вищій↔нижчій».

Мова існує насамперед у свідомості — колективній та індивідуальній, що зумовлює її соціальну сутність. Носієм мовної свідомості є мовна особистість, тобто людина, що існує в мовному просторі — у спілкуванні, у стереотипах поведінки [3, 7]. «Мова у своєму функціонуванні дає індивідові можливість виявити себе як особистість, що поводить себе в діалогічній взаємодії пасивно або є комунікативним лідером, виявити особливості свого темпераменту, показати прихильність до авторитарного або ліберального стилю мовного спілкування» [7, 136].

На думку Т.Г. Винокур, людину як мовну особистість у «творчому ракурсі» виражає фатичне мовлення. Через фатичне спілкування забезпечується комунікативна потреба в емоційному контакті [2, 14]. У фатичності вбачають соціальну роль висловлень зі значенням відмови, котрі й породжує фатична форма взаємодії. Домінують у висловленнях відмови є «функція відношення», що полягає не лише в ставленні мовця до слухача, утіленому в семантиці висловлення, а й мовній формі становлення, зміни, управління й завершення соціального контакту між окремими членами [9, 43].

Функція фатичної комунікації полягає в породженні метасмислів, тобто супутньої змісту висловленої соціальної інформації. У висловленнях відмови вона може свідчити і про розрив стосунків, припинення розмови, розпалення ворожнечі через приниження співрозмовника, демонстрування своєї авторитарності, і про солідаризацію взаємин комунікантів, максимальну підтримку контакту в зовні несприятливих для цього ситуаціях через пошук дипломатичного способу завадити реалізації наміру партнера [6, 8].

Фатичні розмови, які функціонують на міжособистісному рівні, — це середовище, в якому виникає і розвивається мовна картина світу завдяки узгодженим / розузгодженим внескам комунікантів у «вічний діалог» [4, 137]. Концепт контактності реалізується в інтерактивному режимі і передбачає, що кооперативний діалог протікає за схемою «спонукання» — «ратифікація», а конфліктний — «спонукання» — «неприйняття» [4, 76]. Концепт контактності є домінантою всіх дискурсів безвідносно до настанови на гармонізацію / дисгармонізацію стосунків. У вузькому розумінні — це збіг / зближення або віддалення комунікативних перспектив і емоційних планів комунікантів. У висловленнях відмови мовець реагує (конфліктно чи неконфліктно) не на денотативну ситуацію, а на смисл, породжений емоційним станом і позицією мовця стимулу, співвідносячи їх із власними смислами стану. Намір відмовити породжується мотивом недоцільності, а його міра, як вираження внутрішньоособистісного стану самосвідомості мовця, є рушієм оформлення відмови в конфліктний / неконфліктний тип реакції [6, 8].

Функціонуючи в просторі фатичної комунікації, висловлення відмови формують дискурси, у яких виражений негативний внутрішньовольовий стан мовця як показник інтенційного стану самосвідомості на недопуск реалізації наміру продуцента стимулу. Спосіб вираження інтенції та міра інтенсивності представленого значення «небажання», яким визначається семантика висловлень відмови, дозволяють згрупувати їх у три класи, які виражають узуальний зміст відмови — висловлення відмови зі значенням індивідуально винесеного рішення, представленого моделлю «не буду»; висловлення відмови зі значенням відсутності інтересу, представленого моделлю «не хочу»; висловлення відмови зі значенням перешкоджальних обставин, представленого моделлю «не можу» [6, 9].

Схарактеризуємо особливості функціонування таких конструкцій відмови в площині директивів. Класи директивів неоднорідні й різняться інтенсивністю ознаки спонукальності, характером модального забарвлення, варіативністю компонентів семантичної структури. Об'єктом нашої наукової розвідки слугуватимуть такі директивні акти: категоричні — наказ, вимога, вказівка; некатегоричні — порада,

застереження; пом'якшувальні — прохання, благання та моління.

Для аналізу особливостей функціонування висловлень зі значенням відмови в зазначених директивах скористаємося поняттям *соціального статусу особи*. На основі субстанційних ознак соціального статусу особи мовознавці виділяють реляційні ознаки, які виформовують соціальну та ситуативну нерівність між комунікантами: відношення «вищий → нижчий», «нижчий → вищий».

Типологія основних директивних актів формується відповідно до соціальних статусів комунікантів. Категоричні директиви наказ, вимога та вказівка належать до соціально фіксованих актів із низхідним статусним вектором, тобто характеризують ситуацію «вищий → нижчий». Таким прескриптивам характерна сема обов'язковості виконання дії адресатом та пріоритетності статусу мовця. Основними засобами реалізації категоричних директив є дієслова наказового способу в II особі однини та множини, інфінітивні та вигуківі конструкції. Категоричність директивних дій посилюється через вказівку на обмеження виконання наказу в часі або вимогу обов'язкового виконання дії: *Бжостовський. Рушай мерцій і зараз же принеси намисто!* (І. Кочерга); — *Чуєш, зараз мені погодися з жінкою, — обернувся старшина бо Гната* (М. Коцюбинський). Продукент відмови перебуває в ролі підлеглого та позбавлений альтернативного права на невиконання дії [8, с. 62]. Найчастіше продукенти відмови (особи з нижчим соціальним статусом) обирають такі тактики стратегії відмови: 1) послатися на неможливість виконання наказу, вимоги чи вказівки через вагомі причини (з мотивуванням): — *Щоб ти мені льох закидав! Щоб мені тут зарази не було. Чуєш? Васюренко похитав головою. — Ні, — промовив він, — несила вже мені* (В. Підмогильний); *...і розпорядчик закричав: — Віддаєте хліб чи ні?! — Де ж ми візьмем? — з розпачем сказала Дарія Олександрівна. — Уже забрано...* (Василь Барка); — *Геть звідсіля! — хрипливим голосом крикнула вона на Настю...* — *Куди я піду?* (І. Коцюбинський); — *Йди, Люборацький, в клас!.. — В мене чобіт нема, — каже Антосьо* (А. Свидницький); 2) видавати себе за некомпетентну людину: *Бжостовський. Зараз же принесть намисто. Пшемєнський. Намисто? Яке намисто?* (І. Кочерга); [Субінспектор] — *Дай люльку! — Яку? —*

питає Антосьо (А. Свидницький); 3) вказати на безпідставність наказу або вимоги: — *Пішла звідси вон! — кричать обоє... — Я вам ніяк не заваяю, — скиглить Капітоліна...* (Таня Мальярчук); 4) відмовитися через неможливість виконання дії саме в цей час: *Ворочайсь додому! — гукнув Антосьо. — Скажи, хай колясу пришлють. Хай уже завтра, паничу, — озвався чоловік з воза, — хоч дайте волам відпочити* (А. Свидницький); 5) зрідка — відмова як вияв протесту: *Рухля. ...Йди в хату! Йди, кажу тобі, я тебе буду колотить! Харитина. Не піду, бо ви й так добре мене били... я утічу, куди очі дивляться* (І. Карпенко-Карий). Продукент відмови бажає, щоб мовець визнав нечинним свій запит або визнав чинною позицію адресата. Проаналізований фактичний матеріал дає підстави для припущення, що в наказі висловлення зі значенням відмови реалізують зміст моделей «не можу» і «не буду». Зауважимо, що кількісно значно переважає модель «не можу».

Директивні акти наказу позбавлені етикетних формул ввічливості, у них відсутня мотивація. Наказ виражає категоричну вимогу щодо вчинення / невчинення реальної чи потенційної дії і передбачає чітку субординацію комунікантів. Вимога та вказівка мають мовне оформлення, подібне до наказу, але містять мотивацію, роз'яснення того, як діяти: *Цокуль. Ні, ти повинен сказати, може, вона й справді яка непутня, а я за неї пікуюсь. Панас. Ні, хазяїн, не скажу, — не приходитьсья* (І. Карпенко-Карий); *Федон. Співай епістоламу! Се до речі! Антей. Ні, не до речі, — ми не на весіллі* (Леся Українка); *Мартин. ...Бери палицю і мені знайди доброго дрючка!.. Я їм покажу... Я... Ми їм покажемо! Трохим. Ні, пане, я не піду. Він похваляється і вам на спині горба зробить* (І. Карпенко-Карий). У комунікативних ситуаціях з низхідним вектором найчастотнішою є тактика відмови з мотивуванням (послатися на неможливість виконання через вагому, на думку продукента відмови, причину; приклади 1-4); рідше трапляється тактика видавати себе за некомпетентну людину (приклад 5). У репліках продукента відмови реалізовано значення індивідуально ухваленого рішення з подальшим обґрунтуванням: 1) *Водяник. ...Віддай сюди вінець перловий! Русалка. Ні! То дарував мені морський царенко* (Леся Українка); 2) *Меценат. Ти сам її держать не потребуєш. На те є раб... Антей. Ні, їй не*

слід зникати до такого. В своїй оселі я рабів не маю... (Леся Українка); 3) **Меценат** (голосно до Антея) Людською мовою ми наситились. Час обізватись мовою богів тобі, Антею. Антей. **Вибачай, преславний, мені не хоче муза помагати, либонь, вона сьогодні не голодна, а я без неї — мов безструнна ліра** (Леся Українка); 4) — **А тепер скажи мені, що ти маєш казати цареві? — Сього я нікому не виявлю, ваше благородіє, oprіч царя самого. — І мені не скажеш? — Ні! — А як я тобі звелю? — І тоді не скажу...** (М. Коцюбинський); 5) **Ви мусите заплатити за ящірку... Але ж я не бачила,... ящірка повзала по підлозі — а я дивлюсь на стелю** (Таня Малярчук).

У директивних актах вимоги з висхідним вектором репліка продуцента стимулу містить обов'язкове мотивування й може супроводжуватися експресивізацією: — **Мадам Воке, ми всі тут зібрались, щоб дізнатись нарешті у Вас правду! Нам обридло відчувати себе телепнями! Ми повинні знати, де і з ким живемо! — Що ви, голубчики? Яка правда?** (Таня Малярчук). Ухилання від відповіді в таких комунікативних ситуаціях — одна з найуживаніших тактик відмови, коли продуцент відмови прагне збереження гармонійних стосунків. Категоричність та настійливість продуцента стимулу провокує виникнення дисгармонійної ситуації, спрямованої на конфлікт і розрив взаємин: — **Мадам Воке, не прикидайтесь, ми хочемо знати, хто живе у 47-й кімнаті! — Як хто? Навіщо безглузде запитання? ... — Мадам Воке, тільки не прикидайтесь!... Досить нас водити навколо пальця!.. — Але ви і міцні горішки, голуб'ята!... Не забувайте, що пансіонат поки що моя власність!... Жоден з вас мені не до указу! Захочу — вижену на мороз!** (Таня Малярчук).

Некатегоричні директиви порада та застереження належать до сугестивів (за класифікацією О.І. Беляєвої), які об'єднуються семою «Я вважаю доцільним виконання дії, що пропоную». Адресат сам вирішує, виконувати чи не виконувати дію. Зазначені директиви можуть уживатися в симетричних та асиметричних ситуаціях, але більше прав на здійснення цих актів мають особи з вищим соціальним статусом.

У асиметричній ситуації «вищий → нижчий» продуцент відмови вдається до тактики відмови з мотивуванням: — **Дитино, мадам Воке знає краще, послухай мадам Воке... Тобі треба народити**

дитину... Григорій тобі допоможе. Дозволь, щоб він тебе прочитав. — Я не можу,... бо я не знаю, чи там є що читати. А якщо є, то я сама ще цього не прочитала (Таня Малярчук). У симетричній ситуації адресат може обирати такі тактики стратегії відмови: дати зрозуміти, що не бажаєте виконувати дію (немає потреби): **Ти, Маріє, стежила б за мовою... — А що тут такого? Час біжить швидко! Дитині скоро й самій буде п'ятдесят** (Є. Кононенко); відмовитися без будь-якого мотивування: **Круста. Любий друже, ти, може б, ліг в кімнаті? Руфін. Ні, не треба** (Леся Українка).

Застереження — некатегоричний директивний акт, який полягає у вказівці адресанта на небажані, некорисні для адресата дії і здійснюється в його інтересах: — **...не зустрічайся з ними. Вони тебе не поважають. — А з ким мені зустрічатися? У мене крім них більше немає подруг** (Таня Малярчук); **...нам, духовним, не можна в такі справи вмішуватися... Та й вам не радив би; проти громади змагатися не годиться... Нехай вже, як бог дасть, так і йде воно... — На бога надійся, кажуть люде, а сам не плошай... Треба, панотче, запомогти Олешкові... Запоможть. — Чим же я допоможу?** (О. Кониський). У таких конструкціях зі значенням відмови реалізовано модель узуального змісту «не можу».

Прохання, благання та моління — пом'якшувальні директивні акти. Адресат у ситуації прохання сприймається як особа, яка хоч і не зобов'язана, але може задовольнити бажання мовця. Пом'якшений акт прохання постає як соціально фіксований акт із висхідним статусним вектором. Від інших директивних актів пом'якшені відрізняються ґрунтовною мотивацією, вживанням форм ввічливості, апеляцією про дозвіл та можливість висловити прохання тощо: [Дуенья] **Я насмілюся прохати сеньйору дозволити мені зайти на хвилику, зовсім близьенько, тут-таки, при брамі, до родички позичити рукавичок, — я їх забула дома, на нещастя, а холод лютий.** [Анна] **Се не випадває, щоб я лишилась тут на самоті. Дуенья. Моя сеньйора милостива! Пробі, таж я стара, гострець мене так мучить! Я, далебі, від болю ніч не спала** (Леся Українка).

Настанова продуцента відмови на гармонізацію/дисгармонізацію взаємин визначає вибір мовних засобів, що лексикалізують моделі «не буду», «не хочу»,

«не можу», пор.: — *Позволь Маврі хоч з чотири дні межі нами прожити. — Не прощу я Маврі...* (О. Кобилянська); — *Ми вас дуже просимо, нам надзвичайно телескоп потрібен, ми хочемо через два дні відкривати факультет «Астрономії і вивчення неба», а без телескопа який може бути факультет! Нас засміють! Згляньтесь над нами! — Схожий телескоп я бачила в Будинку техніки на проспекті Миру, купіть там. ... Ваша пропозиція нас не цікавить* (Таня Малярчук); *1-й (християнин). Благослови нас, брате преподобний! Руфін. Я сам його не маю* (Леся Українка).

Продуцент відмови в асиметричній комунікативній ситуації «нижчий→вищий» використовує такі тактики відмови: відмовитися без мотивування: *Оксана. ...Верніться до нас! Вас привітаєм / Як рідного, коханого ми всі... / Любитиму, коритимусь! Верніться! Пилипенко. Облиш, кажу!* (Б. Грінченко); відмовитися з мотивуванням: — *Одпустіть, паночку, нас додому; зовсім обхарчилися; хліба брали на два дні, а сидимо четвертий день, — просили люди. — Не моя вина, люде добрі! Не моя, голуб'ята мої! Не я вас кликав сюди...* (О. Кониський); дати зрозуміти, що не бажаєте виконати прохання: — *Згляньтесь, паночку, на наші злидні, продайте нам дерево на віру. Не згодився. На віру, каже, нікому нема у мене, тим паче таким злодіям, як ви* (О. Кониський); *Леся. Тьотю! Я теж хотіла вас просити. Чи не можете ви мені дати з моїх грошей. Дар'я Іванівна. Ще новості! Як, двісті карбованців! Та що ви, з глузду з'їхали, чи що* (І. Кочерга); послатися на неможливість виконання прохання саме в цей час: *Цокуль. Та зайдіть-бо в хату. Ну, на годину. Аблакат. Ні, їй-богу, нема часу, і не просіть... Цокуль. ...А яка у мене наливочка є! Аблакат. Другим разом* (І. Карпенко-Карий).

Варіантами наполегливого прохання є благання і моління, які характерні для мовлення соціально нижчих комунікантів: *Фортунат. Велебний отче! Віддай його мені! Благаю! Єпископ. Сину, тут є достойніші. Врятуєш душу, коли загубиш тіло, — се твій жереб* (Леся Українка). Відмова в таких директивах зазвичай супроводжується мотивацією. Добір мовних засобів сприяє лексикалізації моделі «не можу».

Отже, виникнення дискурсів з висловленнями відмови зумовлене комунікативною потребою мовця в

соціально-психологічному контакті, у якому домінує обмін соціальною інформацією, що відображає інтенційний стан комунікантів. Соціальний статус комунікантів впливає на формування типології основних директивних актів, визначає тактики стратегії відмови в соціокомунікативній ситуації «вищий↔нижчий».

Запропонована наукова розвідка відкриває нові перспективи для подальших досліджень висловлень зі значенням відмови в системі інших мовленнєвих актів.

1. Аристов А. Коммуникативно-когнитивная лингвистика и разговорный дискурс / А. Аристов, И.П. Сусов // Лингвистический вестник : сб. науч. тр. — Ижевск, 1999. — Вып. I. — С. 5-10.
2. Винокур Т.Г. Говорящий и слушающий: Варианты речевого поведения / Т.Г. Винокур. — М. : Наука, 1993. — 171 с.
3. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В.И. Карасик. — М. : Гнозис, 2004. — 390 с.
4. Кънчева Н.К. Интегральный подход к проблеме коммуникативных неудач : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19 / Н.К. Кънчева ; Тверск. гос. ун-т. — Тверь, 1999. — 184 с.
5. Леонтьев А.А. Слово в речевой деятельности / А.А. Леонтьев. — М. : Наука, 1965. — 246 с.
6. Одарчук Н.А. Семантика та прагматика висловлень відмови в англословному художньому дискурсі [Текст] : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 — германські мови / Н.А. Одарчук ; Київський національний лінгвістичний університет. — К : КНЛУ, 2004. — 20 с.
7. Сусов И.П. Грамматика говорящего / И.П. Сусов // Актуальные проблемы коммуникативной грамматики ; Тульск. гос. пед. ун-т. — Тула, 2000. — С. 130-138.
8. Яковлева Г.П. Речеорганизующая функция директивных реплик в диалоге (на материале франц. и рус. яз.) : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.05 / Г.П. Яковлева ; Тверск. гос. ун-т. — Тверь, 1994. — 187 с.
9. Sager S.F. Sprache und Beziehung, Linguistisch Untersuchungen zum Zusammenhaug von sprachlichen Kommunikation und zwischenmenschlicher Beziehung / S.F. Sager. — Tьbingen : Niemeyer, 1981. — 488 S.

Статья посвящена исследованию социального аспекта коммуникативного акта отказа. Охарактеризован социальную обусловленность природы высказываний со значением отказа, проанализировано влияние социального статуса личности на формирование конфигураций реакции отказа в плоскости директивных речевых актов.

Ключевые слова: *выражение со значением отказа, директивные речевые акты, социальный статус человека.*

Social aspect of communicative act of refusal is described in the article. Social stipulation of refusal are characterized in the article. Influence of social status of a person on the formation of the reaction of refusal in the means of communicative act is analyzed in the article.

Key words: *expression of refusal, communicative acts, social status of a person.*

ХУДОЖНІЙ ТЕКСТ: МОВНИЙ АСПЕКТ

УДК 81'373.6
ББК 81.2Укр

Віталій Кононенко

ТРАНСФОРМАЦІЇ ХУДОЖНЬОГО МОВОСТИЛЮ: ПОЕТИЧНІ ТЕКСТИ

У статті розглядаються трансформації українського поетичного мовостилю. Проаналізовано тенденції нової метафоризації, образного словотворення, символізації тексту. На прикладах творчості сучасних поетів визначено словесно-естетичні засади художнього мовомислення.

Ключові слова: мовостиль, мовотворення, мовомислення, текст, дискурс, метафора, художній образ, символ, антитеза, алюзія, асоціація.

У сучасному поетичному дискурсі відбуваються зміни мовно-естетичної монопарадигми, викликані як загальносвітовими тенденціями до ускладнення ідіолектних доміант, так і національно орієнтованими процесами визволення художнього слова від стандартизованого мовостилю попереднього зідеологізованого періоду. Новий етап поетичного різнобарв'я, особливо помітного в творчості поетів т. зв. "четвертої хвилі" [6, 405]), характеризується, зокрема, пошуками незвичних образів, своєрідною метафорикою, вільним поводженням з віршовою формою, що виявляє себе в концептуалізації викладу, неологізації лексики, переміщеннях асоціативно-оцінних акцентів, зрушеннях у структуруванні тексту.

Поширення ускладненого метафоричного мовомислення навряд чи можна пояснити прагненням до оригінальності, що має у підґрунті доволі суперечливі уявлення про відмінні ідіостильові риси поезики як про свідчення мистецького хисту. При уважному аналізі лінгвопоетики сучасних авторів можна відстежити прикмети спільного доробку найбільш талановитих представників поетичного цеху, за прикладом яких визначає свій шлях у красне письменство численний загін віршувальників.

Інтелектуалізація поетичного текстотворення має наслідком, по-перше, піднесення рівня лінгвокультурологічної цінності віршів, по-друге, їхню орієнтацію не стільки на чуттєво-емоційну, скільки на метафізично-естетичну сферу, по-третє, закодованість викладу, що нерідко призводить до обмеження кола поціновувачів поезії.

Натомість постає проблема специфічних взаємин мислення з поезією, які М.Гайдеггер називав двомовою "само тому, що їм обом властиве визначне, нехай і відмінне відношення до мови" [1, 42].

Утвердження тенденції до створення відокремленого не лише від прозової оповіді, а часом і від узвичаєних норм слововживання усталених поняттєвих зв'язків ґрунтується, з одного боку, на ідеях оновленої образної символізації, ускладненого асоціативного мислення, з другого, — на можливих уявленнях про поетичні тексти як потік свідомості, відмінний від природних логічних закономірностей світ — світ поезії. Зрештою, сучасний поет вільно чи невільно вправі створювати модерний дискурс, викликаний особистісними прагненнями автора відтворити своє, ідіолектне бачення дійсності і втілити його в обраних ним "мовно-естетичних знаках" [2].

Вчитаймося в текст В.Голобородька: *синя радість читається вертикально / кров вітру горить подовженим шляхом / з лівого боку глиняної тиші / де з правого боку малюнок солі / равликом темніє з-під вій / сумна нитка дівочої трави / невидиме свято схиляє до води*. Дискурсне рішення твору відверто завуальовано, зашифровано, хоч трансформаційні пересічення, накладання антитез і створюють смислове тло "невеселої радості". Є *радість*, хоч вона й *синя*, є *сумна нитка*, є і *невидиме свято*, яке *схиляє до води* дівоча трава, — це невеселі, суперечливі відчуття. Символічні *кров вітру* і *птах* відтворюють рух, переміщення, але поруч — *глиняна тиша*, спокій, умиротворення. *Малюнок солі*, що *темніє з-під вій*, — це залишок гіркої сльози. Можна витлумачити і *радість*, що *читається вертикально*, — це не лише особисте внутрішнє відчуття, а й те, що розлите навколо, *вертикально* — значить опосередковано, а не лінійно сприйняте (згадаймо відомий у поезиці *вертикальний контекст*). Можливо, поет укладав у текст дещо відмінні смисли, але, за К.-Г. Юнгом, творець поезії "є в найглибшому сенсі цього слова інструментом свого твору, а тому знаходиться під ним, тому й не можемо ми ніколи очікувати від нього тлумачення його власного твору" [9, 106].

В осмисленні цілісних текстів, побудованих як розгорнута метафора, привертають увагу ліричні поезії зі складним

асоціативно-образним планом, в яких нерідко твориться ареальна, трансформована через поетичне мовомислення дійсність; пор. положення про “здатності метафори творити реальність, а не просто забезпечувати можливість концептуалізації вже існуючої реальності” [4, 174]. Прикметне в цьому сенсі порівняння метафоризованих текстів, одні з яких мають відбиток народнопоетичної традиції, інші відтворюють структуровану образність сучасної поетики. Скажімо, на уподібненні *сонця* рослині, що *сходить без насіння*, В. Терен будує систему антитез на підмурку художньомовної паралелі *сходить сонце — сходить рослина: Йдіть на сонце — день весінній — / сонце сходить без насіння. / Вже його не вберігали: / у ставок загнавши коней, бовтали між берегами, / молотили і мололи, на солом'яному спали, / не лишали на насіння, на весіллях розсипали. / Думали: чого жаліти? буде нам і нашим дітям. / А не хватить — нове зійде, завтра вранці самосієм (“З народного”).* Отож *сонце* сприймається як предметно-побутова реалія: його *бовтали між берегами, молотили і мололи, думали: чого жаліти?* (бо сонце зійде знову). А образне осмислення *сходить без насіння, зійде самосієм* дорівнює дію *сонце* до сходження картоплини, проса, калини, названих у тексті.

Іншого характеру набуває метафорика, побудована на вишуканих, примхливих, часом фантасмагорійних образах, структура яких ускладнюється багаточисливими асоціами; в цій напіввизначеності, антиномічності смислів присутній свій сенс, оскільки сама “поетична реальність” неоднозначна. Як писав В. Стус, у такого роду поезії “уявні, тобто реальні межі розмиті, протилежності увіходять одна в одну, як морські хвилі” [7, 290]. Порівняйте: *Задля жоржинності — / жоржиновий Христос / долонькою маленькою / геть відгортає землю / від коріння жоржин* (В. Кордун) (що являє собою *жоржинність* — красу природи, життя?; хто такий *жоржиновий Христос* — бог квітки чи Всевишній?; що це — захоплення усім сущим?; метафоризовані уявлення поета передбачають можливість різного витлумачення тексту). Подібного роду більш-менш розгорнуті метафори, побудовані на зближенні доволі віддалених образів, заповнили тексти постшістдесятників. Порівняйте: *Він — освічений сич, а змурашена ніч / зір таким одбирає; він — янгол-хронитель / тих вар'ятів, які вирушають на січ / це й сьогодні, забувши про цесарів кітель / на старому божку і новім образку; / він —*

кульгавої волі старезна обитель (І. Римарук) (в суцільному тексті поєднуються, здавалося б, непоєднувані компоненти смислу: *освічений сич, змурашена ніч, цесарів кітель, кульгавої волі старезна обитель*; в асоціативно-оцінний ряд вистроюються логічно несумісні слова-поняття *сич, ніч, січ, янгол, вар'яти, образок* тощо). Метафоричність тексту часом набуває ознак виклику “здоровому глузду”; за такими образами зазвичай постає не штучна словесна закрученість, а незвичне осмислення реалій життя. Порівняйте: *Нема нічого, щоб голіш за воду! / вода лататтям захищає наготу / і очі склеплює* (В. Кордун) (оголена вода, що захищає свою наготу, — щонайменше мовно-естетична несподіваність). Незвичність метафоричних висловів, побудованих на зближенні віддалених образів, складних асоціативних уявлень, стає ознаковою прикметою сучасного віршування; пор. у Жадана: *заганяють циганські голки в ранкове сонце; небо таке низьке і прозоре, що можна з рук годувати чайок і диких бджіл і под.*

Характерна для української поезії, традиційно пов'язаної з народнопісними уподобаннями, система символів зазнає суттєвих змін, звична образність виявляє себе як глибинне, архетипне, трансцендентне начало, ускладнене мовомислення. Скажімо, оспіваний народницькими поетами не без нашарування сентиментальності образ-символ *біленької хати*, якщо й використовується, то набуває суттєво відмінних смислових конотацій. Звертаючись подумки до *хати о чотирьох стінах*, В. Голобородько вбачає в ній символ минулої України, місце цієї хати — лише в *музеї просто неба*, натомість і сама Україна постає як застаріла, неосучаснена сутність: *Чому й досі музейні працівники / не зацікавилися цією оригінальною спорудою та не перевезли її до музею просто неба! / Можливо, тому, що тоді довелося б звозити / хати з усієї України / чи всю Україну обгородити фігурним тином / та й оголосити її / музеєм просто блакитного неба.* У І. Римарука *хата* — умовний простір, що сприймається лише як образна паралель; хата втратила ознаки реальності: *У червня хата, як церква, / І в липня хата простора... / А в грудня хата маленька, / І в серпня хата, як жменька.*

На противагу патріархальній хаті постає образ-символ *міста* — вмістища сили, могутності і водночас породження вражень, що часом зачаровують, а часом лякають, вистращають. Помітне зрушення парадигми

довкілля підтримується потягом до сучасних ритмів життя, рухів великого міста. Подібні настрої, започатковані в українській поезії передусім М. Семенком (*Трамвай дзенькіт пухкання сурм / то приска міста гамірний сміх* і под.), позначаються не лише на доборі тематично означених слів і виразів, а й на зрушеннях у сприйманні світу, побаченого, сказати б, через вікно багатоверхівки. Порівняйте: *Я місто це ношу, / Мов камінь на душі, / Бо місто це — мос: на кожні сто дощів / Один у ньому викликаний мною* (О. Забужко); *Чуєте, над кожним містом / вологий голос самотнього птаха* (В. Голобородько); *Зима обступила місто, / для тих, хто тягається від самого ранку / без жодних справ / не найкраща пора* (С. Жадан).

Поетичні враження від великого міста нерідко позначені метафорикою тривожних чекань. Скажімо, Ю. Андрухович, пославшись на слова Б.-І. Антонича *Живуть кити під містом. І тритони. А це — дельфіни*, посилює уявлення від “підземного” міста як від страхітливого чудовиська: *Живуть під містом леви, жовті й сонні; Живуть під містом зубри і буйтури*; нарешті й люди опиняються в цьому відгородженому від видимого світу підземеллі: *Живуть під містом люди!* Всі ці “діти підземелля” відгородженні від міста, уособлені в своєму потаємному житті, отож і саме місто стає фікцією: *Тільки міста вже нема*.

Словесно осмислений навколишній простір міста породжує особливий предметно-безпредметний світ, що оволодіває уявою сучасного поета, підштовхує його до називань усе нових і нових реалій, часом навіть не даючи їм повноцінної кваліфікації. Як пише Л.Скирда: *Я навчилася розмовляти з предметами*, але ці бесіди нерідко нагадують занурення в світ абстракцій. Перерахування предметних і непередметних понять дає змогу побачити розгорнуту картину світу “в іменах”, що набувають рис номінативних перерахувань; це водночас і предметна, й непередметна поезія, бо предметні назви нерідко втрачають ознаки реальності; порівняймо: *Негатив пейзажа / дах критий / засушеними крилами чайок / чи накреслений крейдою / на дверях трикутник / куди я в дитинстві метав ножі* (В. Цибулько). Подібні низки зближених слів-понять відкривають перспективу поєднання часом семантично непов'язаних найменувань, які, однак, відповідають авторському баченню їхнього смислового зв'язку. Зведені в один словесний потік різносміслові одиниці утворюють

асоціативно побудовані ряди однорідності, що суперечить спільності логічної основи, але відповідає антиномічності авторського мовомислення. Порівняйте: *дикі качки перекикують вантажників, бога, баржі; виловлюють із води водяних щурів і гіркі сновидіння* (С.Жадан).

Предметний світ поета нерідко витлумачується через опредмечену ознаковість, що виявляє себе, зокрема, в поєднанні кількох субстантивів, за яким ховається приховане порівняння. Йдеться про поширені метафоризовані сполучення на кшталт *малинові вершки беріз* (П. Мовчан); *океан сльози твоєї* (В. Корж) і под. Поширений прийом — поєднання субстантова з ознаковим словом, побудоване на принципах порівняння: *журавлина вервечка* (Д. Кремінь); *яблуневий планетарій* (В. Корж); *персональний ісус* (С.Жадан).

Клішовані порівняння *очі як вишні* або *місяць як серп* зникають зі сторінок поетичних текстів. Якщо автор і звертається до вироблених багатовіковою традицією форм порівняльних зворотів, то побудовані вони на зближенні зазвичай семантично віддалених слів-понять, які часом вимагають читацького розкодування. Порівняйте: *В цю ніч тишина — як рабinya, / Де море і полини, / Де місяць — як око рибини — / Із синьої глибини* (Ю. Сердюк); *це марш нагрітих тіл жагучих мов коран; ясновельможна кров темніє мов чифір* (Ю. Андрухович); *як душі, кричать журавлі* (Д. Кремінь); зрештою, можлива й відверто згрубіло-іронічне уподібнення, спрямоване на порушення узвичаєної поетичності: *І зорі падають у трави, / Мов чорне заяче драже* (Д.Кремінь) і под.

Розгортання порівняння переслідує за цих умов подвійну мету: з одного боку, це своєрідне пояснення сенсу асоціативних уявлень і тих смислових переходів, що забезпечують їхню припустимість і виправдання, з другого боку, таке поширення образного бачення нерідко стає основою художньо виправданою ідіостильовою прикметою. Коли, скажімо, І. Римарук пише: *Зорі дрібні одійшли — / як суніці: / птах докльовав, що не визбирав люд*, то має розкрити подальший сенс тексту, де йдеться про високих обранців — поетів, отож має повернутися до обраних образів — *зірок* і *сунічок*: *А з-під землі повиходять поети — / знову дорогу спитають в зірок. / Та не в сунічних — доволі їм тліти, — / в тих, що злетіли з пекельних багать*.

Інший приклад: *Отак виборюють своє суперечливе щастя. / Воно — як сіль, кожна крупинка різна й пекуча, / але й необхідна, аби присолити / усе, чим живемо, / хліб нашого буття* (В. Терен) (прикметний перехід від порівняння *щастя* — *як сіль* до дії *присолити*, що стосується *хліба нашого буття*: простежується символ *хліба-солі* як відгомін народного світорозуміння [45, 187-188].

Знайдені поетами образні уподібнення можна пояснити наявністю бодай віддаленої смислової спільності, причому ступінь її прозорості або непрозорості може бути більш або менш прийнятною. В цьому сенсі найбільш показові порівняння на ґрунті форм орудного, в яких, за спостереженнями О.О.Потебні, особливо помітне нашарування перетворення. Скажімо, можна вважати очікуваним уподібнення кобзарської думи степовому коневі: *думу повів — конем із степів* (Ю.Коломієць), але неочікуване наведене вище уподібнення *сонця равлику*, що виповзає зі шкарлупи й ховається знову (В.Голобородько).

Система епітетних визначень зазнає у сучасних поетів перевтілень за двома ознаками: по-перше, прикметникові слова органічно зливаються з субстантивами для творення єдиного за смисловим наповненням найменування; мета введення подібних визначень — досягти точності, однозначності назви; по-друге, такі епітети нерідко змінюють поверхневе уявлення про об'єкт, переводячи його в інший смисловий ряд, але при цьому не пориваючи зв'язків із первинним значенням основного імені; пор.: *внутрішній колір очей, гумова душа* (С.Жадан) як засіб творення метафоризованих зворотів. За цим підходом відпадає необхідність у стандартизованих визначеннях, т. зв. постійних епітетах, що можуть використовуватися лише в іронічно-насмішкуватій тональності як натяк на втрачене минуле; пор. У Б. Олійника: *Карі очі? Гойні брови? Чорні коси? / Де ж ви, коні мої вірні? Тільки пил.*

Часом це повторення одного й того самого епітета, доданого до різних субстантивів з метою посилення настрою піднесення, суму, тривоги тощо; атрибути набувають за цих умов виразних пропозитивних функцій, стають ключовими словами тексту: *зрине з провалля Бог / на золотих вітрах / сном обов'є обох / як золотим плющем / і золотим мечем доля прогорне страх / і пропалю твій дах / я золотим дощем* (І. Римарук). Приклади

введення епітетів для творення метафоризованих виразів нерідко мають ознаки індивідуально-авторських новацій, стають ідіолектними прикметами; пор.: *Заповіднику мурів і вікон, / ти, тьмянний мій пане, / певно, й досі ховаєш у надрах / великі й малі кульбабки, що їх / віднайти не судилось* (Ю. Андрухович).

Пошуки словесної вишуканості на ґрунті широкого використання звукописання часом нагадує словесну гру. Багаторазове повернення до слова-поняття дає змогу побачити його в новому ракурсі, зазвичай не заради “обігрування близькозвучних або однозвучних одиниць” чи створення каламбурів [8, 100], а в ім'я надання йому трансформованих смислових ознак. Створюється низка однокореневих слів, кожне з яких набуває нових семантичних конотацій при збереженні референтної співвіднесеності; встановлюються своєрідні анафоричні відношення, побудовані на нюансах, додаткових співзначеннях. Порівняймо у В.Голобородька: *сумнівання у сумнівах / шукання поворотів на поворотах / бажання замість дороги порогів / сум — як яблукові на снігу / зраджування зраді / об'ява самогубства самогубству / і відчай від відчаю* / де вистроюють ряди *сумнівання, сумніви, сум; зраджування, зрада; повороти, повороти; дороги, пороги; самогубство, самогубство; відчай, відчай* в їхній внутрішній антиномічності, в зіткненні прямого й опосередкованого смислу. На ґрунті індивідуальних асоціацій виявляються смислові потенції слів, не відмічених у тлумачних словниках, наділених посиленням зображально-виражальним ефектом; їхня, здавалося б, значеннева невідповідність долається внутрішньою логікою поетичного мовомислення. Порівняйте, скажімо: *І дрижиш мов каїн брата каїн* (Ю.Андрухович) (нинішній *каїн* визначений через образ біблійного братовбивця); *Світ змістився зі світу — / рівновелике коло із кола* (В. Кордун) (однозвучні слова утворюють антитези). Загостренню антитезовості сприяє зближення слів, одне з яких заперечує інше за принципом “суміщення несумісного”: *честь успадковується як безчестя* (В.Герасим'юк); *То шум безшумний угорі* (В.Голобородько) і под.

На співзвуччях часом ґрунтується художньомовний дискурс ліричного твору в його цілісному обширі; наближені за звучанням слова незвично переосмислюються,

метафорично перетинаються, породжують нові асоціативно-оцінні паралелі. Своєрідною виразністю визначається, наприклад, вірш Ю. Андруховича, побудований на зіткненні слів *єдина* (в ставленні до коханої) і біблійного *єдинорога*; смисловою основою паралелі є усвідомленні неповторності одного й іншого об'єктів зображення, до того ж поет знаходить у жінки й звіра спільні “принади”: *єдиноріг — рідкісний, лагідний, тонка в нього шкіра*; не без іронії, але й не без втрати серйозності уподібнень автор пише таке: *Єдина. / В лісах застає мене темна година, / як музика в місті зненацька за рогом. / Я чую: пасеться узліссям єдино — / ріг (не плутати з носорогом); і на закінчення: Я навзгак засну біля вбитого звіра, / прохромлений рогом. / Єдина.*

Посилуються процеси “олітературнення” поетичних текстів, уключення в них численних ремінісценцій, алюзій, переспівів чужих висловлень; тексти наповнюються згадками про історичні події, античними й біблійними іменами тощо. Подібні рецепції часом перетворюють мову на віршовані роздуми, монологи-філософствування, що різко знижують ліричну тональність, створюють ураження книжності, часом мудрування. Порівняйте, скажімо: *Заблаглося ізнов біблійним вилам / при місяці прошити груди її. / Ще нас нема. Та ми над нею схилим / свої знамена й голови свої. / ... Даремно стерли вороні копита. / Даремно вірні пси горлянки рвуть. / Не кровоточить плоть її пробита, її жива, вужем обвита груди* (В. Герасим'юк) (чому загинула героїня?, чому ми схилиємо голови перед її пам'яттю?, зрештою, хто ж вона?; відповідей немає; біблійний мотив залишається нереалізованим). Часом створюваний поетом образ настільки відривається від “живої плоти” реальності, метафоричність набуває таких химерних виявів, що текст може витлумачуватися досить-таки довільно. Порівняйте, наприклад: *Скляна коса, / скляні перса, / скляна уся — така тепер твоя жінка, / самітнику* (В. Голобородько) (чому жінка скляна?; бо неіснуюча, вигадана?; чи тому, що холодна, бездушна, мертва?; чи це відтворення стану душі самітника?).

Зближення слів-понять за примхливими асоціаціями відкриває шлях до відтворення глибинного підтексту, побудованого на більш-менш прозорих лінгвокультурологічних паралелях. Відкритими за смисловим наповненням є, скажімо, поетичні рядки *Я знаю, дикі танці — не гопак, / І ми не*

запорожці за Дунаєм (Д. Кремень), де легко “вгадується” паралель з виступами Роксани і оперною виставою; пор. також: *вночі спимо просто неба / або листи до султана вкладаємо* (Ю. Андрухович) (алюзія з обігруванням змісту картини І. Репіна). Як художньомовну несподіванку можна сприймати порівняння набору ікон у храмі з портретами членів колишнього політбюро, що вивішувались в установах, школах тощо: *І син твій, мале янголятко, з тобою у храм прийшло, / Політбюро церковне бачить: ото ікони* (Д. Кремень). Інколи взяте з чужого тексту слово дає поштовх для творення образу; пор.: *ти виходиш у світ із воріт / воріженька свого шукати, / щоби ніч празниковою оцю / з ним удвох проблукати шинками / й наостанку шматками свинцю / обмінятися, мов крашенками* (І. Римарук) (віршовий ряд витриманий у дусі оцінних конотацій слова *воріженьки* із гімну).

Побудоване на рецепціях поетичне мовотворення наповнюється різного роду перегуками з іншими текстами, набуваючи ознак т. зв. інтертекстів, з більш-менш усвідомленим відсиланням до прототипів, складним переплетенням свого й чужого. Подібна “прецедентність” поетичних текстів забезпечує свого роду ланцюжкову реакцію, в основу якої лягає чуже мовлення, трансформоване автором у нові рішення. Такі переосмислення чужих текстів здебільшого виправдані асоціативним відчуттям і зазвичай не сприймаються як цитатія, що замінює власне авторські визначення.

Скажімо, у сповнених гумористичною тональністю віршах Ю. Андруховича “Загибель котляревщини, або ж Безконечна подорож у безсмертя” знижене *носаток надцять перехилено / допоки будеш панувати* перегукується з Шевченковим *Будеши, батьку, панувати* (уже саме визначення *котляревщина* передбачає насмішкувато-іронічне слововживання). І. Римарук згадує відоме ще з шкільних часів цитування *дим солодкий* (за Гомером і Грибоедовським *И дым отечества нам сладок и приятен*; у Лесі Українки: *Для нас у ріднім краю навіть дим солодкий та коханий*) і под.

Художньо-літературні уподобання автора часом угадуються як наслідування чужих текстів; такі перегуки мотивів, тем і мовно-естетичних рішень засвідчують близькість поетичних бачень і відчуттів. Скажімо, за рядками Д. Кременя *Тільки вітер. Дух Гіперборел. / Понт Евксинський. Човен і*

*весло. / Кину карту: ким я? З ким я? Де я? / Але інше випало число. / Острів серед моря. Чорна хвиля. / Мов змінний хвіст, солона путь. / Де ти, де ти, Гекторе? Ахілла / Сорок тисяч амазонок ждуть легко вгадуються рецепції з вірша О.Мандельштама: Бессоница. Гомер. Тучие паруса. / Я список кораблей прочел до середины: / Сей длинный выводок, сей поезд журавлиный, / Что над Элладою когда-то поднялся і далі (прикметно, що, попри наближеність змісту і метрики, у текстах відсутні повторювані номінації). Не менш яскравий приклад — звернення Д.Кременя до назви відомої поетичної збірки А.Ахматової “Anno Domini” (поет створює образ української матінки Анни): *Знову на гори лягає туман, / Anno Domini. / Красне вино із золочених чаш / Вип'ємо нині, / І дочитаємо свій отчеш, / Anno Domini* (перегук слів Анна і Anno).*

Вільне поводження з нормами віршування позначилось на самій організації мовного матеріалу, порушеннях узвичаєних закономірностей побудови тексту. За спостереженнями над поетичним текстом Г.Г.Гадамера, “синтаксична невизначеність зумовлює як вільну гру конотацій, яким слово завдячує багатством свого змісту, і ще більшою мірою семантичну наповненість, яка переполює кожне слово і полягає у безлічі найрізноманітніших значень” [2, 212]. Система віршування, яка нагадує принцип нанизання, додавання слів, часом слабо пов'язаних семантично, зрештою трансформується в осмислений ряд, що відповідає світовідчуттю поета. Порівняймо, скажімо, зведений в суцільну поетичну парадигму асоціативно поєднувані висловлення: *У множині ... часів, які вибухають навсід, / стремять із себе і в себе, перервно пульсують /, один затікаючи в інший, розчиняються і щезають: / у множині ... просторів, які на зсувах і на перетинах / звихрюються над світлом і над життям / або сяють сяйними зупинками вічності, / а збігаючись, невидиміють і зникають; / живемо ущерть: безвихідно-неповторно* (В.Кордун) частини тексту починаються словами *у множині часів, у множині просторів* з додаванням розгорнутих підрядних із заключним висновком: *живемо ущерть: безвихідно-неповторно;* за побудовою текст відповідає класичним зразком, однак розшифрування смислу цих *часів і просторів* важко вкладається в логічну площину.

Прикметна зближеність естетичних доміант сучасного поетичного мовостилію, позначеного трансформаціями художніх засобів, не виключає, а доповнює ті ознаки традиційної поетики, які репрезентує чималий загін авторів як старшої, так і молодшої генерації. Однак спільні словесно-естетичні засади поетичних текстів постшістдесятників і близьких до них поетів засвідчують, що їхні пошуки нового художнього мовомислення не є випадковим, штучно сконструйованим проектом, а відбивають тенденції розвою української поетичної думки.

1. Гайдеггер М. Дорогою до мови: пер. з нім. / Мартін Гайдеггер. — Львів: Літопис, 2007. — 232 с.
2. Гадамер Г.Г. Пoesія і філософія: пер. з нім. / Ганс-Георг Гадамер // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М.Зубрицької. — Львів: Літопис, 1996. — С. 210-215.
3. Єрмоленко Я. Мовно-естетичні знаки української культури / Я.Єрмоленко. — К.: Інститут української мови, 2009. — 352 с.
4. Кононенко В.І. Символи української мови / Віталій Кононенко. — Івано-Франківськ: Плай, 1996. — 270 с.
5. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафори, которые мы выбираем: пер. с англ. / Джордж Лакофф, Марк Джонсон. — М.: Едиториал УРСС, 2004. — 256 с.
6. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. — 2-е вид., доп. і переробл. — К.: АртЕк, 2002. — 424 с.
7. Стус В. [Про поезію Віктора Кордуна] / Василь Стус // Віктор Кордун. Сонцестояння. — К.: Дніпро, 1992. — С. 288-296.
8. Тараненко О.О. Гра слів / О.О. Тараненко // Українська мова. Енциклопедія / Співгол. В.М.Русанівський, О.О. Тараненко. — Вид. 3-є. — К.: Укр. енциклопедія, 2004.
9. Юнг К.-Г. Психологія і поезія / Карл-Густав Юнг // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М.Зубрицької. — Львів: Літопис, 1996. — С. 91-108.

В статье рассматриваются трансформации украинского поэтического языкового стиля. Проанализированы тенденции новой метафоризации, образного словоупотребления, символизации текста. На примерах творчества современных поэтов определены словесно-эстетические основы художественного языкового мышления.

Ключевые слова: *языковой стиль, речеобразование, языковое мышление, текст, дискурс, метафора, художественный образ, символ, антитема, аллюзия, ассоциация.*

The article deals with transformations of Ukrainian poetic language style. The tendencies of new metaphorization, figural word usage, symbolization of a text are analyzed. On the basis of examples from works of modern poets word-aesthetic principles of literary language thinking are determined.

Key words: *language style, language forming, language thinking, text, discourse, metaphor, image, symbol, antinomy, allusion, association.*

УДК 81'373.6
ББК 81.2Укр

Людмила Томусяк

ОБРАЗНО-ЕКСПРЕСИВНІ СИНТАКСИЧНІ КОНСТРУКЦІЇ У МОВОСТИЛІ ВАСИЛЯ СТЕФАНІКА

У статті досліджуються образно-експресивні синтаксичні конструкції в мовистилі Василя Стефаніка, зокрема перцеляція, анафоричні фігури, порівняння тощо.

Ключові слова: образно-експресивні синтаксичні конструкції, мовистиль, Василь Стефанік.

Зовнішньою формою літературного твору, яка є виразником мовистиллю письменника, служить авторське мовлення. У структурі художнього тексту усі мовні засоби підпорядковані його замислу. Сила естетичного впливу художнього твору на читача залежить не тільки від того, про що написано, а, мабуть, більше від того, як написано. Тому арсенал мовних засобів, якими послуговується митець, є тим знаряддям, яким письменник виражає в образній формі свої думки, почуття, емоції, оцінку.

Експресивність найбільш характерна для розмовного мовлення, у писемному мовленні вона постає опосередкованою усно-розмовною стихією, поза введенням якої у писемну форму неможливим є вираження емоцій. Тому проблему експресивності у синтаксисі слід пов'язувати насамперед з проникненням усно-розмовних тенденцій у писемну практику, а художній текст, який зорієнтований на навмисний емоційний вплив на читача, завжди експресивний. Експресивність властива одиницям усіх рівнів мовної структури, вона сприяє деавтоматизації висловлювання, привертає увагу до відтінків думки, емоційних оцінок сказаного. Засобами вираження експресивності виступають і різноманітні синтаксичні конструкції.

Досліджуючи досягнення і проблеми експресивного синтаксису в українському мовознавстві, Н. В. Гуйванюк підкреслює важливе значення синтаксису при вивченні мовистиллю письменника: „Самобутність стилю письменника зумовлена передусім синтаксичною будовою фрази, а її експресивність – характером авторського почерку. Тому, досліджуючи ідіостиль письменника, важливо проаналізувати характерні для поетичного синтаксису засоби художності, які роблять мову письменника експресивною, художньо-образною, визначити

специфічні побудови, які створюють „архітектурний ансамбль” його творів” [2, 413].

Василь Стефанік – яскравий представник письменництва Західної України, виходець з народу, і твори його – для народу, оскільки мова його творів – індивідуальна, глибоко національна, українська. Це жива, експресивна, багата і неповторна мова Покуття, а персонажі – прості люди зі своїм горем, стражданнями, болем, життя їх – це дзеркало життя тогочасної Західної України. Справжній майстер слова, Василь Стефанік уміє віднайти те особливе, що передає дух народу, його самобутність. В уяві читача завдяки вмілому використанню різноманітних мовних засобів герої творів постають справжніми, незабутніми, «народними». Безперечно, цьому сприяє, перш за все, орієнтація автора на слово персонажа, а також вживання у мові творів синтаксичних конструкцій розмовного характеру, адже „синтаксис художньої мови підпорядкований задуму письменника розкрити основну думку твору” [2, 418]. Найчастіше зі структурами, що мають у своїй семантиці відтінок розмовного, невимушеного стилю, а відтак є експресивними у мові художнього твору, пов'язують уживання порівнянь, діалогів і монологів, еліпсисів, незакінчених речень, перцеляції тощо.

Метою нашого дослідження є виявлення експресивних синтаксичних засобів і з'ясування їх ролі у мовній канві творів Василя Стефаніка, які, без сумніву, допомагають митцеві максимально наблизити їх до народної мови, відтворити колорит життя галицького селянства кінця 19 – початку 20 ст.

Індивідуально вжите слово, манера побудови синтаксичної конструкції, характер структурування фраз, художнього мовлення загалом характеризують мовну особистість письменника. Митець витворює свій неповторний мовний світ відповідно до свого світосприймання, власної психології мовотворчості. „Роль мовця як творця висловлення надзвичайно велика, адже важливим є не тільки те, що мовець здійснює вибір структури, висловлення і відповідних одиниць номінації, якими він заповнює цю структуру, а й те, який спосіб номінації втілює він у висловлення завдяки своїй комунікативній компетенції, знанням і здатності до творчості” [2, 180].

Мовна свідомість є визначальною ознакою мовної особистості, адже специфіка її мовної поведінки зумовлюється світоглядом. Перебуваючи у межах національно-мовної

картини світу, письменник створює власну індивідуально-авторську, автономну картину світу митця. На зв'язок ідіостилію зі світоглядом автора вказує Л.О.Ставицька: „Категорія індивідуального створюється насамперед функцією повторюваності й закономірності, яка формує естетичне організуюче ядро кожного ідіостилію. Ця функція нерозривно пов'язана із значущістю певної художньої ідеї, мотиву або шматочка дійсності у структурі авторської моделі об'єктивної дійсності” [3, 12].

Василь Стефаник змалював вражаючу картину важкого життя селян Західної України кінця 19 – початку 20 століття. Він був новатором новелістики, неперевершеним творцем і оповідачем людських драм, трагічних історій і народного болю. При читанні його творів складається враження, що написані вони кров'ю власного серця, що автор – частинка того, про що він пише. Василь Стефаник майстерно, по-новаторському, уникаючи зайвих описів, зумів у невеличких за обсягом оповідях віднайти ті штрихи, які посприяли саморозкриттю його героїв. Він неперевершений у розкритті душевних драм.

Описуючи фрагменти злиденного життя, що лягали в основу майже кожної його новели, автор максимально наближає свою розповідь до народної. Відбувається тісне переплетення і взаємопроникнення мовлення автора і персонажів. Розмовно-просторічні та діалектні елементи активно функціонують в авторських оповідях з метою стилізації її під народно-розмовну. Це забезпечує органічне злиття розповіді автора і героїв новел. Саме тому В.Стефаник здебільшого будує прості реченнєві структури, стислі, але місткі за змістом. Так, у новелі «Осінь» зображені мешканці убогої хатини перед наступом зимових холодів: *Митро латав жіночі чоботи. Не латав, а зчіплював докупи. Гріх би давати таке дрантя до шевця, та й за грейцір скупю. А жінка боса-босіська, води внести до хати не було в чім. Тому Митро вже від ранку взявся до чобіт. Сидів коло лави проти вікна, обклався старим шкураттям, воскував нитки на дратву і бісився, як пес* (4, 57). Звичайний будень селянина, який марно намагається зашити зовсім зношені, пірвані жінчині чоботи. Як бачимо, розповідь скупа на означення (редуплікована форма *боса-босіська* виражає найвищий ступінь ознаки і входить до складу предиката), увагу читача автор концентрує на дії (дієсловах-предикатах) головного героя,

тому речення містять ряди однорідних присудків, а підмети опускає автор. Василь Стефаник використовує розмовну конструкцію – заперечення (*не латав, а зчіплював*), побудоване на протиставленні синонімічних дієслів, яке виконує підсилювальну функцію. Таке заперечення при протиставленні (акротеза) є явищем, що визначає інформаційну важливість протиставлюваних (хоч і близьких за значенням) компонентів. У наведеному контексті вжите і складносурядне речення неускладненої структури, яке складається з двох безособових предикативних одиниць з головними членами – *гріх би давати (дрантя до шевця), скупю (за грейцір)*, що також зосереджують увагу читача на станові -страшених селянських злиднях. В уяві читача яскраво постає безкрає море мужицької нужди: на печі надривається від кашлю стара мати, біля неї малі діти гріються і ховаються від розлютованого безвихіддю батька, голод і злидота призводить до сімейної сварки: *-Коби-то літо. Порозходили би си по роботі та й би не гризлиси накупі. Сонечко би порозводило геть по полю. А так пекло у хаті...*(4, 59). Для художнього мовлення Василя Стефаника характерним є вживання різноманітних діалектно-розмовних сполучників і часток, які роблять мову живою, народною. У наведеному висловленні автор використовує діалектний сполучник *коби-то*, який виражає умовні (ірреальні) семантико-синтаксичні відношення. Підрядна частина стоїть у препозиції щодо головної і оформлена як окреме речення, тобто парцельюється, а отже, є актуалізованою.

У виборі терміна для позначення явища подрібнення єдиної граматичної структури на окремі відрізки долучаємось до поглядів Н. В. Гуйванюк: «Оскільки відносно незалежні висловлення виділяються в основному на підставі комунікативного функціонування, більш точно було б назвати їх комунікатами... Комунікати – відносно несамостійні висловлення – це висловлення, які своїм змістом тісно пов'язані з контекстом, з попереднім чи наступним реченням, утворюючи з ним так зване „дискурсивне висловлення”, яке функціонує як окрема синтаксична одиниця” [2, 275, 277].

Парцельовані комунікати як засоби експресивності розширюють інформаційну насиченість речення, інтенсифікують смислове значення частин складного речення чи компонентів простого речення, надають їм виразності: *А як грім трісне, то я здоймаю чоло вгору наново. І лечу, лечу на чорних*

хмарах...; Але сонця дійти я не годен. І падаю з високості в долину; - Я ловився за його поли, а він згідно глядів на мене. Як жебрак маленький (4, 158).

За межі основного речення можуть бути винесені і поширювачі, які служать важливим засобом доповнення чи уточнення основної думки: *Книжечка від цісаря, усюда маю двері створені. Усюда. І по панах, і по жидях, і по всякі вірі! (4, 32).* Парцеляція тут – один із засобів внутрішнього мовлення, а через нього – характеристики стану суб'єкта цього висловлення. В ряду однорідних компонентів останній виконує висновково-загальнювальну функцію, тут наявне роз'яснення, розкриття попереднього змісту.

Парцельовані комунікати мають деякі своєрідні змістові, граматичні та ритмомелодійні ознаки. Можна вказати на такі їх основні особливості: своїм змістом вони максимально залежать від контексту, а саме – від змісту і будови попереднього, структурно основного речення. З ним вони пов'язуються так щільно, що окремо від нього сприймаються як зовсім недостатні в змістовому відношенні, а значить, непридатні для спілкування. Основне завдання парцеляції – надання мові смислових та експресивно-стилістичних відтінків, підкреслення смислової та емоційної ваги окремих членів висловлення, їх актуалізація. Така актуалізована фраза набуває змістової й емоційної виразності, сприяє експресивному вираженню думки.

Найпоширенішою у творах Стефаника є парцеляція частин складносурядних речень з єднальними і протиставними відношеннями: - *Васильку, бери Настю та веди до вуйка; отуди, стежкою попід ліс, ти знаєш. Але тримай за руку легко, не сіпай, вона маленька (4, 173); Лягай борзо коло мами, бо зараз кулі будуть летіти. А чуй, як брїнькають...(4, 174).* Це пояснюється слабким синтаксичним зв'язком між предикативними частинами та необхідністю виділення змісту кожної предикативної одиниці. Значення сполучника при цьому зростає, він конденсує в собі, з одного боку, зв'язок з попереднім текстом, а з другого – спрямовує увагу на значущість наступного. Розчленування речення підкреслює внутрішню взаємопов'язаність його частин, хоча графічно й інтонаційно останні набувають самостійності.

Розчленованість думки на кілька виразних частин викликає певний стилістичний ефект, є постійним стимулом

експресивного сприйняття синтаксичної симетрії, відтворює розвиток семантики образного слова. Вибудовуючи ту чи іншу синтаксичну конструкцію, письменник намагається у своєрідному асоціативному ключі перекласти на образну мову високу напругу внутрішніх почуттів. Зрозуміло, що розчленування речення як інтонаційно самостійної одиниці відбиває конкретні умови спілкування [3, 24].

Парцеляція є спеціалізованим засобом актуального членування речення, де парцеляти створюють новий рематичний центр чи декілька центрів (за наявності кількох парцелятивів).

Отже, парцелювання як засіб актуалізації висловлювання характерне для усно-розмовного синтаксису, звідки воно і проникло в писемну мову Стефаника, у якій зберігаються розмовні традиції.

Спостерігаємо, що у текстовій тканині творів Василя Стефаника вагоме місце займають порівняльні конструкції, семантико-стилістичний прийом, «який уживається в реченні з метою яскравішого і наочнішого визначення характеристики того чи іншого предмета або його ознаки шляхом зіставлення ознаки з ознакою, подібною в якомусь штриху з нею, або іншим предметом, типовим виразником певної ознаки (якості, властивості, дії)» [7, с.185]. Понятійний зміст порівнянь, їх склад і характер спричинені ідейно-художнім замислом автора. У новелах письменника, як у дзеркалі, відображена трагічна доля людини, здебільшого простого селянина, пригніченого важкою працею.

Порівняння завжди є засобом вираження експресивності. Воно репрезентує ставлення мовця до повідомлюваного і виражає оцінне значення. Загальновідомо, що цей троп характерний для мови фольклорних текстів. Саме усна народна творчість виступає джерелом порівнянь у новелах. Але справжня майстерність письменника полягає не тільки в тому, щоб використовувати скарбницю народної мови. Творчість письменника є лабораторією, де створюються нові яскраві індивідуально авторські засоби висловлення думки, виявляються нові (незвичні) логічні зв'язки і смислові відношення.

Активне використання порівнянь у розповідях героїв робить мову Василя Стефаника яскравою, емоційною, експресивною і разом з тим народною, простою. Усе життя кожного героя переповнене стражданнями, болем, злиденністю, які несила терпіти. Вдале

використання порівнянь підсилюють картини нестерпного існування: *Незабавки вийшла мама з сином. Твар мала бліду як крейда* (4, 33); *Я тебе так гірко пістувала, дула-м на ті, як на рану...* (4, 33); *Тато впав головою на віз і трясся, як лист* (4, 33); *Сльози падали, як дощ; Старий схлипав, як мала дитина. Плач і колія відкидали сивою головою, як гарбузом. Сльози плили, як вода з нори* (4, 35); *Та й дав їм кусень хліба, а вони, як щенята коло голої кістки, коло того хліба заходилися* (4, 62). Обрані для порівняння образи (це, здебільшого, конкретні предмети чи явища звичайного повсякденного життя) виразніші, ніж предмети порівняння, і впливають на почуття читача, зворушують серце, створюють, малюють в його уяві живі картини. Найчастіше, як бачимо з наведених прикладів, порівняльні звороти непоширені, оскільки жанр новели вимагає лаконічності.

Безперечно, порівнянню властива модальність, воно не є нейтральним, а виражає почуття, емоції, авторську оцінку описуваного. Асоціації, які виникають при сприйнятті порівняльних конструкцій, говорять значно більше, ніж простий, звичайний, логічно розчленований опис. Порівняння, яке творить образ і ставлення до нього, - не самоціль, а дієвий засіб спрямувати уяву читача у важливий для письменника напрям. Аналіз порівнянь із врахуванням смислових звязків їх із змістом контексту переконує, що автор дійсно реалізує у них частину свого замислу: порівняння вказують на предмети і явища селянського побуту, а отже, доповнюють своїм змістом картини безрадінного важкого життя. Разом з тим ці образно-експресивні структури виражають творчу індивідуальність, психічний склад характеру В. Стефаніка.

У мовному полотні твору вживаними є і складніші порівняння - складнопідрядні речення з підрядною порівняльною частиною: *Сиджу я та реву, так реву, якби з ні хто паси дер* (4, 32); *А в голові – як коли би цигани клевицами гатили* (с.45); *Як нараз десь не заgrimить, як коли би гора завалилася* (4, 45).

Особливої експресивності набувають речення, у яких порівняльна конструкція особливо актуалізована - займає препозицію щодо головної: *Якби взев на долоню пір'є та й подув, то так пішло все* (4, 44); *Як дитина за мамов – так заплакала* (4, 32); *Як від умерлого - такі смутні виходили* (4, 33) або ж виноситься за межі речення: *Такий я страх дістав, що най бог боронить! Отак як би ні хто сокиров зарубав у голову...* (4, 45).

Використовує письменник і порівняння з іронічною семантикою, які побудовані на антонімічних відношеннях: – *Ой легко, як каміння гризти* (4, 32); *Весело, як вмерлому*. Такі порівняння найчастіше носять конкретний характер.

Як бачимо, «у використанні порівняльних конструкцій спостерігаємо не тільки узусне, емпіричне й логічне значення, а індивідуально-символічний зміст, що розкриває перспективу прочитання художнього тексту в умовах нового культурного дискурсу» [1, 427].

Василь Стефанік – неабиякий майстер художньої деталі, яка виявляє вміння митця сказати багато в малому, деталь у Стефаніка є засобом розкриття теми, ідеї, тенденції. Сторінки його новел рясніють порівняльними структурами, які свідчать про надзвичайно проникливу спостережливість митця, силу творчої уяви та майстерність словесного втілення. Автор плідно послуговується порівняннями з метою зробити мову своїх героїв живою, образною, виразною, насиченою різними емоційними відтінками.

Використовуючи порівняння, письменник, послуговуючись інтуїцією, співвідносить його зміст, експресивно-стилістичні особливості з іншими мовними засобами, що складають єдиний контекст.

Письменник використовує у мові своїх творів і такий усно-розмовний прийом, як повтор слів чи словосполучення. Повтор – це «фігура мови, що полягає у дво- або кількаразовому використанні в межах контексту в певній послідовності тотожних чи подібних (як у формальному, так і в семантичному аспектах) звуків, слів або їх частин, синтаксичних конструкцій, ужитих компактно або дистантно, для досягнення відповідного виражального чи виражально-зображального ефекту» [5, 496]. Повтор як мовне явище репрезентує також, поряд з розглянутими вище засобами, експресивний потенціал української мови. На думку А.П. Загнітка, повтор є порушенням «синтагматичного ланцюжка і вже цією структурною особливістю спрямований на перетворення в експресивний прийом синтаксису» [2, 530]. Значного поширення набув повтор як стилістичний засіб, що підсилює образність персонажів і створює ефект розмовності. В. Стефанік використовує його як у мовленні своїх героїв, так і в авторській розповіді. Серед повторюваних реченневих компонентів – будь-які члени речення, що мають як контактне, так і дистантне

розташування. Це і повтор неприслівних детермінантних обставинних поширювачів: *Десь я беру воду з керниці, а він десь на самім споді у такі подерті кожушині, що господи! Тут-тут утопиться (4, 34)*; і повтор дієслів-предикатів, пов'язаних повторюваними сполучниками сурядності чи безсполучниковим зв'язком: *Пив, а пив, а пив; пропив букату поля, пропив город, а тепер хату продав... Посидів, посидів, та й виходжу – не моє, що маю казати, коли не моє... Лиш хочу встати, а приспа не пускає, ступаю – не пускає. А мені жель, не жель, ні! Але таки гину... (4, 31)*, і повтор прислівних означальних поширювачів: *-Оце моя хата, і моє поле, і мої городи (4, 32)*. У місцях повтору зростає динамічність і смислова насиченість, ці місця стають емоційно-експресивними центрами повідомлюваного. При дистантній позиції повтору він стає більш актуалізованим: *Входжу назад до хати. Посидів, посидів, та й виходжу – не моє, що маю казати, коли не моє (4, 31)*; *Лиш хочу встати, а приспа не пускає, ступаю – не пускає (4, 32)*. Повтор виділяє, підкреслює, акцентує увагу читача. Тому видільна функція є, безперечно, найважливішою для нього.

Досить поширеною є анафора синтаксична, коли речення чи предикативні одиниці починаються одними і тими ж службовими словами: *- Ой стара, тото-м діждалиси на сивий волос вінка! Тото, небого, десь б'єш головов у стіни, тото до Бога ридаєш!(4,с.35)*; *А нам же тепер чого треба? Най гроші йдуть, най худоба з голоду гине! Таким трупам, як ми, та нащо нам? Торби най пошиє, та підемо просючи межи люди у то місто, що Миколаєва могила у нім буде(4,35)*; *- Мой, жінко, де ти мені прицегала? Ци на смітю, ци в церкові? Ци рабін нас вінчев, ци ксьондз слюб давав?(4,с.37)*; *- А кільки я з дітьми ночувала на морозі, а кільки ти лишень вікон набивси?(4,с.40)*. Такі повтори інтенсифікують експресивний зміст висловлення.

Використання повторів Василем Стефаніком є маркером етнографічно-діалектної стилізації мови його творів. Разом з цим ці синтаксичні структури є також яскравим засобом актуалізації повідомлюваного, вони зумовлюють емоційний виклад теми, відтворюють якнайкраще атмосферу розмовного мовлення, збуджують уяву читача, адже в природі художнього тексту завжди закладений фактор адресата. І все це є природнім, не надуманим, не фальшивим, а таким, що живе у

душі митця повсякчас і творить неповторну тональність його новел.

Спостереження над мовою творів Василя Стефаніка доводять, що він жив серед простих людей, яких і змальовував у своїх творах, і тому зумів віддзеркалити їх життя, передати характери, розкрити і виявити глибини психології та індивідуальність кожного персонажа, через те вони продовжують жити в уяві кожного читача. Аналіз мовостилію письменника підтверджує його мистецьку досконалість, щирю любов і закоханість у слово, вміння віднайти те особливе, що якнайяскравіше передає самобутність українського народу.

1. Гуйванюк Н.В. Слово – Речення – Текст : Вибр. праці / Н.В.Гуйванюк.–Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2009. – 664с.

2. Загнітко А.П. Лінгвістика тексту: Теорія і практикум. Науково-навчальний посібник / А.П.Загнітко. - Донецьк,ДНУ, 2002. – 289с.

3. Ставицкая Л.А. Семантика лексических единиц в поэзии М.П.Бажана: автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. филол. наук / Л.А. Ставицкая. – Киев, 1987. – 17с.

4. Стефанік В.С. Вибране / упоряд., підгот. текстів, приміт. і словник В.М.Лесина та Ф.П.Погребенника. – Ужгород : Карпати, 1979. – 392 с.

5. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М.(співголова), Тараненко О.О.(співголова), М.П.Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – Вид-во „Укр. Енциклопедія” ім.М.П. Бажана, 2004 р. – 824 с.

В статье исследуются образно-экспрессивные синтаксические конструкции в языковом стиле Василия Стефаніка, в частности перцеляция, анафорические фигуры, сравнение и т. д.

Ключевые слова: образно-экспрессивные синтаксические конструкции, языковой стиль, Василий Стефанік.

In the article vividly expressive syntactic structure in language style V.Stefanyk including pertselyatsiya, anaforychni shape comparison and so on.

Key words: figurative and expressive syntactic structure, language style, V.Stefanyk.

УДК 81'255.4:811.112.2+811.161.2

ББК 81.07 (2 Нім.)

Марія Ткачівська

ВІДТВОРЕННЯ ГРИ СЛІВ ТА КАЛАМБУРІВ У НІМЕЦЬКОМОВНОМУ ПЕРЕКЛАДІ РОМАНУ Ю.АНДРУХОВИЧА «ДВАНАДЦЯТЬ ОБРУЧІВ»

Дослідження присвячено особливостям відтворення семантико-стилістичних функцій гри слів та каламбурів у німецькомовному перекладі роману

Ю.Андруховича «Дванадцять обручів». У статті здійснюється аналіз гри слів та каламбурів у мові-реципієнті та визначається адекватність їх перекладу.

Ключові слова: переклад, гра слів, каламбури, відтворення, комічний ефект.

Гра слів і каламбури належать до витонченого мистецтва, автором якого може бути досвідчений та дотепний письменник, який вміє підкорити слово. Прийоми «гра слів» і «каламбури» вживаються автором для оздобу та пожвавлення тексту, підсилення уваги читача до полотна твору, створення комічного ефекту, а також як натяк в особливо вишуканій формі на приховану інформацію, що може бути розкодована дотепним читачем. Використання у творі гри слів та каламбурів свідчить про чималий інтелектуальний рівень автора, його вміння жонглювати словами і думкою.

Відтворення гри слів та каламбурів вимагає особливих лінгвістичних здібностей перекладача, виваження кожного слова на вагівниці власних відчуттів. Як зазначає Н.Галь, «неперекладна гра слів – це борня з вітряками, в якій перекладач розписується у власному безсиллі» [5, 136].

Гра слів та каламбури вивчалися як українськими, так і зарубіжними вченими. До цього питання зверталися А.А.Щербина, І.Р.Гальперін, Р.А.Будагов, М.О.Любимов, О.О.Тараненко, Б.Ю.Норман, О.Є.Вороничев, В.З.Санніков, Ф.Гайберт та ін. Проблемі їх перекладу присвятили свої праці науковці А.В.Федоров, В.Н.Комісаров, В.С.Виноградов, Н.Галь, О.Білоус, Т.О.Городіна, В.І.Шаховський, Г.В.Патlach, М.Якименко, А.С.Галас та ін.

Фундаментальним дослідженням, присвяченим гри слів у російській мові, є книга В.З.Саннікова «Російська мова у дзеркалі мовної гри». У німецькій мові дослідження гри слів ґрунтовно представлено працею Ф.Гайберта «Das Wortspiel als Stilmittel und seine Übersetzung (am Beispiel von sieben Übersetzungen des «Ulysses» von James Joyce)», яка систематизує шляхи перекладу гри слів (гра слів – гра слів, гра слів – не гра слів, не гра слів – гра слів та ін.). Серед українських вчених варто відзначити праці О.М.Білоуса «Гра слів як перекладацька проблема», Г.В.Патlach «Каламбур як різновид мовної гри в англійській, французькій, російській та українській стилістиці» та ін.

Незважаючи на значну кількість досліджень, присвячених гри слів та каламбурам, їх відтворення іноземними

мовами ще недостатньо досліджено. Це стосується також і літератури постмодерну, яка є об'єктом нашого розвідки.

Метою нашого наукового дослідження є аналіз гри слів та каламбурів у німецькомовному перекладі роману Ю.Андруховича «Дванадцять обручів», здійсненому Сабіною Штьор.

Літературознавчий словник-довідник за редакцією Р.Т.Гром'яка та ін. подає наступне визначення гри слів: «Гра слів – використання звукової, лексичної, граматичної форми мовних одиниць (слів, їх окремих значень та частин, фразеологічних одиниць, синтаксичних конструкцій і т.п.) для створення певних фонетико- та семантико-стилістичних явищ, що ґрунтується на зіставленні і переосмисленні, обігранні близькозвучних або однозвучних одиниць із різними значеннями» [7, 84-85]. Ю.Норман стверджує, що «мовна система в мовній грі демонструє свою «м'якість», адже мовні одиниці, їх класи та правила їх функціонування отримують тут більшу ступінь свободи у порівнянні з іншими мовленнєвими ситуаціями» [9, 5]. В.С.Виноградов вважає, що «мовна гра створюється завдяки вмілому використанню з метою досягнення комічного ефекту різноманітних співзвуч, повних або часткових омонімів, паронімів і таких мовних феноменів, як полісемія та зміна сталих лексичних зворотів» [3, 202-203].

В багатьох дослідженнях поняття «гра слів» і «каламбур» ототожнюються. Лексему каламбур зустрічаємо в пол. - *kalambur*, лат. - *kalambūrs*, лит. - *kalambūras*, фр. - *calembour*, іт. - *calamo burlare* мовах. За однією із недоведених версій прабатьківщиною виникнення каламбуру вважається німецьке місто Каламбург. Однак, на німецьку мову каламбур перекладається як «Wortspiel», тобто «гра слів». У нашому дослідженні розглядатимемо каламбури як різновид гри слів і при аналізі їх перекладу не виокремлюватимемо одних від інших.

Підтримуємо точку зору Б.Ю.Нормана, що слід виділяти каламбур як малоформатний літературний твір, який можна поставити на один рівень з приказкою, прислів'ям, афоризмом чи загадкою [9].

Для підтвердження даної гіпотези скористаємося дефініцією з «Великого енциклопедичного словника», де зазначено, що: «каламбур – стилістичний зворот мови, або мініатюра певного автора, яка ґрунтується

на комічному використанні однакового звучання слів, що мають різне значення, або слів чи групи слів з подібним звучанням, або різних значень одного і того ж слова чи словосполучення” [4, 2].

На думку *М.В.Якименка*, твердження про тотожність не відповідає дійсності, оскільки: а) буквальне значення терміну “*гра слів*” не повною мірою розкриває зміст каламбуру, адже часто це не є грою слів, а грою значень одного і того самого слова (випадок полісемії); б) для створення каламбуру використовуються не тільки слова, але й словосполучення (випадок розкладу стійких словосполучень) і речення; в) обов’язкова складова творення каламбуру – сатиричний чи гумористичний ефект, що не є обов’язковим для гри слів; г) широта значення терміну «значення слів» дозволяє деяким авторам поширити поняття гри слів омоформі в римах. Хоча факт збігу в римах двох слів не є доказом наявності каламбуру, узуально поняття “гра слів” та “каламбур” нетотожні [3, 69].

Намагання знайти аналог до гри слів та каламбурів при їх відтворенні – прагнення кожного перекладача. *О.М.Білоус* у статті «Гра слів як перекладацька проблема» зазначає, що переклад гри слів не може мати єдино можливих і визнаних рекомендацій. Найважливішим, про що перекладач має пам’ятати при перекладі таких текстів, є збереження смислу гри слів та риторичної функції [2]. Німецький вчений *Ф.Гайберт* представляє характеристику якості перекладу гри слів у таблицях із наступними ознаками: *perfekt* (дуже добре), *gelungen* (вдало), *akzeptabel* (прийнятно), *Notlösung* (вимушено), *falsch* (неправильно), *schlecht* (погано), *gar nicht* (цілком ні), *kein WS* (не є грою слів) [11, 217]. *В.З.Санников* виокремлює три етапи в напрямку пошуку відповідного еквівалента каламбуру в цільовій мові: 1) пошук елементів ядра каламбуру; 2) створення контексту для реалізації елементів ядра; 3) адаптація одержаного каламбуру до тексту перекладу. *В.С.Виноградов* пропонує наступні типи відтворення каламбурів: а) формально зумовлений переклад каламбурів-співзвуч; б) формально незумовлений переклад; в) переклад, що ґрунтується на полісемії [3, 139].

При відтворенні гри слів та каламбурів кожен перекладач неодноразово піддається внутрішній суперечності із власною інтуїцією. Оскільки дотримання послідовності думки автора мусить належати до пріоритетів перекладача, *О.Е.Вороничев* пропонує

дотримуватись наступних правил: 1) переклад каламбуру повинен інтегруватися в усю систему лексико-стилістичних засобів оригіналу, не руйнуючи ідейно-художній характер оригіналу та його тло; 2) структурно-семантичні особливості повинні бути ідентичні оригіналу; 3) каламбур повинен контекстуально підпорядковуватися оригіналу; 4) каламбур не має компенсувати стилістичний прийом, який не є притаманний стилю оригіналу [4, 6].

Різноманіття гри слів та каламбурів, запропонованих *Ю.Андруховичем* в романі, є настільки стилістично та лексично багатограним і влучним, що сам процес їх відтворення у романі «Дванадцять обручів» неодмінно спонукає перекладача *Сабіну Штьор* до найрізноманітніших їх інтерпретацій та бачення підходу до своєї професії під кутом зору особливої уважності та делікатності, що вимагає чималого мистецтва.

Назва літературного об’єднання БУ-БА-БУ, деміургом якого є *Ю.Андрухович*, створена на основі паронімічного каламбуру зі слів *бурлеск-балаган-буфонада*, представленого у формі акронімічної абрєвіатури. У романі «Дванадцять обручів», характеризуючи одного із своїх героїв – *Артура Пену* та асоціюючи його ім’я із літературним об’єднанням, автор вдається до обігрування близькозвучних мовних одиниць (порівняй: укр. “(як його там *Біба?* *Буба?*)” [1, 46] – нім. “(wie heißt er nur *Biba?* *Buba?*)” [10, 38], звукова калька яких переноситься на переклад, контекстуально підпорядковується оригіналу і отримує характеристику «дотримання гри слів», «аналог», «дослівний переклад». Укінці роману автор подає коментар стосовно неординарності запропонованого антропоніму, в той час, як сам герой на сторінках роману висуває власне припущення для тлумачення свого прізвища. «Його прийомна дочка *Коломея*, яка не могла експліцитно вербалізувати прізвище *Артура*, вимовляла його дитячою мовою на російський штиб – *papa – Пена/Пара – Пера*», де автор знову вдається до форми обігрування близьких за звучанням мовних одиниць.

Певна акумуляція каламбурів пропонується автором навколо двох чітко окреслених дійових осіб роману, дівчат легкої поведінки *Лілі* та *Марлени*, ставлячи акцент на їх обмеженості (порівняй: укр. “*Я не у вас брала... Мені подарили. Муштина одні із Бенілюксу, бізнесмен*” [1;123] – нім. “*Ist aber*

nicht von uns...Hab's geschenkt gekriegt. So'n Mann aus Bennilux, Buisnessmän." [10;111]). Такий інтелектуальний каламбур, створений автором для підсилення зображально-виражального ефекту при представленні героїв роману, переростає в інтелектуальний каламбур цільової мови. Зрозуміло, що Марлен швидше мала на увазі бізнесмена з номеру люксу, ніж дешифроване позначення європейського митно-економічного конгломерату, вираженого акронімом *Бенілюкс*, який включає Бельгію, Нідерланди та Люксембург. Це засвідчує відхилення від правопису в перекладі: **Bennilux** замість **Benelux**. Саме таке творення за допомогою звукових та граматичних механізмів нової мовної одиниці на основі існуючої створює комічний ефект.

Для ґрунтовної дескрипції та деталізованої презентації своїх героїв, автор «Дванадцяти обручів» виводить двоякість їх натур у антитезі «позитивний – негативний». Для декодування характеру героїв автор не пропонує обов'язкову розбіжність ситуацій як загальноприйнятий метод класичної літератури, а вдається до інструментального застосування гри слів та каламбурів, прив'язаних до однієї і тієї ж неупередженої ситуації. Для застереження Артура Пеппі від можливості шлюбних зрад Роми Воронич з австрійським журналістом К.-Й.Цумбруненем, автор використовує контекстуальну гру слів: **перекладачка** – **розкладачка**. (порівняй: укр. «...нова тимчасова **перекладачка**, викладачка («*Hi, pane Karle, ne rozkladacka!*»)...» [1, 29] – нім. «...eine neue temporäre **Dolmetscherin**, eine **Lehrerin** («*nein, Herr Karl, nicht **Verehrerin!***»» [10, 23]). Логічний пасьянс, запропонований автором в оригіналі роману, відтворений за допомогою наближення до мови-реципієнта, контекстуально підпорядковуючись оригіналу. Лексична компенсація (**розкладачка** – *f*, **Verehrerin**) не перечить стилістичному прийому автора. Відтворення лексеми **перекладачка** як **Dolmetscherin**, а не **Übersetzerin** зумовлена логічною послідовністю перекладу. Окрім того, для осіб жіночої статі при позначенні професій крім збігу із позначеннями професій чоловічого роду (перекладач, викладач), в українській мові характерна флексія **-а** (у тексті **перекладачка**, а не перекладач), що має у цільовій мові адекватний відповідник **-in**. Проте утворити римоване співзвуччя з адекватним відповідником **Dolmetscherin**

важко, оскільки така лексема має іншу кількість складів. Тому, введенням лексеми **f**, **Lehrerin**, яка римується із лексемою *f*, **Verehrerin**, перекладач зберігає мелодику і ритм гри слів. При цьому відбуваються деякі втрати на лексичному рівні: українська лексема **розкладачка**, що містить у собі сему заниженої оцінки (жінка легкої поведінки), відтворюється нейтральним відповідником *f*, **Verehrerin**, який в словнику В.Мюллера представлений двома синонімами – прихильниця та шанувальниця [8, 653]. Надаючи перевагу фонетичному аспекту при максимальній наближеності до конотації лексеми з деякими незначними втратами на користь першого, відбувається так звана часткова нейтралізація: конотативна сема денотату «розкладачка» на перший погляд зникає при введенні лексеми **Verehrerin**, хоча контекстуальне тло нас переконує у протилежному. Відтворення гри слів відбувається за рахунок антонімічного перекладу і на користь збереження авторського стилю, а також контекстуально підпорядковується оригіналу та засвідчує майстерність перекладача.

Декодування тексту, запропоноване автором при описі шкідливих звичок пані Незграби, виражається у формі натяку, поданого на основі зіставлення і поєднання в контексті близьких за звучанням одиниць з різними значеннями (**перукарня** – **перекурня**). Завдяки заміні голосних «у» на «а», та «а» на «у» досягається відповідний комічний ефект: пані повертається «не з **перукарні**, а з **перекурні**». (порівняй: укр. «...після чергового повернення з **перукарні** («з **перекурні**, пане Карле!»)» [1, 29] – нім. «...als sie mal wieder vom **Taucherdeck** («**Rauchereck**, Herr Karl!») zurückkamm...» [10, 23]). Така гра слів утворена на основі паронімів («перукарня» – «перекурня»), де результатом є смисловим елементом конструкції, декодування якого несе в собі розв'язку ситуації, важливої при характеристиці героїні твору. Не зважаючи на те, що структурно-семантичні особливості (за О.Е.Вороничевим) повинні бути ідентичні оригіналу, лексема **Taucherdeck** не є повним семантичним відповідником до лексеми «перукарня», проте зберігає гру слів на фонетичному, і частково на лексичному рівні (**Rauchereck**). Переклад характеризується якісними формулами відтворення – «дотримання гри слів» та «часткова семантична відповідність».

У зіставленні оригіналу тексту та перекладу роману «Дванадцять обручів» надibuємо на граматичні невідповідники, що проявляються, наприклад, як обов'язковість наявності копули в цільовій мові та її факультативна роль в українській, в тому числі менша кількість відмінків мови-реципієнта, рефлексивність дієслів та часте використання пасивної форми, які не завжди розуміє героїня роману Рома (порівняй: укр. **“Добре я згоден, щоб твоя дочка була взята нами з собою”**...при цьому вживаючи звичну для його мови пасивну форму дієслова. Нащо Рома відреагувала, як не зовсім досвідчена германістка: **“Моя дочка не річ і взятою ніколи не буде”** [1;232] – нім. **““Gut, ich bin einverstanden, daß deine Tochter mitgenommen wird”**...wobei er die für seine Sprache typische Passivform der Verbs benutzte. Aber Roma reagierte darauf überhaupt nicht wie eine erfahrene Germanistin: **“Meine Tochter ist keine Sache und wird niemals genommen”** [10, 215]). Такі приклади репрезентують характеристику перекладу «відтворення гри слів», «аналог», «повна семантична відповідність», що демонструють майстерність та бездоганно виконану роботу перекладача.

Ще один вид граматичної гри слів презентований в мові пані Роми, що базується на текстуальній полісемії дієслова **“звертати”** – звертати увагу – звертати шию (порівняй: укр. **“Не звертайте увагу, – холодно сказала їй пані Рома...Увага, – виправив її Пепе. Родовий відмінок – уваги. Знахідний шию. Не звертайте шию”** [1, 163] – нім. **“Beachten Sie seiner nicht, – sagte Pani Romakalt...Beachten Sie ihn nicht, – verbesserte Pepa. – Akkusativ – ihn. Genetiv – achten. Achten Sie seiner nicht...”**[10, 149]. При відтворенні гри слів перекладач вдається до опускання лексеми «шия», що призводить до часткової семантичної втрати, проте це не впливає на загальний контекст і зберігає комічний ефект, побудований на граматичній грі, яка у перекладі інтегрувалася в систему лексико-стилістичних засобів оригіналу, зберігаючи при цьому його емоційний характер, не зважаючи на деяке лексичне ілюмінування. Якісні характеристики «відтворення гри слів», «часткова семантична втрата», «упущення», «наближення до цільової мови» не применшують вправності перекладача, оскільки граматичні конструкції у різних мовах функціонують по-різному.

Яскравим прикладом полісемічного каламбуру в основі фразеологічних одиниць,

що яскраво представляє А.Пепу, як дотепного жартівника та комедіанта, є наступний (порівняй: укр. **“Нализався з ранку, – пояснила пані Рома... Та ні, що ти, я ще тут не лизав нікого”** [1, 162] – нім. **“Schon früh getankt! – erklärte Pani Roma...Aber nein, was du nur wieder hast, keine betankt”** [10, 148]). Лексема **“betanken”** означає **«заправляти машину»**. В основі каламбуру як і в мові оригіналу, так і в цільовій мові лежить навмисне поєднання в одній мовній одиниці двох значень **«заправляти машину»** та **«заправлятися алкоголем»**, що цілком відтворює конотацію каламбуру. При цьому лексема **“tanken”** в обох мовах чітко характеризує Артура, який любить **“хильнути зайвого”**.

Іронія і кепкування як невід'ємні виразники творів письменників-постмодерністів, супроводжують кожен із творів Ю.Андруховича. Так, стосовно посадовців або тих, хто хоче ними стати, у романі “Дванадцять обручів” автор враховує не лише психоемотивні характеристики героїв, але й представляє їх з позиції «портфелів» часто із негативною конотацією. Так, викладач університету – **“кар’єрист-цербер”** для студентства, а для Коломеї Воронич – **“шубравець”** (*Lumpenhund*), відтворено калькою із спільною негативною конотативною семою. При описі журналіста, а саме, **газетяра-пролази** із конотативною семою «готовий до всього», перекладач вдається до дескриптивної перифрази (порівняй: укр. **“...вінцем...стало вбивство близького товариша, відкритого до будь-яких карколомних (дослівно) авантюр газетяра-пролази...”** [1, 82] – нім. **“...krönte es sich mit der Ermordung eines guten Bekannten, eines zu allenmöglichen und im wahrsten Sinn des Wortes halsbrecherischen Abenteuern neigenden Zeitungsreporters...”** [10, 72]). Гра слів зреалізовується у перекладі за допомогою супроводу стимулятора **«Zeitungsreporter»** означальним поясненням **neigend**, у його повній інтерпретації **zu halsbrecherischen Abenteuern neigender Zeitungsreporter**, що в цільовій мові містить експресивну конотацію, як і в тексті-оригіналі **газетяра-пролаза**. Лексема **–neigen** в цільовій мові позначає **«мати схильність до чогось, когось»** і є експресивно слабшим від ознаки, що позначає лексема **«пролазити»**, проте компенсується наступним розгортанням перекладу **«до карколомних пригод»**. (У тексті-оригіналі автор представляє газетяра, який може

пролізти у кожному шпарину ради «карколомних авантур»). Переклад на денотативному рівні та на рівні форми викладу дещо піддається елімінації, а на конотативному – є відповідником до тексту-оригіналу.

Гра слів не залишає поза увагою топоніми, з якими експериментує автор роману «Дванадцять обручів» (порівняй: укр. «...на малій станції десь між Галичиною та Трансильванією, проте аж ніяк не Пенсильванією..» [1, 39] – нім. «...auf einer kleinen Bahnstation irgendwo zwischen Galizien und Transsylvanien, Pennsylvanien jedenfalls nicht.» [10, 32]). У такій грі слів внутрішня форма сприяє вгадуванню невиразних асоціацій. **Штат Пенсильванія** (США) знаходиться на північному сході країни (лат. Penn Sylvania - Лісуста земля Пенна), названа на честь адмірала королівського флоту Пена – Пенсильванією. **Трансильванія** – (рум. Transilvania – «Залісся», [нім. Siebenbürgen](#)) – історична область на півночі [Румунії](#). Точкою дотику двох віддалених територій є міграція етнічних українців. (У Пенсильванії проживає близько 2 млн. нащадків українських мігрантів. У Трансильванії досі збереглися топографічні назви Rusz, Reusdorf, Russdorf, Rusesti) [6]. Завдяки наявності у цільовій мові відповідних топонімів для перекладача не виникає жодних проблем перекладу при відтворенні гри слів, в якій приховано невиразні асоціації «етнічної пам'яті», які скоріш за все невідомі для цільового читача.

Отже, проаналізовані зразки гри слів та каламбурів демонструють обізнаність та майстерність перекладача, а саме намагання відтворювати їх на фонетичному та смислово-рідному рівні, що належить до найважливіших ланок перекладацької діяльності. Наявність огріхів – це не перекладацька поверховість, а прагнення перекладача подолати межу неперекладності, зумовленої різними граматичними та фонетичними чинниками відмінних мов. Проте мистецтво перекладача не піддається сумніву, оскільки відтворити гру слів потребує чималих зусиль.

1. Андрухович Ю. Дванадцять обручів/Ю. Андрухович. – Львів: Критика, 2003. – 323с.
2. Білоус О.М. Гра слів як перекладацька проблема [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Nz/Fil/2009_81_4/.../78.pdf.
3. Виноградов В.В. Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы). – М.: Издательство ИОСО РАО, 2001. – 117 с.

4. Вороничев О.Е. О лингвостилистических особенностях каламбура и каламбурной рифмы. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.linguo.style.ru/aggrtz/uf_h.
5. Галь Н.Я. Слово живое и мертвое: Из опыта переводчика и редактора/ Н.Я. Галь. – 4-е изд., доп. – М.: Книга, 1987. – 272с.
6. Котляр М. Довідник з історії України/ М.Котляр, Кульчицький. – К.: Перун, 1996. – 1294с.
7. Літературознавчий словник-довідник / за ред. Р.Т.Гром'яка та ін. – К.: Видавничий центр «Академія», 2007. – 751с.
8. Мюллер В.К. Великий німецько-український словник/В.К.Мюллер. – К.: Чумацький шлях, 2005. – 792 с.
9. Норман Ю. Игра на гранях языка / Б.Ю.Норман. – М.: Флинта; Наука, 2006. – 142с.
10. Andruchowitsch J. Zwölf Ringe. – Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2005. – 305 S.
11. Heibert, Frank. Das Wortspiel als Stilmittel und seine Übersetzung (am Beispiel von sieben Übersetzungen des «Ulysses» von James Joyce). – Tübingen: Gunter Narr Verlag, 1993. – 319 S.

Исследование посвящено особенностям отражения семантико-стилистических функций игры слов и каламбуров в немецкоязычном переводе романа Ю. Андруховича «Дванадцать обручей». В статье осуществляется анализ игры слов и каламбуров в языке-реципиенте и определяется адекватность их перевода.

Ключевые слова: перевод, игра слов, каламбуры, отражение, комический эффект.

The study is devoted to the special features of the reproduction of semantic-stylistic functions of wordplay and puns in the German translation of Yu. Andruchovych's novel «The Twelve Rings». The wordplay and puns in the language-recipient are analyzed and adequacy of their translation is defined in the article.

Key words: translation, wordplay, puns, reproduction, comical effect.

УДК 811.161.2:81'38

ББК 81.2 Ук -22

Уляна Гринишин

ФУНКЦІОНУВАННЯ ВСТАВЛЕНИХ КОНСТРУКЦІЙ У ПОСТМОДЕРНІСТСЬКОМУ ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ

У статті проаналізовано функціональні та стилістичні особливості вставлених конструкцій у структурно-семантичній організації роману Степана Процюка «Тотем». Описано синтаксичні зв'язки та семантичні відношення між вставленими компонентами та основним реченням з урахуванням суб'єктивно- та об'єктивно-модальних значень.

Ключові слова: вставлена конструкція, суб'єктивна модальність, об'єктивна модальність, синтаксичний зв'язок, постмодернізм.

Сучасна мовознавча наука активно розвивається у напрямку лінгвостилістичних досліджень постмодерністського художнього дискурсу, який представляє світоглядно-естетичну систему, починаючи з другої половини ХХ століття. Різні мовні процеси, що відбуваються на тлі постмодерністського текстотворення, зумовлюють розширення функцій української мови, безперервне виникнення нових виражальних засобів, властивих певному автору, який репрезентує особливий тип мово-мислення. “Філософами виступають письменники, критики та теоретики літератури, твори яких насичені теоретичною рефлексією, автокоментарями. ...Сучасний митець, на відміну від митців минулих епох, має справу не з чистим матеріалом, а з адаптованим культурою, тому його твір, позбавлений первісної свіжості, видається осередком інтертекстуальності, спалахами алюзій на інші твори, нанизуванням цитат, своєрідним центоном, колажем, свідомою компіляцією, стилізацією, самоіронією, пастишем” [4, 552]. За останні десятиліття теоретична база аналізу цього об’ємного масиву української словесності помітно збагатилася науковими розвідками таких вітчизняних дослідників, як М. І. Голянич, Я. Єрмоленко, Л. І. Мацько, А. К. Мойсієнко, В. М. Русанівський, Л. О. Ставицька, Н. М. Сологуб, В. А. Чабаненко та ін.

Проте ідіостилістичні проблеми аналізу синтаксичної організації постмодерністського тексту залишаються не до кінця висвітленими, оскільки активна творчість сучасних авторів безперервно дає матеріал для вивчення недосліджених явищ, що й зумовлює актуальність нашої статті.

Метою дослідження є аналіз функціонально-стилістичних особливостей вставлених компонентів у постмодерністському тексті на матеріалі роману Степана Процюка “Тотем”.

Проблема визначення вставлених конструкцій у теорії синтаксису часто зумовлює дискусії з приводу їх синтаксичної природи: чи це явище входить до структури простого ускладненого речення, чи все-таки вивчається у рамках складного речення або ж тексту, до якого аспекту синтаксису воно належить, які модальні категорії репрезентує і т.д. У семантичному, комунікативному аспектах та з точки зору їх стильових функцій вставлення вивчали О. І. Анікін, Г. Н. Акімова, Н. Д. Арутюнова,

В. А. Белошапкова, М. А. Гавриленко, Н.В. Гуйванюк, П. Дудик, А. П. Загнітко, Т. І. Кавицька, Л. О. Кадомцева, А. П. Коваль, А. К. Мойсієнко, А. Ф. Прияткіна, В. Д. Тихомиров, В. Д. Шинкарук та ін.

Для дефініції явища вставлення скористаємося визначенням, сформульованим О. Семотюк у її дисертаційному дослідженні: **вставлена конструкція** – це факультативна синтаксична одиниця (член речення, словосполучення, речення, текст), яка вводиться в основне повідомлення у процесі мовленнєвої діяльності з метою передачі різного роду додаткових, побіжних зауважень, уточнень чи пояснень до змісту основного речення чи окремих його членів, має специфічне інтонаційне (прискорений темп мовлення, нижчий тон, значні паузи), а відповідно, й пунктуаційне (найчастіше – дужки) оформлення [6, 43].

Варто наголосити на тому, що у досліджуваному тексті вживання вставлених конструкцій значно розширює рамки традиційних теоретичних уявлень про це синтаксичне явище. Тут ці одиниці набувають нового естетичного перетворення та вираження. Їх неправомірно трактувати як такі, які несуть додаткову, необов’язкову чи другорядну за значенням інформацію. У сприйнятті постмодерністського тексту неможливо виділити важливіші та менш важливі в інформаційному та художньо-естетичному плані мовні одиниці, оскільки реципієнту такий текст цілком видається креативним експериментом талановитого та сміливого майстра слова.

З цього приводу О. І. Анікін зазначав, що вставлені конструкції “містять додаткові повідомлення, пов’язані зі змістом або стилем основного речення чи якоїсь його частини, а також те, що спало на думку у момент мовлення. Ці відомості не є чимось другорядним, незначним, чужорідним у смисловій і стилістичній тканині всього речення. Швидше навпаки: автор, переносючи додаткові зауваження на другий план, тим самим звертає на них увагу читача (слухача)” [6, 20].

На думку Н. Гуйванюк, “вставлена конструкція пов’язана з базовим реченням формальним, змістовим, семантичним чи модальним планом” [1, 325]. Таке розмаїття думок позначилося на спрабах систематизувати ці структурно-комунікативні одиниці з урахуванням усіх цих аспектів. Відомі такі принципи їх класифікації:

1) щодо структурно-граматичних різновидів вставлення можуть бути виражені **словом**: *Звісно, самовпевнений і цинічний раб (пан?) жіночої плоті* [5, 37]; **словосполученням**: *Той ляпас мами (чи вродливої білявки?) він пам'ятатиме до скону...* [5, 24]; **реченням**: *Микита децю презирливо усміхався, слухаючи баєчки про високе і чисте (хіба воно, коли це на правду, може бути брудним або нечестивим?) кохання* [5, 43]; **текстом**: *...(Скільки страху й очікування ляпасу, відмови чи невдачі... Якісно попрацювали над твоїм мозком транквілізаторські очі, порскаючи на чверть кімнати сліна і клубкувате волосся приблизного кольору. Світ як депресивна темрява, де усі понуро бредуть дорогою безглуздя. Будинки, наче пастки, у яких тортурують і колесують кохання. Перехожі – всі, всі, всі! – є психопатами або посланцями демонічного лікаря). Його голос був таким, наче господар повернувся із карцеру* [5, 136]; та **розділовим знаком**: *Ти лише раз занервував, Микито, але зумів опанувати припливом атавістичних (?) ревнощів, зрештою, Владислава не описувала деталей свого недавнього садомазо; та й ти не хотів би їх знати* [5, 178];

2) щодо граматичних зв'язків між вставленням та основним реченням виділяють вставлені конструкції **неконструктивного типу** (включені у синтагматичну структуру речення, оформлені як його члени речення чи частини складного речення), що можуть поєднуватися з основним реченням за допомогою **сполучників сурядності**: *Вочевидь, це пересічний представник середнього класу (а цей прошарок у нашій злиденній країні настільки мало чисельний, що "середняків", як правило, плутають зі всілякими магнатами чи молододоолігархами)* [5, 19]; **сполучників підрядності**: *Сила (хоча мудрий ніколи не уявлятиме себе моральним сильвестром сталлоне) – у стоїцизмі, у жорсткому і колючому – навіть із цвяхами замість нервових закінчень – діяльному терпінні* [5, 120]; та **конструктивного типу** (синтаксично самостійні, ізольовані від основного повідомлення), які переважно поєднуються з базовим реченням **безсполучниковим зв'язком**: *Він кричав на Віктора, що той носить некрасиву...зачіску (зовнішність сина, котра є подразником для батька – прекрасний матеріал для психіатрії сімейних відносин), багато і жадібно їсть (коли нас бісять звуки при поглинанні їжі*

кимось із близьких, вважаймо, що ми приїхали в глухий кут, з якого існують лише радикально-насильницькі шляхи виходу), дивиться на батька неправильним поглядом (недавно Віктор десь вичитав, що, мовляв, батьківська любов до сина є лише фікцією, і...заплакав; але сльози були скупими і короткочасними) [5, 7];

3) щодо типу смислових відношень між базовою та вставленою конструкцією існують **супровідні** (вставлення у змістовому плані певною мірою залежать від базису, підпорядковуються йому): *Малосімейна мишоловка (для отримання якої мої інтелігентні батьки-міщухи не поворухнули і пальцем), повзунки, дитячі верески, - хлопець народився дуже неспокійним і нервовим – дефіцити, суспільні катаклізми, до яких мені ніколи не було діла* [5, 20]; та **співпозиційні** (базис і вставлений текст – це семантично різні повідомлення, найчастіше асоціативні висловлення, що створюють враження спонтанних, непередбачуваних, однак відзначаються тематичною єдністю, змістовою спільністю: *Краще не знати ніякого і ніколи тюремного досвіду («Таганка, я твій бессменний арештант, пагіблі юність і талант в твоїх стінах,» - кишеньковий і зловісний йозеф виявився знавцем зеківських пісень), який накладає печать на всі відміряні людині роки*[5,36];

4) щодо комунікативно-прагматичної організації вставлені конструкції можуть реалізувати **об'єктивну модальність** (вираження відношення до дії, ситуації тощо): *Одного разу Вікторові (уже старшокласнику, вчиться добре, але чомусь не тішать книги і розмови, дівчата і футбол) приснилося страховисько із застиглими, але...неймовірно прекрасним обличчям гермафродита* [5, 15]; та **суб'єктивну модальність** (вираження оцінки та ставлення мовця до сказаного): *І єдине кожен із нас не може пробачити: деякі виродки з електорату вважають нас (яка чорна невдячність і яке дебільне нерозуміння складних державотворчих процесів!) однаковими* [5,49];

Отже, мова йде про багатовимірні можливості цього засобу структурно-семантичного ускладнення речення, тобто це явище слід аналізувати комплексно на різних рівнях організації художнього тексту: структурному, формально-граматичному, логічному, образно-асоціативному та синтаксично-стилістичному.

додаткових компонентів...виходить за межі звичайних синтаксичних зв'язків (підрядних, сурядних, детермінантних чи предикативних) і має назву "граматично не пов'язаних" членів речення або ще парентези" [1, 325], наше дослідження спрямоване більшою мірою на аналіз вставлених конструкцій як засобу реалізації емоційно-експресивних модальних значень та визначення їх стилістичних функцій.

До понятійного апарату постмодернізму належать такі терміни: "світ як хаос", "світ як текст", "текст як текст", "свідомість як текст", "інтертекстуальність", "авторська маска" тощо. Тому особливого значення у постмодернізмі надається іманентній текстовій структурі, власне, *текстові у тексті* [4, 550]. У досліджуваному романі такий прийом полягає в одночасній актуалізації в певному контексті як дистантно розташованих вставлених синтаксичних структур, так і вкрапель вставлених компонентів у структуру іншої вставленої конструкції. Такі конструкції вводяться в текст у результаті викладу авторських міркувань у такому порядку, як вони спадають на думку: мовець не переймається оформленням думки у змістово-логічну структуру, а виражає її спонтанно, невпорядковано, розгалужено, вплітаючи у висловлення інформативні доповнення чи емоційно-експресивні вигукі, які, окрім актуалізації об'єктивного змісту висловлення, часто репрезентують суб'єктивну оцінку щодо сказаного. Комунікативна та експресивна сила висловлень з подвійними вставленнями наче набуває інформаційної та структурної рельєфності, багатошаровості, полігамії: *Але я був ніжним (мав у той день вільний час, а ніжність потребує вивільненої багатогодинності) і терплячим (моє хобі неможливе без – коли це украй потрібно! – терплячості вола, але ж винагорода за нього – найліпший наркотик і найздоровіше забуття* [5, 84]; *А сіра, казарменної форми будівля (вочевидь, заклади для душевно нездорових слід замальовувати назелено чи насиньо, бо кольорова сірість викликає у зраних лише безпричинний – і причинний? – жаль) єдина, що радісно розпростерла Вікторові свої обійми-настку* [5, 186]. Такі конструкції можуть виражати як віддалені за змістом, так і взаємозумовлені, семантично пов'язані повідомлення. Їх структурно-семантична модель характеризується ще й тим, що

формувати поряд із тема-рематичними компонентами базового речення окремі рематичні одиниці: *Коли той врепті взяв слухавку, Михайло – sancta simplicitas – ще дивувався надто прохолодним і лаконічним відповідям бізнесовця (на взірець, ти ображаєшся за мій вчорашній дзвінок? – ні; ти шкодуєш, ще раз дуже дякую, що дав мені грошей? – шкодую не грошей, а тебе; невже я був неправим геть у всьому, що вчора балакав? – ти не мій духівник, щоб я тобі сповідався, до побачення, Михайле, бо не маю часу)* [5, 157]. Очевидно, за обсягом вставлені одиниці значно перевищують компонентний склад базового речення, і граматичні відношення у межах вставлених конструкцій складніші та різноманітніші, аніж в основному реченні.

Таким чином, вставлені конструкції, будучи особливими одиницями мовлення, характеризуються об'єктивно-модальною зорієнтованістю. Об'єктивна модальність вставлених компонентів виявляється в інформаційному плані, тому за семантикою вставлення може бути коментованою номінацією реалій, про які йдеться в основному реченні: *Але ж Микито, але ж дурню! (не треба боятися цього слова, бо кожна людина у певному сенсі є обмеженим невігласом, принаймні верховним і небожителем, себто сильним (?) світу цього слід кожного ранку нагадувати про обмеженість людських зусиль)* [5, 20]; або ж повідомленням, віддаленим за змістом від базису, що декодує інформацію для легшого сприйняття читачем і водночас підсилює складність її розуміння неоднозначними авторськими імплікатурами, що, очевидно, розраховано на інтелектуального реципієнта: *І росте стіна відчуження, виникають острови мізантропії (у кожній країні десятки (сотні?) тисяч цих похмурих свідків перерваного зв'язку зі світом) і ріки ненависті* [5, 122]. Очевидно, вставлені конструкції є емфатичним засобом, оскільки актуалізують те, що, на думку автора, є найбільш значущим у повідомленні: у різних прикладах такий акцент здійснюється на різних компонентах повідомлення.

Типовим місцем розташування для вставлених компонентів є середина або кінець основного речення, про що неодноразово наголошувалося в мовознавчій літературі. Однак у постмодерних текстах, зокрема у творі Процюка, трапляються

випадки вживання вставленої конструкції на початку абзацу, коли вона формально ізольована від попередніх та наступних речень, тоді, відповідно, й семантика такого вставлення функціонує поза рамками змісту сусідніх речень на рівні спільного контексту: *...він швидко всього навчився, але не живий інтерес до мого тіла керує ним, а радше неусвідомлений некрофільський ритуал.//(Зрешистю, будь-яка психічна деструкція лежить у площині танатичного). Боже мій, я чимось заслужила таке, інакше він ніколи не зринув би у моєму житті!* [5, 106]. Така модель синтаксичної структури є варіантом створення тексту у тексті. Вищенаведений приклад відображає певне порушення граматичних та логічних зв'язків з погляду семантико-синтаксичної організації, оскільки традиційно висновком завершується, а не починається абзац. Стилiстично це явище детермінується перенесенням основного акценту на смислову значущість саме вставленої одиниці, а не суміжних базових речень.

Такі синтаксеми, що в комунікативному процесі реалізують відношення до дії, ситуації, у свою чергу поділяються на різні змістові групи. Частотними у тексті є вставлення, які репрезентують авторські світоглядні позиції та філософські роздуми про життєві істини. Структурно такі конструкції здебільшого виражені складними реченнями: *І нам стають майже байдужими красиві країни і людські тіла, грошова свобода і владоцентризм (Уявляєте монстра, якому дарують двадцятип'ятирічне тіло при зрілому досвіді? Або старця із романтичною душею юнака? Навіть всюди сутній ментеле рідко зважається на такі експерименти)* [5,70]. Подекуди прямолінійність автора набуває іронічного звучання: *Марія приїхала із села, була така перелякана і закомплексована (пізніше селяки позбуваються цієї облудливої квазіщирості і псевдопоступливості, якими при початках нового досвіду лише прикривають власні фобії)* [5, 18].

Регулярними також є вставлені конструкції, за допомогою яких актуалізується така їх стилетвірна функція, як введення прямої, непрямой, невластне прямої мови автора чи його персонажа. Якщо вставлення репрезентує роздуми, які послідовно постають у свідомості героїв як реакція на побачене та почуте, то семантично основне речення та вставна конструкція є найбільш близькими за змістом, доповнюють, уточнюють сказане,

тобто реалізують об'єктивну модальність: *Сперечаються про якісь гроші...("що ж воно таке, гроші? Ті папірці, які вони інколи перераховують, помітно пожвавившись, коли батько приходить додому?")* [5, 24]; *Сльози текли дівочими щоками чимраз рясніше ("як на замовлення", - пронеслося у Микитиній нейроскарбниці)* [5, 72]. Частіше вставлені конструкції мають чітку інформативну двоплановість. Формальна лаконічність таких синтаксем чи порушення пунктуаційних норм (оформлення прямої мови) компенсується семантичним наповненням, емоційно-експресивним навантаженням: *Іноді, щоправда, батько пробував поговорити з Віктором, але, натикаючись на злякані очі звірка, котрий чекає неминучого лиха, махав рукою і зачинявся у своїй кімнаті – роботи, мовляв, багато, ніколи панькатися з цим ненормальним хлопцем («ну то йди до неї, не мордуй нас, бо зробиш каліку з дитини, йди собі, йди!..»)* [5, 8]; *Непритомного хлопця зв'язали (невідомо, що він може викинути; не вір психові, раптом прикидається, сказав двометровий санітар) і повезли на зустріч – тепер уже безконечну – із Верховним Чоловіком* [5, 175]. Цікавим серед таких прикладів є незвичне вставлення, виражене авторським поясненням від третьої особи: *Віктор жив із матір'ю (себто перебував під одним дахом, **вважає** за необхідне додатково пояснити **автор** для категорії читача з післямодерною свідомістю; жодних кровозмішань, едіпівських комплексів та інших стародавніх фрейдівських штукочок)* [5, 6].

Авторські особисті спостереження чи життєвий досвід, як правило, у тексті реалізуються у вставлених конструкціях у формі частин складнопідрядних речень, поєднаних за допомогою сполучника причини *адже*: *А жінка бальзаківського віку уже на правду вміє цінувати такі компліменти, всіма силами своєї молоді душі (адже у людини старіє лише тіло, і нема ради цьому найжорстокішому фізіологічному парадоксу) намагаючись у них вірити...* [5, 15]; *І те, що видається нам темною грою випадку, хаотичним молекулярним зчепленням (адже людина – це велика молекула), насправді ієрархізовано і систематизовано творцем у великій космічній роботні* [5, 52]; Такі вставлені повідомлення виражають об'єктивну модальність з комунікативно-прагматичною функцією пояснення причинно-мотивованих зв'язків у позамовній дійсності.

Нелінійність постмодерністського мовомислення, відведення провідної ролі “емоційному, глибоко пережитому ставленню індивіда до життя, ...сприйняття реалій хаотично фрагментаризованим та семіотизованим” [4, 550]; породжує цікаві образні ланцюги та в особливий спосіб, актуалізуючись у вставленій конструкції, передає пояснення, філософські висновки тощо: *Багатьом такий фінт вдається (і пізніше така категорія чоловіків схильна до дон-жуанізму), а багатьом – ні (майбутні “зразкові” батьки сімейства, гарування за десятьох, приховані бажання і неврози, незрідка побутовий алкоголізм і велике пивне черево); А може той погляд не означав нічого, бо так само батько (за кілька хвилин він перестане ним бути, адже фізична участь у дітонародженні – лише дециція вміщованого у цьому слові) міг би глянути на Вікторів дитячий горщик чи на засушений підсніжник, подарований ним колись сентиментальній дівчині Марії* [5, 8]. Таким чином, маємо приклади вставлень, виражених різними моделями синтаксичних структур. Функціонально вони привносять додаткову інформацію, посилюють експресію та динамізм висловлення завдяки ідейному розгалуженню повідомлення. Така семантична та структурна багатовекторність вставлених конструкцій зумовлює також і складний інтонаційний малюнок контексту.

У сучасному художньому дискурсі дедалі частіше спостерігається явище використання такого засобу вираження паралінгвістичних чинників, як авторська ремарка, що традиційно вважалася ознакою виключно драматичного твору. Окрім репрезентації об’єктивно-модальних значень опису жестів, поведінки чи зовнішнього вигляду персонажів, у досліджуваному тексті вставлені ремарки є експліцитною рисою контакту письменника з читачем та влучним засобом візуалізації прочитаного. Такі вставлені маркери значно експресивізують оповідь, нагнітають напругу емоцій, почуттів: *Вперше у голосі kratos і gloria прозвонів розпачливий метал, мовляв, ти (вона плакала) осквернив наші почуття. і взагалі (вона ридала, смішно здригуючи лопатками), усе, до чого ти торкаєшся, починає бубнявіти смертю і розкладанням, я більше не можу терпіти твоїх знуцань, це самознищення* [5, 78]; Цікавим варіантом такого виду парентез є авторський коментар від першої особи, що підсилює його комунікативну спроможність:

*Скільки прекрасно половинних закохувалося у мене (я **позіхаю**, бо дехто із вас вже припечатав мені діагноз – еротоманія чи як її там...), а я, якщо чесно, не любив жодної і не знаю, що таке кохання* [5, 38].

Менш регулярними у дослідженому матеріалі є вставлені одиниці, оформлені як члени основного речення. “Постмодерністи...неабиякого значення надають психологізму, що активізує в індивідуальній свідомості закріплені архетипи, перетворює мистецьке явище на густу сув’язь асоціацій та метафор” [4, 553]. Отож, виражаючи об’єктивно-модальне пояснювально-уточнювальне значення, вставлені компоненти несуть виразне експресивне навантаження: *Батьки прилаштували до дверей своєї кімнати добротний (і такий холодний, непривітний) замок, що зачинявся ключами зсередини* [5, 24].

Отже, вставлені конструкції з об’єктивною модальністю сприяють глибшому розкриттю змістовно-концептуального аспекту повідомлення, хоча у художньому тексті вони мають, безперечно, потужне експресивно-стилістичне навантаження, виражене через внутрішні формально-семантичні зв’язки.

Проте, як засвідчує фактичний матеріал, емоційне, чуттєве ставлення митця-постмодерніста до дійсності унеможливило лише об’єктивне вираження відношень до певної дії чи ситуації. Тому авторське світовідчуття часто відбиває у семантиці вставлених конструкцій раціональну чи емоційно-експресивну оцінку різних явищ. До таких вставлень відносимо ті, які експлікують звернення до читача, що у стилістичному плані значно посилює присутність образу автора у тексті. Письменник наче залучає свого читача до двосторонньої комунікації, до постійної інтеракції, щоб адресат бодай подумки, але відповідав, погоджувався чи заперечував, співпереживав чи залишався байдужим. Авторське запитання, що виражає невпевненість, і прохання включені у структуру основного речення за допомогою інтонаційно-пунктуаційного оформлення, виражені простими двоскладними чи складними реченнями: *А якщо чоловік усе-таки вродливіший від мавпи, має бажання і енергію до боїв на гендерних (я правильно використав це слово?) полях і позбавлений найдурніших комплексів очікуваної поразки, то йому, як мовиться, і карти в руки* [5, 85]; *Але вона дзвонила два рази на роботу (що я їй*

казав, *дозвольте не переповідати, бо виглядатиме дуже ницо*) [5, 87]. Як варіант такого типу вставлень ідентифікуємо приклад репрезентації уявної розмови автора зі своїм персонажем, що звучить в іронічному тоні : *Коли Владислава у четвер (це ж треба було зустрітися у найпретензійніший, найбанальніший день тижня, який цікавий хіба що початком очікування вихідних основною масою населення) зустрілася з тобою в офісі, і ти побачив цю, аж трохи хворобливу, дворянську вроду (ти фантазуєш, друже, адже вона народилася у зачуханому райцентрі, де ніколи і не пахло навіть натяками на дворянську касту), ти все миттєво збагнув* [5, 158].

На думку А. П. Загнітка, “вставлені конструкції орієнтовані на відтворення полігамності міркувань автора і паралельно (можливо, навіть одночасно) спрямовані на передачу раптово посталих асоціацій” [2, 234]. У досліджуваному тексті вставлені конструкції є особливим і подекуди незамінним способом вербального вираження потоку авторських міркувань разом із багатовекторними асоціаціями, хаотичними спогадами, емоціями, адже “аналітична свідомість постмодернізму особливої уваги надає варіативності оповідної техніки, спрямованої на формування фрагментарності наративу...” [4, 553] : *Дівчина (він наче бачив її колись, може, це...може, Марія...він не знає...знову порожнеча) постійно рухає губами, вона, напевно, щось каже йому, але звідки він може про це знати?* [5, 188]; *Худий і зарослий, лише великий голений череп, а не пишне волосся красеня («мамо рідна...який він...інший...якийсь насторожено-чужий, не такий, як у листах,» - востаннє прошепстали сумніви під покровительством їхнього сімейного ментеле)* [5, 37]. Властивою формою вираження для цих вставлених конструкцій є незакінчені, або перервані речення, які у наведених прикладах кваліфікуємо як засіб стилістичного синтаксису, побудований на особливому виді комунікативних одиниць.

Сприйняття та інтерпретація реципієнтом вставлених конструкцій, зміст яких не виражений експліцитно, часто залежить від індивідуальності читача (його інтелекту, менталітету, культурного виховання, життєвих позицій тощо). Одним із таких прикладів є семантична актуалізація вставлених розділових знаків, що полягає у структурній лаконічності висловлення та одночасно смисловій багатозначності

вираження авторської позиції чи тону розповіді: *А ти, друже, вільний (?) праценаймач у вільній (???) країні* [5, 70]. У такому випадку комунікативно-прагматичні інтенції мовця можуть бути розгадані читачем саме завдяки візуальному сприйняттю цих вставлених одиниць. Таку ж здатність та силу виражати суб’єктивно-модальні значення висловлень мають, окрім вставлених розділових знаків, ще й парентези у формі вигуків: *Я інколи помічаю в очах коханого (бр-бр!) таку безодню деструктивної розпуки, що волію осліпнути, ніж зазирати за цю жаску татуйовану маску* [5, 106]; *Що не лікує залізо – ха-ха-ха ! – те лікує вогонь...* [5, 175].

Вставлені конструкції, виражені окличними реченнями, успішно виконують функції рефлексії емоційно-чуттєвого сприйняття дійсності, увиразнення позиції оповідача у тексті та підсилення суб’єктивно-модальних значень засудження, здивування, іронії, любові чи ненависті. Оформлені інтонаційно-пунктуаційними засобами окличні вставлення набувають потужної емоційно-експресивної сили: *Пара із дівчинкою (“Боже, майже моя ровесниця!”) віддалялася, у їхній ході було щось приземкувато-вulgарне, ґрунтовно-закорінене у плоть землі* [5, 11]; *Але щодо Віктора, то будь-які міркування видаються смішними і недоречними, адже цей недоносок (як я інколи його ненавиджу!) є жертвою нелюбові* [5, 66].

Характерні для текстотворення досліджуваного автора алюзійність та семантичний хаос представляють цікаві мовно-стилістичні експерименти через створення неологізмів чи амбівалентної гри слів, які, включаючись у вставлені конструкції, репрезентують влучну образну характеристику чи словесну символіку: *Страх і бажання міста, ностальгійний цем за малоцікавим селом, із якого повтікали усі речники село центризму, і яке жорстоко, мов Прокруст, обрубє будь-які мрії про перспективу чи реалізацію, окрім, пардон, тих випадків, коли особистість мріє бути землеробом і землеміром (землемором?), землекопом і землелюбом, землезнавцем і землекратом (землекротом?) та інші, розумієте, привабливі і зворушливі телуричні концепції, котрі особливо добре пишуться при санвузлах і телефонах, цих “прокляттях” урбаністики* [5, 18].

Отже, канва досліджуваного твору наскрізь пронизана такими засобами актуалізації структурно-семантичного та

експресивного аспектів, як вставлені конструкції. Автор уміло добирає специфічні засоби реалізації об'єктивної та суб'єктивної модальності у різних моделях вставлених структур. Останні характеризуються особливими формальними ознаками (здатність виражатися у вигляді всіх синтаксичних одиниць та вступати у різні синтаксичні зв'язки з основним реченням) і функціональними виявами (привнесення додаткової інформації, уточнень, пояснень, суджень, висновків, супровідних коментарів тощо). Та найвища цінність таких вкраплень у структуру художнього тексту полягає у їх необмежених можливостях експресивізувати оповідь: вставлені конструкції інтенсифікують авторську присутність, полегшують розуміння та сприйняття особливостей світоглядних позицій письменника, за допомогою економних мовних засобів та емотивно-оцінної конотації вони передають іронічність, сарказм, радість, захоплення, здивування, осудження тощо. Основними конструктивно-комунікативними рисами синтаксем, що включають вставлені конструкції, вважаємо їх структурну розгалуженість, інформативну багатоплановість та полісемантичність. Перспективу подальших розвідок вбачаємо в дослідженні засобів експресивного синтаксису, які дозволяють реалізувати опорні стильові ознаки постмодерністського текстотворення.

1. Гуйванюк Н.В. Слово-речення-текст : Вибрані праці / Ніна Василівна Гуйванюк. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2009. – 664 с.
2. Загнітко А. П. Глибина вставленості у структурі сучасного українського речення / А. П. Загнітко // Филологические исследования: сб. науч. работ. Вып. 1. – Донецьк: Юго-Восток, 2000. – С. 232-244.
3. Загнітко А. Семантика і прагматика вставлених одиниць в українському реченні // Вісник Львівського університету. Сер.: Філологічна, 2000. – Вып. 28. – С. 301-309.
4. Літературознавчий словник-довідник / за ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. – К.: ВЦ «Академія», 2006. – 752 с. (Nota bene).
5. Процюк Тотем. – Івано-Франківськ: Тіповіт, 2005. – 190 с.
6. Семотюк О. В. Структурно-семантична та модальна характеристика вставлених конструкцій в українській мові: дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01. «українська мова» / О. В. Семотюк. – Івано-Франківськ, 2010. – 230с.

В статті аналізуються функціональні та стилістичні особливості вставних конструкцій в структурно-семантичній організації роману Степана Процюка "Тотем". Описані синтаксичні зв'язки та семантичні відношення між вставними

компонентами і основним предложем с учетом субъективно- и объективно-модальных значений.

Ключевые слова: вставная конструкция, субъективная модальность, объективная модальность, синтаксическая связь, постмодернизм.

In the article the analysis of functional and stylistic features of inserted constructions of structural and semantic organization of the novel "Totem" by Stephen Protsyuk is carried out. It is cleared up the syntactic relations and semantic relations between the inserted components and the main sentence, taking into account subjective and objective modality.

Key words: inserted construction, subjective modality, objective modality, syntactic communication, post-modernism

УДК 801.8: 821.161.2

ББК 81.2

Надія Гериш

АНАФОРА В ТЕКСТАХ УКРАЇНСЬКИХ ПОЕТІВ

(на матеріалі творів В. Симоненко,
Л. Костенко)

У статті анафоричні та катафоричні ряди, репрезентовані художніми текстами, анафора й катафора аналізуються в функціонально-семантичному вимірі.

Ключові слова: анафора, катафора, анафор, антецедент, анафоричний ряд, катафоричний ряд.

У сучасному мовознавстві анафора стала предметом активних лінгвістичних досліджень, що зумовило перехід від логічного аналізу мовних одиниць до власне функціонально-прагматичних з опертям на їх семантичну кваліфікацію. Анафоричні відношення розглядаються не лише як відношення між формальними компонентами тексту, а й як відношення між смислами, на ґрунті референційної теорії отримала низку ознак, пов'язаної з когнітивними механізмами.

Актуальним є визначення місця і ролі анафоричних відношень у семантичній організації синтаксичних конструкцій як у межах речення, так і у міжреченневих утвореннях.

Термін анафора (гр. anaphora – букв. віднесення, винесення назад, зведення до чогонебудь, повернення) – явище, яке забезпечує додатковий смисловий зв'язок між мовними висловленнями (пропозиціями) і полягає в тому, що в смисл одного висловлення входить відсилання до іншого. У сучасній лінгвістиці

термін визначається, як встановлення відношень між двома лінгвістичними елементами, де визначення одного елемента під назвою “анафор” відповідає смислу іншого – “антецедента” [14].

Проблема лінгвістичної анафори була предметом дослідження як зарубіжних (Н.Д. Арутюнова, А.О. Кібрик, О.В. Падучева, В. В. Бекзентеева, М.О. Кронгауз, О.М. Селіверстова, Н.Ю. Шведова, А.С. Чехов, Т. Васов, Н.Хомський, Л.Теньєр), так і українських (В.К. Ситнікова, О. Пилипенко, Т. Матвійчук, Н.С. Бук, Г.В. Волчанська, Н.С. Тесленко) мовознавців, проте потребує подальшого поглибленого вивчення, зокрема у плані визначення для визначення функціонально-семантичних характеристик цього засобу.

Мета дослідження – дослідити та описати анафоричні та катафоричні ряди, які виступають маніфестами анафоричних та катафоричних номінацій.

У лінгвістичній науці й нині відбуваються жваві дискусії щодо того, як називати компоненти анафоричних відношень – “анафора” і “антецедент” або “анафор” і “антецедент”. Віддаємо перевагу другій термінологічній парі, розглядаючи термін “анафора”, як позначення загального лінгвістичного явища, а терміни “анафор” і “антецедент” – як найменування його компонентів. В останні роки вивчення анафори стало не лише проблемою загальної лінгвістики, а й інших наук – філософії, психології, когнітивної лінгвістики, комп'ютерної лінгвістики.

Слід зазначити, зацікавлення цією проблемою пояснюється трьома чинниками: 1) анафора є одним із поширених явищ природної мови; 2) вивчення анафори розглядається як один з аспектів, необхідних для наступних досліджень у сфері людського мислення. Н. Хомський бачив в анафорі докази того, що у людини з народження закладено вічні і підсвідомі знання мови (Chomsky 1981); 3) на вивченні анафори ґрунтуються гіпотези щодо відношень синтаксису, семантики і прагматики в різних лінгвістичних теоріях.

Анафори поділяються залежно від 1) мовного рівня (*звукові, лексичні, синтаксичні*); 2) жанрової приналежності (*віршові, прозові*); 3) частини мовного вираження (*займенникові,*

іменникові, дієслівні, прислівникові та ін.); 4) матеріального вираження (*експліцитні, імпліцитні*); 5) напрямку зв'язку між компонентами (*проспективні, ретроспективні*) [5, 13], (*катафору й анафору* [15, 87.], (*анафору й епіфору*) [2, 98]. Термін анафора використовується як загальний термін, а при потребі підкреслити напрям анафоричного зв'язку вживаємо терміни *проспективна і ретроспективна анафора* [5, 13].

Ретроспективна анафора (власне анафора) характеризує відношення між мовними сегментами, перший з яких – антецедент, або смислове джерело, а другий – анафор. Наприклад: *Це – сивий лірник. Він багато знає (Л.Костенко “Сосновий ліс перебирає струни”)*. Анафорична пара репрезентована антецедентом *сивий лірник* і анафором *він*. Порівняймо ще: *А їх давно вже переслідує /страшний безжалісний чаклун. /Він поселився в домі їхньому, /під зорепадом жолудів (Л.Костенко “Три принцеси”)*. У другому прикладі за допомогою виділених слів утворюється анафорична пара, першим компонентом якої є антецедент *страшний безжалісний чаклун* і анафоричний займенник *він* (ретроспективна анафора).

Проспективна анафора (катафора) – тип відношення між мовними сегментами у висловленні, першим компонентом якого є анафор, а потім антецедент, або смислове джерело. Наприклад: *Він – Данте* є катафорична пара, репрезентована анафором *він* і антецедентом *Данте*.

М. О. Кронгауз кваліфікує анафоричні відношення як різновид семантичних відношень, спрямованих на забезпечення когезії в тексті [5, 260].

Процес формування анафоричних відношень, а також його результат можна представити як анафоричну номінацію, антецедентом анафоричного зв'язку за таким підходом може бути окреме слово, словосполучення, ціле речення або навіть декілька речень [9, 15]. Сутність когезії полягає в зв'язності елементів тексту, при якій інтерпретація одного елемента тексту залежить від другого.

У процесі розгортання тексту виникає необхідність повторної згадки референта, що зумовлює проблему вторинної (анафоричної, відсилальної, заміщувальної) номінації, що дає змогу уникати повтору тих самих слів, що

нерідко супроводжується внесенням нових конотацій. В основі визначення анафоричної номінації лежить уявлення про те, що існують різні способи номінації – пряма, відсилальна, дейктична та інші. При посиланні на відсилальну номінацію апелюємо до інтуїтивного уявлення про те, що хтось описує свій номінат не прямим способом, а відсилає адресата іншого номіната, який експліцитно вербалізований у попередньому тексті, наприклад: *Юність в інших завше загадка / А своя – проста була чи ні? / Це ж вона, нестримана й криклива, / Повна вихвалянь і недовір.* (В. Симоненко. “Юність в інших завше загадка”). За допомогою анафоричного ряду *юність-загадка-вона-нестримана-криклива-повна вихвалянь і недовір* автор маніфестує референт *юність*, який в репрезентований епітетом *загадка*, який заступає прономінативний іменник *вона* з предикатами: *нестримана, криклива, повна вихвалянь і недовір*.

У процесі референції співказівні номінативні одиниці утворюють анафоричні ряд, до складу якого входять референт *світ* і предикати, наприклад: *Світ який – мереживо казкове!.. / Світ який – ні краю ні кінця! / Зорі й трави, мрево світанкове, / Магія коханого лиця*” (В. Симоненко. “Світ який – мереживо казкове”). У наведеному сегменті предикати: *мереживо казкове, ні краю, ні кінця, зорі й трави, мрево світанкове, магія коханого лиця* співвідносяться з референтом *світ*. У наступній строфі автор звертається вже до свого “світу”: *Світе мій гучний, мільйонноокий, / Пристрасний, збурунений, німий, / Ніжний, і ласкавий, і жорстокий* (В. Симоненко. “Світ який – мереживо казкове”). У маніфестованому сегменті анафоричний ряд *світе-гучний-мільйонноокий-пристрасний-збурунений-німий-ніжний-ласкавий-жорстокий* містить контекстуальні антонімічні пари *гучний-німий, ніжний-жорстокий, ласкавий-жорстокий*. Ці два анафоричні ряди репрезентують концепт *світ*.

Порівняймо ще: *Послухаю цей дощ. Підкрався і шумить. / Бляшаний звук води, веселих крапель кроки. / Ще мить, ще мить, ще тільки мить і мить, / і раптом озирнусь, а це вже роки й роки!* (Л. Костенко. “Послухаю цей дощ. Підкрався і шумить”). У наведеному контексті анафоричний ряд – *цей дощ-бляшаний звук води-веселих крапель кроки-*

роки, перші два компоненти якого репрезентують кореферентну анафору за допомогою слів *дощ, вода*, а третій компонент як їхня частина метафори *веселих крапель кроки* асоціюється з роками людини.

Проаналізуймо ще: *Шукайте цензора в собі. / Він там живе, дрімучий, без гоління. / Він там сидить, як чортик у трубі, / і тихо вилучає вам сумління.* (Л. Костенко. «Шукайте цензора в собі»). Анафоричному ряд: *цензора-в собі-він-дрімучий-без гоління-він-як чортик у трубі* антецедентом, або смисловим джерелом, якого виступає слово *цензор*, другим компонентом є зворотній прономінативний субстантив *в собі*, який замінює особово-вказівне прономінативне слово *він*, що схарактеризовано означеннями: *дрімучий, без гоління*, далі – знову прономінативне слово *він*, яке порівнюється *як чортик у трубі*.

Анафорична номінація може бути маніфестована референтом *посмішки* та низкою образних метафор: *Посмішки, / цвітіння людських облич – / червоні троянди пристрасні, / білий гнів ломакаменю, / колюча тиша зневаги, / сині іриски втоми, – / мене морозить, коли я бачу посмішку пошляка / або лакизи. / Хлопавкою для мух / убивати б такі посмішки!* (Л. Костенко. “Посмішки...”). Пронімінативний ад’єктив *такі* із субстантивом *посмішки* узагальнює висловлені думки.

У ролі референта вживається слово *декорації*, яке уточнюється, наприклад: *Немов чарівні декорації – / Жасмин, троянди і бузок. / Кузини мамині, три грації, / як три принцеси із казок* (Л. Костенко. “Три принцеси”). В анафоричний ряд *декорації-жасмин, троянди і бузок-кузини мамині-три грації-як три принцеси із казок* третім компонентом виступає дескрипція *кузини мамині*, яка надалі найменується *три грації* і порівнюється *як три принцеси із казок*. В наступних рядках прономінативний іменник *вони* передує субстантивом, утворюючи катафоричний ряд *вони-вродливі-три Лиди-Либеді-вередливі-молоді. Які ж були вони вродливі, / три Лиди-Либеді тоді! / І трішки-трішки вередливі, / і дуже-дуже молоді* (Л. Костенко. «Три принцеси»).

Крім власне анафоричних відношень, виділяються катафоричні відношення, в яких

про номінативне слово передує субстантивом, наприклад: *Як зносили їх з поля! / Набржали від крові рядна. / Троє їх, пастушків. Павло, Сашко і Степан* (Л. Костенко. “Пастораль ХХ сторіччя”). У наведеному сегменті утворюється катафоричний ряд *їх-троє, їх-пастушків-Павло, Сашко і Степан*, де спочатку автор використовує прономінативний займенник *їх*, доповнює його кількісним компонентом *троє*, третій займенник маніфестований референтом *пастушки*, і тільки останній – онімами *Павло, Сашко і Степан*. Порівняйте катафоричну номінацію з прономінативним займенником *вони*: *Отакі вони хлопці, кирпаті сільські аргонавти, / голуб’ята, анциболи, хоч не роди!* (Л. Костенко. “Пастораль ХХ сторіччя”). Катафоричний ряд *Вони-хлопці-кирпаті сільські аргонавти-голуб’ята, анциболи*, де другий компонент виражений референтом *хлопці*, який продовжується дескрипцією *кирпаті сільські аргонавти*, далі компонент позитивної оцінки *голуб’ята*, який замінюється компонентом негативної оцінки – *анциболи*.

Часом автор розпочинає свій твір займенниковим словом, тобто проспективною анафорою (катафорою) : *Вона прийшла непрохана й неждана, / І я її зустріти не зумів* (В. Симоненко. “Вона прийшла непрохана й неждана”). В катафоричному ряді *вона-непрохана й неждана-її* відомо тільки те, що вона непрохана й неждана, але не знаємо, хто така вона. Аналогічно проспективною анафорою (катафорою), тобто особово-вказівним прономінативним словом, починається наступна строфа: *Вона прийшла, завітчана і мила* (В. Симоненко. “Вона прийшла непрохана й неждана”), де автор за допомогою катафоричної пари *вона-завітчана і мила* характеризує її епітетами *завітчана і мила*, але ми знову не знаємо, хто така вона. І тільки в наступному контексті: *Прийшла любов непрохана й неждана – / Ну як мені за нею не піти?* (В. Симоненко. “Вона прийшла непрохана й неждана”) завдяки анафоричному ряду *любов-непрохана-неждана-нею* дізнаємося, що прономінативному займеннику *вона* відповідає абстрактний субстантив *любов*. Отже, прономінативне слово *вона* є текстотвірним компонентом, що забезпечує через епітети *непрохана й неждана*,

завітчана і мила ідентифікацію концепта *любов*.

Спробуємо навести приклад катафоричної номінації із прономінативним словом *він*: *Під вечір виходить на вулицю він. / Флоренція плаче йому навздогін. / Ці сльози вже зайві. Минуло життя. / Йому вже в це місто нема вороття. / Флоренція плаче: він звідси, він наш! / Колись прокляла і прогнала вона ж...* (Л. Костенко. “Під вечір виходить на вулицю він”). Спочатку автор не називає головного героя, а тільки говорить *він* і цим намагається сфокусувати увагу реципієнта. *Високий вигнанець говорить їй: ні*. Тут найменше дескрипцією *високий вигнанець* й надалі описує одягу, звертає увагу на *молоду сивину і чоло ще таке молоде* головного героя: *Одежа у нього з тонкого сукна. / На скронях його молода сивина. / Він тихо іде, він повільно іде. / У нього й чоло ще таке молоде! / Хто скаже про нього: старий він як світ? / Він – Данте. Йому тільки тисяча літ.* (Л. Костенко. “Під вечір виходить на вулицю він”). Наприкінці прономінативний слово *він* найменше предикатом *Данте*.

Таким чином, анафоричні і катафоричні номінації репрезентовані в творах українських поетів анафоричними та катафоричними рядами, які забезпечують текстову зв’язність (когезію), маніфестують окремий концепт і утворюються у процесі вторинної номінації.

1. Арутюнова Н.Д. Референция имени и структура предложения / Н.Д. Арутюнова // Вопросы языкознания. – 1976. - № 2. – С. 24-25.
2. Богданов В.В. Семантико-синтаксическая организация предложения / В.В. Богданов. Л.: Изд-во ЛГУ, 1977. – 204 с.
3. Богуславская О.Ю. О семантике анафоры / О.Ю. Богуславская // Формальное представление лингвистической информации: Сб. науч. тр. Новосибирск, 1982. – С. 64–84.
4. Вихованець І.Р. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська. – К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.
5. Вольф Е.М. Грамматика и семантика местоимений / Е.М. Вольф. М.: Наука, 1974. – 222 с.
6. Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. Морфология / В.Г. Гак. М.: Высшая школа, 1986. – 311 с.
7. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / И. Р. Гальперин. М.: Наука, 1981. – 139 с.
8. Кибрик А.А. Константы и переменные языка / А.А. Кибрик. – СПб: Алетейя, 2003. – С. 47-60.

9. Ожоган В.М. Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови / В.М. Ожоган. – К., 1997. – 230 с.
10. Падучева Е.В. Анафорическое отношение / Е.В. Падучева // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – С. 32.
11. Падучева Е.В. Анафорические связи и глубинная структура текста / Е.В. Падучева // Проблемы грамматического моделирования. М.: Наука, 1973. С. 96–107.
12. Падучева Е.В. Высказывание и его соотнесенность с действительностью / Е.В. Падучева. М.: Наука, 1985. – 271 с.
13. Berendonner A. Anaphore et connecteurs pragmatiques // La grammaire modulaire. Paris, 1986. – 354 p.
14. Wasow T. Anaphora in generative grammar / T. Wasow. Chent, 1979.
15. Kerbrat-Orecchioni De la subjectivite dans le langage. P.: Armand Colin, 1980. – 290 p.
16. Cornish F. Anaphoric relations in English and French. A discourse Perspective. Groom Helm. London. Sydney. Dover. New Hampshire, 1986. – 242 p.

В статье рассматриваются понятие анафорические и катафорические ряды, представленные художественными текстами, анафора и катафора анализируются в функционально-семантическом измерении.

Ключевые слова: анафора, катафора, анафор, антецедент, анафорический ряд и катафорический ряд.

In the article anaforical and kataforical series are represented in the fictional texts. Anaphora and katafora are analyzed in functional and semantic dimension.

Key words: anaphora, katafora, anaphora, antetsedent, anaforical series kataforical series.

ТРИБУНА МОЛОДИХ

УДК 811.161.2'367
ББК 81.2

Орест Гургула

КАТЕГОРІЇ ПРИЧИНИ І МЕТИ У ПОЛІ КАУЗАТИВНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Стаття присвячена проблемі виділення та розмежування категорій мети й причини як складників концептуального поля каузативності в українській мові. Особливу увагу звернено на формалізовані засоби репрезентації цих категорій у структурі речення.

Ключові слова: каузативність, мета, причина, бажаність, предикат, суб'єкт, об'єкт, сполучник.

Дослідження вітчизняних і зарубіжних дослідників, присвячені каузативним відношенням як у мові, так і позамовній дійсності, дають змогу назвати каузацію складною релятивною мегакатегорією, що відображає генетичні зв'язки у світі й мові і включає категорії умови, причини, наслідку, допусту і мети [14].

У сучасній лінгвістиці каузацію розглядають як «прототипове поняття», вбудоване в граматику мови (Б. Ворф, Дж. Лакофф), як функціонально-семантичне поле зумовленості (О. Бондарко, М. Всеволодова, Г. Золотова, Н. Онипенко), як граматичне поняття (Т. Булигіна, В. Труб, О. Шмельов), і як явище лексичної семантики (Ю. Апресян, О. Богуславська, І. Левонтіна).

Характер цієї релятивної категорії виявляється в тому, що вона відображає логічні зв'язки між окремими ситуаціями в мовній свідомості. В українському та зарубіжному мовознавстві співвіднесені з каузацією логічні відношення в мові найповніше вивчено в плані синтаксичних відношень зумовленості, які тлумачать через поняття семантичних пропозицій, об'єднаних логічними зв'язками. Зумовленість, тобто причиновість у широкому розумінні, поєднує в собі значення умови, причини, допусту, мети, наслідку, порівняння та зіставлення. Об'єднання названих категорій у межах однієї надкатегорії нерідко зумовлює їх ототожнення, особливо на граматичному рівні. Так, синтезований підхід до вивчення відношень зумовленості почасти пов'язують з використанням теорії функціонально-семантичної категорії та функціонально-семантичного поля [2; 5; 8 та ін].

Проте, на думку Т. Яценко, під час аналізу відношень зумовленості постає потреба в критеріях розмежування причини і мети. Для сучасного етапу вивчення відношень зумовленості актуальним є розв'язання таких питань: 1) цілісний (синтезований) підхід до їх вивчення, що не виключає виявлення диференційних ознак підтипів відношень; 2) доцільність використання дефініції *породжувальна ситуація* і *породжена ситуація*, що відповідає розумінню каузації як генетичного зв'язку у світі й мові. При цьому *породжувальна ситуація* репрезентована ситуаціями причини, умови і мети, а *породжена ситуація* співвідносна з ситуацією наслідку, а також з дією, спрямованою на реалізацію мети. Дослідниця наголошує на необхідності розмежування причини і мети як різних концептів, по-своєму відображених у мові [14, 10].

Питання розрізнення категорій причини і мети має давню історію. Ще Аристотель тлумачив контамінацію мети і причини як складників цілеспрямованої людської діяльності через розуміння мети як кінцевої причини буття (*causa finalis*) [12, 763]. Послідовники детермінізму стверджували загальний характер причиновості в процесах руху і розвитку матерії, а тому включали мету до послідовності причиново-наслідкових відносин і наполягали на причиновій зумовленості мети [13, 486-487]. Індетермінізм, навпаки, заперечував всезагальний характер каузативності [12, 107].

Категорію причини, поряд із категорією мети, кваліфікують як одну з філософських категорій, що суттєво характеризує картину світу й відображається в мові, вербалізуючись у дискурсі різноструктурними мовними одиницями. Механічний, статичний підхід в основі теоретичного осмислення причиновості поступово замінювався на динамічний, коли реальними складниками каузативної ситуації вважали дві події, пов'язані між собою відношеннями причиновості. Сучасне розуміння категорії причини базується на концепції З. Вендлера, згідно з якою причини кваліфікують як факти, а не події. Факти не рівнозначні подіям: факт зорієнтовано на світ знання, тобто на логічний простір, організований координатою істини й неправди; подія ж зорієнтована на те, що відбувається в реальному просторі й часі [7, 8].

Основною диференційною ознакою категорії причини умотивовано постає її фактуальність, що знаходить свій конкретний вияв у межах семантичної опозиції “породжувальна реальна подія – породжена реальна подія”, які характерні незворотністю й односпрямованістю (наслідок не може передувати своїй причині). Встановлення семантичних компонентів на позначення причини й мети дає змогу не лише підтвердити самостійний статус кожної з них, але й показати їх взаємозв’язки й залежності як вияв інтенційних властивостей.

Причина і мета вказують на дві події, дві ситуації, а також на їхню обов’язкову взаємозумовленість. [4, 380]. Наявність у реченні опозицій причина-наслідок і мета-дія засвідчує існування, з одного боку, причиново-наслідкових відношень, з іншого, зв’язок мети і дії щодо її досягнення, наприклад: *Треба бути Вагнером, щоб написати “Лоенгринна”, але треба бути і Альтиулером, щоб так-от поставити “Лоенгринна”* (О.Вишня). Відмінність між причиною і метою полягає передусім у тому, що каузальність, існування причиново-наслідкових зв’язків властиві об’єктивній реальності. Категорію причини неможливо застосувати до нереальних подій і відношень між ними. “Людина шукає в реальному світі причини явищ, які дійсно існують” [1, 20]. Мета ж у своїй основі гіпотетична, бажана, але далеко не завжди реалізована. У мовному вираженні реальність причиново-наслідкових відношень може виявлятися в побудовах, у яких перша частина називає причину того, що заважає досягненню мети, визначеної в другій частині складного речення. Наслідок дії – нереалізована, але бажана мета; сенс висловлення в тому, що мовець мав прагнення, але з певних причин замислене не було здійснене, наприклад: *Все нема і нема зайвого часу, щоб запрягти коні і одвезти малого до церкви* (У.Самчук). Н. Арутюнова з цього приводу зазначає: “Причина встановлюється в результаті ментальних операцій. Мета вимагає дії. Причина існує, мета здійснюється. Причини проєктуються в минуле, мета – в майбутнє” [1, 15].

У той же час, загальноприйняте протиставлення мети і причини за співвіднесеністю до світу минулого чи майбутнього, за реальністю чи потенційністю не завжди виявляється достатнім для диференціації каузальних і телеологічних відношень. Врахування ширшого за речення-

висловлення контексту, що включає відношення причини і мети, дає змогу, крім використання традиційних критеріїв, звернути увагу на значення ‘бажаність’, яке є характерним саме для відношення мети.

Мета пов’язана з активною свідомою діяльністю людини. Під поняттям дії за цих умов розуміємо “довільну активність, з певним наміром, спрямовану на досягнення усвідомленої мети” [6, 77]. Для дій цілевизначених характерні причиново-наслідкові відношення. [1, 14]. У такому зв’язку неправомірною видається позиція мовознавців, які не вважають значення мети сумісним зі значеннями чисто емоційних, модальних дієслів, адже саме виявлення наміру чогось досягти звичайно супроводжується переживаннями, чи буде досягнута “омріяна мета”, наприклад: *Цареві не миру хочеться, а передишки, щоб нових сил набрати* (Б.Лепкий). У таких реченнях емотивний план дієслівних форм визначається не лише їх лексико-семантичним характером, але й загальною інтенцією мовлення.

У статті “Причина і Мета. Еволюція” Ю. Степанов говорить про те, що причина і мета як онтологічні категорії можуть змішуватися при включенні їх до поняття «цілеспрямованість людини», що належить до ще ширшої системи «людина-суспільство-природа», оскільки єдиний концепт «причина – мета» (авторський переклад аристотелівських термінів “цільова причина”, “кінцева причина”) “існує тільки в контекстах “ансамблів”, “систем”, де будь-який ланцюжок причиново-наслідкових відносин мислиться як не ізольований, а включений у якусь більш загальну систему” [11, 768].

У реченнях мети один семантичний предикат може вказувати на здійснення дії заради досягнення певної мети, яка виражена предикатом другої частини, наприклад: *В його душа стрепенулась од тихи. Він був ладен втратити пів-Вербівки, аби тільки помститись над Миколою* (І. Нечуй-Левицький). Доволі поширеними в українській мові є конструкції, де одночасно визначено не лише причину й мету, а й наслідок дії суб’єкта, наприклад: *А над берегом моря походжає старий Половець, він думає думу, дивиться в бінокль, щоб не прогавити когось чужого, а в береговій печері йде робота* (Ю. Яновський.); *І, обходячи берегом Олешки, щоб не потрапити до білих на муку, щоб вивідати, де свої, а де ворог і хто кого добиває, обходячи Олешки, – побачили двох*

партизанів товариша Шведа." (Ю.Яновський).

Взаємодія причини, мети і наслідку служить єдиним критерієм часових відношень між явищами. Каузальні відношення зазвичай вказують на причину в минулому і дію в майбутньому як наслідок. Дія, що передає значення причини, за якою виявляється мета, виражається передусім предикатами, що позначають рух у певному напрямку. Досягнення якогось запрограмованого результату можливе, якщо прикласти для цього зусилля, а рух називає саме таку активну дію. Введення дієслів цього лексико-граматичного класу зумовлене природою мети як поняттєвої категорії, наприклад: *Побіг на вокзал, не попрощавшись, на дачний потяг, щоб знову прийхати на закинуту станцію, в ортечека й випити там з далеким знайомим чаю, а потім уже додому, на заняття* (М. Хвильовий)

Важливо наголосити, що при трикомпонентній структурі дії в індоєвропейських мовах (суб'єкт – дія – об'єкт) на питання причини "чому?" (хтось щось робить) часто звучить цільова відповідь "для того, щоб здійснити Р" [11, 767] тобто майбутню, іншими термінами, "потенційну", "гіпотетичну", "ймовірну" подію. Це засвідчує ще одну проблему в мовному розрізненні причини і мети, адже аналіз контамінації цільових і причинових відношень веде до недиференційованості засобів їхнього вираження у сфері зумовленості, пор.: "Причина і мета глибоко відмінні. Мова, проте, дає приклади їхнього поверхневого нерозрізнення" [10, 46]. Так, для вираження категорій мети і причини здебільшого використовується таке морфолого-синтаксичне оформлення їхніх взаємовідношень, як "дієвідмінювана форма + інфінітив", "складений предикат + інфінітив", "дієвідмінювана форма + дієвідмінювана форма", наприклад:

Причинові відношення	Відношення мети
<i>Еней все щупався рукою, Щоб не ввалитися куди</i> (І. Котляревський)	<i>Так пан Еней наш знаявася, Щоб дружби Турну доказать</i> (І. Котляревський)

Приклади засвідчують, що у складному реченні нерозрізнення цільових і причинових відношень зумовлене передусім використанням сполучника *щоб* і його варіантів. Проте можна зауважити, що

контекст, ситуація мовлення здебільшого усуває можливу контамінацію, наприклад: *Копронідос тільки поклонився низенько й не рушив з місця, щоб провести гостя* (І. Нечуй-Левицький). У реченні, з одного боку, чітко визначено цільову доміную відношень, з іншого боку, міститься і каузативне значення. Для того щоб досягнути мети, має бути певна причина, однак очевидним є переважання цільової мотивації, а значення причини є скоріше імпліцитним, прихованим, згорнутим [9, 195].

На недиференційованості засобів вираження мети і причини в мові наголошували такі дослідники, як Н. Лаврентьєва, Т. Рахіліна, Н. Арутюнова та ін. [1; 9; 10]. Проте самі вчені, попри те, що сполучникові засоби й інфінітив виступають основним показником цих категорій, наголошують на їхній глибокій відмінності, яку здатний виявити як дослідник, так і загалом реципієнт, який сприймає мовленнєвий акт.

Приєднання мети за участю інфінітива й складених сполучників мети *для того щоб, заради того щоб, аби тільки, з тим щоб*, своєрідного предиката предикатів, увиразнює мету дії, виражену інфінітивом, сприяє посиленню значення цілеспрямованої дії, підвищує ілюктивну силу висловлення, утворюючи завершену актуалізовану модель складного речення мети, в якому сполучник частково поширює свою присутність і на головну частину. В утвореній тріаді "змінне дієслово – сполучник *щоб* і його варіанти – інфінітив" роль і функція кожного складника визначена як вихідна, формотворча [3, 159]. Сполучник *щоб* за таких умов є основним показником мети. Мета може виражатися не тільки другою частиною висловлювання, але й головною частиною, якщо вона містить вказівку на цілеспрямовану дію. Однак сполучник позначає семантико-синтаксичні відношення, робить їх невідворотними. Значення мети, зумовлене каузацією, набуває характеру центрованої категорії; причиновість як така стає своєрідним поясненням, коментарем до цілеспрямованої дії. За таких умов вказівка на причину є імпліцитною, наприклад: *Я буду вчитись щохвилини, Щоб гідним сином Батьківщини Зустріть в садах любов мою* (В. Сосюра); *Я маленьким збирав тут вугілля, Щоб великим збирати пісні* (В. Сосюра). Свідченням того, що в таких конструкціях категорії мети і причини розмежовані, є доволі висока здатність

причини до експлікації за допомогою допоміжних мовних засобів, наприклад: *Ладковська як залицяється до гарних парубків півчих, то з цієї причини ходе на співки, щоб дивиться та залицяється до їх* (І. Нечуй-Левицький); *Ченці збиралися до отця Палладія, щоб побалакати до обіду та й по чарці в компанії випити перед їжею, бо вільного часу в їх було так багацько, що вони не знали, де дітись з нудьги* (І. Нечуй-Левицький).

Варто відзначити, що конструкції зі значенням мети, де пояснюване слово головного висловлення означає цілеспрямовану дію, організують передусім дієслівні предикати цілеспрямованого руху *іти, прийти, вийти, зайти, увійти, бігти, поспішати, встати, піднятися, поїхати* тощо, зворотні предикати руху, які історично стали неперехідними, *нахлятися, повертатися, пробратися, забитися, зібратися*, а також дієслова на позначення цілеспрямованого затримання або припинення руху *залишитися, зупинитися* і под., наприклад: *Він іде, щоб подзвонити в майстерню* (В. Полторацький); *Повертається, щоб іти до помосту, але в цю мить підходить видимо стурбований Мирослав* (І. Кочерга). Внутрішня причиновість, що супроводжує значення названих дієслів активного процесу, як правило, не виражена експліцитно, але наведені дієслова в силу своєї семантики містять потенційну сему каузативності (якщо *біг, зупинився, зібрався* тощо, то цьому повинна бути причина). При цьому експліцитність причини при таких дієслівних предикатах є цілком можливою, наприклад: *Наш кийівський кружок зібрався в одного в найвидатніших наших вчених, добродія Ж., щоб його привітати, бо він тільки що магіструвався в університеті з великим поспіхом* (І. Нечуй-Левицький).

Отже, попри те, що мовлення дає чимало прикладів поверхового нерозрізнення причинових і цільових відношень, стверджена ідея глибоких відмінностей між категоріями "причина" і "мета". Можна передбачити, що для конструкцій без цільового корелята, зі сполучником або при безсполучниковому зв'язку контаміноване значення може виявитися більш виразно, виходячи з широкого розуміння каузативності як загальної зумовленості. Тим самим в арсеналі засобів вираження мети на рівні складного речення визначаються такі службові засоби, які, з одного боку, виключають появу

альтернативного корелята, а з іншого – допускають розчленування і відокремлення своїх складників (для того щоб, заради того щоб і под.), які забезпечують диференціацію значень, а звідси розширюють асоціативні можливості передачі цільових відношень через включення інших семантико-синтаксичних відношень, і передусім каузативності.

1. Арутюнова Н.Д. Язык цели / Н.Д. Арутюнова // Логический анализ языка : модели действия / [Отв. ред.: Н.Д. Арутюнова, Н.К. Рябцева]. – М. : Наука, 1992. – С. 14-23.
2. Бондарко А.В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии : [монография] / Александр Владимирович Бондарко. – [3-е изд., стереотип.]. – М. : Эдиториал УРСС, 2003. – 208 с.
3. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті : [монография] / Іван Романович Вихованець. – К. : Наукова думка, 1988. – 256 с.
4. Вригт Г.Х. Логико-философские исследования : [избранные труды] / Георг Хенрик фон Вригт ; [пер. с англ., сост. и авт. предисл. В.А. Смирнов ; общ. ред. Г.А. Рузавин, В.А. Смирнов]. – М. : Прогресс, 1986. – 594 с.
5. Всеволодова М.В. Причинно-следственные отношения в современном русском языке / М.В. Всеволодова, Т.А. Ященко. – 2-е изд. – М. : УРСС, 2008. – 246 с.
6. Гак В.Г. Номинация действия // Логический анализ языка : модели действия / [отв. ред. Н.Д.Арутюнова, В.Н.Телия]. – М. : Наука, 1992. – С. 77-83.
7. Дубовик Л.І. Логіко-граматичні аспекти категорії причини : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л.І. Дубовик. – Донецьк, 2005. – 20с.
8. Евтюхин В.Б. Категория обусловленности в современном русском языке и вопросы теории синтаксических категорий : [монография] / Вячеслав Борисович Евтюхин. – СПб. : Изд-во СПб.ун-та,1997. – 200 с.
9. Лаврентьева Н.М. Недиференцированность средств выражения причин и целевых отношений и ее причины / Н.М. Лаврентьева // Ученые записки московского областного педагогического института. – Т. 257 : русский язык. – 1969. – Вып. 16.– С. 195.
10. Рахилина Е.В. Отношение причины и цели в русском тексте / Е.В. Рахилина // Вопросы языкознания. – 1986. – №6. – С. 46-54.
11. Степанов Ю.Д. Причина и цель : эволюция / Ю.Д. Степанов // Константы : словарь русской культуры : опыт исследования / Юрий Сергеевич Степанов. – М. : Школа „Языки русской культуры”, 1997. – С. 753-775.
12. Философский энциклопедический словарь / [гл. ред. Л.Ф. Ильичев и др.].– М. : Сов. энциклопедия, 1983. – 840 с.
13. Человек и общество (философия) : словарь-справочник / [авт.-сост. И.Д. Коротец, Л.А. Штомпель, О.М. Штомпель]. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. – 544 с.
14. Ященко Т.А. Каузація в російській мові: онтологія та концептуалізація : автореф. дис. на здобуття

наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.02.01
«Українська мова» / Т.А. Яценко. – К., 2007. – 36 с.

Стаття посвячена проблеме выделения и разграничения категорий цели и причины как составляющих концептуального поля каузативности в украинском языке. Особое внимание обращено на формализованные средства репрезентации этих категорий в структуре предложения.

Ключевые слова: каузативность, цель, причина, желательность, предикат, субъект, объект, союз.

The article is devoted to the problems of selection and separation of the categories of purpose and reason as components of the conceptual area of causativeness in Ukrainian language. Specific focus is made on the formal means of presentation of this category in the sentence structure.

Key words: causativeness, purpose, reason, desirability, predicate, subject, object, conjunction.

УДК 81'367.625.4
ББК 81'44

Ковбанюк Мар'яна

ДО СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ДІЄПРИСЛІВНИКА ТА ФРАНЦУЗЬКОГО ГЕРУНДІЯ

У статті розглянуто процес становлення українського дієприслівника і французького герундія з урахуванням діахронічних і зіставно-типологічних аспектів дослідження.

Ключові слова: дієприслівник, герундій, категорія, дієприкметник, інфінітив.

Український дієприслівник і французький герундій традиційно вважаються дискусійними категоріями, що вирізняються своєю гібридністю, неоднорідністю частиномовного складу, співвідношення з особовими формами, зрештою, загальними принципами виділення, класифікації та функціонування. Однак вивчення і дослідження мовних явищ неможливе без звернення до історичного підґрунтя його виникнення. Поглиблений зіставно-типологічний аналіз українського дієприслівника й французького герундія у функції семантичного вторинного предиката стає невиправданим без історичного коментаря.

Актуальність розвідки зумовлена дискусійністю питання становлення й розвитку українського дієприслівника і французького герундія у межах зіставно-типологічного аналізу.

Об'єктом дослідження є історичні засади виникнення українського дієприслівника і французького герундія.

Предмет – наукові розвідки з проблеми історичного формування мовних категорій.

Мета статті полягає у простеженні історичного розвитку мовних категорій дієприслівника і герундія. Реалізація мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) розглянути історичні передумови розвитку й функціонування українського дієприслівника і французького герундія, послуговуючись науковими працями з історії української і французької мов; 2) визначити шляхи становлення категорій дієприслівника й герундія з урахуванням зіставно-типологічних аспектів дослідження.

Аналіз наукових праць вітчизняних та зарубіжних дослідників з проблематики діахронічного розвитку дієприслівника і герундія засвідчує, що питання часових меж становлення зазначених мовних категорій залишається дискусійним. До хронології розвитку дієприслівника звертались О. Х. Востоков, Д. Н. Кудрявський, І. В. Ягич, О. О. Шахматов, Я. О. Спринчак, М. В. Шульга, О. І. Соболевський, Ф. П. Медведєв, О. І. Білодід, П. Бевзенко, Л. І. Коломієць, А. В. Майборода та ін. [3; 8; 19; 16; 15; 18; 14; 11; 2; 6; 7]. О. О. Потєбня писав: «Ще достатньо важко в дійсності визначити період становлення дієприслівника. Безсумнівно є факт, що в кінці XIV ст. дійсні аппозитивні дієприкметники зустрічались тільки у книжній мові, і дієприслівник, як цілком сформована частина мови, уже існував, хоча і відрізнявся від теперішнього» [12, 186]. Ф. П. Медведєв стверджує, що в значній частині пам'яток XIV-XVII ст. дієприкметник не узгоджується з іменником. Він перестав уже бути відмінюваною частиною мови й поступово переростав у дієприслівник [11, 191-192]. Дослідження мови давньоруських грамот дало змогу В. І. Борковському прийти до висновку, що в XV ст. іменна форма активних дієприкметників стала дієприслівником [7].

Хронологічний аспект французького герундія детально окреслений у праці В. Ф. Шишмарєва "Историческая морфология французского языка", де автор стверджує, що у латинській мові герундій і прислівник чітко розрізнялись, натомість герундій був тісно пов'язаний з інфінітивом (facere – faciendi, faciendo чи facere). У зв'язку із збільшенням значення інфінітива в посткласичному періоді

посиливалося і значення герундія. У старофранцузькій мові, до XIII ст. роль інфінітива як іменника продовжувала розвиватися у річищі посткласичної латини, тому були можливі звороти, де інфінітив і герундій функціонували паралельно, наприклад: *Et en parler et en chantant* (Rom. de Violette 2425) (Gerbert de Montreuil. *Le Roman de la Violette*, ed. D.L. Buffum, P., 1928). У той час прислівник тільки ставав прикметником і все, що у ньому було дієслівне, переходило до герундія. Фонетично їхні форми співпадали, особливо, коли з XIII ст. кінцеве *-s* не вимовлялось. А особливо з XIV ст у французькій мові, під впливом перекладів з латини, частіше з'являються форми герундія із закінченнями *-e* і *-s*. У XVII ст. прислівник як дієслівну форму не відмінювали (тобто повернулись до герундія), атрибутивний прислівник трактували як звичайний прикметник. Тільки у XVIII ст. диференціальною ознакою герундія стає прийменник *en* [17, 165-166].

Таким чином, становлення українського дієприслівника припадає на староукраїнський етап розвитку мови (XIV – XVII ст.), а формування французького герундія охоплює старофранцузький (IX – XIII ст.), середньофранцузький (XIV – XV ст.) і періоди ранньої та класичної сучасної французької мови (XVI – XVIII ст.).

Дієприслівник – це одна з наймолодших граматичних категорій у східнослов'янських мовах. За своїм походженням – це застигла, адвербіалізована форма нечленних дієприкметників активного стану теперішнього і минулого часу. Категорія дієприслівника у східнослов'янській споріднених мовах (українській, російській, білоруській) розвивається на ґрунті єдиного вихідного матеріалу – нечленних дієприкметників активного стану східнослов'янських діалектів [7, 13]. Форми, з яких утворились дієприслівники, частіше виступають зі значенням другорядної, додаткової дії, логічно зв'язної з підметом і присудком [7, 11]. В. Ф. Шишмарев [17] стверджує, що французький герундій тяжіє до інфінітива і позначає вербальну семантику. В той час М. Гревісс [21] тлумачить французький герундій як відприслівникову форму дієслова: як і прислівник, він виражає обставину дії, виражену іншим дієсловом речення. Варто зауважити, що при герундію завжди присутній прийменник *en*, що вирізняє його від дієприкметника теперішнього часу.

Якщо дієприкметник теперішнього часу кваліфікує іменник чи займенник, то герундій дієслово [21, 814].

Л. І. Коломієць і А. В. Майборода, аналізуючи неособові форми дієслова, зазначають, що дієприслівники виникли з нечленних дієприкметників, уживаних у предикативному значенні. Ці дієприкметники були граматично узгодженні з підметом, а як предикативні члени логічно пов'язувались і з присудком [7, 10-11]. Членні дієприкметники головним чином виконували атрибутивну роль (звичайні означення), в той час як нечленні дієприкметники мали ширшу синтаксичну функцію – функцію присудка, що й зумовило втрату ними відмінювання. Первісно дієприслівники і дієприкметники не розрізнялися в мові; нечленні дієприкметники могли виступати як дієприслівники і дієприкметники, оскільки сполучали в собі атрибутивність і предикативність. Нечленні дієприкметники виступали в реченні: 1) як атрибутивне означення; 2) як предикативне означення, тобто входили до складеного присудка; 3) в ролі самостійного присудка; 4) як другорядний присудок [7, 9].

О. О. Потебня, характеризуючи творення дієприслівників, відмічає в них такі особливості: по-перше, дієприслівники могли утворюватись тільки від короткої форми дієприкметників; по-друге, членна форма дієприкметників ніколи не переходила до дієприслівників. Вона або зовсім зникла, або переходила до прикметників. Таке явище, на думку О. О. Потебні, слід пояснювати тим, що в членній формі вказівний займенник *и* вказував на тісний зв'язок дієприкметника з іменником. Тим часом коротка форма дієприкметника, узгоджуючись з іменником, тяжіла до дієслова. Зрештою, це останнє призводить до втрати дієприкметником узгодження в роді, числі та відмінку з іменником. Отже, одні дієприкметники стали відноситись тільки до підмета, а інші, навпаки, до присудка. Таким чином, останні дієприкметники переходять у дієприслівники [2].

Існує також підхід [11], згідно з яким дієприслівники української мови походять з називного відмінка активних дієприкметників жіночого роду. Занепад одних і змішування інших коротких форм дієприкметників в історичному розвитку мови привело до того, що називний відмінок однини коротких дієприкметників жіночого роду значно поширив свої функції. В результаті форма

жіночого роду активних дієприкметників теперішнього й минулого часу називного відмінка однини заступила всі інші, перетворившись у незмінну частину мови – в сучасний дієприслівник. Таким чином, форми колишніх активних дієприкметників жіночого роду теперішнього і минулого часу виступають в українській мові дієприслівниками (наприклад, від дієслова *нести* нечленна форма активного дієприкметника теперішнього часу чоловічого і середнього роду – *неся*, жіночого роду – *несучи*; минулого часу чоловічого і середнього роду – *несь*, жіночого роду – *несьши*). В українській мові колишній дієприкметник активного стану теперішнього часу чоловічого і середнього роду вичерпувався формами *хотя, ходя, мога, стоя, сидя, перекидя* з іншою синтаксичною функцією. Однак зрідка деякі з них виступають у значенні дієприслівника [7, 8]. На противагу цим явищам, в українській літературній мові ще в XIX ст. широко вживалися форми дієприслівників, що збігалися з старими формами дієприкметників чоловічого роду й середнього роду, наприклад, у Т. Шевченка: *Заспіває козаченько ходя по долині. Отак, ходя понід гаєм, Ярема співає. Над сином сидя задрімала Отак, сидя кінець стола, міркую, гадаю. Не співає чорнобрива, стоя під вербою* [11, 191-192].

Вагомими чинниками становлення сучасного українського дієприслівника є декілька. По-перше, це процес перетворення дієприкметника у дієприслівник, який полягає в тому, що різні форми дієприкметників рано втрачають функцію означення, що і призводить до втрати граматичних категорій роду, числа, відмінка. Дієприслівник зберігає лише значення виду, і у зв'язку з цим значення співвідношення дії з головним дієсловом. Те, що до цього часу існує тісний зв'язок дієприслівника з підметом речення, дає підставу вважати, що найдовше трималась у дієприслівнику категорія називного відмінка. По-друге, зберігаючи якоюсь мірою зв'язок узгодження з підметом, цей дієприкметник тяжів одночасно і до присудка, тобто був більше, ніж зараз, оприсудкований. Таким чином, перехід дієприкметника у дієприслівник відбувався на ґрунті посилення предикативності за рахунок утрати атрибутивності. З посиленням предикативності і втратою атрибутивності послаблювалось узгодження дієприкметника з підметом і, навпаки, посилювалась залежність дієприкметника від присудка [7, 11].

Отже, слов'янський дієприслівник походить з нечленної форми дієприкметника, який поступово втрачає категорії узгодження з підметом (рід, число, відмінок) і його зв'язок з останнім руйнується. Слово, яке було дієприкметником, або починає тяжіти виключно до присудка, або уперше починає входити у сферу притягання присудка [2, 231-232].

У сучасному мовознавстві не можна прослідкувати єдиного підходу щодо діяхронічного становлення французького герундія, оскільки паралельно в мові існує дієслівна форма – дієприкметник теперішнього часу. Хоча герундій і вирізняється прийменником *en*, окремі мовознавці терміни "герундій" та "дієприкметник теперішнього часу" не розрізняють, зокрема Т. Арнавій [20] вживає термін "форма на *-ant*". На противагу йому, П. Фуше [22] розглядає становлення герундія і дієприкметника, як двох різних категорій. Він пише, що класична латина містила три види закінчень у дієприкметника і три типи закінчень для герундія: *-antem, -entem, -ientem* й *-ando, -endo, -iendo*. З часом закінчення *-ientem* й *-iendo* змінились на *-ente* й *-endo*. Тим часом *serviente* був одночасно і іменником, і дієприкметником до редукції "йот", яка зберігає форму *serviente* для першого випадку і форму *servente* для другого, звідки походять дві форми *sergent* і *servant* старофранцузької і сучасної мов. Інший феномен, характерний для північних гало-романів, спростовує систему дієприкметник – герундій. Закінчення, характерні для першої групи (дієвідміна I), узагальнювались для всіх дієслів, наприклад: закінчення *-ante* й *-ando* змінювались на *-ant* внаслідок випадання голосних. Таким чином, у сучасній французькій *chantant, devant* і *dormant* походять від латинських *cantante, debente, і dormiete*. Узагальнення на *-ante; -andu* не відбувалось при ассибіляції ^{s⁺} інтервокальне, у результаті форма *dicente* ставала *diant*, а не *disant*. Феномен належить до недавнього періоду і не реалізувався повністю у старому лотарінгському, де поряд з формами I групи на *-ant*, існують і форми на *-ent* для груп II і III [22, 234].

Такої самої думки притримуються й інші представники традиційної романської школи, вважаючи герундій окремою дієслівною формою. М. К. Сабанеева і Г. М. Щерба [13] відносять формування герундія до латини, де герундій мав те саме керування, що й особова форма дієслова, а його означенням виступав

прислівник. Герундій не мав видо-часових форм і форм пасивного стану. Однак герундій репрезентували чотири відмінки: генетив, датив, акузатив і аблатив, представляючи собою непрямі відмінки інфінітива теперішнього часу дійсного стану: *amandi – d'aimer; amando – à aimer; ad amandum – pour aimer; amando – en aimant*.

У старофранцузькій мові інфінітив широко використовується з різноманітними прийменниками, потіснивши уживання герундія. Процес скорочення уживання герундія привів до того, що у сучасній французькій мові ця дієслівна форма вживається виключно з прийменником *en*. Такі конструкції, як *à son corps défendant, sur son séant, de son vivant*, репрезентують не живі синтаксичні явища, а стійкі фразеологічні поєднання. Своєрідне вживання старофранцузького герундія відбивається у наступних прикладах: *Iceste hunte durreit al lur vivant* (Chanson de Roland) // перекл. *Цей позор тривав би все їхнє життя* // *Molt iert forz li reis Hugue, s'il se met en avant / Ne perdet de la barbe les gernons en bruslant* (Pèlerinage de Charlemagne) // перекл. *Дуже сильним буде король Гугон, якщо він вийде вперед і залишиться з вусами при горінні (горячи)* [13, 221-222] Таким чином, формування французького герундія традиційно розглядають у межах двох систем: 1) герундій – інфінітив; 2) герундій – дієприкметник.

Основні напрями становлення українського дієприслівника і французького герундія передусім зумовлені творенням типового граматичного значення, закріпленням окремих синтаксичних функцій і стабілізацією формальних показників.

Дискусійною залишається проблема розуміння українського дієприслівника й французького герундія як явищ сучасного етапу розвитку мов, а відтак процес вивчення цих мовних категорій як вторинних предикатів відкриває перспективи подальших наукових розвідок.

1. Абдулхакова Л. Р. Развитие категории деепричастия в русском языке : автореф. дис. на соиск. уч. степени док. филол. наук : спец. 10.02.01 „Русский язык / Л. Р. Абдулхакова. – Казань, 2007. – 42 с.
2. Білодід О. І. Граматична концепція О. О.Потебні / О. І. Білодід. – К. : Вища школа, 1977. – 302 с.
3. Востоков А. Х. Русская грамматика Александра Востокова (по начертанию его же сокращенной грамматики полное изложение) / А. Х. Востоков. – [3-е изд.]. – СПб. : Тип. Имп. Рос. Академии, 1838. – 417 с.

4. Доза А. История французского языка / А. Доза [пер. с французского / под ред. и с предисл. М. Гурычевой. – изд. 2-е, стереотипное]. М. : Едиториал УРСС, 2003. – 472 с.
5. Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова / М. А. Жовтобрюх. – К. : Наукова думка, 1984. – 254 с.
6. Історія української мови. Морфологія. / редкол.: В. В. Німчук, А. П. Грищенко [та ін.]. – К. : Наук. Думка, 1978. – 539 с.
7. Коломієць Л. І. Дієприкметник і дієприслівник в історії української мови / Л. І. Коломієць, А. В. Майборода. – К. : Вид-во Київського університету, 1959. – 21 с.
8. Кудрявский Д. Н. К истории русских деепричастий. Вып.1 Деепричастия прошедшего времени / Д. Н. Кудрявский // Учен. зал Юрьев. ун-та. – 1916. – №10. – С. 1-79.
9. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія / І. К. Кучеренко. – Вінниця : Поділля-2000, 2003. – 464 с.
10. Лучкай М. М. Грамматика слов'яно-руська / М. М. Лучкай. – К. : Наук. думка, 1989. – 189 с.
11. Медведев Ф. П. Исторична грамматика української мови. Короткий нарис. Ч.1 / Ф. П. Медведев. – Харків : Вид-во Харківського ун-ту, 1955. – 214 с.
12. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – Т.І-ІІ. – М. : Просвещение, 1958. – 536 с.
13. Сабанеева М. К. Историческая грамматика французского языка / М. К. Сабанеева, Г. М. Щерба. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1990. – 272 с.
14. Соболевский А. И. Лекции по истории русского языка / А. И. Соболевский. – [4-е изд.]. – М. : Университетская типография, 1907. – 340 с.
15. Спринчак Я. А. К вопросу о происхождении деепричастных конструкций в восточнославянских языках / Я. А. Спринчак // Міжвузівська наукова конф. з проблем синтаксису української мови: тезисы. – Черновцы, 1965. – С. 108-110.
16. Шахматов А. А. Исследование о языке двинских грамот XV века. Ч.1 / А. А. Шахматов. – СПб. : Изд-е ОРЯСАН, 1903. – 140 с.
17. Шишмарев В. Ф. Историческая морфология французского языка / В. Ф. Шишмарев. – Москва – Ленинград : Изд-во Академии наук СССР, 1952. – 264 с.
18. Шульга М. В. Деепричастие на –и в свете памятников восточнославянской письменности / М. В. Шульга // Фортунатовский сборник : матер. конф., посв. 100-летию МЛШ (1897-1997гг.). – М., 2000. – С. 240-246.
19. Ягич И. В. Критические заметки по истории русского языка / И. В. Ягич. – СПб, 1889.
20. Arnavielle, T., 2003, «Le participe, les formes en –ant : positions et propositions», *Langages*, Volume 37, n° 149, pp. 37-54.
21. Grevisse M. Le bon usage. Grammaire française avec des remarques sur la langue française d'aujourd'hui. Dixième édition / Maurice Grevisse. – Gembloux (Belgique), 1975. – p. 1322.
22. Fouché P. Morphologie historique du français. Le verbe / Pierre Fouché. – Paris : Klincksieck, 1967. – p. 449.
23. Laurent R. Past participles from Latin to Romance. *Linguistics* Volume 113 / Richard Laurent. – University of California Press, 1999. – p. 574.

В статті розглянуто процес становлення українського деепричастия і французького герундія с

учетом диахронический и сопоставительно-типологических аспектов исследования.

Ключевые слова: *деепричастие, герундий, категория, причастие, инфинитив.*

The article deals with the process of Ukrainian participle and French gerund formation considering diachronic and typological aspects of the study.

Key words: *verbal adverb, gerund, category, participle, infinitive.*

УДК 81'367.625.4

ББК 81'2

Яна Остапчук

МЕНТАЛЬНІ МОДЕЛІ ЯК СТРУКТУРИ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ МОВНИХ ЯВИЩ

У статті зроблена спроба визначити поняття “ментальна модель”, проаналізувати її особливості, роль та функції при обробці інформації. Окреслено відмінності ментальної моделі від інших когнітивних структур.

Ключові слова: *когнітивний підхід, ментальна модель, дискурс*

Когнітивний підхід до вивчення мовних явищ, активний розвиток якого спостерігається починаючи з 70-х років ХХ ст., ґрунтується на тому, що мовна форма є відображенням когнітивних структур – структур людської свідомості, мислення й пізнання. В центрі уваги когнітивної лінгвістики знаходиться мова як загальний когнітивний механізм та його інструмент – система знаків, що виконує головну роль у репрезентації (кодуванні) і трансформації інформації. Мова як матеріальний носій когнітивних процесів забезпечує доступ до когнітивного світу людини, структур її свідомості. Відтак основним завданням когнітивної лінгвістики є “дослідження структур репрезентації знань і способів концептуальної організації знання у процесах породження та сприйняття мовлення” [6, 390], опис та пояснення внутрішньої когнітивної структури та динаміки адресата та адресанта, що сприймаються через передачу, сприйняття та переробку інформації.

Звернення до когнітивного підходу при аналізі дискурсу дає можливість по-новому розглянути цю проблему і співвіднести процеси розуміння тексту з іншими когнітивними процесами – репрезентацією знань, увагою, пам'яттю, формуванням концептуальної картини світу тощо.

Розвиваючись у рамках інформаційного підходу, когнітивна лінгвістика спирається на той факт, що інформація, яка використовується при декодуванні тексту, не обмежується тільки знанням мови, але й передбачає знання про світ в цілому, соціальний та етно-культурний контекст, тобто ментальні основи розуміння і продукування мови.

Зусилля вчених-когнітологів спрямовані на пошук адекватної моделі співставлення двох світів – ментального (думки, почуття, емоції тощо) і матеріального, тобто світу об'єктивної реальності, що репрезентує ментальний світ через мову [див. :1-4; 6; 8-20]. Так, Дж. Фодор зазначає, що ментальні процеси людини здійснюються за допомогою ментальних репрезентацій, які можна розглядати як своєрідні ментальні посередники. Вчений висунув гіпотезу про існування мови мислення, що наділена усіма ключовими характеристиками природної мови [див.: 10].

Під ментальними репрезентаціями розуміємо умовні функціонально визначені структури свідомості та мислення людини, що відтворюють реальний світ у свідомості, втілюють знання про світ і почуття, які він викликає, відображають стани свідомості та процеси мислення” [7, 214-215].

Система ментальних репрезентацій знаходиться в стані спокою і не функціонує до моменту, коли вербальні чи невербальні сигнали активізують її. Згідно з теорією А. Павіо, така активізація може відбуватись на трьох рівнях обробки сигналів: репрезентаційному (лінгвістичні сигнали збуджують лінгвістичні структури, невербальні – картини чи образи); референційному та асоціативному (збудження будь-яких образів у відповідь на слово викликає тим самим різного роду асоціації [див.: 16].

Скажімо, у свідомості носіїв певної мови осмислення слів-символів відбувається на ґрунті двох підсвідомих систем: з одного боку це ті уявлення, які виникають внаслідок існування архетипів – закодованих у свідомості людини образів та ідей, з іншого – на основі національно-орієнтованих констант, які корегують архетипне, загальнолюдське, загальногуманітарне. Відтак, асоціативний та референційний рівні забезпечують виникнення ускладнених, накладених одна на одну асоціацій, і водночас, такі сигнали

породжують на репрезентативному рівні лінгвістичні структури.

Структури репрезентації знань утворюють ієрархічну систему і містять інформацію різного типу узагальнення. Вони фіксують протитипове, соціально та культурно зумовлене знання про предмети, дії, події, поняття, а відтак і про їхні носії – слова, висловлення. Для позначення таких репрезентацій досвіду вчені послуговуються різними термінами: схеми (Д. Ремелхарт); фрейми (М. Мінський, Т.А. ван Дейк, Ч. Кінч); сценарії (Р. Шенк, Р. Абелсон; А. Вежбицька); сцени (Ч. Філмор). Таким чином, модель світу в нашій свідомості – сукупна когнітивна структура, що складається зі структур знань – фреймів, схем, сценаріїв, планів, що являють собою своєрідні кванти інформації, що зберігаються в пам'яті чи створюються в ній при потребі із наявних компонентів і забезпечують адекватну когнітивну обробку стандартних ситуацій. Ці структури відіграють значну роль у функціонуванні мови, оскільки за їхньою допомогою встановлюється зв'язність тексту на мікро- та макрорівні і забезпечується розуміння інформації.

Порівняно новим аспектом когнітологічних досліджень є вивчення ментальних моделей, що створюються й існують в свідомості суб'єкта у процесі обробки тексту. Процес онтологізації знання повинен характеризуватись з точки зору його участі в породженні певного ментального стану: це суб'єктивний процес засвоєння певної інформації, процес породження певного ментального стану в свідомості суб'єкта в результаті отримання інформації чи її інтеграції в існуючий ментальний світ, у рамках якого суб'єкт надає їй значення істинності/хибності [14, 70-71]. Результатом процесів такого роду є ментальна модель (під моделлю розуміємо уяву чи матеріально реалізовану систему, яка, відображаючи чи відтворюючи об'єкт, здатна виявляти нову інформацію про об'єкт).

Теорія ментальних моделей пов'язана з теорією категоризації, яка “ґрунтується на припущенні, що здатність людини до категоризації пов'язана з її досвідом та уявою, особливостями сприйняття, культурою” [5, 25]. Зародження теорії ментальних моделей бере початок від праць К. Крейка, котрий зазначав, що ментальні моделі є моделями реальності і будуються на основі сприйняття, уяви та розуміння дискурсу [див.: 8], та знайшла продовження у дослідженнях інших

вчених-когнітологів [1-4; 6; 9-13; 15-20]. Суперечливість у трактування ментальних моделей можна пояснити тим, що термін використовується у різних галузях наук. Однак незважаючи на відсутність єдиного розуміння ментальної моделі та різні підходи до її визначення, ментальну модель розглядають як внутрішню репрезентацію, створену у свідомості людини під час її взаємодії з оточуючим середовищем.

Ф.Н. Джонсон-Лерд визначає ментальну модель як деяке знання, що знаходиться в короткотривалій чи довготривалій пам'яті, структура якого відповідає структурі репрезентованої ситуації. Моделі як внутрішні символи інтегрують інформацію всіх сенсорних систем і загального знання про те, що можливо у об'єктивному світі [1; 2; 11; 12]. Вчений розглядає чотири типи моделей: 1) монадичну модель, що репрезентує твердження про індивідів та їх ознаки; 2) реляційну модель, що додає кінцеву кількість відношень, що встановлюються між елементами монадичної моделі; 3) металінгвістичну модель, що містить елементи, які відповідають мовним виразам, й також деякі абстрактні відношення між ними і елементами ментальної моделі будь-якого типу (включно з металінгвістичними моделями); 4) теоретичну модель (set-theoretic), що складається із певної кількості елементів, які безпосередньо представляють групи. Вона також може включати кінцеву групу асоційованих елементів, що вказують на абстрактні ознаки групи і кінцевий набір відношень (тотожність/нетотожність) між елементами, що вказують на групи [1, 148–149].

Д.А. Норман визначає ментальну модель як ментальну репрезентацію, що будується шляхом взаємодії з системою і модифікується під час цієї взаємодії. Серед ознак, притаманних ментальним моделям, учений виділяє: нестабільність (внаслідок забування чи неможливості розрізнити “стару” і “нову” інформацію); відсутність чітких кордонів [див.: 15, 6-7]. У розумінні Воснядова, ментальна модель – це особливий вид ментальної репрезентації, яку створює людина під час когнітивних процесів, особливістю якої є те, що вона зберігає структуру речі, поняття чи події, яку вона репрезентує. Ментальні моделі можна поділити на синтетичні, культурні та наукові [19]. М.С. Вітман потрактовує ментальні моделі як складники асоціацій

(правила, образи, карти чи аналоги), що спонтанно виникають у процесі мислення, що нерідко є незавершеними та суперечливими [20].

На думку Ф.Н. Джонсон-Лерда, теорія ментальних моделей покликана пояснити вищі когнітивні процеси і передбачає трикомпонентний набір: рекурсивні процедури, пропозиційні репрезентації та моделі.

Подібно розуміння ментальної моделі співзвучне з теорією сприйняття дискурсу В. Кінча і Т.А. Ван Дейка, що пояснює механізми отримання індивідом інформації з дискурсу, шляхи декодування смислу [див.: 13, 365-370]. На відміну від ментальної моделі модель дискурсу включає дві стадії на яких конструюються ментальні репрезентації пропозицій, представлених у тексті. Перша стадія – побудова (construction) включає буквальну інформацію, отриману безпосередньо із тексту – значення слів, смисли, асоціації, що складають пропозиційну інформацію. На стадії інтеграції (integration) – смисли об'єднуються, створюючи загальний смисл.

В якості основного типу репрезентацій знань Т. А. ван Дейк виділяє модель ситуації, підкреслюючи фундаментальну роль моделей в соціальному пізнанні. В основі ситуаційних моделей, на його думку, лежать не абстрактні знання про стереотипні ситуації чи події як в ментальних моделях, сценаріях чи фреймах – а особистісні знання носія мови, що акумулювали попередній досвід, настанови, почуття, емоції. Ситуаційна модель будується навколо схеми моделі, що складається із обмеженої кількості категорій, які використовуються для інтерпретації ситуації. Ці схеми заповнюються конкретною інформацією в комунікативних актах [9, 15-16].

Для прикладу можна звернутись до сприйняття перекладених чужою мовою текстів на ґрунті знань, одержаних на основі національно-осмисленого досвіду людини. Так, при прочитанні текстів-перекладів українською мовою виникають уявлення, що екстраполюються через національно-мовні стереотипи. Наприклад, якщо порівняти значення одних і тих самих слів в українській та англійській мовах, то їх значення виявляються різними для сприйняття. Скажімо, якщо в українській мові носієм твердості є камінь (*твердий як камінь, кам'яне серце*), то для британця такою сутністю є

залізо (*hard as iron – твердий як залізо, ironbound – непохитний, буквально “зроблений із заліза”*). З іншого боку камінь для українців є символом тяжкості (*тяжкий як камінь, камінь на душі*), а для британців таким є свинець (*pop.: heavy as lead*).

Теорія ментальної моделі передбачає, що сприймання мови здійснюється поступово, кожна нова порція інформації інтегрується в попередню, співставляється, верифікується та уточнюється. Так, розглядаючи процес створення ментальної моделі Ф.Н. Джонсон-Лерд перераховує наступні процедури, тобто ментальні операції над пропозиціями тексту:

Процедура, що починає побудову нової ментальної моделі щоразу, коли твердження не містить експліцитного чи імпліцитного посилання до будь-якої сутності, що вже є в моделі дискурсу;

Процедура, яка при наявності в твердженні хоча б одного посилання до сутності, вже представленої в моделі, додає до неї інші сутності, ознаки чи відношення;

Процедура, що об'єднує дві чи більше моделей, що є до цього моменту роз'єднаними, за умови, якщо в твердженні встановлюється взаємозв'язок між сутностями, що входять до його складу;

Процедура верифікації, яка у випадку репрезентації представлених в моделі сутностей, перевіряє виконання у моделі ознак чи відношень;

Процедура, що додає до моделі певну ознаку чи відношення;

Якщо процедура 4 встановлює істинність твердження щодо вже існуючої ментальної моделі, то ця процедура перевіряє здатність модифікувати модель таким чином, щоб вона відповідала наступним твердженням, але робила би хибним наступне твердження. Якщо така модифікація неможлива, то твердження є обґрунтованим умовиводом із наступних тверджень;

Якщо процедура 4 встановлює хибність твердження щодо вже існуючої ментальної моделі, то ця процедура перевіряє здатність модифікувати модель так, щоб вона відповідала попереднім твердженням, але робила би істинним наступне твердження. Якщо така модифікація неможлива, то твердження суперечить попереднім [2, 240-241]

З описаного вченим способу формування ментальної моделі слідує, що вона є динамічною, піддається трансформації, корекції та верифікації, що передбачає

творчий аспект адресанта під час роботи з текстом. Так, “крім оновлення своєї наявної ментальної моделі на базі доступної семантичної інформації, він також створює нову семантичну інформацію додатково до того, що вже було сказано” [17, 25]

Ментальні моделі представлені сутностями, що “репрезентують об’єкти, стан справ, послідовність подій, устрій світу. Вони дають змогу робити умовиводи та прогнози в цілях розуміння явищ, прийняття рішень про необхідні дії та контроль за їх виконанням, а найголовніше – співпереживати події без безпосередньої участі в них” [12, 397].

Дослідники акцентують увагу на високому потенціалі репрезентаційної сили ментальної моделі. Їхня структура відповідає структурі ситуації чи об’єкта, які вони представляють, і в цьому сенсі подібної до каркасів будівель чи діаграм. На відміну від фреймів, скриптів чи сценаріїв – схематичних структур, що описують деякий складний об’єкт або абстрактний образ, стереотипних шаблонів для представлення деякої концепції, ментальні моделі розуміють як повністю втілені репрезентації об’єктів, образів чи подій [11, 26]. Якщо гештальт – це своєрідний кадр, зафіксований свідомістю, то ментальна модель динамічна, вона розвивається і змінюється впродовж надходження нової інформації. На відміну від концептів, ментальні моделі – це найбільш фундаментальні структури, які включають ширшу інформацію, ніж концепт. Висловлюється припущення, що концепти є атомарними компонентами ментальних моделей [12, 344].

Цілком очевидно, що процес формування ментальної моделі і задіяні в ньому когнітивні процедури обумовлюються існуючими атрибутами модельованого об’єкта.

В ментальній моделі комплексно і взаємопов’язано зберігається інформація про об’єкт, параметри ситуації тощо. Модель існує в двох вимірах: як одиниця збереження інформації і як актуальна динамічна модель, що дає змогу розглядати її як в структурному аспекті (особливості структуралізації досвіду), так і в процесуальному (особливості актуалізації знання).

В ментальній моделі репрезентується як змістовий аспект тексту, так і фонові знання адресата, оскільки функцією ментальної моделі є конструювання смислу через інтеграцію вербальної інформації та особистого знання. Звідси випливає, що

ментальну модель можна розглядати як символічну репрезентацію об’єктів і подій.

Таким чином, ментальна модель – функціональне утворення, що складається із ієрархічно організованих блоків, є динамічно орієнтованою сутністю, визначається залежно від цілей суб’єкта і може піддаватись модифікації та реорганізації.

1. Джонсон-Лерд Ф.Н. Ментальные модели / Ф.Н. Джонсон-Лерд // Когнитивные исследования в языковедении и зарубежной психологии. – Барнаул: Алт.гос.ун-т, 2001. – С. 148–149.
2. Джонсон-Лерд Ф.Н. Процедурная семантика и психология значения / Ф.Н. Джонсон-Лерд // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. XXIII. – М.: Прогресс, 1988. – С. 234–257.
3. Єрмоленко Мовне моделювання дійсності і знакова структура мовних одиниць : [монографія] / Єрмоленко. – К.: “Видавничий Дім Дмитра Бурого”, 2006. – 384 с.
4. Кононенко В.І. Концепти українського дискурсу : [монографія] / В.І. Кононенко. – Київ – Івано-Франківськ: Плай, 2004. – 247 с.
5. Кочерган М. Мовознавство на сучасному етапі / М. Кочерган // Дивослово. – 2003. – №5. – С. 24–29.
6. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: [монографія] / О.О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2008. – 712 с.
7. Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики : [енциклопедичний словник] / І.Б. Штерн. – К.: “АртЕк”, 1998. – 336 с.
8. Craik, K. The Nature of Explanation / K. Craik. – Cambridge : Cambridge University Press. – 122 p.
9. Dijk T.A.van. Semantic macro-structures and knowledge frames in discourse comprehension / T.A. van Dijk // Cognitive processes in comprehension. – N.J. : Hillsdale, 1977. – P. 3–32.
10. Fodor J.A. The Modularity of mind: An essay on faculty psychology / J.A. Fodor. – Cambridge, MA: The MIT Press, 1983. – P.2–95.
11. Johnson-Laird Ph.N. Mental Models / Ph.N. Johnson-Laird // Foundations of Cognitive Science. – Cambridge (Mass.); London: MIT press, 1989. – P. 469–499.
12. Johnson-Laird Ph.N. Mental Models: Towards a cognitive science of language, inference and consciousness / Ph.N. Johnson-Laird. – Cambridge, VA: Harvard Univ. Press, 1983. – 516 p.
13. Kintsch, W., van Dijk, T.A. Toward a model of discourse comprehension and production / W. Kintsch, T.A. van Dijk // Psychological review, 1978. – vol.85. – С. 363–394.
14. Meyer M. From logic to rhetoric / M. Meyer. – Amsterdam; Philadelphia: Benjamins, 1986. – 144 p.
15. Norman, D. A. Some Observations on Mental Models / D.A. Norman // Mental Models. – Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum. – P. 7–14.
16. Paivio A. Mental representations: A dual coding approach / A. Paivio. – New York: Oxford Univ. Press, 1986. – 323 p.
17. Rickheit G., Habel Ch. Mental Models in Discourse Processing and Reasoning // Advances in Psychology. – New York. : ELSEVIER, 1999. – P. 9–193.
18. Sova J. Conceptual structure: Information Processing in Mind and Machine / J. Sova. – Addison-Wesley, 1984 – 481p.

19. Vosniadou, S. Capturing and Modeling the Process of Conceptual Change / S. Vosniadou // *Learning & Instruction*, 1994. – № 4. – P. 45–69.
20. Wittmann M. The Object Coordination Class Applied to Wavepulses: Analysing Student Reasoning in Wave Physics / M.C. Wittmann // *International Journal of Science Education*. – 2001. – № 24(1). – P. 97–118.

В статье сделана попытка определить понятие "ментальная модель", проанализировать ее особенности, роль и функции при обработке информации. Определены различия ментальной модели от других когнитивных структур.

Ключевые слова: когнитивный подход, ментальная модель, дискурс.

In the referred article it is made an attempt to define the notion of "mental model", to analyze its peculiarities, role and functions in information processing. The differences between mental models and other cognitive structures are distinguished.

Key words: cognitive approach, mental model, discourse.

УДК 811.161.2: 81'322.6

ББК 81.2 Ук

Надія Бачкур

ВЕРБАЛЬНІ ТА НЕВЕРБАЛЬНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ МОВЧАННЯ У ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ

У статті проаналізовано непрямої мовленнєвий акт мовчання, зокрема основні засоби його вираження, з'ясовано їхнє функціональне навантаження у художньому тексті.

Ключові слова: мовчання, вербальні та невербальні засоби, непрямої мовленнєвий акт, художній текст.

Актуальними у сучасному мовознавстві є питання, що сприяють розв'язанню проблеми "комунікація і художній текст". Її дослідження неможливе, на нашу думку, без характеристики непрямих мовленнєвих актів і засобів їхньої реалізації.

Одним із феноменів невербальної комунікації виступає мовчання ("силенціальний ефект" – термін А. Белової), що є предметом вивчення не тільки лінгвістики, але й літературознавства, філософії, соціології, етики, біології, фізіології та ін.

Так, літературознавці, зокрема Т. Возняк, М. Зубрицька, О. Сливинський, І. Коваль-Фучило, які зверталися до тих чи інших аспектів вияву феномену мовчання, підкреслюють, що "у структурі художніх

текстів мовчання виконує роль значущої відсутності" [9, 34]. Мовчання "втягує" реципієнта у світ тексту, служить для відтворення вторинних значень, їхньої систематизації, втілення у загальний образ світу. Ці та й інші вчені стверджують про "домінування глибини мовчання над плинністю мови", наголошуючи на її "нездатності досягнути адекватно певні стани людської душі, людські переживання, а також окремі сфери людського досвіду, непіддатливого словесному вираженні" [16, 12].

Такі лінгвісти, як Н. Арутюнова, Ф. Бацевич, В. Богданов, Крестинський, Є. Сеничкіна, аналізуючи мовчання, називають його "нульовим мовленнєвим актом", виокремлюючи вербальні та невербальні (графічні) засоби позначення силенціального ефекту [3, 106]. Водночас феномен мовчання у структурі художнього тексту з позицій комунікативної лінгвістики є недостатньо вивченим, що й зумовлює вибір теми і перспективність роботи.

Таким чином, **актуальність** обраної теми визначається тенденцією до поглибленого вивчення вербальних та невербальних засобів спілкування, потребою системного дослідження непрямих мовленнєвих актів*.

Метою дослідження є характеристика вербальних і невербальних маркерів мовчання та з'ясування їх функцій у художньому дискурсі. Матеріал статті – текст роману Я. Бакалець та Я. Яріша "Із сьомого дна", який є переможцем "Коронації слова" 2010 року в номінації "Роман" і не слугував раніше базою вивчення мовчання як непрямого мовленнєвого акту, хоча репрезентує його дуже яскраво. За нашими підрахунками, у цьому тексті більше ста тридцяти разів використано вербальні засоби вираження мовчання, що свідчить про їх вагомість у побудові твору, неможливість його існування без використання силенціального ефекту, "тиші", недомовок, пауз, а також про необхідність подальшого вивчення мовчання як непрямого мовленнєвого акту.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

* Непрямої мовленнєвий акт – "мовленнєва дія адресанта (автора), смисл якої виводиться з опертям на імплікатури дискурсу" [7, 179].

– визначити найзагальніші риси мовчання, підкреслюючи його значущість у комунікації;

– виокремити й охарактеризувати вербальні та невербальні маркери позначення мовчання у досліджуваному тексті;

– розкрити функціональне навантаження мовчання у романі “Із сьомого дна”.

Слово – потужний засіб впливу, але комунікативна практика людства доводить, що невербальні засоби інколи дієвіші, ніж вербальні. Мовчання є універсальним явищем, про що свідчить його експлікація у прислів'ях, загадках, висловлюваннях багатьох етносів. Українські прислів'я репрезентують позитивне забарвлення мовчання. Порівняймо: *Мовчанка гнів гасить; Або розумне казати, або зовсім мовчати; Ліпше мовчати, ніж сварку почати; Мовчанку де схочеш подіси; Не мовчанка буває нудна, а пуста балачка; Мовчи, язичку, будеш їсти паляничку, а як не змовчиш, будеш їсти болячку; Тисячу раз пожаліси, що сказав, а раз, що змовчав; Язык свербить сказати, та треба мовчати; Хто мало говорить, той довше живе; Мовчанка не пушить, головоньки не сушить; Менше говори, більше слухай; Хто багато говорить, той мало творить* [18]. Тільки незначна кількість паремій – зразків народної мудрості – характеризує мовчанку з негативного боку: *Лихо говіркому, та не добре й мовчазному; На мовчазного підозра падає; У тихому болоті чорти водяться; Тиха вода греблю рве; Тоді дорога спішна, коли розмова потішна* [18]. Як бачимо, у багатьох з наведених прикладів загальне значення, оцінка мовчання характеризується і тим, що у структурі паремій є лексеми з коренем **мовч-**.

Фраземи, відображаючи згадане інваріантне значення, теж містять лексеми із таким коренем: *відповісти мовчанкою, гра у мовчанку, гратися в мовчанку, гробова мовчанка, дерти мовчака, мертва мовчанка, мовчати як риба, мовчи та диш, могильна мовчанка, обійти мовчанням, обходити мовчанням, справляти мовчанку* [17]. Варто зазначити, що є чимало стійких сполучень слів, які безпосередньо виражають окреслене нами поняття, хоча і не мають у своїй структурі лексеми з означеним коренем: *не вимовити і слова, жодним словом не прохопитися, не зронити ані словечка, і рота не роззявити, ані пари з уст, пари з рота не пустити* (зовсім не розмовляти); *держати язык за зубами, тримати языка на прив'язі/заціпці* (не розголошувати таємниці); *припнути языка, удержати языка за зубами,*

прикусити языка (змусити себе промовчати); *забути языка в роті/в губі* (втрачати здатність підтримувати розмову, розгубившись); *замкнути рота/уста* (нічого не говорити за будь-яких обставин); *набрати в рот води* (вперто мовчати); *ні гу-гу, ані чичирк, ані телень, ні мур-мур* (не подати й звука) [17].

У тлумачному словнику української мови мовчання визначається як “дія за знач. “мовчати” (нічого не говорити); відсутність яких-небудь звуків; повна тиша” [8, 682]. Наука і традиційне розуміння окресленого поняття свідчать, що мовчання уподібнюється до неговоріння, а значення слова “мовчати” з'ясовується через форму “не говорити”. Зрештою, таке трактування не завжди є правильним, а зазначені поняття – тотожними. Як відзначає Н. Арутюнова, вони не є абсолютними синонімами, оскільки досить часто комунікативні ситуації свідчать про неможливість взаємозаміни слів “мовчати” і “не говорити”. Так, про людину, позбавлену здатності говорити, ніколи не скажемо, що вона мовчить. Саме тут доцільно вжити слово “не говорить”. Або ж про людину, яка не володіє тією чи іншою іноземною мовою, скажемо, що вона *не говорить*, наприклад, *англійською*, та ніколи – *мовчить англійською*. Таким чином, не варто ототожнювати окреслені поняття, оскільки мовчання, на відміну від неговоріння, – це комунікативний акт, що несе певну інформацію [4, 426]. Його протиставляють не говорінню взагалі, а “передачі інформації мовленнєвим способом” [11, 74].

У науковій думці існують різні погляди на досліджуваний нами непрямий мовленнєвий акт. Так, Крестинський виділяє *умисне / неумисне* та *релевантне / нерелевантне* мовчання. Як стратегічний засіб мовчання є умисним, оскільки має певне призначення і націлене на певний результат (уникнути відповіді). Учений вважає, що “релевантне мовчання є досить важливим та істотним, оскільки несе в собі значеннєві інтенції, а його імпліцитна невербальна оформленість є своєрідним продовженням комунікації” [12, 40].

Ф. Бацевич розрізняє два протилежні типи мовчання: *комунікативно незначуще* і *комунікативно значуще* (комунікативно “навантажене”) [6, 203]. І. Рудик пропонує термін “прагматичне мовчання” (від грецького *прагма* – “діяння”, “вчинок”), оскільки воно становить “сплановану невербальну комунікативну дію, у якій хоча нічого й не

вимовляється, все ж присутня певна інтенція (обіцянки, заперечення, застереження, погрози, прохання і т.д.)” [15, 102].

Як зазначає Є. Радіонова, “мовчання в процесах людського спілкування виступає навмисним комунікативним актом, що має нульовий план вираження, але несе в собі значення” [14, 179]. Дехто з лінгвістів наголошує на мовчанні як дуалістичному явищі, яке “вбирає в себе і план вираження – паузу, і план змісту – мовчання” [1, 105]. Ми підтримуємо висловлені міркування дослідників, однак підкреслимо: найголовніше, на нашу думку, в художньому тексті – це те, що мовчання виступає важливим засобом вираження імпліцитних значень.

У досліджуваному тексті можна виокремити такі **вербальні** маркери позначення мовчання:

1) лексеми, словосполучення – з вільним або частково зв’язаним значенням (*мовчати, відповіді не було, не промовити нічого, витримати паузу, не удостоїти відповіді* та ін.):

Вони мовчали. <...> Мої товариші мовчали, чекали, що скажу я [5, 118];

– І що, знов того ірода <...> приймете, щоби, як раніше, вам на шиї виліз? Старий не відповів нічого. Його самого боліла душа [5, 47];

Це було нахабно – заговорити до хана без його на те волі. Та Виговський на етикет не зважав, а хан уже звик до цього. – Говори. Виговський витримав паузу, тоді сказав:– У козаків із татарами були завжди свої порахунки [5, 210];

– Тебе ж спалюжили не татари, не католики, а свої, православні, - сказав я їй. Вона не удостоїла мене відповіді. Біля мене стали Лихо й Біда [5, 283];

2) алоніми (контекстуальні синоніми): *затихнути, зітхнути* (у значенні “замовкнути”):

Полковники затихли. Виговський вийшов до людей і підняв булаву. Усе затихло [5, 378]; *Юрко так і не відірвався від роботи. – У мене були хороші вчителі. Я зітхнув* [5, 84].

Вербальні одиниці позначення мовчання можуть бути дистантними та контактними, займати різні позиції в реченні [2, 15–16]. Порівняймо:

Я змовчав, однак той нахабний хлопець почав мені не подобатися. <...> Я б їм порадив приставати до пушкарівців, однак змовчав – нехай самі дають раду [5, 257]; *Виговський*

затих, старшини також мовчали, поглядали лише один на одного [5, 125]. Як бачимо, контактні вербалізатори силенціального ефекту забезпечують, на нашу думку, ефективніше сприйняття мовчання, яскравіше констатують напруженість дії, оскільки кілька разів підряд наголошується на мовчанні.

Матеріал нашого дослідження показує, що мовленнєвий акт мовчання виступає одним із різновидів комунікативного шуму*, який унеможлиблює процес спілкування персонажів (через обурення когось із них, незадоволення, несподіваність нової інформації):

– Не пийте, братіє, адже піст Петрівський... Я намагався йому щось протиставити, щось нашептати козакам, але язик раптом одеревів [5, 49].

Мовчання може виступати і як спосіб реалізації тактики повного блокування інформації, яка застосовується, якщо мовець взагалі не планує повідомляти співрозмовникові комунікативно значущу інформацію чи не має наміру продовжувати комунікацію у заданому напрямку. При цьому адресант може експліцитно повідомити адресатові про своє небажання продовжувати комунікацію за допомогою вербальних засобів, а може це вербально й не оформляти [13, 162].

Яскравим свідченням цього є чимала кількість авторських оповідей, вжитих у досліджуваному тексті з метою реалізації тактики повного блокування інформації. Порівняймо:

Проте московити й не думали платити: розвернулися й пішли.

– Гей, ви куди?

Стрільці не вважали за потрібне йому відповідати – просто рушили собі далі [5, 31].

Як бачимо, мовчання можна розглядати як “поліфункціональну комунікативну одиницю, що виступає як стратегія спілкування в певній ситуації соціальної взаємодії” [10, 255].

Засобом вираження такої стратегії (або й тактики) у художньому тексті виступають і невербальні засоби – передусім пунктуаційні знаки.

* Комунікативний шум – “порушення і/або деформації повідомлення, які утруднюють процес передавання або сприйняття інформації” [7, 56].

Виділимо такі основні види **невербальних** засобів вираження мовчання, наявні у досліджуваному тексті:

1) три крапки:

– *Гайда, панове, випиймо по чарці за нашу долю козацьку, а то завтра можемо вже до бою стати. – І загинути...* [5, 49];

У контексті чітко простежується “мінорне” забарвлення сказаного, і як наслідок – мовчання, невисловлені міркування (через усвідомлення ймовірності втрати власного життя);

2) редуплікація знаків оклику, знаків питання та крапок:

Згадай, скільки товаришів полягло кістками, скількох пани замучили. І заради чого, скажи? Щоби купка старшин-шляхтичів панувала, а простий народ і далі спину гнув? То ви, значить, брехали людям?! [5, 107].

За допомогою поєднання цих графічних маркерів висловлення набуває експресивності, увиразнюючи стан душі, розчарування й смутку персонажа.

Найчастіше у досліджуваному тексті засоби вираження мовчання (згадані вище розділові знаки) використовуються у висловленнях, у яких опрідметнено міміку, жести, позиції і рухи тіла (помах руки як небажання відповідати; вираз обличчя, що означає негативне ставлення до чогось чи небажання відповідати; обертання спиною до співбесідника у відповідь; рух у сторону від співбесідника як сигнал про закінчення розмови та ін.) [13, 163].

Як стверджує Є. Радіонова, “значення мовчання взагалі не може бути сприйнято без жестів і міміки” [14, 180]. Так, кінесика (міміка і жести) часто замінює “вимову” слів, а отримання необхідної інформації відбувається під час мовчанки. Порівняймо:

– *Накажи нам йому язика розв’язати.*

Той лише кивнув: “беріть”.

Отримавши схвальну відповідь, Лихо з Бідю почали обережно його знімати зі шnurка [5, 58].

Матеріал проведеного дослідження показує, що мовчання, виражене вербальними та невербальними маркерами, виконує у художньому дискурсі такі основні функції:

– **текстотвірну** (впливає на формування цілісності й зв’язності тексту);

– **образотвірну** (сприяє формуванню образів і мікрообразів);

– **конфліктотвірну** (зумовлює подальший розвиток комунікативних ситуацій,

сприяє реалізації комунікативних стратегій і тактик).

Аналіз тексту роману “Із сьомого дна” дає підстави стверджувати, що мовчання – поліаспектний, полімодальний і поліфункціональний мовленнєвий акт.

Номінації-вербалізатори на позначення мовчання та відповідні графічні знаки, наявні в художньому тексті, вказують на емоційно-психологічний стан мовців, виявляють згоду чи незгоду учасників комунікації, їх компетентність чи некомпетентність, свідчать про небажання продовжувати розмову тощо. Мовчання як текстотвірний засіб впливає на когерентність тексту, сприяє вираженню характерних рис персонажів.

Характеристика вербальних та невербальних засобів вираження мовчання, їх функцій у романі “Із сьомого дна” засвідчують, що мовчання – важлива умова виявлення імпліцитних значень у художньому тексті.

1. Анохіна Т. О. Маркери комунікативного мовчання в англomовному художньому дискурсі / Т. О. Анохіна // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – Житомир, 2006. – Вип. 28. – С. 105–107.
2. Анохіна Т. О. Невербальні та вербальні засоби екстеріоризації силенціального ефекту в англomовному художньому дискурсі: автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.04 / Т. О. Анохіна; Запорізький державний університет. – Запоріжжя, 2006. – 18 с.
3. Арутюнова Н. Д. Молчание: контексты употребления / Н. Д. Арутюнова // Логический анализ языка: Язык речевых действий. – М.: Наука, 1994. – С. 106–117.
4. Арутюнова Н. Д. Феномен молчания / Н. Д. Арутюнова // Язык о языке: сб. статей / под общ. рук. и ред. Н. Д. Арутюновой. – М.: Язык русской культуры, 2000. – С. 417–436.
5. Бакалець Я. Із сьомого дна [Текст] / Я. Бакалець, Я. Яріш. – Харків: Книжковий Клуб “Клуб Сімейного Дозвілля”, 2011. – 400 с.: іл.
6. Бацевич Ф. Нариси з лінгвістичної прагматики: монографія / Ф. Бацевич; Львів: ПАІС, 2010. – 336 с.
7. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики / Ф. Бацевич. – К.: Академія, 2004. – 344 с.
8. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дот. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь ВТФ “Перун”, 2005. – 1728 с.
9. Коваль-Фучило І. Екзистенціал мовчання в етнології та культурі / І. Коваль-Фучило // Вісник Львівського ун-ту. Сер. філол. – Львів: Вид-во Львівського держ. ун-ту, 1999. – Вип. 27. – С. 32–40.
10. Корнилова Н. Б. Молчание в культурной коммуникации: гендерный аспект / Н. Б. Корнилова // Докл. Второй междунар. конф. “Гендер: Язык, Культура, Коммуникация”. – М.: МГЛУ, 2002. – С. 252–263.
11. Крейдлин Г. Е. Невербальная семиотика: язык тела и естественный язык / Г. Е. Крейдлин; М.: Новое литературное обозрение, 2002. – 592 с.

12. Крестинський В. Інтерпретація актів молчання в дискурсе / В. Крестинський // Язык, дискурс и личность: межвуз. сб. науч. тр. – Тверь: Твер. гос. ун-т, 1990 – С. 38–45.
13. Місягіна І. М. Способи реалізації тактики повного блокування інформації в межах стратегії ухильності / І. М. Місягіна // Гуманітарний вісник. – Черкаси: ЧДТУ, 2008. – Т. I. – № 13. – С. 161–165.
14. Радионова Е.С. Семантика и прагматика молчания / Е. Радионова // Язык. Человек. Картина мира: Материалы Всерос. науч. конференции. Омск, 2000. – Ч. 1. – С. 179–182.
15. Рудик І. М. Культурна специфіка невербального коду в міжкультурній комунікації / І. М. Рудик // Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка. – 2005. – Вип. 23. – С. 101–103.
16. Сливинський О. Т. Феномен мовчання в художньому тексті (на матеріалі болгарської прози 60-90-х рр. XX ст.): автореф. дис. канд. філол. наук: 10.01.06 / О. Т. Сливинський; Тернопільський національний педагогічний ун-т ім. Володимира Гнатюка. – Т., 2007. – 19с.
17. Словник фразеологізмів української мови / уклад.: В. М. Білоноженко та ін. – К.: Наук. думка, 2008. – 1104 с.
18. Усі прислів'я, скоромовки, приказки / укл. Курганова Н. В. – Х. : Торсінг плюс, 2001. – 352 с.

В статтє проанализированы косвенный речево́й акт молчания, в частности основные средства его выражения, выяснено их функциональную нагрузку в художественном тексте.

Ключевые слова: молчание, вербальные и невербальные средства, косвенный речево́й акт, художественный текст.

In the article there has been analyzed an indirect speech act of silence, in particular basic means of its expression, ascertained their functional meaning in fiction text.

Key words: silence, verbal and nonverbal means, indirect speech act, fiction text.

УДК 811.161.2: 81'37

ББК 81.2Ук - 032

Ірина Бігун

ЗНАЧЕННЄВІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЛЕКСЕМИ «ГОЛОС» У ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ

**(на матеріалі романів О. Компанієць
«Назустріч» і Л. Романчук «Не залишай»)**

У статті охарактеризовано значення лексеми «голос», виявлені у текстах двох сучасних українських романів. Запропоновано класифікацію номінацій на означення голосу, яка враховує обставини спілкування, індивідуальні особливості мовців та оцінку ними комунікації.

Ключові слова: лексема, значення.

На сучасному етапі розвитку мовознавчої науки значна увага вчених приділяється дослідженню функціонального навантаження окремих мовних одиниць, серед яких особливе місце посідає *голос*, оскільки він відбиває поняття, значуще в процесах комунікації. Наділений унікальними можливостями передавати інформацію та сигнали, не обмежений вербальним змістом, голос є важливим для об'єктивного аналізу конкретної комунікативної ситуації, коли необхідно враховувати не лише те, *що* було сказано, а й те, *як* це було сказано. Отже, вичленування характеристик голосу, відбитих у мові, можливе завдяки аналізу особливостей їх реалізації у мовленні, що великою мірою виявляється у художньому тексті. Дослідження характеру актуалізації лексеми «голос» у тексті дає змогу не тільки представити її лексичне значення, але й простежити його взаємодію із семантикою інших лексем і на основі цього концептуалізувати властивості голосу, закріплені у свідомості людини. Попри те, що лексема «голос» у художньому тексті виконує ряд важливих функцій, об'єктом спеціальних наукових досліджень в українському мовознавстві вона майже не була. З огляду на це аналіз семантичних можливостей цієї мовної одиниці є **актуальним**. **Мета роботи** полягає у розкритті семантичного наповнення лексеми «голос» у художньому тексті, характеристиці її узуальних і оказіональних значень.

Традиційно в мовленні виділяють два пласти: власне змістовий бік висловлювання та його емоційне забарвлення, зумовлене вираженням ставлення мовця до сказаного (прагматичний аспект), що виявляється в голосі, інтонації, міміці тощо, які «можуть впливати на семантику слів, змінювати її або навіть повністю нейтралізувати» [1, 71]. Семантика будь-якого слова найповніше та найяскравіше реалізується в контексті, де одні значення актуалізуються, інші – нейтралізуються. Контекст є засобом відбору «потрібного» значення і засобом вираження «відібраного» ЛСВ. Коли слово потрапляє у невласливе для нього оточення, воно набуває нового смислового або емоційного відтінку, таким чином виникає оказіональне значення, яке іноді називають контекстним, якщо існування його поза контекстом неможливе. У сучасних тлумачних словниках подаються типові контексти, на основі яких здійснюється тлумачення значення слова [3, 13-18]. Саме ці,

домінантні значення насамперед виявляємо у художніх текстах.

Так, лексема «голос» у досліджуваних текстах найчастіше (74 рази у творі «Не залишай...» та 66 – у романі «Назустріч») реалізується у значенні «сукупність різних щодо висоти, сили і тембру звуків, які видає людина (або тварина, що дихає легенями) за допомогою голосового апарата» [7, 204]. Наприклад: *Голос Катерини Михайлівни затремтів і вона замовкла* [О.К., 144]*. Розмаїття комунікативних ситуацій, сукупність закладених у них доміантних чи периферійних семантичних характеристик передбачає широкий спектр номінацій на позначення процесу спілкування, у яких експліцитно чи імпліцитно присутня ознака голосу [5, 266]. Враховуючи психологічні й фізіологічні особливості комунікантів, обставини, за яких розгортається мовленнєва ситуація, та оцінку комунікативного акту співрозмовниками, матеріал нашого дослідження дозволяє умовно виділити такі основні групи номінацій, що характеризують голос:

— *облігаторні*, які вказують на обов'язкові ознаки, називають за постійною властивістю голосу мовця.

— *пробабілятивні*, що з'являються залежно від емоційного стану комуніканта.

— *оцінні*, які дають характеристики голосу мовця з погляду співбесідника.

Розглянемо кожну з названих груп. До групи облігаторних належать ті номінації, які містять вказівку на властивості голосу, притаманні людині протягом всього життя чи певного тривалого його періоду. Ці мовні одиниці означають належність голосу певній особі (*голос Діани, мамин голос...*), підкреслюють її вік і стать (*дитячий, дівочий, хлоп'ячий, жіночий, чоловічий...*), вроджені тональні (*високий, низький, приглушений, скрипучий, дзвінкий...*) й артикуляційні (*шепелявий, картавий...*) особливості, професійні характеристики (*акторський, начальницький, поставлений...*) та ін.

Порівняймо:

— *Сідайте тут і чекайте*, – *якось здалеку пролунав чоловічий голос* [О.К., 62].

— *Гліб тут?* – *несамовито заволав жіночий голос з-за дверей* [О.К., 200].

Камбала викликала винуватця недбалства у своїй кабінет, ставила струнко і спочатку своїм скрипучим голосом тихо повторювала завдання [Л.Р., 155].

Добре поставленим голосом партійного керівника він привітав акторів з прем'єрою... [Л.Р., 116].

Голос старого лікаря, що пройшов усі сходинки лікарської ієрархії, і добре знав за що по якому місцю б'ють, було чути аж надворі [Л.Р., 259].

Одного разу вночі Діана почула голос Рити [О.К., 193].

Пробабілятивні номінації виявляють внутрішній стан мовця на момент мовлення. Адже звучання голосу може варіюватися залежно від настрою комуніканта, емоційних переживань, ставлення до співрозмовника та інтенцій, закладених у повідомленні, які стосуються його. Ознаки голосу, які містяться у пробабілятивних номінаціях, є імовірними, потенційними, але не обов'язковими. Зі зміною емоційного стану мовця змінюються і характеристики голосу, тобто вони не є константними, як ті, що присутні в облігаторних номінаціях. Слід звернути увагу і на те, що сама лексема «голос» не завжди наявна у всіх висловлюваннях, які маніфестують позначуване нею поняття, проте вона «присутня» імпліцитно. Розмаїття людських емоцій не дозволяє врахувати всі особливості та відтінки голосу, які відбивають внутрішній стан комуніканта, тому виділимо деякі з них, що містять вказівку на:

• радість;

– *Як поживає наша черниця?* – *бадьорим веселим голосом сповнив він кімнату* [Л.Р., 322].

– *Та це ж Діана! Діана Ланевська!* – *радісно вигукнув хтось* [О.К., 165].

• привітність;

– *Ну, як працюється?* – *привітно запитала її мама Віра* [Л.Р., 107].

– *...защєбетала завідувачка із приязню, якої раніше в ній не помічалось* [Л.Р., 25].

• лагідність;

– *І лагідно до Софії:* – *Ти, дєвочка, з ним ...* [Л.Р., 131].

– *Не хвилюйтеся, мадам Лур'є. Все гаразд. Час пити ліки,* – *лагідно промовила Жаклін* [О.К., 152].

• захоплення;

– *Чудово, правдиво,* – *захоплено вигукнув режисер* [Л.Р., 104].

* О.К. – Ольга Компанієць «Назустріч»;

Л.Р. – Леся Романчук «Не залишай...».

– *О, так-так, – захоплено прошепотів Торо* [О.К., 184].

- невдоволення;

– *Ну, котися, котися звідси подалі, – пробурчала їй услід Стефанія Казимирівна* [Л.Р., 103].

– *Ну от, починається, – невдоволено промовила вона* [О.К., 101].

- гнів;

– *Моя дама танцює тільки зі мною! – сталевим голосом відрубав Арсен* [Л.Р., 269].

- агресію;

– *Політрук крижаним голосом наказав їй вийти та пообіцяв серйозні наслідки* [О.К., 124].

- зверхність;

– *Сказала презирливо, мов до собаки* [Л.Р., 169].

– *Миттєво лагідний вираз зник з обличчя Олексійченка, він презирливо кинув: – Тут я розпоряджаюся...* [О.К., 38].

- тріумф;

– *От, чуєте! – переможно заволала вихователька* [Л.Р., 74].

- розчарування;

– *Мабуть, я стала йому нецікава, – гірко прошепотіла Діана і знесилено опустила в крісло* [О.К., 168].

– *Ти так спокійно це кажеш, – гірко вимовив Павло, – а я сподівався, ти допоможеш мені як друг* [О.К., 71].

- страх;

– *Потім нещасний винуватець тремтячим голосом пояснював, яка ж лиха година призвела до такого неподобства* [Л.Р., 155].

- байдужість;

– *За третім дзвінком до телефону підійшла вже зовсім інша людина: очі згасли, вуста утворили вузьку щілину, голос став байдужим* [Л.Р., 193].

– *Починайте, – наказав офіцер втомленим голосом, всі ці виправдання та пояснення він чув багато разів, і тепер вони навіювали на нього нудьгу* [О.К., 32].

- схвилювання;

– *Не годиться дівчинці купатися у нечистотах, Валентино, – трюхи тремтячим голосом почала студентка, беручи дитину на руки* [О.К., 103].

- невпевненість;

– *Так одразу й не скажеш, – невпевнено сказала вона* [О.К., 165].

- спокій.

– *Степан Михайлович, що куриє над історіями, підвів голову і спокійно сказав...* [Л.Р., 18].

– *Захоче їсти – прийде, – спокійно сказав чоловік* [О.К., 109].

Наведені приклади засвідчують, що семантика висловлювань, у яких акцентується на характеристиці мовлення, видозмінюється залежно від:

— конкретизаторів-означень голосу (*бадьорий, крижаний*);

— дієслівних лексем з інваріантним значенням говоріння (*вигукнув, прошепотів*);

— прислівників-обставин, що виражають характер мовлення (*радісно, захоплено, презирливо*)

Хоч і не в кожному з досліджуваних сегментів тексту експліцитно наявна лексема «голос», однак її значення імпліцитно закладене у характері мовлення персонажів, в об'єктивованій комунікативній ситуації, врахування чого є важливим при характеристиці художніх образів.

Глибше проаналізувати, який саме емоційний стан персонажа виражає пробабілятивна номінація, дозволяє контекст, оскільки він допомагає зрозуміти відчуття та переживання мовця і встановити причини їх появи.

Порівняймо:

Нерви остаточно здали, сльози полилися з очей, мов із ринви, і, останнім зусиллям стримуючись, щоб не кричати, Софія прошепотіла, на інше її голосу не стало [Л.Р., 91].

Зазвичай *шепочуть*, щоб повідомити якусь таємницю чи щоб не заважати голосною бесідою довколишнім. Однак із аналізованого сегменту тексту стає зрозумілим, що героїня знервована, ледве стримує емоції і тому *шепоче*. У тексті немає вказівок на те, що її голос *завжди тихий*, а навпаки *голосу не стало* саме через емоційний психічний стан, у якому перебуває персонаж на конкретний момент мовлення.

Матеріал нашого дослідження засвідчує, що окремі номінації, наявні в тексті і пов'язані з характеристиками голосу, містять вказівку на позитивну чи негативну його оцінку з погляду реципієнта. Оцінка може здійснюватися за різними критеріями: *приємний / неприємний, мелодійний / огидний, щирий / фальшивий* тощо. У формуванні оцінного значення беруть участь мовні одиниці різні за частиномовною належністю, здатністю входити в тропейні

структури, виражати вільне чи зв'язане (фразеологізоване) значення.

Наприклад:

Отаке чудовисько, яке, до того ж оглушливо ревла грубим, огидним, геть не дитячим голосом, тримала Софія у руках якнайдалі від себе [Л.Р., 59].

Тож, почувши у телефонній трубіці лагідно-манливу хвилю його чарівного голосу, вона негайно погодилася на побачення, на одруження та на маленьку Наталочку в колісці [Л.Р., 8].

– Із задоволенням, але я не надовго, – неприємним, не своїм голосом відповіла Діана [О.К., 50].

Запропонована трикомпонентна класифікація номінацій, що характеризують голос, особливості мовлення персонажів, представлені крізь призму досліджуваної мовної одиниці, є умовною, оскільки, наприклад, оцінне значення (позитивне чи негативне) може виражатися лексемами усіх груп чи контекстом в цілому – на рівні композиційної семантики. Крім того, вище ми зупинилися на особливостях вираження в досліджуваних текстах одного ЛСВ лексеми «голос», яке найчастіше реалізується. Проте слово «голос» є полісемантичним, тож звернемо увагу й на інші його значення.

Так, у тексті «Не залишай...» названа мовна одиниця 8 разів використовується у значенні «звучання голосових зв'язок як матеріал вокального мистецтва» [7, 204]. Наприклад: *Роль, власне, була нескладна – Сарі Бернар не потребувала, але потребувала голосу – героїня мала співати* [Л.Р., 72]. Йдеться про музикальний голос: фраза «у неї є голос» свідчить про наявність вокальних здібностей (пригадаймо: володіння голосом у першому його значенні не потребувало додаткових пояснень). Порівняймо: *Та кидай до дідька ту медицину, іди в театр, хай люди тішаються. В тебе ж голос!* [Л.Р., 121]. Мова не йде про те, що персонаж має здатність висловлювати думки і почуття за допомогою голосу, тобто вміє говорити, має на увазі вміння виконувати музичні твори, співати. З цим значенням пов'язане ще одне тлумачення лексеми «голос» – «одна з кількох мелодій музичного твору; партія у вокальному ансамблі» [7, 204]. Таку семантику подає тлумачний словник, однак у досліджуваних текстах аналізована лексема у цьому значенні не актуалізується.

Музикальні голоси характеризуються сталими ознаками, на відміну від голосів

«мовленнєвих», які залежать і від фізіологічних та психічних особливостей носія, і від емоційного стану мовця, і від обставин, за яких розгортається комунікативна ситуація [4, 469]. Порівняймо: *Хрипкуватий проникливий голос барда, який співав уже з того світу – улітку його не стало – зачіпав якісь такі струни душі, що були недоступними будь-кому іншому* [Л.Р., 222]. Голос хрипкуватий не через утруднене дихання, спричинене проблемами зі здоров'ям, хрипота – постійна характеристика музикального голосу персонажа.

У можливості зміни ознак полягає перевага мовленнєвих голосів, оскільки «власник» може використовувати свій голос як засіб досягнення комунікативної мети. Наприклад: *Його голос... Славетний диктор Левітан умер би від задрозів тієї ж миті, Гомерова сирена утопилася б від сорому за свої недолугі намагання, а три найліпші тенори сучасності обгризли б собі не те що лікті, а фалди фраків. Його голос ... за потребою він робив з нещасною жертвою все, що його власникові заприбандюжувалося. Скерує в атаку – і полки ляжуть, що на Куликовім полі, що під Берліном, скерує до молитви – колінкуватимуть негри, папуаси і щоякнайзапекліші атеїсти, а як найде на нього ліричний настрій – рятуйся усе, що в спідниці! Та де там рятуйся – рятунку немає!* [Л.Р., 8].

Як бачимо, вміння добре володіти голосом допомагає досягнути мовцеві бажаного, не докладаючи особливих зусиль. У цьому сегменті характеристика голосу здійснюється не за рахунок однієї (окремо взятої) мовної одиниці, а комплексно, у синтезі усіх елементів і додаткових прирощень тексту, які формують його іронічну тональність.

За допомогою голосу мовець може маніпулювати співрозмовником. Порівняймо ще: *Ну, Софі, навіщо ці розмови? – він увімкнув на повну потужність найніжніші обертони свого чарівного голосу, і Софія здалася* [Л.Р., 158]. Голос виступає інструментом, «увімкнувши» який, адресант добивається своїх комунікативних цілей ефективніше, тому цей «інструмент» необхідно берегти: від тривалих розмов чи під час хвороби голос *сідає* чи *пропадає*. Порівняймо: *Голос її трохи сів від тривалого крику* [О.К., 187].

Ми підтримуємо думки тих учених [4; 5], які стверджують, що завдяки голосу в

свідомості виникає певний образ мовця, що є особливо важливим у художньому тексті. Наприклад: *І не знаючи, як у неї це вирвалося, голосом тієї самої лялі-капризулі промовила...* [Л.Р., 215]. Автор не деталізує, яким саме був голос, достатньо його вказівки на те, що це *голос лялі-капризулі*, знання про характер і поведінку якої дозволяють дешифрувати сказане, тобто характер голосу здатний актуалізувати стереотипні уявлення мовця. Так, *привітний ніжний* голос належить здебільшого добрій щирій людині; *різким упевненим* голосом розмовляють люди рішучі, які, ймовірно, займають керівні посади; *слабкий приглушений* голос може свідчити про хворобу тощо. Порівняймо у тексті: *Тисячі дзвіночків задзвеніли у тому привіті, бо голос створіння відповідав зовнішності* [Л.Р., 111]. Мовець намагається «розгадати» співрозмовника за його голосом, проте такі здогадки не завжди відповідають дійсності.

Матеріал нашого дослідження показує, що лексема «голос» може вживатися і на позначення мовця, коли він невідомий або співбесідник його не бачить. Наприклад:

Голоси долинали з першого поверху будинку навпроти [О.К., 165].

– *Громадяно Ланевська, відчиняйте, – наказав незнайомий суворий голос* [О.К., 31].

– *Ну, як минув вечір? – почувся негучний голос* [Л.Р., 177].

Відсутність матеріального співбесідника характеризується аналізована лексема і в значенні: «поклик, веління якого-небудь внутрішнього почуття, інстинкту, переконання» [7, 204]. Мова йде про внутрішній голос, інтуїцію, яка підказує, як учинити у тій чи іншій ситуації. Порівняймо:

Але тверезий голос розуму велів дістати текст застрягнутої доповіді [Л.Р., 231].

Все було як завжди, і вона не почула ніякого внутрішнього голосу, не побачила на небі малюнок долі, ніщо не підказало їй, що з початком нового дня, вона не просто перегортає чергову сторінку свого життя, а вмирає [О.К., 27].

ЛСВ «право висловлювати свою думку під час вирішення державних або громадських справ» [7, 204], при розв'язанні вагомих проблем у сім'ї, родині, який зафіксовано у лексикографічних працях, у досліджуваних текстах також маніфестується лексемою «голос». Наприклад: *Вреши він голова сім'ї, йому можна. А вона взагалі права голосу не має* [Л.Р., 135].

Семантична структура лексеми «голос» поєднує цілу низку значень, тлумачення та аналіз яких дозволяє говорити про наявність складної системи взаємозв'язків як між окремими значеннями досліджуваного слова, так і між лексико-семантичними варіантами лексеми «голос» та семантикою інших мовних одиниць, що виявляється у кореляціях та опозиціях, у які вступає аналізована лексема. Художній текст слугує базою для ідентифікації кодифікованого вживання мовної одиниці та маніфестації її нових значеннєвих відтінків, а найголовніше – показує, що акцент на голосі персонажа сприяє декодуванню емоційно-експресивного забарвлення тексту, розумінню зображених у творі мовленнєвих ситуацій і характеристикі – учасників комунікативного акту.

1. Бацевич Ф. Основи комунікативної лінгвістики : [підручник] / Ф. Бацевич. – К. : ВЦ «Академія», 2004. – 344 с.
2. Компанієць О. Назустріч / О. Компанієць. – Львів : Кальварія, 2002. – 208 с.
3. Кочерган М. П. Слово і контекст (Лексична сполучуваність і значення слова) / М. П. Кочерган. – Львів : Вища школа, 1980. – 184 с.
4. Крейдлин Г. Е. Голос и тон в языке и речи / Г. Е. Крейдлин // Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. – М. : Языки русской культуры, 1999. – С. 453 – 485
5. Мейзерська І. В. Зміст та структура концепту «голос» в українській лінгвоментальності (на матеріалі художнього мовлення) / І. В. Мейзерська // Актуальні проблеми слов'янської філології : [міжвуз. зб. наук. ст.]. – К. – Ніжин : Аспект – Поліграф, 2006. – Вип. XI : Лінгвістика і літературознавство. – 263 – 271 с.
6. Романчук Л. Не залишай... / Л. Романчук. – Тернопіль : Джура, 2001. – 332 с.
7. Сучасний тлумачний словник української мови: 100 000 слів / За заг. ред. д-ра. філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. – Харків. : ВД «ШКОЛА», 2009. – 1008 с.

В статті характеризуються значення лексеми «голос», функціонуючої в текстах двох сучасних українських романів. Предложено класифікацію номінацій, обозначаючих голос, которая учитывает условия общения, индивидуальные особенности собеседников и оценку ими коммуникации.

Ключевые слова: лексема, значення.

The meanings of a lexeme "voice" found in the two modern Ukrainian novels are characterized in the article. The classification of voice nominations, which takes into account the situational context, individual peculiarities of the speakers and their evaluation of communication, is introduced.

Key words: lexeme, meaning.

УДК 81'24:305=162.2/=162.1:808.5

ББК 81.2Укр

Олеся Гаврилашук

БІЛІНГВАЛЬНІ РОЛІ ТЕЛЕВЕДУЧИХ ПРЯМОГО ЕФІРУ КРІЗЬ ПРИЗМУ ГЕНДЕРА

У статті висвітлено особливості вибору мови (української чи російської) ведення прямих ефірів українських телепередач розважального формату, зокрема, так званих талант-шоу. У дослідженні звернуто увагу на характер відображення на телебаченні ситуації білінгвізму в Україні, а також проаналізовано взаємозв'язок між статтю ведучого передачі та мовою, якою він веде проект.

Ключові слова: гендер, білінгвізм, мова, мовлення, телебачення, прямий ефір.

Українське телебачення чи не найточніше відтворює мовну ситуацію в Україні, що склалася в умовах білінгвального соціуму, через мову (українську чи російську) ведучого передачі та диктує глядачеві „моду” на ту чи ту мову, або ж на двомовність.

Оскільки що найбільший вплив на телеглядача здійснює ведучий, насамперед від комунікативних навичок цієї особи залежить популярність передачі. Зокрема, так звані талант-шоу мають чи не найбільшу глядацьку аудиторію завдяки тому, що активно привертають увагу реципієнта своїм розважальним форматом та можливістю телеглядача відчувати себе суддею завдяки заочному голосуванню за учасників проекту. Традиційно конкурсні шоу передбачають обов'язковий прямий ефір із подальшим голосуванням, до якого активно закликають телеведучі, однією із загальновідомих професійних вимог яких є високий рівень володіння мовою. Цікаво, що часто від статі ведучого залежить, якою мовою (українською чи російською) він веде прямий ефір шоу. Такі гендерні відмінності у наданні телеведучим „мовних ролей”, на нашу думку, не є результатом спеціального відбору команди, що працює над передачею, а вказують на стереотипні уявлення соціуму про гендерні ролі чоловіків і жінок у суспільстві.

В українському мовознавстві тему особливостей мовлення телеведучих неодноразово порушували різні дослідники. Зокрема, М. Андрюшенко говорить про мову і мовлення як складники іміджу ведучого, що впливає на ефективність телекомунікації [1; 2, 117-118]. Т. Шальман [11] аналізує взаємодію ведучого і аудиторії. Про україномовних та російськомовних ведучих пише У. Матвійчук,

звертаючи також увагу на частотність переходу з однієї мови на іншу, залежно від того, якою мовою говорить гість програми [7]. Інтонаційні, акцентуаційні, синтаксичні, стилістичні помилки у мовленні телеведучих аналізують М. Нагорняк [8], В. Маргалик [6] та ін.

Важливими для дослідження є вивчення особливостей гендерної маркованості комунікативної поведінки індивідуума. Серед праць іноземних учених проблемам стилів спілкування чоловіків і жінок присвячено роботи Д. Таннен [4, 235-510], [12, 98-110]; Е. Аріес [12, 111-123]; М. Вальш [12, 95-97]; К. Вирвас [14]; А. Кириліної [4, 7-30]; Дж. Коатс [4, 31-231]; А. Кухарського [13] та ін. Не менш важливі розвідки українських дослідників: Ф. Бацевича [3, 112-115], Л. Ставицької [9], М. Ткалич [10, 184-186] та ін.

Об'єкт нашого дослідження – мови (українська та російська) ведення прямих ефірів розважальних телепередач, а саме талант-шоу, ведучими-чоловіками і ведучими-жінками. Мета статті полягає у висвітленні впливу гендерного чинника на телеведучого як носія певної мови у двомовному середовищі.

Телебачення, транслюючи інформаційний, видовищний та мовний матеріали, стає потужним засобом впливу на соціум. Хоча над телепередачами працює велика команда фахівців, проте рейтинг, перш за все, залежить від ведучого, який стає обличчям проекту. Природно, що ведучі суспільно-політичних передач повинні відповідати належному формату, важливим елементом якого є вибір мови трансляції. Натомість розважальні телепередачі, зокрема, розглянуті нами так звані талант-шоу, покликані невимушено встановити контакт із заочною аудиторією та закликати до голосування за учасників проекту. Оскільки прямий ефір є уже невід'ємною частиною таких шоу, то ведучі повинні вільно володіти мовою, влучно формулювати думку відповідно до комунікативної ситуації (в тому числі й неочікуваної чи неприємної), що склалася у студії, а також невимушено спілкуватися із телеглядачем.

Українське телебачення чітко відтворює в ефірі картину двомовності в Україні, обираючи на ролі ведучих одночасно двох (чи більше) людей, один із яких є носієм української мови, а інший – російської, проте вони можуть просто грати „мовну роль”, адже не завжди у побуті послуговуються тією ж

мовою, що на екрані. Уже традиційно, що проекти представляють ведучі різної статі (зазвичай їх двоє), іноді, коли їх троє чи більше, можуть переважати або жінки, або чоловіки, але серед них мусять бути носії як української, так і російської мов. Лише зрідка спостерігаємо одномовність деяких талант-шоу.

Ми помітили таку тенденцію: ведучі-жінки частіше, ніж чоловіки, грають „україномовну роль”, що, на наш погляд, не є задумом творчої команди талант-шоу, а відображає гендерні ролі у суспільстві чоловіка як професійно спрямованої особистості та жінки як берегині роду і традицій, а отже, і мови.

Звісно, зазначена вище презентація мовної особистості може мати і зворотній ефект, даючи для глядача приклад наслідування. Доцільно зазначає М. Ткалич: „Ефективність формування гендерної культури залежить від гендерної стратегії, ідеології мас-медіа та образів, які вони презентують” [Тк, 186].

Ми прослідкували мовне представлення талант-шоу на українському телебаченні 2000 – 2012 рр., а саме „Шанс” (десять сезонів, 2000 – 2010 рр.), „Танці з зірками” (на телеканалі „1+1”, три сезони, 2006 – 2008 рр.), „Фабрика зірок” (чотири сезони, 2007 – 2011 рр.), „Танцюю для тебе” (два сезони, 2008 – 2009 р.), „Танцюють всі” (чотири сезони, 2008 – 2011 рр.), „Україна має талант” (чотири сезони, 2009 – 2012 рр.), „Народна зірка” (чотири сезони, 2009 – 2011 рр.), „Зірка+зірка” (два сезони, 2010 – 2011 рр.), „Україна сльозам не вірить” (один сезон, 2010 р.), „Ікс-Фактор” (два сезони, 2011 – 2012 рр.), „Танці з зірками” (на телеканалі „СТБ”, один сезон, 2011 р.), „Голос країни” (два сезони, 2011 – 2012 рр.) та „Шоу №1” (один сезон, 2011 р.). Згадані передачі транслювали і транслюють досі такі телеканали: „1+1”, „СТБ”, „Інтер”, „Новий канал” і „ТРК Україна”. Детальніші спостереження представляємо у наступній таблиці:

Назва талант-шоу	Роки трансляції	Назва телеканалу	Телеведучий	Мова прямого ефіру	Телеведуча	Мова прямого ефіру
------------------	-----------------	------------------	-------------	--------------------	------------	--------------------

Назва талант-шоу	Роки трансляції	Назва телеканалу	Телеведучий	Мова прямого ефіру	Телеведуча	Мова прямого ефіру
„Танцюють всі” (перший сезон)	2008	СТБ	-	-	Лілія Ребрик	укр.
„Танці з зірками”	2011	СТБ	Дмитро Танкович	рос.	Ірина Борисюк	укр.
„Танцюю для тебе” (два сезони)	2008-2009	1+1	Юрій Горбунов	укр.	Інна Цимбалюк	укр.
„Танці з зірками” (три сезони)	2006-2008	1+1	Юрій Горбунов	укр.	Тіна Кароль	рос.
„Шанс” (десять сезонів)	2000-2010	1+1	Андрій Кузьма (Скрябін)	укр.	Наталія Могилевська	рос.

„Фабрика зірок. Суле	„Фабрика зірок-3”	„Фабрика зірок-2”	„Фабрика зірок”	„Танцюють всі” (другий – четвертий сезони)	Назва талант-шоу
2010	2009	2008	2007	2009-2011	Роки трансляції
Новий канал	Новий канал	Новий канал	Новий канал	СТБ	Назва телеканалу
Андрій Доманський, Олександр Пригула, Сергій Педан	Андрій Доманський	Дмитро Шепелев (білорус)	Андрій Доманський	Дмитро Танкович	Телеведучий
рос.	рос.	рос.	рос.	рос.	Мова прямого ефіру
укр.,					
укр.					
Марія Сфросініна	Марія Сфросініна	-	Василиса Фролова	Лілія Ребрик	Телеведуча
рос.	рос.	-	рос.	укр.	Мова прямого ефіру

Олеся Гавришук. Білінгвальні ролі телеведучих прямого ефіру крізь призму гендера

„Голос країни” (два сезони)	„Зірка+зірка”	„Народна зірка” (3-4-ий сезони)	„Народна зірка” (1-2-ий сезони)	„Фабрика зірок-4”	Назва талант-шоу
2011-2012	2010	2010-2011	2009-2010	2011	Роки трансляції
1+1	1+1	ТРК Україна	ТРК Україна	Новий канал	Назва телеканалу
Анатолій Анатоліч, Андрій Доманський	Юрій Горбунов	Максим Неліпа	Максим Неліпа	Олександр Педан	Телеведучий
укр.,	укр.	рос.	рос.	укр.	Мова прямого ефіру
рос.					
Катерина Осадча	Наталія Могилевська	Сніжана Єгорова, Ольга Полякова	Сніжана Єгорова, Ірма Вітовська	Еріка	Телеведуча
укр.	рос.	укр.,	укр.,	укр.	Мова прямого ефіру
		рос.	укр.		

Назва талант-шоу	Роки трансляції	Назва телеканалу	Телеведучий	Мова ефіру	Телеведуча	Мова прямого ефіру
„Ікс-Фактор” (два сезони)	2010-2011	СТБ	-	-	Оксана Марченко	укр.
„Україна має талант” (чотири сезони)	2009-2012	СТБ	-	-	Оксана Марченко	укр.
„Шоу № 1”	2011	Інтер	Філіп Кірков (росіянин болгарського походження)? Володимир Зеленський	рос., рос.	Ані Лорак	рос./укр.
„Україна сльозам не вірить”	2010	Новий канал	Олександр Педан, Сергій Пригула	укр., укр.	Марія Єфросиніна	рос.
Мова прямого ефіру					Телеведуча	Мова прямого ефіру

За 12 років, як бачимо, популярність передач такого формату помітно зросла і відповідно посилилася конкуренція між ними за глядацьку аудиторію. Звісно, кожен телеканал, дотримуючись власної стратегії, формує для своєї передачі рамки, зокрема, мовні, а ведучий покликаний утілити цей задум у життя та бути почутим глядачем.

Власне тому типовою є модель телеведучих „україномовний і російськомовний”, що не настільки відображає білінгвізм у країні, наскільки нав’язує його.

Яскравим прикладом зазначеної вище моделі є талант-шоу „Шанс”, що було першим, а також найтривалішим (десять сезонів) проектом такого формату. Ведучими прямих ефірів були україномовний Андрій Кузьма (Скрябін) і російськомовна Наталя Могилевська. Можливо, саме ця команда ведучих стала зразком для творення подібного іміджу наступних талант-шоу.

Поза сумнівом, найбільшим пропагандистом української мови виступає телеканал „СТБ”, представляючи частіше, ніж інші канали, прямий ефір розважальних передач державною мовою. Цікаво, що носієм української мови на сцені завжди виступає жінка, зокрема, у двох із трьох проектів „СТБ” є єдиною ведучою без уже традиційного російськомовного партнера. Прикладом такої телеведучої є Оксана Марченко, яка веде прямі ефіри шоу „Україна має талант” (2009 – 2012 рр.) та „Ікс-Фактор” (2011 – 2012 рр.) відповідно чотири і два сезони. Цей же канал почав транслювати проект „Танцюють всі” (2008 р.) також за участі лише однієї україномовної ведучої, Лілії Ребрик, проте уже на наступні три сезони (2009 – 2011 рр.) було представлено російськомовного партнера Дмитра Танковича.

Загалом можна прослідкувати тенденцію до такої моделі формування команди ведучих: найчастіше прямий ефір українською мовою веде жінка, тоді як ведучий-чоловік розмовляє російською. Серед телеведучих проаналізованих нами талант-шоу державною мовою вели (чи ведуть) ефір 9 жінок: Оксана Марченко („СТБ”), Лілія Ребрик („СТБ”), Ірина Борисюк („СТБ”), Інна Цимбалюк („1+1”), Катерина Осадча („1+1”), Еріка („Новий канал”), Ані Лорак („Інтер”), Ірма Вітовська („ТРК „Україна”) та Сніжана Єгорова („ТРК „Україна”), тоді як російською мовою лише 5: Наталя Могилевська („1+1”), Тіна Кароль („1+1”), Василиса Фролова („1+1”) та „Новий канал”), Марія Єфросиніна („Новий канал”) та Ольга Полякова („ТРК „Україна”).

Серед чоловіків-ведучих налічуємо 5 україномовних: Андрій Кузьма (Скрябін; „1+1”), Юрій Горбунов („1+1”), Анатолій Анатоліч („1+1”), Сергій Пригула („Новий канал”), Олександр Педан („Новий канал”) та 6 російськомовних: Дмитро Танкович („СТБ”), Андрій Доманський („Новий канал”), Дмитро

Шепелев („Новий канал”), Максим Неліпа („ТРК „Україна”), Володимир Зеленський („Інтер”) і Філіп Кіркоров („Інтер”).

Аналіз географічного чинника показав, що місце народження майже кожного із телеведучих відповідає характеристиці мовної ситуації того регіону, а ведучий, незалежно від статі, є носієм мови свого міста.

Так, україномовні ведучі-чоловіки походять із Львівської (Юрій Горбунов, Андрій Кузьма) і Тернопільської областей (Сергій Притула), із Хмельницького (Олександр Педан) та Кривого Рогу (Анатолій Анатоліч). Україномовні жінки-ведучі також переважно є вихідцями із Західної України, а саме із Чернівецької (Інна Цимбалюк, Ані Лорак, Лілія Ребрик) та Львівської (Еріка) областей, із Івано-Франківська (Ірма Вітовська) і Тернопілля (Ірина Борисюк). У Києві народилися Оксана Марченко і Катерина Осадча, а Сніжана Єгорова є вихідцем із Херсонської області.

Цікаво, що серед російськомовних ведучих-чоловіків троє є українцями: Максим Неліпа (м. Київ), Володимир Зеленський (Дніпропетровська область) та Андрій Доманський (м. Одеса), а на ролі інших телеведучих були запрошені уродженці Білорусі (Дмитро Танкович, Дмитро Шепелев) та Болгарії (Філіп Кіркоров). Російськомовні ведучі-жінки походять із Києва (Наталія Могилевська), Харкова (Василиса Фролова), Керчі (Марія Єфросиніна), а також Росії (Тіна Кароль). Ольга Полякова місце свого народження, як і багато інших фактів біографії, приховує.

Мова регіону походження, за нашими спостереженнями, найчастіше домінує при виборі ведучими мови спілкування на телеекрані. Зауважимо, що американська дослідниця Д. Таннен вважає: „[...] якщо у батьків іншомовний чи регіональний акцент, діти його не наслідують; вони вчаться говорити із вимовою регіону, у якому ростуть” (переклад з російської мови наш – О. Г.) [4, 261]. Можемо припустити, що так само ведучі можуть надавати перевагу не мові батьків, а мові середовища, у якому зростали. Яскравим, на наш погляд, є приклад російськомовного вибору Тіни Кароль, яка народилася у Росії, хоч із шести років жила в Івано-Франківську. Додамо, що Марія Єфросиніна, яка розмовляє російською мовою, хоч і народилася у Керчі, до шести років також росла у Росії, після чого повернулася в АРК.

Досить помітно, що серед російськомовних ведучих-жінок деякі відрізняються епатажністю, як-от Ольга Полякова чи Василиса Фролова, що важливо для рейтингу талант-шоу. На нашу думку, вирішальну роль у затвердженні їх ведучими зіграв стиль поведінки, а не те, якою мовою вони спілкуються.

Для великої кількості телепередач є прийнятним перехід ведучого із мови ведення проекту на мову гостя. Якщо більшість ведучих грають у прямому ефірі „одномовну роль”, то Ані Лорак у „Шоу № 1” зіграла „двомовну роль”. Оскільки партнером-ведучим був російськомовний Філіп Кіркоров, то чотири перших прямих ефірів вона розмовляла його мовою, а усі наступні вела українською, пояснивши це тим, що колега-ведучий мусив уже призвичаїтися розуміти українську мову. Варто зазначити, що Ані Лорак походить із Чернівецької області, яка населена представниками різних національностей і відома своєю толерантністю до інших культур та функціонуванням різних мов, що дозволяє оволодіти одночасно декількома. Окрім того, жінки легше пристосовуються до комунікативного стилю співрозмовника, оскільки підсвідомо прагнуть скоротити відстань у спілкуванні із співбесідником, тоді як чоловіки намагаються підкреслити свою ієрархічну роль у суспільстві та зберегти належну дистанцію.

Підводячи підсумки, можемо твердити, що на роль україномовних ведучих прямих телеефірів вдвічі частіше обирають жінок. Натомість чоловіки трохи частіше ведуть проекти російською мовою, ніж українською, і у половині випадків є російськомовними іноземцями, що може свідчити про підсвідоме сприйняття російської мови на вітчизняному телебаченні як чужої. Дослідження показало, що особи протилежної статі однаковою мірою є носіями мови регіону, де вони народилися і росли, проте зважаємо на відсутність можливості уточнити, якою мовою спілкувалися у побуті. Вочевидь, жінку асоціюють із берегинею роду і продовжувачкою традицій, тому природніше для глядацького загалу чути рідну мову саме від жінки. Чоловік є ототожнюваний із кар’єрою, задля якої мусить професійно зростати (а отже, у нашому випадку володіти кількома мовами), щоб зайняти якомога вищу ієрархічну роль у суспільстві.

До того ж ведення прямих ефірів талант-шоу двома мовами не лише вказує на

проблему двомовності українського суспільства, а також пропагує білінгвізм, нав'язуючи свідомості телеглядача модель такої мовної поведінки українця.

Варта уваги окрема тема дослідження особливостей мовлення телеведучих прямого ефіру із гендерного погляду. Тому вважаємо перспективним дослідження особливостей синтаксичної побудови висловлювань ведучими-чоловіками і ведучими-жінками прямих ефірів, коли ведучі необмежені сценарними текстами та можуть висловлюватися експромтом. Не менш цікавою є тема вибору номінації адресата мовлення при звертанні до співрозмовника, зокрема, коли до адресативного кола ведучих входять колега-телеведучий, глядачі, учасники проекту і члени журі.

1. Андрущенко М. Ю. Телеведучий у системі телебачення: іміджеві аспекти : [Електронний ресурс] / Марія Юрїївна Андрущенко. – Режим доступу : <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=2002>
2. Андрущенко М. Ю. Роль ведучого у творенні ефективної комунікації / Марія Юрїївна Андрущенко // Наукові записки Інституту журналістики ; Т. 43 : Квітень – червень. – К. : 2011. – С. 113-118.
3. Бацевич Ф. Основи комунікативної лінгвістики : підр. / Флорій Сергійович Бацевич. – К. : Видавничий центр „Академія”, 2004. – 344 – Бібліогр. : 304-317. – Коротк. термінол. словн. : С. 318-342. – ISBN 966-580-172-4.
4. Гендер и язык / науч. ред. и сост. А. В. Кирилина ; Московский гос. лингвистический ун-т ; Лаборатория гендерных исследований. – М. : Языки славянской культуры, 2005. – 624 с. – Библиогр. в конце разд. – Предм. указатель : С. 623. – ISBN 5-9551-0011-3.
5. Кучерук О. Гендерні особливості спілкування в етикетних мовленнєвих ситуаціях / Оксана Кучерук // Дивослово. – 2005. – № 8. – 56-58. – Бібліогр. : 58.
6. Маргалик В. Проблеми орфоєпії в молодіжних телепрограмах : [Електронний ресурс] / Віталій Маргалик. – Режим доступу : <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1481>
7. Матвійчук У Мова суспільно-політичних передач на українському телебаченні / Уляна Матвійчук // Теле-та радіожурналістика : зб. наук. праць ; Вип. 10. / гол. ред. В. В. Лизанчук; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л. : ЛНУ ім. І. Франка, 2010. – С. 246-252.
8. Нагорняк М. В. Типологія мовних помилок ведучих інформаційних програм Національного радіо : [Електронний ресурс] / Майя Володимирівна Нагорняк. – Режим доступу : <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=2119>
9. Ставицька Л. Мова і статі / Леся Ставицька // Критика. – 2003. – № 6. – С. 29-34. – Бібліогр. : С. 29.
10. Ткалич М. Г. Гендерна психологія : навч. посіб. / Маріанна Григорівна Ткалич. – К. : Академвидав, 2011. – 248 с. : портр. – (Серія „Альма-матер”). – Бібліогр. : С 241-245. – ISBN 978-966-8226-89-2 (серія), ISBN 978-617-572-014-1.
11. Шальман Т. М Телеведучий і аудиторія телепрограми: взаємодія і взаємовплив : [Електронний ресурс] / Тетяна Михайлівна Шальман. – Режим доступу : <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1662>
12. Kobiety, mężczyźni i płeć : Debata w toku ; praca zbiorowa pod red. Mary Roth Walsh ; przekład Paweł Cichawa ; przedmowa i opracowanie naukowe wydania polskiego Anna Titkow. – Warszawa : Wydawnictwo IFiS PAN, 2003. – 600 s.
13. Kucharski A. Kompetencja w zakresie humoru u kobiet i mężczyzn / Adam Kucharski // Komunikowanie się we współczesnym świecie ; pod red. Bożydara Kaczmarka i Katarzyny Markiewicz. – Lublin : Wydawnictwo UMCS, 2003. – S. 39-54. – Bibliogr. : s. 53-54. – ISBN 8322721005.
14. Wyrwas K. Jak opowiadają mężczyźni / Katarzyna Wyrwas // Style konwersacyjne ; pod red. Bożeny Witosz. – Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2006. – S. 98-109. – Bibliogr. : s. 108. – ISBN 978-83-226-1611-6.

В статье рассматриваются особенности выбора языка (украинского или русского) ведения прямых эфиров украинского телепередач развлекательного формата, в частности, так называемых талант-шоу. В исследовании обращено внимание на характер отражения на телевидении ситуации билингвизма в Украине, а также проанализирована взаимосвязь между полом ведущего передачи и языком, которым он ведет проект.

Ключевые слова: гендер, билингвизм, язык, речь, телевидение, прямой эфир.

In the article elucidated the peculiarities of select a language (Ukrainian language or Russian language), transaction of the direct ethers of Ukrainian TV programs an entertainment format, in particular, so called the talent shows. In a research noted to character of display on TV a situation of bilingualism in Ukraine, and analyzed an interconnection between a gender of presenter broadcast and language spoken on project.

Key words: gender, bilingualism, language, speech, TV (television), a direct ether.

З М І С Т

ЛІНГВОКОГНІТИВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ І КАТЕГОРИЗАЦІЯ ДІЙНОСТІ

<i>Соколовська Жанна, Бистров Яків.</i> Семантико-когнітивна інтерпретація художньої картини світу у перекладах повісті Миколи Гоголя “Тарас Бульба”.....	3
<i>Коцюба Зоряна.</i> На перетині сакрального і профанного: побутові уявлення про Бога і дурня в різномовних пареміях.....	7
<i>Яремко Ярослав.</i> Категоризація суспільно-політичної дійсності 40-50-х років ХХ ст. у дзеркалі військової термінології ОУН та УПА.....	11
<i>Лавриненко Світлана.</i> Концептуалізація рецепції покарання у народних баладах.....	23
<i>Сніжко Наталія.</i> Категоризація знань про світ і мову в інтегральних лексикографічних системах.....	28
<i>Грещук Богдан.</i> Словотвірні категорії і когнітивна категоризація дійсності.....	33
<i>Гошовська Оксана.</i> Мовна картина світу як репрезентант концептуальної картини світу.....	39

ПРОБЛЕМИ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ

<i>Грещук Василь, Грещук Валентина.</i> Гуцульська демонологічна лексика в мові української художньої літератури (за матеріалами словника “Гуцульська діалектна лексика в українській художній мові”).....	45
<i>Руснак Наталія.</i> Типологія діалектних текстів.....	49
<i>Голодюк Ярослав.</i> Особливості функціонування елементів південно-західного наріччя української мови в інтернетній комунікації.....	53
<i>Гавадзин Оксана.</i> Принципи номінації одягу, взуття, головних уборів, прикрас у говірках Покуття.....	58

ЛЕКСИЧНА ТА СЛОВОВІРНА СЕМАНТИКА

<i>Кононенко Ірина.</i> Українсько-польська фразеологічна міжмовна омонімія (паронімія). <i>Бачкур Роман.</i> Семантика твірного слова як словотвірний детермінант (на матеріалі відсубстантивної деривації).....	62
<i>Кушлик Оксана.</i> Дериваційна спроможність відприкметникових інхотативних дієслів на позначення кольору.....	66
<i>Бачкур Ігор.</i> Словотвірна семантика віддієслівних похідних іменників у гуцульському діалекті.....	71
	78

ГРАМАТИЧНІ ОДИНИЦІ І КАТЕГОРІЇ, ЇХ ФУНКЦІЇ

<i>Загнітко Анатолій.</i> Функційно-родова категоризація іменників.....	83
<i>Гуйванюк Ніна.</i> Релятивна семантика в аспекті синтаксичної номінації.....	89
<i>Леута Олександр.</i> Моделі речень процесуальної семантики в українській мові.....	98
<i>Кульбабська Олена.</i> Функційно-семантичні параметри вторинних синтаксем посесивно-суб’єктно-предикатного типу у структурі простого речення.....	102
<i>Марусинець Маріана.</i> Модальні частки в семантико-синтаксичній структурі речення (на матеріалі української та німецької мов).....	106
<i>Федурко Оксана.</i> Прислівники на <i>-о / -е</i> у реченнях з предикатами конкретної фізичної дії.....	111
<i>Максим’юк Оксана.</i> Нерозкладні тавтологічні словосполучення з іменниками послабленої номінативності та їх кореферентність.....	115
<i>Воробець Олексій.</i> Синкретизм прийменниково-субстантивного комплексу в семантико-синтаксичній структурі речення.....	122

ЛІНГВІСТИЧНА ПРАГМАТИКА

<i>Бацевич Флорій.</i> Лексико-семантичні прийоми створення комунікативного абсурду в художньому тексті.....	126
<i>Шабат-Савка Світлана.</i> Синтаксична репрезентація комунікативних інтенцій спонукання у художньому тексті.....	130
<i>Перепічка Іванна.</i> Фразеологічна одиниця конструювання жанру “докір” (на матеріалі роману М. Дзюби “Укриті небом”).....	136
<i>Багрійчук Наталія.</i> Комунікативно-прагматична характеристика евфемізованих номенів у художньому тексті.....	140
<i>Максим'юк Наталія.</i> Висловлення відмови в площині директивних мовленнєвих актів: соціальний аспект.....	144

ХУДОЖНІЙ ТЕКСТ: МОВНИЙ АСПЕКТ

<i>Кононенко Віталій.</i> Трансформації художнього мовостилю: поетичні тексти.....	149
<i>Томусяк Людмила.</i> Образно-експресивні синтаксичні конструкції у мовостилі Василя Стефаника.....	155
<i>Ткачівська Марія.</i> Відтворення гри слів та каламбурів у німецькомовному перекладі роману Ю. Андруховича “Дванадцять обручів.....	159
<i>Гринишин Уляна.</i> Функціонування вставлених конструкцій у постмодерністському художньому тексті.....	164
<i>Герши Надія.</i> Анафора в текстах українських поетів (на матеріалі творів В. Симоненка, Л. Костенко).....	171

Трибуна Молодих

<i>Гургула Орест.</i> Категорії причини і мети у полі каузативності української мови.....	176
<i>Ковбанюк Мар'яна.</i> До становлення українського дієприслівника та французького герундія.....	180
<i>Остапчук Яна.</i> Ментальні моделі як структури репрезентації мовних явищ.....	184
<i>Бачкур Надія.</i> Вербальні та невербальні засоби вираження мовчання у художньому тексті.....	188
<i>Бігун Ірина.</i> Значеннєві характеристики лексеми “голос” у художньому тексті (на матеріалі романів О. Компанієць “Назустріч” і Л. Романчук “Не залишай”).....	192
<i>Гаврилашук Олеся.</i> Білінгвальні ролі телеведучих прямого ефіру крізь призму гендера.....	197

CONTENTS

COGNITIVE STUDY AND CATEGORIZATION REALITY

<i>Sokolovskaya Jeanna, Bystrov Jakiv</i> . Semantic-cognitive interpretation of the artistic world view in the translation of the story of Nikolai Gogol, "Taras Bulba"	3
<i>Kotsyuba Zoryana</i> . At the intersection of the sacred and the profane: everyday understanding of God and the fool in multilingual.....	7
<i>Yaremko Yaroslav</i> . Categorization of socio-political reality 40-50 years of XX century in the mirror of military terminology OUN and UPA	11
<i>Lavrinenko Svitlana</i> . Conceptualization receptions punishment folk ballads	23
<i>Snizhko Natalia</i> . Categorization of knowledge about the world and language integrated lexicographic.....	28
<i>Greshchuk Bogdan</i> . Derivational categories and cognitive categorization reality	33
<i>Hoshovs'ka Oksana</i> . Language world as the representative of conceptual paintings.....	39

PROBLEMS DIALECTOLOGY

<i>Greshchuk Vasyl, Greshchuk Valentyna</i> . Gutsulian Demonological Vocabulary in the Ukrainian Belletristic Language (on the material of "Gutsulian Dialectal Vocabulary in the Ukrainian Belletristic Language" Dictionary).....	45
<i>Rusnak Natalia</i> . Typology of dialect texts	49
<i>Golodyuk Yaroslav</i> . The Peculiarities of Dialectal Speech Functioning in the Internet Communication.....	53
<i>Havadzyn Oksana</i> . Principles nomination clothing, shoes, hats, jewelry in dialects.....	58

LEXICAL AND WORD SEMANTIC

<i>Kononenko Iryna</i> . Ukrainian-Polish phraseological interlingual homonymy (paronymy).....	62
<i>Bachkur Roman</i> . Semantics generators words as derivational determinants (based on desubstantive derivation).....	66
<i>Kushlyk Oksana</i> . Derivational capacity deadjective inhoatyve verbs denoting.....	71
<i>Bachkur Igor</i> . Derivational semantics of nouns that are derived from verbs in the Guzul dialect.....	78

GRAMMATICAL UNITS AND CATEGORIES, THEIR FUNCTIONS

<i>Zagnitko Anatoliy</i> . The Functional-Gender Categorization of Nouns.....	83
<i>Huyvanyuk Nina</i> . Relative semantics in the aspect of syntactic nomination.....	89
<i>Leuta Olexander</i> . Models procedural semantics of sentences in Ukrainian	98
<i>Kulbabska Olena</i> . Functional-semantic parameters of secondary syntaxemas possessive-subject-predicate type in the structure of the simple sentence	102
<i>Marusynets Mariana</i> . Modal particles in in a semantico-syntactical sentence structure (in the Ukrainian and German languages).....	106
<i>Fedurko Oksana</i> . Adverbs on-o /-e in sentences with predicates specific physical.....	111
<i>Maksymiuk Oksana</i> . Indecomposable tautological phrases with nouns weakened nominatyv and koreferent.....	115
<i>Vorobets Oleksiy</i> . Syncretism prepositional-substantive complex semantic-syntactic structure of the sentence	122

LINGUISTIC PRAGMATICS

<i>Batsevych Floriy</i> . Lexical-semantic techniques create communicative absurd in Art.....	126
<i>Shabbat-Savka Svitlana</i> . Syntactic representation of communicative intentions motivation	

in fiction	130
<i>Perepichka Ivanna</i> . Phraseological unit design genre "rebuke" (based on the novel by M. Dziuba "Hidden heaven")	136
<i>Bagriychuk Natalia</i> . Communicative pragmatic evfemizovanyh nomens in Art.....	140
Maksymiuk Natalia. Expression of refusal from the point of view of communicative acts: social aspect.....	144

LITERARY TEXT: ASPECTS OF LANGUAGE

<i>Kononenko Vitaliy</i> . Transformation language style of Art: poetry texts	149
<i>Tomusyak Lyudmyla</i> . Figuratively expressive syntactic structure in language style V.Stefanyk.....	155
<i>Tkachivska Maria</i> . Play a game of words and puns in the German translation of the novel Y. Andrukhovych "Twelve hoops"	159
<i>Hrynyshyn Uliana</i> . Operation of embedded structures in postmodern Art.....	164
<i>Herysh Nadia</i> . Anaphora in texts Ukrainian poets (based on the works of V. Symonenko, L. Kostenko).....	171

TRIBUNE OF YOUNG

<i>Gurgula Orest</i> . Categories reason and purpose in the field causativity Ukrainian language....	176
<i>Kovbanyuk Mariana</i> . Before becoming Ukrainian adverbs and French gerunds.....	180
<i>Ostapchuk Jana</i> . Mental models as structures representing linguistic phenomn.....	184
<i>Bachkur Nadia</i> . Verbal and non-verbal means of expressing silence in fiction text.....	188
<i>Begun Iryna</i> . Value of the characteristic token "voice" in fiction (based on novels O. Kompaniets "Towards" and L. Romanchuk "Do not Leave")	192
<i>Havrylaschuk Olesya</i> . Bilingual as presenters live broadcast through the prism of gender....	197

Наукове видання

Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія. – Випуск 36-37. – Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету, 2012. – 206 с.

технічна сторінка